

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Ткаченко Володимир Володимирович

УДК 001(477) “1920/1930”

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ В ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОМУ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ (20 – 30 -ТІ РР. ХХ СТ.)**

07.00.01 – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор

Кульчицький Станіслав Владиславович

Київ - 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	15
1.2. Джерельна база.....	42
1.3. Понятійний апарат, методологічні підходи, головні принципи й методи дослідження.....	49
РОЗДІЛ II. ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА У ГАЛУЗІ НАУКИ	
80	
2.1. Контекст і головні чинники формування та пріоритетні напрямки державної політики щодо науки у 20-30-ті рр.....	80
2.2. Початок терору проти української наукової інтелігенції.....	117
2.3. Ідеологічний тиск на наукове співтовариство – важливий засіб маніпулювання у тоталітарному суспільстві.....	142
2.4. Боротьба з “націоналізмом”, згортання політики українізації та масові репресії 1937-1938 рр.....	155
РОЗДІЛ III. НОВА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКИ	
182	
3.1. Академія наук – провідна наукова установа республіки.....	182
3.2. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та форми організації галузевої науки.....	211
3.3. Партійно-ідеологічні наукові заклади.....	224
3.4. Допоміжні наукові установи.....	231
3.5. Наукові та краєзнавчі товариства й гуртки.....	285
РОЗДІЛ IV. ПРОВІДНІ НАУКОВІ ШКОЛИ ТА ФОРМУВАННЯ	
ПРОФЕСІЙНИХ НАУКОВИХ СПІВТОВАРИСТВ	
311	
4.1. Загальні підходи до осмислення поняття наукова школа. Вітчизняні наукові школи як соціокультурний феномен.....	311
4.2. Вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути – головні осередки створення наукових шкіл.....	323

4.3. Лідери наукових шкіл та їх послідовники.....	335
4.4. Технології створення наукових шкіл та їх історичні долі.....	352
РОЗДІЛ V. ГОЛОВНІ ФОРМИ Й НАПРЯМКИ МІЖНАРОДНОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ	373
5.1. Міжнародні контакти вчених УРСР у загальному контексті політики радянської держави щодо науки.....	373
5.2. Співпраця вчених радянської України з науковцями з інших республік СРСР.....	390
ВИСНОВКИ.....	411
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	417

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВНЗ – Вищий навчальний заклад.

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет.

ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів.

ВУАН – Всеукраїнська академія наук.

ВУАСГН – Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук.

ВУКОПМІС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини.

ВУКСВ – Всеукраїнський комітет сприяння вченим.

ВУТКЗ – Всеукраїнське товариство культурних взаємин.

ГОЛОВЛІТ – Головне управління у справах літератури і видавництва.

ГОЛОВМУЗЕЙ – Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини й природи.

ГОЛОВПОЛІТОСВІТА – Головний комітет політичної освіти УСРР.

ГОЛОВПРОФОСВІТА – Головне управління професійної освіти УСРР.

ДПУ – Державне політичне управління.

ІСТПАРТ – Інститут історії партії та жовтневої революції.

КОМІНОЛІТ – Центральна міжвідомча комісія із закупівлі та розподілення закордонної літератури.

КОПМІСИ – Комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини.

НАН України – Національна академія наук України.

НАРКОМВАЖПРОМ – Наркомат важкої промисловості.

НАРКОМЗДОРОВ – Народний комісаріат охорони здоров'я.

НАРКОМЗЕМ – Народний комісаріат землеробства.

НАРКОМОС (НКО) – Народний комісаріат освіти.

НАРКОМПОСТАЧ – Народний комісаріат постачання.

НАРКОМПРОД – Народний комісаріат продовольства.

НАРКОМСОБЕЗ – Народний комісаріат соціального забезпечення.

НАРКОМФІН (НКФ) – Народний комісаріат фінансів.
НДІ – Науково-дослідний інститут.
НДК – Науково-дослідна кафедра.
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
НТШ – Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка.
РАТАУ – Радіотелеграфне агентство України.
РНК – Рада народних комісарів.
РСФРР – Російська соціалістична федеративна радянська республіка.
СБУ – Служба безпеки України.
СІМК – Секція (сектор) історії матеріальної культури.
СРСР – Союз радянських соціалістичних республік.
УААН – Українська академія аграрних наук.
УАН – Українська академія наук.
УВО – Українська військова організація.
УІМЛ – Український інститут марксизму-ленінізму.
УКРГОЛОВНАУКА – Всеукраїнський науковий комітет при Народному комісаріаті освіти України.
УНЦ – Український національний центр.
УРНГ – Українська рада народного господарства.
УРСР – Українська радянська соціалістична республіка.
УСРР – Українська соціалістична радянська республіка.
ЦАУ – Центральне архівне управління.
ЦБ СНПУ – Центральне бюро секції наукових працівників УСРР.
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет комуністичної партії більшовиків.
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України.
ЦНСГБ – Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека.
ЦСУ – Центральне статистичне управління.

ВСТУП

Наука завжди існує у певних соціально-культурних умовах та взаємодіє з іншими сферами діяльності – виробничо-технічною, економічною, політичною, ідеологічною – й щільно пов'язана з ними. Ці зв'язки мають хоча й соціальний, але зовнішній для науки характер. Зазначені зовнішньонаукові зв'язки здійснюють помітний вплив на науку, являючи собою її “зовнішню соціальність”.

Вчений у процесі своєї професійної діяльності вступає в систему соціальних стосунків у межах наукового співтовариства, тобто внутрішньонаукових стосунків, що відбивають специфіку науково-пізнавальної діяльності. Наука включає в себе наукову діяльність, форми її організації, наукові комунікації, норми й цінності, якими керуються вчені у своїй праці. Отже, наука – це насамперед люди, що її роблять. Іншими словами наука – це суб'єкти наукового пізнання, їх праця та форми її організації. Наука, що розглядається у цьому аспекті, без сумніву також соціальна. Її соціальність передусім проявляється у соціальному характері створеного продукту – наукового знання.

Розвиток науки має свою логіку. Її внутрішня логіка зумовлена активністю суб'єкту, що пізнає, тобто ступенем застосування вже накопиченого знання для отримання нового. Формулювання наукових проблем, розробка нових методів дослідження та їх використання для розв'язання завдань у різних галузях наукового знання, створення нових наукових понять, гіпотез та теорій так чи інакше віддзеркалюють вплив соціальних і культурних чинників на формування логіки розвитку науки. Внутрішня логіка науки відбиває активний вплив вже набутого знання на можливість отримання нового у процесі дослідження. Ось чому вона припускає спадковість самого змісту наукового знання, що забезпечується дисциплінарною структурою науки та її міждисциплінарними взаємодіями, тобто усім спектром чинників, пов'язаних,

насамперед, з відносною самостійністю й автономністю науки серед інших суспільних інститутів. Наукові революції та перевороти в усій структурі знання не тільки не руйнують логіку розвитку науки, але й припускають її. Руйнація ж логіки науки навпаки веде до руйнації останньої як системи.

Отже, наука не тільки розвивається під дією зовнішніх впливів – виробничих, суспільних, технічних й інших, – але й чинить їм опір, якщо вони загрожують зруйнувати її власну логіку. Ось чому розвиток науки слід розглядати не як стихійний процес, а як закономірний, зі своєю внутрішньою логікою. Лише на базі відносної самостійності науки, її певної автономії й незалежності від тих умов, що її породжують та при наявності сприятливих зовнішніх чинників можлива поява й прояв внутрішньої логіки розвитку науки. І навпаки, щоб стала можливою відносна самостійність науки взагалі, остання повинна мати досить твердий “каркас”, здатний “підтримувати” її у цьому автономному стані.

Суспільство надає науці необхідні для неї ресурси й створює систему освіти, що є джерелом відтворення наукових кадрів, а також формує соціальні, культурні та організаційні умови розвитку науки. Суспільні потреби й технічні вимоги виробництва висувають перед наукою конкретні проблеми, які їй необхідно вирішувати. В наукових проблемах у прихованому вигляді може проявлятися латентна соціальна детермінанта. Перенос “зовнішнього у внутрішнє” у процесі соціальної детермінації науки дозволяє проникнути у механізми детермінації з боку суспільства безпосередньо до змісту наукового знання. Такий перенос здійснює наукова діяльність під впливом стимулів, що можуть бути й суспільними, й особистими, й суто науковими. Отже, у постановці наукових проблем бере участь цілий спектр соціальних чинників, явних або прихованих.

Аналізуючи інститут науки у певний історичний період доводиться враховувати співвідношення зовнішніх соціальних чинників, що впливають на науку, та її внутрішню автономію, “інерційні” механізми якої дозволяють

продовжувати поступальний рух без постійних підштовхувань зовнішніми імпульсами. Цей аналіз безсумнівно повинен бути міждисциплінарним, здатним апелювати до засобів й засад наукознавства, методології та соціології науки.

Актуальність теми. Завдання розбудови українського суспільства на засадах утвердження національної за характером, демократичної за своєю суттю, орієнтованої на європейські цінності держави вимагає формування та реалізації ефективної наукової політики. Ця проблема на сучасному етапі актуалізується ще й у зв'язку зі стрімким згортанням в Україні фундаментальних наукових досліджень, насамперед, внаслідок недостатнього їх фінансування.

Система організації наукових досліджень в незалежній Україні вимагає ґрунтовної модернізації, в тому числі суттєвого оновлення концептуальних підходів до формування нової її якості. В процесі вирішення цього складного завдання вельми корисним буде проведення ретроспективного аналізу проблеми, оскільки видається доволі сумнівною спробою сформувати нову якісну систему організації науки без врахування багатогранного історичного досвіду. Тільки глибоке дослідження усіх аспектів минулого в їх ретроспективі надасть можливість сформувати належні принципи ефективної наукової політики в сучасній Україні.

Всебічне висвітлення даної проблеми є актуальним ще й тому, що тривалий час в умовах тоталітарної держави увага радянських дослідників приділялася лише здобуткам у науково-технічній сфері, залишаючи поза увагою серйозні недоліки, існування яких просто замовчувалося. Ось чому існує об'єктивна необхідність звернутися до багатогранної проблеми формування та розвитку системи наукових досліджень в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст. та неупереджено проаналізувати як незаперечні здобутки в цій галузі, так і численні прорахунки.

У дисертаційному дослідженні розглядається складний, суперечливий період розвитку української науки в суспільно-політичних реаліях радянської дійсності 20-30-х рр. ХХ ст. У зазначений час відбулися кардинальні динамічні зміни в системі організації, методологічних засадах та підходах до визначення пріоритетних напрямків розвитку вітчизняних досліджень. Ці роки яскраво віддзеркалили зростаючу динаміку соціального розвитку, тектонічні зрушення як у світоглядних засадах науки, так і у техніко-технологічних можливостях, що зробили її вирішальним чинником конкурентоспроможності у стратегічному змаганні світових держав. Саме у досліджуваній період відбулося становлення нової системи партійно-радянського управління наукою, що поставила за мету максимальне сприяння мобілізаційній модернізації “навздогінного” типу. Два повоєнних десятиріччя містять у собі водночас й масштабні досягнення, здійснені українськими вченими, й драматичні випробування, що випали на долю багатьох науковців, безневинно постраждалих внаслідок жорстких сталінських репресій. Між тим, незважаючи на численні праці, присвячені окремим аспектам окресленої проблеми, у вітчизняній історіографії й досі відсутнє її комплексне дослідження. Отже, обрана автором тема дисертаційного дослідження має важливе наукове та суспільно-прикладне значення, що й зумовлює її актуальність.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематики наукових досліджень Інституту історії України НАН України. Дослідження пов’язане з проблематикою наукового пошуку відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. “Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст.” (номер державної реєстрації 0105U000061) та “Українське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя” (номер державної реєстрації 0108U000149).

Об’єктом дисертаційного дослідження є українська наука у міжвоєнний період, взята у якості складного й багатовимірного соціального феномену. В

цьому розумінні розвиток науки як соціального явища головним чином повинен досліджуватися у соціально-політичному дискурсі, у загальному контексті партійно-радянської політики, що формувала й деформувала стан і розвиток соціуму. У той же час сама наука й наукова корпорація, будучи частиною соціуму й специфічним його різновидом, впливали на глобальний соціум, ціннісні орієнтації й критерії, спосіб життя й мислення людей.

Предметом дисертаційного дослідження є розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті 20-30-х рр. ХХ ст., виявлення головних закономірностей становлення й розвитку науки в УРСР, формування та функціонування наукових шкіл і співтовариств.

Хронологічними межами дослідження визначені 20-30-ті рр. ХХ ст. Нижній поріг – час закінчення громадянської війни й переходу до мирного життя в умовах становлення нового соціально-економічного ладу. Верхня дата – закінчення мирного періоду розвитку, початок другої світової війни. Почасти з метою збереження історичної об'єктивності й з урахуванням вимог системності дослідження деякі сюжети свідомо розглядалися автором вже з перших пожовтневих днів.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють адміністративні кордони України станом на 1918-1939 рр. до початку т.зв. “визвольного походу червоної армії на Захід”, коли до радянської України була приєднана територія Західної України.

Вивчення цього перехідно-кризового етапу вимагає відповідних теоретико-методологічних узагальнень, урахування усієї суперечливої складності й неодномірності процесів, що тривали у зазначений час. Це й стало **метою** пропонованого дисертаційного дослідження, присвяченого аналізу головних шляхів розвитку вітчизняної науки у загальносоюзному суспільно-політичному контексті міжвоєнного періоду.

Досягнення вказаної мети передбачає проведення комплексного дослідження й розв'язання наступних **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати головні теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми;
- визначити пріоритетні напрямки державної політики щодо науки у досліджуваній період та виявити її головний зміст, детермінанти й наслідки;
- оцінити адекватність проваджуваної структурної політики в контексті вирішуваних наукових завдань та соціально-економічної політики в цілому;
- розглянути систему організацію вітчизняної науки;
- дати оцінку рівню розвитку наукових досліджень, охарактеризувати головні напрямки роботи й історичну долю провідних наукових шкіл досліджуваного періоду;
- реконструювати контекст міжнародної та внутрішньої (в межах СРСР) наукової комунікації та основні чинники, що призвели до тривалої ізоляції української науки.

Наукова новизна одержаних у процесі дослідження результатів полягає в наступному:

- вперше на дисертаційному рівні комплексно досліджено головні здобутки вітчизняної науки міжвоєнного періоду й прорахунки партійно-радянської політики у цій сфері;
- з'ясовано головні методи боротьби радянської держави з незалежністю наукового співтовариства;
- проаналізоване матеріально-побутове становище науковців та заходи правлячої верхівки щодо залучення вчених на бік радянської влади;
- висвітлено основні напрямки репресивної політики щодо науковців, наукових установ та вітчизняної інтелігенції в цілому;
- проаналізовано позитивні й негативні моменти створення нової організаційної структури науки;

- розглянуто головні напрямки діяльності провідних вітчизняних наукових шкіл та їх подальшу долю в тоталітарному суспільстві;
- досліджено причини, головні напрямки й наслідки змін пріоритетів радянської держави щодо політики у царині міжнародної та внутрішньої наукової комунікації.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його фактологічні матеріали, основні положення, результати й висновки можуть бути використані як для подальшого вивчення обраної проблеми, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії науки, довідкових й біобібліографічних видань та при читанні загальних й спеціальних лекційних курсів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалась на засіданнях відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України й кафедри історії Київського славістичного університету. Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення у доповідях і повідомленнях на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Наука і інновації – 2008» (м. Пшемишль (Польща) 7 – 15 жовтня 2008 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта і наука ХХІ століття – 2008» (м. Софія (Болгарія) 17–25 жовтня 2008 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні розробки науки і техніки – 2008» (м. Пшемишль (Польща) 7 – 15 листопада 2008 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта і наука без кордонів – 2008» (м. Пшемишль (Польща) 7 – 15 грудня 2008 р.), IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (м. Ніжин, 11 – 12 грудня 2008 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Ключові аспекти наукової діяльності – 2009» (м. Пшемишль (Польща) 7 – 15 січня 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні питання світової науки – 2009» (м. Пшемишль (Польща) 7 – 15 лютого

2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Новітні наукові досягнення – 2009» (м. Софія (Болгарія) 17–25 березня 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки – 2009» (м. Прага (Чехія) 27 березня – 5 квітня 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Ефективні інструменти сучасних наук – 2009» (м. Прага (Чехія) 27 квітня – 5 травня 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Новини передової науки – 2009» (м. Софія (Болгарія) 17–25 травня 2009 р.), Міжнародній науковій конференції «Процес управління суспільним розвитком: виклики, реформи, досягнення» (м. Суми, 28 – 30 травня 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові досягнення – 2009» (м. Прага (Чехія) 27 червня – 5 липня 2009 р.)

Публікації. Отримані автором наукові результати оприлюднені в монографії, навчальному посібнику та 40 публікаціях, 27 з яких видано у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України. Загальний обсяг публікацій становить 53 друковані аркуші.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями, проблемно-хронологічним методом дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, які включають в себе двадцять вісім підрозділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг основного тексту дисертації становить 416 сторінок. Список джерел та літератури нараховує 1267 позицій.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Міжвоєнний період історії вітчизняної науки становить особливий інтерес. Незважаючи на зростаючий тоталітарний тиск, науковці України продовжували свою подвижницьку справу, служили власному народові й зуміли збагатити науку досягненнями по-справжньому світового рівня.

У 20-30-ті рр. швидкими темпами йшов процес так званої “практизації” науки, почала оформлюватися мережа науково-дослідних інститутів і лабораторій. У науці, яка раніше зосереджувалася на унікальному акті наукового відкриття, з’явилося багато рутинної праці, концептуальні наробітки відійшли в тінь рахункової, експериментальної та інженерно-технічної наукової діяльності.

Ще не закінчився період повоєнної відбудови країни, а більшовицько-радянське керівництво поставило на порядок денний амбітні завдання щодо розвитку економіки країни. Промисловий переворот, який почав здійснюватися в Російській імперії, не набув завершеного характеру. СРСР залишався на середину 20-х рр. країною переважно аграрною, що ставило під загрозу його долю у майбутніх військово-політичних конфліктах. На ці виклики було необхідно шукати і знаходити адекватні відповіді в умовах обмеженого часу, коли будь-які зволікання і прорахунки загрожували не тільки цивілізаційним відставанням, а й цілковито реальними поразками у суперництві з ідеологічними (і геополітичними) супротивниками.

Якою ж мірою знайдені відповіді були єдино можливими і адекватними? Чи існували альтернативи рішенням, які були впроваджені в життя? Пошуки відповіді на ці та інші дотичні запитання вимагають відповідних теоретико-методологічних підходів та узагальнень, які дозволили б сформувати системне бачення соціальної історії української науки у зазначений період.

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Розвиток науки в Україні у міжвоєнний період викликав й викликає у істориків значний інтерес. Цій темі присвячено дисертаційні дослідження, монографії, тематичні збірки, численні статті. Історіографія проблеми розпадається на два періоди: радянський та сучасний.

Дослідження радянського періоду можна поділити на кілька груп.

До першої можуть бути віднесені узагальнюючі праці з історії України в цілому та міжвоєнного періоду зокрема. Характерним для них є подання матеріалу у вигляді винятково успішних заходів щодо реалізації тих чи інших партійних настанов. Внаслідок такої ідеологічної заангажованості наукова цінність подібних праць не дуже висока, оскільки їх вивчення не дає можливості отримати навіть приблизне уявлення про проблеми, що постали перед вітчизняною наукою у досліджуваній період. Яскравим прикладом подібного твору може служити “История Украинской ССР” у 10 т., сьомий том якої присвячено міжвоєнному періоду [996, 107-11, 311-315, 447-451, 598-601]. У цій роботі наука розглядається у контексті загальних завдань культурного будівництва в радянській Україні. При цьому проблема становлення й розвитку науки подається як складова частина історичного процесу, наводяться найбільш принципові кількісні показники (чисельність наукових закладів, наукових працівників, обсяги видавничої діяльності). Також приділяється увага розгляду найбільш відомих персоналій. Разом з тим, усіляко підкреслюється думка про позитивні наслідки керівної ролі комуністичної партії й підпорядкованості наукових досліджень завданням соціалістичного будівництва для прискорення неухильного прогресу української радянської науки. Занадто велику увагу приділено розвитку партійно-ідеологічних наукових закладів: Інституту марксизму та комісії з історії партії (Істпарту). При цьому невиправдано ігнорується роль дожовтневої наукової інтелігенції, її вагомий внесок в організаційне становлення й творчий розвиток української науки 20-30-х рр.

Другу групу становлять роботи, присвячені загальним тенденціям розвитку науки в СРСР (з інформацією у розрізі республік) чи безпосередньо в УРСР та методологічні праці з організації науки й ролі наукових шкіл. Лівову частку змісту таких праць займає висвітлення досягнень радянської науки. Серед подібних праць передусім заслуговує на увагу ґрунтовне фундаментальне дослідження за редакцією М. Я. Ляпирова-Скобла, в якому проаналізовано розвиток усіх найважливіших наукових галузей за перше десятиріччя радянської влади [1086]. Неабиякий інтерес для сучасних дослідників становлять праці, підготовлені за ініціативою ЦСУ СРСР й УСРР та Народного комісаріату освіти УСРР, що містять багатий статистичний матеріал, який досить об'єктивно висвітлює ситуацію у науці 20-х рр. [1088-1091]. Тематичні збірки, що зазвичай друкувалися до визначних ювілейних дат, містять докладні нариси, присвячені розвитку суспільних, фізико-математичних, хімічних, геологічних, біологічних та технічних наук. Одна з перших таких праць – “Десять лет советской науки” – була підготовлена до 10-річчя жовтневого перевороту [948]. 40-річному ювілею пролетарської революції присвячено збірку “Розвиток науки в Українській РСР за 40 років”, що містить оглядові статті провідних вчених, у яких охарактеризовано досягнення в окремих галузях вітчизняної науки [1147]. Наприклад, розділ, присвячений розвитку біологічних наук, був написаний О.В. Палладіним, а фізико-математичних – А.К. Вальтером та К.Д. Синельниковим. Головна цінність таких видань полягає, насамперед, у тому, що їх авторами зазвичай виступали провідні вчені УРСР відповідних напрямків, які самі й здійснили описувані ними відкриття або брали безпосередню участь у дослідженнях певної наукової школи. Оглядовий характер мають праці Ф.Д. Овчаренка “Наука Советской Украины” [1101], Є.А. Біляєва, В.Г. Дубніна, Н.С. Пишковой про формування й розвиток мережі наукових установ СРСР, зростання чисельності наукових кадрів у союзних республіках й роль КПРС у цих процесах [863-865], С.І. Мокшина про становлення системи організації науки у перше повоєнне десятиріччя [1075]

та М.І. Родного, присвячена головним етапам розвитку радянської науки зі спробою певних теоретичних узагальнень, але в дусі пануючої на час написання роботи марксистсько-ленінської ідеології [1145]. Досягненням української науки у цих дослідженнях відведено не виправдано мало місця, лише у загальносоюзному контексті. Позитивним моментом названих праць є насиченість їх багатим фактичним матеріалом, який, щоправда, носить здебільшого наукознавчий, вузькоспеціалізований характер, а негативним – практично повна відсутність у більшості з них критичного підходу до радянської дійсності. Важливе значення й сьогодні мають численні праці відомого фахівця у галузі методології науки Г.М. Доброва, який ґрунтовно дослідив практично усі аспекти наукознавства [955-960] та провідного дослідника вітчизняних наукових шкіл у фізиці Ю.О. Храмова [1236].

До третьої групи слід віднести дослідження, присвячені політиці радянського уряду й вищого партійного керівництва щодо науки. Становленню радянської системи організації науки присвячено дослідження М.С. Бастракової [858] та Г.А. Лахтіна [1039], які розглянули ці процеси на загальносоюзному терені та висвітлили створення відповідних керівних структур в рамках Наркомосу, ВСНГ та ін. Основним напрямком партійно-радянського керівництва наукою у роки першої п'ятирічки присвятив своє дослідження В.Д. Єсаков [968]. Увага автора була зосереджена на організації науково-дослідних робіт для потреб промисловості, перебудові діяльності Академії наук СРСР та організації Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Відповідні сюжети, пов'язані з українською наукою, зустрічаються у цьому дослідженні епізодично, у якості ілюстрації до загальносоюзних тенденцій. Партійному керівництву історичною наукою присвятив докторську дисертацію А. Г. Алексєєв [668]. Низку проблем, пов'язаних із соціалістичною перебудовою науки в Україні у загальному контексті здійснення культурної революції 1926-1937 рр., дослідив І.Я. Білоцерківський [873]. Його праця, видана в середині 1980-х р., несе на собі відбиток притаманних добі застою стереотипів, що негативно вплинули на

якість дослідження. Головним позитивом досліджень третьої групи є насиченість багатим статистичним матеріалом завдяки залученню великого обсягу архівних джерел. Втім, за радянських часів вивчення партійної політики внаслідок ідеологічної заангажованості позбавляло дослідників можливості зберегти належну об'єктивність.

Четверту групу становлять публікації, присвячені питанням життя й діяльності інтелігенції міжвоєнного періоду, розвитку вищої школи й системи освіти взагалі та підготовці наукових кадрів.

Цікавою для відтворення картини ставлення інтелігенції до жовтневого перевороту є праця П.В. Алексеєва, між рядків якої можна побачити, що далеко не усі представники дореволюційної інтелігенції й не відразу беззастережно перейшли на бік радянської влади. Втім, ця думка ретельно приховується автором за численними прикладами їх співпраці з державою диктатури пролетаріату. Ще більше уваги в роботі приділено заходам більшовицького керівництва щодо формування радянської інтелігенції, поданим у якості беззастережної переваги нового ладу. На жаль, лише незначна частина матеріалу стосується України [837]. Узагальнюючу картину формування радянської наукової інтелігенції у перше десятиріччя більшовицької влади змальовано у дослідженні Л.В. Іванової [987]. У цій праці докладно розглянута державна політика щодо наукової інтелігенції, зміни в умовах праці та побуту науковців, окремий розділ присвячено “національним загонам наукової інтелігенції”, у тому числі й українській, але їй також притаманні усі штампи радянського часу. Так, занадто перебільшена роль комуністичної партії в організації наукових досліджень та непомірно велика увага приділена участі партійної номенклатури в пропаганді марксистсько-ленінської теорії. Ці ж недоліки яскраво виражені у дисертаційному дослідженні та монографії М.А. Бистрова, присвячених проблемам розвитку вищої школи в УРСР у 20-30-і рр. [685; 868]. У праці Л.І. Ткачової [1210] українська інтелігенція розглядається як прошарок радянського народу, головною метою якого є побудова

соціалістичного суспільства з усіма уявними його перевагами над капіталізмом. Цінність цього дослідження полягає передусім у зібраному в ньому багатому фактичному матеріалі, що стосується формування й діяльності зазначеної верстви населення. Серед праць, присвячених системі підготовки наукових кадрів, у першу чергу слід згадати монографії, Б.Д. Лебіна [1040], А.Є. Бейліна [860] та К.Т. Галкіна [915], у яких ретельно проаналізовано цей процес. Втім, варто підкреслити, що наведений у згаданих дослідженнях багатий фактичний матеріал, який не втратив наукового значення й сьогодні, поєднується з надмірним вихвалянням мудрого керівництва комуністичної партії та зі змалюванням переваг радянського способу життя. Цій проблемі присвячене й дисертаційне дослідження Ю.В. Бабка, який змалював систему підготовки технічної інтелігенції в роки першої п'ятирічки, суттєво перебільшивши роль комуністичної партії в цьому процесі [670]. Важливе місце посідають праці, присвячені вищій освіті УРСР. Попри раніше згадані недоліки, притаманні творам радянської доби, вони висвітлили практично усі аспекти становлення нової вітчизняної системи освіти, діяльність установ Народного комісаріату освіти та у цих роботах ретельно проаналізовано зміни в організаційній структурі вищої школи, представлено цікаву статистику щодо кількості й соціального складу абітурієнтів та випускників, охарактеризовано методику викладання різних предметів, наведено відомості про кваліфікаційний рівень й умови життя викладачів. Матеріал підібрано таким чином, щоб можна було легко продемонструвати переваги радянського способу життя й підготовки нових поколінь інтелігенції [833; 856; 902; 914; 951-952; 969; 1110; 1064; 1085;1151-1153].

Велика увага приділялась міжнародним контактам радянських й, зокрема, українських вчених. Публікації на цю тему й становлять п'яту групу. Безпосередньо цій проблемі присвячено монографії Б.А. Дудзинської [964] й М.С. Кузьміна [1033] та кілька фундаментальних досліджень А.Є. Іоффе [991-994], в яких ретельно проаналізовано науково-технічні й культурні зв'язки

радянських республік (у тому числі й УРСР) із закордоном. Цим працям притаманні усі органічні недоліки радянських досліджень. Так, розглядаючи період 20-х рр., коли умови для міжнародних контактів були відносно сприятливими, автори наводять узагальнені статистичні дані. І навпаки, відносно 30-х рр., коли виїзд за кордон став ледь не винятковим явищем, дослідники концентрують увагу на окремих поїздках відомих вчених, уникаючи небажаних узагальнень. Ю.В. Борисов підготував ґрунтовну монографію, присвячену розвитку радянсько-французьких стосунків [880], П.С. Кунде – радянсько-німецьких [1036], а В.К. Фураєв – радянсько-американських [1227], де звернули увагу й на суттєву роль у їх налагодженні плідних наукових контактів. Радянсько-німецькі наукові зв'язки вивчала Л.С. Нікольська [1094]. Побіжно згадуються у цих роботах й досягнення українських науковців. М.І. Радовський, вивчаючи англо-російські наукові зв'язки, приділив певну увагу й радянському періоду, але практично не згадав співпрацю англійців з українськими вченими, зосередившись на загальносоюзному матеріалі [1134]. Українсько-німецькі наукові зв'язки всебічно дослідив І.М. Кулініч [1034]. Безперечною цінністю цієї праці є ретельно підібраний фактологічний матеріал й запровадження до наукового обігу значної кількості неопублікованих раніше джерел, а також спроба критичного аналізу адекватності політики радянського керівництва щодо співробітництва з фашистською Німеччиною напередодні II світової війни. Міжнародні контакти радянських істориків дослідив у своїй статті Л.В. Бадя [853], а С.К. Безродний проаналізував головні напрямки співробітництва українських науковців з їх іноземними колегами [859]. До цієї ж групи можна віднести праці, у яких досліджувалися наукові контакти між радянськими республіками. Безпосередньо теми наукового співробітництва радянських республік у досліджуваний період стосуються праці Г.С. Бреґи “Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки” [883] та “Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма” [884]. В.М. Даниленко дослідив

форми співробітництва УРСР та РРФСР у науковій та освітній сферах [942]. Ця праця вигідно відрізняється від аналогічних багатим фактологічним матеріалом й докладним аналізом різних форм співпраці, хоча й присвячена, насамперед, таким позитивним її аспектам, як повернення в Україну музейних фондів, вивезених до Росії за доби імперії чи кадровій допомозі “старшого брата”. У колективній роботі “Братское содружество советских республик в развитии народного хозяйства” також є окремий розділ, присвячений науковим контактам [881].

Велика кількість праць, присвячена організаційній структурі й розвитку окремих галузей наук у межах СРСР чи УРСР та певним науково-дослідним установам, становить шосту групу.

У 20-ті рр. з’явилися публікації про Українське наукове товариство у Києві [920; 936], Українське науково-технічне товариство [1219], Чернігівське наукове товариство [1259], Луганське наукове товариство [861-862]. У статті В.М. Базилевича об’єктивно висвітлено внесок Історичного товариства “Нестора Літописця” у розвиток історичної науки 1919-1921 рр. [855]. Всебічно діяльність цієї установи за увесь період її існування було проаналізовано у дисертаційному дослідженні М.П. Колесніка [721]. Д.І. Багалій та М.С. Грушевський професійно змалювали головні напрямки діяльності Дніпропетровської [851] й Київської [934] науково-дослідних кафедр історії України, а В.В. Дубровський – музеїв та історико-культурних заповідників [962-963]. Харківській та Полтавській астрономічним обсерваторіям присвячено роботи М.І. Арцебашева [843] та А.Я. Орлова [1111]. Також вийшли друком численні праці, що висвітлили історію створення та головні напрямки діяльності Київського [1003; 1160] й Харківського університетів [1026; 1230-1231], Київських політехнічного й сільськогосподарського інститутів [1013-1014], Кам’янець-Подільського [919] й Ніжинського [1254] інститутів народної освіти, Одеських університету [1102; 1262] й археологічного інституту [954], Харківського фізико-технічного

інституту [1133] та Інститутів математики, фізики й фізичної хімії АН УРСР [999; 1110; 1252].

Найбільш докладно вивчалася історія Академії наук – провідного наукового закладу досліджуваного періоду. Одна з перших праць була видана у Берліні й висвітлила перший рік діяльності ВУАН [911]. Цікавий фактичний матеріал про діяльність цієї установи у 1919-1924 рр. міститься у “Короткому звіттенні УАН” [1025]. За активного сприяння М.С. Грушевського у 1928 р. була оприлюднена інформація про наукові досягнення історичної секції Академії та пов’язаних з нею історичних установ [950]. Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця Н.Д. Полонської-Василенко, що розповідає про перші десятиліття існування Академії [1125], у якій відображено практично усі аспекти її розвитку: матеріальне забезпечення, структура, стосунки з владою, репресії щодо співробітників та ін. Одночасно ця робота є також цінним джерелом з досліджуваної проблеми, оскільки авторка була сучасницею багатьох описаних нею подій, колегою низки видатних українських вчених, яких вона знала особисто. У радянський період регулярно видавалися збірки до пам’ятних дат в історії Академії наук УРСР [1117; 1176; 1212]. Помітне місце серед них посів двотомник, що побачив світ напередодні піввікового ювілею Академії, насичений багатим фактичним матеріалом, що дозволив розкрити усі напрямки діяльності найвищої наукової установи радянської України [1001-1002]. Важливе значення й для сучасних дослідників має праця, видана до 60-річчя Академії, де чи не вперше було наведено докладний список дійсних членів й членів кореспондентів, що значно полегшило подальшу дослідницьку роботу над підготовкою біографічних нарисів про еліту української науки [835].

Ще у 20-ті рр. розвитку архівів, архівній справі, Укрцентрархіву й іншим архівним установам присвятили свої дослідження В.О. Барвінський, Д.І. Багалій та О.Г. Водолажченко [852; 903]. Грунтовна монографія В.В. Максакова, що розповідає про організацію архівної справи в СРСР у 1917-1945

рр. [1052], містить також відповідні сюжети щодо розвитку цієї галузі в окремих республіках (у тому числі в УРСР). Стаття Г.Я. Сергієнка, надрукована у “Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР”, відтворила цей процес у межах УРСР [1159]. Набагато докладніше змалював картину реорганізації системи вітчизняних архівних установ за роки радянської влади О.Г. Мітюков. Особливу цінність для нашого дослідження цієї ґрунтовної монографії, написаної на багатому документальному матеріалі, не зменшує навіть ідеологічна заангажованість автора, змушеного враховувати реалії радянської дійсності 70-х рр. ХХ ст., коли й була надрукована його праця [1072]. Розвиток інфраструктури історичної науки дослідила у своїй монографії Н.В. Комаренко [1022]. У роботі Н.В. Жилиної висвітлена історія розвитку музейної мережі, що знаходилася у системі АН СРСР та академій наук союзних республік, у тому числі й української [972]. Історико-партійній науці присвятив монографію С.С. Діброва [949]. Узагальнюючу картину розвитку історичної науки в УРСР за роки радянської влади змалювано у колективному труді, підготовленому співробітниками Інституту історії [1146]. Важливим дослідженням з проблем краєзнавства стала праця “Історичне краєзнавство в Українській РСР”, значна увага у якій приділена “золотій добі” першого повоєнного десятиріччя [1000]. Головні напрямки розвитку політичної економії висвітлила Л.П. Горкіна [931], Я.І. Жупанський та І.І. Забелін присвятили монографії історії географії [974-975], а М.З. Левченко й А.М. Лобода вивчали проблеми фольклористики й етнографії [1041; 1050].

Чимало досліджень було присвячено розвитку точних чи природничих наук. Цінність праць О.Г. Гольдмана [927-928] зумовлена насамперед тим, що вони були написані видатним фахівцем ще до початку масових гонінь на вчених й цілком об’єктивно висвітлили досягнення у галузі фізики. Згодом з’явилась низка ґрунтовних праць, серед яких заслуговує на увагу монографія Г.Г. Кордуна [1024], у якій значна частина матеріалу стосується України. Головні напрямки розвитку технічних наук висвітлили Б.І. Іванов і В.В. Чешев [985], а

становлення дугового електрозварювання – М.М. Матійко [1062]. Також вийшли друком узагальнюючі фундаментальні праці з астрономії [844], математики [995; 1113], неорганічної, фізичної й аналітичної хімії [1135; 1215], біології [1136-1137], диференційної психології [1221].

У цьому групу можна об'єднати персоналії. Серед них зустрічається чимало біографічних довідників вчених певної галузі науки та праць, присвячених окремим видатним науковцям особисто чи разом з представниками їхніх наукових шкіл. Ще у 20-ті рр. Д.І. Багалій стисло проаналізував творчий доробок М.С. Грушевського, М.І. Яворського та М.Ф. Сумцова [848-850]. Згодом вийшло чимало творів цього жанру, присвячених Г.Ф. Проскурі [838], В.В. Дубровському [867], М.В. Корнаухову [890], О.П. Оглоблину [893], М.С. Грушевському [899-900; 921], О.М. Диннику [933], А.Ю. Кримському [939], К.К. Симінському [973], А.О. Василенку [1037], М.П. Василенку [1084] Є.О. Патону [1063; 1106; 1238], В.І. Вернадському [1078], П.А. Тутковському [1105] та ін. Особливої уваги заслуговують ґрунтовні видання довідкового характеру. Серед них варто згадати праці про біологів [846], математиків і механіків [875], хіміків [908; 1017], астрономів [1019], геологів і географів [1076], вчених вищих навчальних закладів [1222], фізиків [1237] та ін [1068; 1092]. Незважаючи на притаманні цим публікаціям класичні вади радянського часу (головним чином ідеологічного змісту), вони й досі залишаються важливим джерелом завдяки ретельно підбраному фактичному матеріалу, що дає змогу висвітлити різні сторінки життя й творчості видатних українських науковців досліджуваного періоду.

Між тим слід пам'ятати, що радянські дослідники, вивчаючи ті чи інші аспекти історії сталінської доби, доволі часто не подавали реальної картини подій внаслідок жорстких цензурних обмежень. У працях авторів цього періоду зазвичай відсутній критичний підхід, оскільки надзвичайно негативну роль відіграла відверта ідеологічна упередженість. Науковці були змушені приховувати одні факти (або просто їх “не афішувати”), інші ж – подавати

акцентовано, як “показові”. Серед тем, що замовчувалися, насамперед були проблеми встановлення тотального контролю над наукою та репресії проти науковців.

За часів новітньої української незалежності вітчизняними істориками було багато зроблено в галузі вивчення історії української науки. Ці дослідження також можна розділити на кілька груп.

Перша група присвячена історії української науки в цілому. На відміну від праць радянських часів ці роботи відрізняються яскраво вираженим авторським підходом і в постановці проблем, і у підборі матеріалу. Вдалим прикладом такого підходу є дослідження В.І. Онопрієнка [1107].

Друга група присвячена міжнародним контактам українських вчених. У праці С.Ф. Коротко висвітлено головні форми співробітництва між Україною й Німеччиною у 1919-1932 рр. [1027]. Ю.Х. Копелевич дослідила радянсько-німецькі наукові зв'язки, де у контексті загальносоюзних вона розглянула також форми співпраці з Німеччиною вчених та наукових установ України [1023]. Безпосередньо співробітництву в науковій, виробничо-технічній та культурній сферах між УРСР та Німеччиною присвятили дисертаційні дослідження Г.В. Калінічева [714], С.Ф. Кротюк [727], П.І. Барвінська [671] та В.І. Кабанов [713]. Українсько-польські зв'язки були змальовані І.В. Муляр [758], І.П. Дерев'янком [705] та М.П. Гетьманчуком [698], українсько-чехословацькі – І.В. Євсєєнко [709; 970], а О.М. Несук [760] та В.Г. Церковна [817] дослідили українсько-російські відносини у перші роки радянської влади. Д.О. Александров акцентував увагу на вирішальній ролі самоізоляції радянської науки у припиненні зовнішніх контактів одночасно з політикою ізоляції, проваджуваної сталінським керівництвом [836]. Ю.І. Кривонос розглянув механізм партійного регулювання міжнародних зв'язків радянської науки [1029]. А.О. Жидкова у своїй статті “Ранняя страница истории иностранного инвестирования советской науки” проаналізувала обсяги використання вітчизняними вченими закордонних джерел фінансування під час

нетривалої лібералізації міжнародних контактів у 20-х рр. [971]. Зовнішньополітичну діяльність уряду УСРР на початку 20-х рр. проаналізував О.Р. Купчик [732]. З низки подібних праць доцільно виокремити дисертацію Г.В. Саган, у якій узагальнено міжнародний науковий досвід УРСР [784].

У третю групу об'єднані дослідження, присвячені розвитку провідних галузей української науки чи окремим науковим установам.

Велика увага продовжує приділятися вивченню Національної академії наук. Різним аспектам історії УАН періоду її створення й становлення присвячена колективна праця, видана у 1993 р. [1235]. Докторська дисертація Л.В. Матвеевої стала одним з перших історико-джерелознавчих досліджень цієї проблеми, де на ґрунтовній документальній базі було проаналізовано головні етапи розвитку Академії й висвітлено долі провідних вчених [749]. У фундаментальній колективній праці С. Кульчицького, Ю. Павленка, С. Рудої та Ю. Храмова “Історія Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918 – 1998 ” висвітлено об'єктивну, на рівні сучасних громадських і наукових вимог історію становлення та розвитку Академії з урахуванням загальноукраїнських суспільно-історичних подій. На початку кожного розділу на основі нових підходів вперше подано стислий критичний аналіз процесів, що відбувалися в суспільно-політичному житті України наприкінці XIX – XX ст. Широке використання архівних документів дало можливість реконструювати історію НАН України, позбувшись багатьох фальсифікацій, спотворень, прогалин, що існували в попередніх її дослідженнях. У науковий обіг було введено чимало нових фактів та імен, уточнено багато дат, подано новий погляд на низку процесів і подій, підкреслено результати, одержані вченими Академії за 80 років її існування, що принесли славу українській науці й зробили цю установу потужним центром наукової думки й науково-технічного прогресу. Вперше було наведено персональні склади провідних наукових шкіл Академії. Значна частка матеріалу стосується досліджуваного нами періоду [1035]. У колективній праці,

підготовленій до 90-річчя від дня заснування Академії під редакцією Б.Є. Патона, висвітлено історію цієї наукової установи від 1918 р. до сьогодення. Увагу було зосереджено на життєздатності академічної моделі В.І. Вернадського, становленні структури, наукових шкіл і напрямів Академії, показі наукових здобутків, їх впливу на виробничу й суспільну практику. Також у роботі підкреслено роль НАН України як основи національної наукової системи та подано наукові портрети видатних академічних шкіл і вчених. На жаль, періоду 20-30 рр. у цьому дослідженні відведено лише невеличкий розділ [1093]. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918-1933 рр. знайшла відображення у кандидатській дисертації С.В. Старовойт [797].

Практично усі аспекти становлення й розвитку у перше двадцятиріччя існування Інституту історії України НАН України висвітлено у збірнику документів і матеріалів, виданому до його 60-річчя. Документи відобразили не тільки історію Інституту, а й наочно продемонстрували суспільно-політичні реалії сталінської доби. Укріплення тоталітарної системи в УРСР, її вплив на проблематику наукових досліджень цієї установи, шляхи запровадження ідеологічного диктату на творчий пошук науковців – все це знайшло документальну підтримку у матеріалах зазначеного видання [654]. У колективній монографії, виданій до його 70-річчя висвітлюються основні віхи діяльності Інституту. Зокрема, подаються структура й здобутки його наукових підрозділів, нариси про директорів інституту та членів Академії наук, довідки про співробітників. Окремо наводиться бібліографія основних праць співробітників установи [998].

Історію Українського фізико-технічного інституту – одного з визнаних флагманів української науки – дослідили Ю.В. Павленко, Ю.Н. Ранюк та Ю.А. Храмов [1116]. Вони викрили кричущу короткозорість, проявлену радянською владою під час розгрому цього провідного центру фізичної науки, де, крім

іншого, вперше в СРСР була висунута ідея створення атомної зброї. Цій же темі присвятили статті В. Гаташ та [917] та А. Глебова [924].

Українське наукове товариство вивчали В.І. Онопрієнко та Т.О. Щербань. На великому документальному матеріалі вони всебічно висвітлили історію однієї з перших національних наукових інституцій. В роботі було докладно проаналізовано принципи організації товариства як вільної наукової асоціації та його роль в організації науки й культурно-просвітницькому русі, простежено формування основних наукових напрямків дослідної роботи. Подані документи та матеріали віддзеркалили діяльність товариства, його роль у національному відродженні, організації Української академії наук, українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, створенні вітчизняних підручників й часописів [1109]. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні висвітлено у дисертації В.В. Савенка [782].

Історії Харківського інституту народної освіти ім. О.О. Потебні присвячено дисертацію О.Л. Рябченко [781]. Становлення системи науково-дослідних установ у царині суспільних наук висвітлено у роботі Л.А. Савенок [783]. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства з 1920 по 1939 рр. вивчила З.Р. Кісіль [717]. Документальним фондам Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерелу з історії академічної науки присвячено дисертаційне дослідження В.А. Кучмаренко [733]. О.В. Юркова й О.М. Богдашина всебічно проаналізували діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського у 1924-1930 рр. [828; 1258] та Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. академіка Д. І. Багалія у 1921-1934 рр. [874]. Діяльність словникових комісій ВУАН за період 1918-1933 рр. дослідила Т.В. Варава [686], а Т.В. Вересовська – видавничу й бібліографічну діяльність соціально-економічного відділу УАН – ВУАН у 1918-1928 рр. [691]. Чимало праць присвячено історії створення й діяльності провідних бібліотек України [750; 755-756; 869; 894; 898; 901; 946; 1103; 1115].

Низка праць репрезентує досягнення в окремих наукових галузях.

У дослідженнях С.Г. Водотики [695; 905-907] проаналізовано соціально-політичні, соціокультурні, науково-організаційні та концептуальні аспекти історії історичної науки УСРР 20-х рр., боротьбу радянської й цивілізованої схем розвитку науки. Використаний у роботах міждисциплінарний підхід дозволив реконструювати механізм взаємодії у системі “наука – суспільство” і функціонування української історичної науки в умовах перехідного суспільства, політичного плюралізму, національно-культурного відродження, подолання методологічної кризи й альтернативності історичного знання. На основі широкого комплексу архівних і опублікованих джерел автором проаналізовано політичні та соціокультурні умови еволюції історичного знання, зміст “соціального замовлення” науці від влади та суспільства, запровадження радянського механізму керівництва історичними дослідженнями, характер і наслідки взаємодії вченого-історика та суспільства, подано соціокультурну характеристику соціуму дослідників. Значну увагу приділено висвітленню науково-організаційної системи – закладів історичного профілю ВУАН, особливостям організації досліджень НДК і марксистських установ, специфіці діяльності наукових товариств, характеристиці структури дослідницького потенціалу як цілісної системи. Чільне місце відведено вивченню шляхів оновлення методології історичного знання, формуванню національно-державницької течії, становленню та діяльності наукових історичних шкіл. Показано поступові зміни в системі організації історичної науки й освіти та пріоритетів у дослідженнях внаслідок запровадження командно-адміністративних методів керівництва країною.

О.А. Удод у своїй докторській дисертації вперше у вітчизняній історіографії проаналізував вплив історичної науки й освіти в Україні у 20-30-х рр. на формування духовних цінностей українського народу. В роботі було розкрито механізм одержавлення та ідеологізації історичної науки, форми й методи пропаганди історичних знань, показано залежність методики

викладання історії від авторитарної освітньо-виховної системи тоталітарної держави. Автор дійшов висновку, що викривлення традиційних цінностей українського народу та історичної науки засобами комуністичної пропаганди призвело до деморалізації суспільства й міфологізації історичної свідомості [810].

Проблеми вивчення історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця дослідив Л.В. Губицький [703]. Археологічній науці у Львівському та Харківському університетах, історичній науці у Львівському університеті й головним тенденціям розвитку історичної науки в Київському інституті народної освіти присвячено кандидатські дисертації Н.М. Білас [676], В.В. Скирди [793], Р.В. Лаврецького [735] та О.В. Ляпіної [742], а у дослідженні К.Є. Чадаєвої узагальнено досвід історичної освіти 20-30-х рр. в цілому по Україні [818]. Історико-краєзнавча робота установ етнографічного профілю ВУАН була висвітлена А.Ю. Теодоровичем [806], а становлення й розвиток українського етнографічного музейництва дослідила Г.А. Скрипник [795]. Т.М. Глушко [700], І.Б. Матяш [751] Н.П. Московченко [757] й А.Т. Клименко [1015] всебічно проаналізували розвиток архівної справи в УРСР. Питанням теорії й практики вітчизняного музейництва присвячено дисертацію Р.В. Маньковської [743], а історико-краєзнавчій діяльності музейних закладів – О.І. Кушпетюк [734].

А.А. Гаврилук приділив увагу технічним науково-дослідним закладам УРСР [697]. І.А. Мельничук проаналізував внесок українських вчених у розвиток ракетобудування й освоєння космосу [752]. Л.Г. Хоменко висвітлив історію вітчизняної кібернетики та інформатики [814]. Узагальнюючими дослідженнями з вивчення технічних наук стали дисертаційне дослідження та монографія Л.І. Сухотеріної [800; 1173]. В її роботах розглянуто не тільки особистий внесок вчених й інженерно-технічних працівників у розробку наукових проблем, а й творчий стиль багатьох провідних науковців, найбільш притаманні їм якості, що сприяли плідній праці у обраній ними галузі науки. На

широкому історичному тлі у контексті тогочасних суспільно-політичних процесів автор показала, що радянська влада, вирішуючи власні, суто політичні завдання, намагалася взяти під жорсткий контроль наукову сферу, внаслідок чого вже з кінця 20-х рр. була введена плановість наукових досліджень, стрімко зріс вплив держави на науку, сформувалася державна система управління наукою, що об'єдналася з системою централізованого планування, наукові завдання підпорядкувалися народногосподарським планам. Чимала увага у дослідженні приділена також біографічним відомостям про науковців та інженерів, свідчення про яких були неповними чи викривленими.

У дисертації О.М. Пильтяй здійснено цілісний історико-науковий аналіз розвитку агрогрунтознавства, як науки та одного з напрямів діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, з'ясовано передумови виникнення й динаміки розвитку науково-дослідних установ з питань вивчення агрогрунтознавства у 30-х рр. В роботі окреслено тематику досліджень й проаналізовано значення отриманих результатів для розвитку сільського господарства та його наукового забезпечення, показано негативний вплив посилення тоталітарного режиму та розгортання масових репресій проти вчених на розвиток аграрної науки в УРСР [768]. Різні аспекти розвитку сільськогосподарських наук у досліджуваний період були висвітлені у працях О.В. Сайка [785], С.Б. Скорченко [794], Н.А. Круглої [728] та Л.І. Демкович [704].

Я.В. Верменич ґрунтовно дослідила теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики – нового міждисциплінарного наукового напрямку, що вибудовується на стику історичного, географічного, економічного й культурологічного знання. В традиціях генетико-еволюційного підходу дослідниця на українському матеріалі проаналізувала історичні витоки відомостей про регіони, простежила діяльність регіональних наукових шкіл і центрів, значну увагу приділивши вченим, творчий розквіт яких припав на 20-і – першу половину 30-х рр. [693; 895].

Історію розвитку математики проаналізували у своїх працях М.П. Ленюк [1044] та В.П. Петришин [1120]. А.Л. Литвиненко присвятила кандидатську дисертацію історичному аналізу шляхів формування й розвитку київської школи математики та теоретичної фізики ім. М. Боголюбова [739]. У виданій згодом монографії вона у контексті розвитку світової науки висвітлила головні етапи становлення в Україні у 30 – 40-х рр. статистичної фізики як однієї з ключових галузей сучасної теоретичної фізики, на широкому фактичному матеріалі дослідила місце статистичної фізики в системі наук та її значення для формування нового стилю наукового мислення, обґрунтувала головні етапи еволюції даної науки та проаналізувала пріоритетні результати в галузі статистичної фізики, отримані вітчизняними вченими [1046].

До четвертої групи можна віднести роботи, що висвітлюють життя та наукову діяльність видатних українських вчених й наукових шкіл. Серед них, як і в радянській історіографії, є чимало біографічних збірників-довідників [912; 930; 953; 997; 1087; 1214; 1247] та праць, присвячених вивченню різних сторінок життя знаних науковців, їх колег і послідовників. Слід зазначити, що саме в умовах незалежної України у дослідників з'явилася можливість навести реальні біографічні факти та об'єктивно дослідити творчий доробок багатьох діячів науки. Були оприлюднені численні публікації й дисертаційні та монографічні дослідження, присвячені М.Ф. Біляшівському [706], М.Є. Слабченку [904], О.П. Новицькому [679; 684], Н.Д. Полонській-Василенко [688; 50; 52], О.П. Оглоблину [689; 789], М.С. Грушевському [699; 804-805; 1059; 1171; 165], О.С. Грушевському [776], П.М. Василенку [699; 947], Л.В. Шубнікову [916], І.І. Шмальгаузену [704; 945], О.О. Богомольцю [1074], В.Г. Кравченку [740], В.К. Липинському [699; 1059], М.К. Янгелю [724; 773], В.І. Щербині [807], А.Ю. Кримському [1061], Л.А. Шкорбатову [1099], О.А. Янаті [682], В.М. Базилевичу [690], П.В. Клименку [696], С.О. Єфремову [699; 774], О.Г. Лотоцькому [708; 823], А.С. Синявському [712], В.І. Липському [726], М.І. Яворському [778], М.Ф. Кащенку [779], В.О. Біднову [776], Ф.К. Вовку [802;

812], Є.Й. Сіцінському [808], М.В. Шарлеманю [815], В.П. Філатову [1154], О.М. Диннику [1174], В.М. Ганцову [1177], В.В. Дубровському [1200] та багатьом іншим. Серед праць останніх років доцільно виділити біографічний довідник “Видатні постаті України”, завдяки виданню якого повернуто із забуття імена багатьох українських науковців [897], збірник “Зневажена Клію”, де висвітлено основні етапи розвитку історичної науки в Україні, змальовано долі видатних істориків, творчі можливості яких не були в повному обсязі реалізовані в період радянської тоталітарної системи [982], “Историю одной судьбы” Д.В. Затонського, у якій на основі особистих спогадів й не оприлюднених раніше документів змальоване життя та діяльність його батька – академіка В.П. Затонського на фоні загальноукраїнської суспільно-політичної ситуації досліджуваного періоду [663], працю І.І. Мочалова та В.І. Онопрієнка, присвячену першому президентові УАН В.І. Вернадському, у якій всебічно проаналізовано систему його наукових поглядів [1078], монографію Л.В. Матвєєвої “Владислав Бузескул – историк своего времени”, у якій на основі нових документів висвітлено життєвий і творчий шлях видатного вітчизняного античника [1060] та ін. Вдалим прикладом узагальнюючого дослідження з питань історіографії та методології біографістики як галузі історичної науки є докторська дисертація В.С. Чішка [822]. Велика увага приділяється дослідженню діяльності провідних наукових шкіл у різних галузях наук, що знайшло відображення в узагальнюючих працях відомих фахівців В.І. Онопрієнка [1104; 1108], Б.А. Маліцького [1054], Д.Д. Зербіно [978], монографіях Ю.О. Храмова [1234] й А.В. Таншиної [1175] про формування й розвиток наукових шкіл у фізиці, кандидатських дисертаціях Г.І. Мернікова [753], А.М. Острянка [765] й О.Г. Самойленка [787], присвячених діяльності історичних шкіл та ін.

П’яту групу становлять праці з проблем політики радянського уряду щодо української науки й науковців та інтелігенції у цілому, аналіз стосунків влади з науковою інтелігенцією.

За часів незалежності було зроблено справжній прорив у дослідженні репресій проти науковців. Вагомий внесок у розробку проблеми належить Ю.І. Шаповалу, який дослідив механізм сталінський терору, спираючись на архівні матеріали. Значну увагу вчений приділив вивченню боротьби вищого партійного керівництва з власним народом. Його монографія стала однією з небагатьох праць вітчизняних дослідників, присвячених проблемі масового політичного терору в Україні, що була надрукована ще до проголошення незалежності нашої держави [1245]. Досліджуючи силові структури 20-30-х рр., автор висвітлив технологію фальсифікацій кримінальних справ та необґрунтовані, жорсткі покарання різних категорій населення за нескоені ними злочини, приділив певну увагу репресіям проти інтелігенції, змалював реалістичні політичні портрети окремих керівників радянської держави, зокрема Л. Кагановича, який керував репресивними заходами в УРСР. Публікації Ю.І. Шаповала спиралися, насамперед, на матеріали раніше засекречених архівів СБУ, що значно збільшує наукову вартість його праць. Дослідник оприлюднив чимало раніше невідомих фактів радянського терору в різних сферах суспільно-політичного життя, що були невід'ємною складовою свідомої антинародної політики Сталіна [1243-1244; 1246].

М.Г. Ярошевський приділив значну увагу дослідженню феномену “репресованої науки”, яку він розглянув не тільки як сукупність репресивних заходів проти вчених, а й під кутом створення відповідної атмосфери, що вплинула й на тих, хто безпосередньо не постраждав від переслідувань [1267]. М.Ю. Сорокіна у своїй статті “Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки)” проаналізувала вплив стосунків академіка В.І. Вернадського з представниками владної верхівки на запровадження особливого режиму життя й творчості, створеного для великого вченого [1170].

Закономірним підсумком перших років дослідження цієї проблеми стало видання колективних праць “Репресоване краєзнавство”[1142], “Реабілітовані історією”[1138] та “Репресоване відродження”[1141], де на основі широкого кола джерел, зокрема архівів СБУ, було висвітлено стан наукових досліджень в Україні у 20-30-х рр., оприлюднено біографії багатьох провідних вчених та найбільш активних діячів краєзнавчого руху, що стали жертвами масових політичних репресій. Загальносоюзний контекст досліджуваних процесів яскраво відбито у двотомнику, виданому в Росії за загальною редакцією М.Г. Ярошевського [1143].

Як відомо, саме представники творчої й наукової інтелігенції стали одним з головних об’єктів сталінського терору через те, що саме ці верстви населення були носіями настроїв волелюбності, певної автономії, відкритої чи прихованої опозиційності – тобто усього, що так чи інакше могло стояти на заваді становленню режиму беззастережного тоталітаризму. Історіографія з проблем формування та життєдіяльності інтелігенції в українському суспільстві 20-30-х рр. налічує чимало монографічних досліджень, авторами яких є відомі історики – В.М. Даниленко [944; 1011], Г.В. Касьянов [1008-1011], О.С. Рубльов [1150], М.М. Кузьменко [1032], В.І. Марочко [1058] та ін. Вони висвітлили різні аспекти інтелігенції як соціальної групи, виокремили її за професійними загонами в контексті політичної системи радянської влади, критично проаналізували теоретико-методологічні та політико-ідеологічні підвалини радянської історіографії. Цим працям притаманна ґрунтовна джерельна база, поєднання історичної біографістики з соціологічними, політологічними та культурологічними аспектами. Об’єктивно показана роль і місце “старої” та “нової” інтелігенції в суспільно-політичному, освітньому й культурному житті УРСР 20-30-х рр. У згаданих працях проаналізоване ставлення номенклатури партійно-радянських установ та професорсько-викладацького складу навчальних закладів до українізації; взаємини науковців з органами політичної цензури; залучення вчених до участі в політичних та ідеологічно-

просвітницьких кампаніях; форми та засоби радянської модернізації освіти; соціально-професійна та морально-психологічна адаптація “старорежимної” інтелігенції в умовах посилення тоталітаризму; суспільно-політичний статус та освітньо-кваліфікаційний рівень “червоної професури”; персональний склад вчених та проблемно-тематичні пріоритети історичної науки у вищих навчальних закладах; висвітлено досягнення педагогічної науки та політико-економічні розробки професорів ІНО, університетів; особливості соціального забезпечення співробітників науково-освітніх установ; матеріальне становище викладачів вищої школи. Досліджуючи масові репресії проти науковців, автори на основі архівних джерел висвітлили статистичні дані жертв політичного терору, повернули з глибокого забуття імена багатьох вчених, ретельно проаналізували державну політику щодо науковців.

Проблему злочинів партії проти інтелігенції було всебічно розкрито в ґрунтовній колективній праці В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова, С.В. Кульчицького [943]. Автори використали чимало матеріалів з колишніх спецхранів, недоступних за радянських часів. Це дало їм змогу об’єктивно оцінити хід каральних заходів на підприємствах та в наукових установах, розкрити широкий спектр проблем, пов’язаних з репресивними акціями сталінського режиму, на високому науковому рівні дослідити перший гучний показовий політичний процес, спрямований проти технічної інтелігенції – «Шахтинську справу». Вчені дійшли висновку, що каральні органи СРСР зазвичай діяли вибірково, проти заздалегідь визначених верств населення, в тому числі й різних категорій інтелігенції.

Внеску української інтелігенції у розвиток історико-краєзнавчих досліджень 20-30-х рр. присвячене дисертаційне дослідження Л.Л. Бабенко, в якому чимало сторінок ілюструють репресивну політику радянської держави [669]. У 1993 р. Г.В. Касьяновим була захищена докторська дисертація, присвячена соціально-історичному аналізу інтелігенції 20-30-х рр.,

що стала першою ластівкою у пострадянському історіографічному дискурсі цієї проблеми [715]. Активно розроблялися соціально-політичний статус та професійно-освітні характеристики інтелігенції 20-30-х рр. В.В. Масненком була захищена кандидатська дисертація про суспільно-політичні позиції інтелігенції України у 20-х рр. [748]. Зросла наукова й суспільно-політична актуальність проблеми ролі й місця інтелігенції в духовному та культурно-освітньому розвитку України 20-30-х рр. Починаючи з другої половини 90-х рр. з'явилося чимало кандидатських і докторських дисертацій про інженерно-технічну [701], літературно-мистецьку [803; 824], науково-педагогічну [730] та творчу інтелігенцію [759; 809], а також про репресії проти наукової інтелігенції [738], життя й діяльність різних верств регіональної інтелігенції [702; 744; 769], участь інтелігенції Західної України у загальнонаціональних суспільно-політичних процесах міжвоєнного періоду [780] та про роль інтелігенції УСРР в українізаційних процесах 20-х-початку 30-х рр. [672]. Автори застосовували галузевий підхід, намагалися показати роль і місце інтелектуальної еліти у суспільстві, відтворити руйнівні наслідки масових репресій.

Великий масив робіт було присвячено безпосередньо дослідженню справи “Спілки визволення України”, судовий процес над якою став одним з перших інспірованих політичних процесів доби сталінізму. До цієї теми ще за часів СРСР звернулися С.І. Білокінь [872], А.А. Болабольченко [877] й В. С. Савцов [1155]. З якою метою було організовано цю справу? Чому підсудні, до яких належали відомі українські інтелектуали, визнали безпідставні звинувачення на свою адресу? Як склалися у подальшому їхні долі, а також долі “режисерів” з ДПУ, які керували процесом? Саме на ці питання у першу чергу й дали відповідь автори публікацій, присвячених означеній темі, на основі невідомих раніше архівних документів та свідчень очевидців [878; 981, 89-104; 1130; 1161]. Своєрідним підсумком досліджень витоків цієї проблеми стала докторська дисертація І.Г. Патера, у якій було узагальнено великий масив раніше опублікованих матеріалів [767].

Згодом вивчення політичних репресій 20-30-х рр. в Україні стало однією з пріоритетних проблем, що викликала публіцистичний бум, а також спонукала низку дисертаційних досліджень. До них слід віднести роботи: І.Г. Біласа, присвячену суспільно-політичному та історико-правовому аналізу репресивно-каральної системи [675; 870], Д.В. Табачника про феномен становлення тоталітарного суспільства [801], Л.М. Новохатька, в якій ретельно проаналізовано соціально-економічні й культурні процеси, що відбувалися в УРСР у контексті національної політики радянської держави 20-30-х рр. [762], В.І. Очеретянка, де обмеження інтелектуальної свободи розглянуто як один із обов'язкових елементів становлення тоталітарного суспільства [766], Г.М. Іванової [986], В.В. Ченцова [819], М.М. Шитюка [825], В.Й. Жезицького [711] та ін., у яких показано механізм терору, систему Гулагу, наслідки репресій проти різних соціально-професійних груп населення, у тому числі в регіональному розрізі. Історико-правовим аспектам становлення радянської влади в Україні, червоному терору, значною мірою спрямованому проти інтелігенції та репресивній політиці органів ВЧК-ДПУ-НКВС присвячені праці Й. Баберовські [845], Р.Ю. Подкура [770], І.М. Шкляєва [826], Є.П. Юрійчука [827]. Перелічені праці вирізняються фактологічним контекстом. Концептуально дисертації з питань масових репресій є однотипними й передусім викривають злочинну політику тоталітарного режиму, особисту причетність Сталіна та високопосадовців силових структур до масових репресій.

Грунтовним аналізом організаційних й духовно-ідеологічних підвалин сталінського терору виділяються колективні праці “Політичний терор і тероризм в Україні” [1123] та “Радянський проект для України” [932]. Хоча тема цих досліджень є значно ширшою, в них детально розкрито ідеологічне підґрунтя репресивних кампаній, що проводилися радянським керівництвом проти українських науковців. У роботах З.Г. Лихолобової докладно проаналізовано процеси формування каральних органів та механізми

проведення репресивних заходів, у тому числі й проти наукової інтелігенції, насамперед, на матеріалах Донбасу [1047-1049]. Історико-статистичне дослідження В.М. Нікольського “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)” [761; 1096] містить цінні відомості щодо соціального й національного складу репресованих та відтворює головні зміни в карально-репресивній політиці залежно від коливань партійно-ідеологічного курсу та настанов більшовицької верхівки, яка визначала політичну кон’юнктуру. Ці ж проблеми різнопланово розглянуті у фундаментальній монографії професора Каліфорнійського університету М. Маля, який широко використав невідомі раніше західні джерела інформації, що пролили додаткове світло на історичні події в колишній країні рад, пов’язані з такими постатями, як Ленін, Сталін, Хрущов [1055] та збірнику документів “В жерновах революції” [638]. Бібліографічний покажчик “Політичні репресії в Україні” став певним підсумком роботи багатьох дослідників з виявлення та оприлюднення архівних документів, осмислення багатогранної системи радянського державного терору [1124].

Переважає більшість дисертацій присвячена формуванню й розвитку системи освіти, становленню радянської інтелігенції, трансформаційним змінам у царині науки й культури, українізації, українському національному відродженню. Вони охоплюють три складові духовної життєдіяльності суспільства: освіту, культуру, науку. Кожна з них, маючи власну специфіку дослідження, вирізняється станом науково-теоретичної розробки, міждисциплінарними відмінностями. Відсутність єдиної системи координації наукових досліджень призвела до значного дублювання дисертаційних тем. В основному переважають роботи з історії становлення й функціонування радянської системи освіти, розвитку вищої та середньої школи. До них належать дисертації М.С. Лисенко про середню спеціальну освіту в Україні [737], О.Б. Бистрицької про розвиток системи освіти національних меншин у міжвоєнний період [674], С.Є. Пономаренко про діяльність культурно-освітніх

організацій Волині [771], М.В. Прохорчик про народну освіту в Криму [777], М.В. Марчука про розвиток освіти в роки національного відродження України [746], В.В. Липинського про становлення й розвиток нової системи освіти у 20-х рр. [736; 1045], В.Л. Борисова про становлення й розвиток загальноосвітньої школи [681], Ф.І. Кокоска про роботу культурно-освітніх організацій Півдня України [720], А.А. Сасімова про розвиток вищої школи [778]. Перелічені роботи вирізняються тематичною одноманітністю, стосуються, насамперед, вищої й середньої школи, підготовки кадрів, ролі українських наркомів у формуванні самодіяльної української системи освіти. Ключовою проблемою є “народна освіта”, хоча вона була державною, особливо у 30-х рр. Дослідники торкаються найрізноманітнішої проблематики: пролетаризації технікумів, організації навчального процесу в них, теоретичних засад розбудови вищої школи, її реформування за класовою ознакою, концепції й моделі освіти, фінансування навчальних закладів, кадрового складу, навчально-методичної роботи, діяльності учнівських і студентських колективів, системи профосвіти, організації педагогічного процесу, національної політики у сфері освіти, концепції національно-культурного будівництва тощо. За хронологією переважають 20-ті рр., які краще забезпечені архівними джерелами, статистичними довідниками, не “зіпсовані” масовими репресіями та русифікацією.

У 1993 – 2004 рр. з’явилося кілька дисертаційних досліджень з історіографії науки та освіти УСРР 20-30-х рр. Серед них, насамперед, заслуговують на увагу роботи С.І. Посохова [772; 1127], Ю.І. Чирви [821], О.П. Ситнікова [792], О.І. Висовень [694].

Популярною темою дисертаційних досліджень стала політика українізації та здійснення коренізації національних меншин. Вона посіла вагоме місце в історіографії проблем культурно-освітнього життя суспільства 20-х – першої половини 30-х рр. Будучи невід’ємною складовою національної політики радянської держави у зазначений час, сьогодні вона стала об’єктом і предметом

досліджень одночасно, а також, подібно непу, своєрідним хронометром подій та явищ. Дослідники звернули увагу на українізацію наукових й освітніх установ і вищих органів державної влади та управління, участь у цьому процесі інтелігенції, політичні й культурні процеси її реалізації, проаналізували історіографію проблеми, дослідили місце та роль українознавства у національно-культурному відродженні 20-х рр., висвітлили механізми впровадження політики українізації в регіонах [678; 687; 692; 722; 723; 799; 820]. Фундаментальна праця, присвячена процесу українізації, в якій оприлюднено чимало раніше невідомих документів, була підготовлена в Росії [879]. Дисертації, написані за спеціальністю “Історія України”, що тематично стосуються науки й культури, вирізняються ґрунтовним аналізом архівних джерел і фактологічним дискурсом самого дослідження. Вивчаючи вплив державної політики на соціальну структуру, культуру, освіту й науку 20-30-х рр. [667; 725; 729; 745; 747], автори дисертаційних досліджень з’ясували також особливості розвитку бібліотек, вищих навчальних і наукових закладів, молодіжних, видавничих та літературних організацій [680; 775; 790; 796; 811].

Досить велика увага була приділена державній політиці щодо оплати праці й задоволення побутових потреб вчених, системі відтворення науково-педагогічних кадрів та діяльності академічних й освітніх установ. Так, державну політику щодо професорсько-викладацьких кадрів вивчала О.Ю. Осмолівська [763], в дисертації Т.Г. Сидорчук проаналізовано систему підготовки наукових кадрів через аспірантуру [791], а О.Д. Коляструк у своїй статті розповідає про діяльність створеного у 1921 р. Всеукраїнського комітету сприяння вченим та його Одеського відділення на початку 20-х рр. [1021]. Питання державної політики щодо українського студентства розглянуто у статті А.Ю. Парфиненка [1118]. У роботі О.С. Ляпіної [1051] проаналізовано технологію поширення сталінського тоталітарного режиму на наукову сферу, зокрема, у ній наведено й протокол наради при культпропвідділі ЦК КП(б)У, на якій розпочалося обговорення планів перебудови української науки згідно

настанов, окреслених у сумнозвісному листі Сталіна до журналу “Пролетарська революція”.

Отже, історіографія проблеми складається з низки досліджень, що розкривають різноманітні аспекти історії української науки у 20-30-ті рр. Це стосується як загального суспільно-політичного контексту її розвитку, так і питань внутрішньої будови, планування, становлення й розбудови мережі її установ, зміцнення матеріально-технічної бази, тощо. Разом з тим є підстави констатувати, що в сучасній українській історіографії відсутнє системне й комплексне дослідження, присвячене розвитку української науки у зазначений період. Вочевидь недостатньо розкриті суперечності партійно-радянської політики, її стратегічні прорахунки, а також негативний (почасти – відверто руйнівний) вплив більшовицького керівництва на “науковому фронті”, що відкриває нові перспективи у подальших дослідженнях цієї проблеми.

1.2. Джерельна база.

Обрана тема дослідження знаходиться на межі кількох наукових дисциплін: політичної історії, соціальної історії та наукознавства. Цим, зокрема, пояснюється певна складність її дослідження та специфічність джерельної бази. Охарактеризуємо основні групи використаних джерел.

До першої групи віднесено, передусім, матеріали центральних державних архівів, де зберігається значна кількість документів партійних та радянських органів влади, що стали підґрунтям формування та реалізації наукової політики. У *Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)* був опрацьований фонд 166 (*Народний комісаріат освіти УРСР*), де зберігається різнопланова документація, що характеризує розвиток науки у зазначений період: від декретів і постанов уряду щодо науки й науковців (особливу цінність в цьому відношенні мають протоколи колегій та пленумів Укрголовнауки), узагальнюючих відомостей про

структуру й стан академічних установ та науково-дослідних інститутів, до особистої документації науковців. Серед них є матеріали про організацію та роботу науково-дослідницьких кафедр, виписки з протоколів засідань наукових кафедр, статистичні звіти про склад науковців, викладачів та аспірантів, особові картки, автобіографії наукових співробітників інститутів України, звіти про закордонні відрядження вчених, листування з Наркомюстом УРСР про звільнення заарештованих співробітників освіти України, копії наказів Головпрофосвіти по особовому складу, циркуляри, доповідні записки Головпрофосу УРСР та багато інших матеріалів. Основні етапи створення та розвитку архівної галузі відображено в документах *фонду 14 (Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Київ, 1918-1988)*. Матеріальне становище вчених, стан забезпечення їх житлом, заходи керівництва республіки, спрямовані на залучення науковців на бік радянської влади, форми оплати їх праці допомогли охарактеризувати матеріали з *фонду 331 (Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР, Харків, 1921-1938)*.

У *Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України)* вивчалися документи з *фонду 1 (Центральний комітет компартії України, 1917-1991)*, у справах якого є багато відомостей щодо керівництва наукою та кадрових питань, здійснення політики українізації тощо. Фонди вказаного архівосховища містять також інформацію про чисельність, стан та настрої професорсько-викладацьких кадрів. В них відбиті загальні тенденції, що панували у партійному керівництві республіки з питань, пов'язаних з роботою науки та вищої школи. Джерелом цінної інформації є документація політкомісарів при вищих навчальних закладах України, а також партосередків, що діяли в інститутах. У *фонді 263 (колекція позасудових справ реабілітованих, 1919-1953)* зібрано важливий документальний матеріал про репресії серед науковців: біографічні відомості про багатьох вчених, їх творчий доробок, архівно-слідчі справи, довідки про реабілітацію.

Цікаві документи по темі дослідження збереглися в *архівних установах Національної академії наук України*. Так, у фонді X (*архів ВУАН, 1918 – 1936*) *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ)* сконцентровано матеріали практично всього наукового потенціалу України того періоду, де є докладні відомості не тільки про штатних працівників Академії, а й про багатьох вчених, яких на засадах сумісництва або колективних наукових міжвідомчих розробок залучала до співпраці ВУАН у перше десятиріччя свого існування. Найбагатша колекція особових архівних фондів видатних українських вчених містить наукові та творчі матеріали, біографічні відомості, документи службової та громадської діяльності, листування представників різних, переважно гуманітарних, галузей науки та культури України. Генерація вітчизняних істориків, філологів, математиків, економістів, мистецтвознавців й краєзнавців представлена архівами *Грушевського М.С. (ф.357), Єфремова С.О. (ф.317), Кримського А.Ю. (ф.XXXVI), Лободи А.М. (ф.XXXVII), Зерова М.К. (XXXV), Воблого К.Г. (ф.XXXVIII), Бережкова М.М. (ф.XXIII), Граве Д.О. (ф.XX), Маслова В.І. (ф.243), О.П. Новицького (ф.279) та С.А. Таранушенка (ф.278)*, що були опрацьовані автором у ході дисертаційного дослідження. Важливе місце в роботі посіли документи з *наукового архіву Інституту археології НАН України (НА ІА)*, сконцентровані в особових фондах *П.І. Смолічева (ф.6), Д.М. Щербаківського (ф.9)*, та, особливо, *Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК, 1918-1932) й Секції історії матеріальної культури (СІМК, 1933-1934)* в яких зібрані матеріали про науково-дослідну й пам'яткоохоронну діяльність музеїв, надано відомості про краєзнавчі гуртки й товариства та реєстр дійсних членів ВУАК. У фондах *Етнографічної комісії ВУАН (ф.1, 1850-1930) й Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка (ф.43, 1896-1934)*, що зберігаються у *наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІР ІМФЕ)*, містяться матеріали про напрямок роботи різних краєзнавчих органів в

масштабі СРСР, листування Етнографічної комісії з місцевими краєзнавчими й етнографічними гуртками, програми щодо збирання фольклорних матеріалів, плани роботи та звіти про діяльність багатьох музеїв, дослідних станцій, наукових та краєзнавчих товариств і гуртків України, шкільні програми й робочі плани з краєзнавства та звіти про діяльність вчителів, студентів й учнів.

Для об'єктивного висвітлення трагічної долі науковців, репресованих органами ДПУ – НКВС особливої уваги заслуговують кримінальні справи, що збереглися в *галузевому державному архіві служби безпеки України* та відповідних *обласних архівах*, що містять важливий матеріал про провідних вчених Київщини, Харківщини, Чернігівщини та Полтавщини М.С. Грушевського, С.В. Шамрая, Ю.С. Виноградського, С.Г. Баран-Бутовича, П.К. Федоренка, В.В. Дубровського, І.Н. Капустянського Б.М. Шевеліва, В.М. Ганцова, П.І. Смолічева, Б.Л. Луговського, Г.Г. Холодного, Б.К. Пилипенка, А.Г. Єршова, М.Я. Рудинського, Н.Х. Онацького, Є.А. Рихліка, С.А. Таранушенка та багатьох інших.

Документи *місцевих архівів* (насамперед, *Києва, Полтави, Чернігова, Черкас, Сум, Ніжина*), дозволили отримати додаткові відомості про стосунки партійних органів з науково-освітнянською інтелігенцією на місцевому рівні, про механізм репресивних акцій стосовно представників інтелігенції та про багатьох регіональних науковців. У фондах відділів народної освіти виконавчих комітетів губернських рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів збереглися чисельні постанови цих установ, протоколи засідань і нарад колегій губернських відділів освіти, звіти й доповіді про роботу губернських відділів освіти й підвідомчих їм установ, акти обстеження повітових відділів народної освіти та культурно-освітніх закладів губерній, що дозволило відтворити досить чітку картину перебігу в регіонах загальнодержавних політичних процесів. Фонди обласних відділів народної освіти та державних педагогічних інститутів містять різноманітні постанови, накази, розпорядження, обіжники. Серед них найбільшої уваги заслуговують

накази директорів (або ректорів) інститутів, протоколи засідань педрад, правлінь інститутів, приймальних та предметних кваліфікаційних комісій, конференцій, рад та загальних зборів студентів, навчальні плани, звіти і доповіді про діяльність інститутів, факультетів, кафедр та державних екзаменаційних комісій. Значний інтерес становлять також стенограми лекцій професорсько-викладацького складу та наукові праці викладачів і рецензії на них, розпорядження про проведення українізації, особові справи викладачів та студентів. Ці документи надали можливість проаналізувати зміни у структурі вищих навчальних закладів та дослідити головні етапи процесу “радянзації” освітніх установ. Штатні розписи, фінансові звіти й кошториси дозволили відтворити об’єктивну картину матеріально-побутового становища працівників вищої школи та кількості наукових відряджень. У фондах обласних, окружних, повітових і районних краєзнавчих музеїв збереглися положення про науково-методичні ради та протоколи їх засідань, відомості про охорону пам’яток культури і старовини. Крім того, чільне місце в них займають перспективні плани науково-дослідної роботи та звіти про діяльність музеїв, наукових товариств й інших громадських історико-краєзнавчих об’єднань, інформація про археологічні та архітектурні дослідження, наукові праці співробітників та акти обстеження стану музейних установ різноманітними комісіями. Вивчення цих матеріалів дало змогу збагатити дисертаційне дослідження додатковими історичними фактами. Фонди місцевих історичних архівів та обласних архівних управлінь зберегли чимало відомостей про науково-видавничу роботу цих установ та організацію різноманітних виставок, аналіз тематики яких дозволив дослідити зміни у пріоритетах проваджуваної радянською державою політики. Наукові праці співробітників, критичні рецензії на них, протоколи загальних зборів колективів та акти обстеження діяльності архівних установ сприяли більш об’єктивному відтворенню загальнополітичної ситуації в Україні.

Другу групу джерел становлять археографічні видання – тематичні збірники документів, протоколи, декрети, постанови. Особливе місце посідають

документи ЦК ВКП(б). Виходячи з того факту, що політика більшовицької партії була визначальною в суспільному житті в цілому та у науковому житті, зокрема, до цієї групи джерел варто віднести документальні матеріали партійних установ і органів влади, таких як: стенографічні звіти з'їздів РКП(б) – ВКП(б), конференцій і з'їздів КП(б)У, звіти керівних партійних та державних органів влади про свою діяльність, матеріали з'їздів рад республіки, агітаційно-пропагандистські, роз'яснювальні матеріали агітпропу ЦК КП(б)У, які вийшли друком протягом 1920-1930-х рр., або були вміщені в систематично-хронологічних чи тематичних збірниках. Матеріали збірників дають можливість документально простежити за політикою держави щодо професорсько-викладацьких кадрів України. Важливу інформацію про розвиток науки в УРСР містить серія збірників, присвячена історії Національної академії наук з моменту її заснування у 1918 р.

До **третьої групи джерел** відносяться статистичні збірники з питань розвитку науки та вищої школи. Вони дають змогу прослідкувати динаміку змін, що відбулися у системі організації науки та складі наукової інтелігенції. Великий інтерес становлять збірники “Наука і наукові працівники СРСР”, які видавалися у 20-х рр. комісією під керівництвом С.Ф. Ольденбурга. Джерело-знавче значення мають також переписи населення: міського 1923 р. та загального 1926 р., партійні переписи 1922 та 1927 рр., а також перепис робітників та службовців України 1929 р. Крім того, для цілей дослідження використані дані підсумково-порівняльних збірників, у яких містяться матеріали про розвиток різних галузей економіки та культури України за кілька десятиліть. Слід зазначити, що статистичні дані потребують критичного осмислення, тому що на початку 20-х рр. ще недосконалою була система професійного обліку населення (коли науковці “розчинялися” у загальній сукупності службовців), а підвалини соціолого-демографічних обстежень тільки закладалися.

Четверту групу джерел становлять матеріали періодичної преси з питань розвитку науки та освітянської сфери 1920-1930-х рр., що містять багату

інформацію практично з усіх аспектів досліджуваної теми. Серед преси вказаного періоду слід окремо виділити партійно-радянські видання (часописи “Вісті ЦК КП(б)У” та “Критика”, газети “Комуніст”, “Більшовик”, “Пролетарська правда”, “Вечерний Киев”), громадсько-політичні видання (“Червоний шлях”, “Життя й революція”, додаток до “Вістей ВУЦВК”) та періодичні видання Академії наук (зокрема, “Звідомлення”). Преса 20-30-х рр. ХХ ст. дає змогу реконструювати ідеологічну та соціально-психологічну атмосферу досліджуваного періоду, краще зрозуміти умови, у яких відбувалася наукова діяльність українських вчених, формувалися й руйнувалися наукові напрямки та школи тощо. Зрозуміло, що відомості періодичної преси потребують критичного підходу, оскільки вони перш за все були покликані провадити ідеолого-пропагандистську роботу серед населення, здійснювати індоктринацію усіх верств трудящих. Разом з тим місцеві періодичні видання містять цінну інформацію про становлення наукових товариств, розвиток наукової діяльності архівів і музеїв.

П’яту групу складають джерела особового походження. Була залучена мемуарна література (що містить у собі також щоденниковий жанр), матеріали якої є суттєвими для відтворення картини суспільного життя й умов праці викладачів вищих навчальних закладів. Цінними також є пам’ятки епістолярного жанру зі спадщини провідних українських науковців. Матеріали цієї групи розкрили широку палітру настроїв наукової інтелігенції, віддзеркалили драматичний процес її самовизначення за нових умов, критичне ставлення до проваджуваної більшовицьким режимом суспільно-політичної та наукової політики тощо. Значну цінність для цілей нашого дослідження мають щоденникові записи віце-президента Української академії наук С.О. Єфремова [316; 662], які відрізняє особливий ступінь гостроти та відвертості, притаманний особистості видатного вченого і організатора науки. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького включає його численні листи до діячів науки та культури, що містять важливу інформацію про умови організації

наукових досліджень 20-30-х рр. [661]. Різноманітні матеріали обширного листування багаторічного неодмінного секретаря ВУАН А.Ю. Кримського [660] дозволили відтворити сповнені драматизму роки становлення й розвитку Української академії, жертвну й самовіддану працю українських вчених (і самого Агатангела Юхимовича), атмосферу як спільного пошуку та взаємопідтримки великих вчених, так і всіляких негідних інтриг, вимушеного конформізму тощо. Важливим джерелом є праця Н.Д. Полонської-Василенко, жанрова побудова якої дозволила авторці сполучити об'єктивність дослідження з емоційною вразливістю живих власних спогадів [1125]. Світове визнання отримали спогади С. Підгайного про долю репресованої української інтелігенції, з яких було отримано відомості про перебування в неволі (а часто – про останні місяці (чи навіть тижні) з життя) М. Яворського, С. Рудницького, М. Слабченка, Й. Гермайзе, М. Новицького, Ф. Пуценка, І. Шаля, М. Зерова та ін. [665]. Яскрава картина наукового життя досліджуваного нами періоду, біографічні відомості про багатьох науковців, механізми запровадження тоталітарної системи, структура концтаборів й умови життя в них в'язнів та багато інших питань реалістично змальовано у спогадах репресованих науковців В.В. Дубровського [658-659; 981, 255-258], Ф. Гоутерманса, К.Т. Штепи [666].

Системне використання вказаних груп джерел дало змогу автору розкрити тему на необхідному рівні повноти й достовірності.

1.3. Понятійний апарат, методологічні підходи, головні принципи й методи дослідження

Методологічні засади дослідження визначаються багатовимірним статусом самої науки у суспільстві, її зростаючим значенням в історії людської цивілізації. Це із необхідністю зумовлює потребу залучення принципів

системного підходу, звернення до інструментарію сучасних синергійних підходів, врахування можливостей історичної альтернативістики.

Необхідно визначитися із розумінням методологічних основ дослідження. Методологія – це основні вихідні принципи, якими керується дослідник (у цьому випадку – історик, який мусить постійно узгоджувати загальнометодологічні імперативи й принципи з конкретикою досліджуваного матеріалу), що прагне досягти розуміння (якісного приросту знання) в результаті аргументованої інтерпретації джерел – а саме такого розуміння, що веде до позитивного вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Методологія дослідження містить у собі визначення й дослідницької “легітимації” (обґрунтування) меж досліджуваного об’єкту, з’ясування міри його стабільності й мінливості в позначених хронологічних і географічних рамках, визначення базових понять і принципів, за допомогою яких здійснюється опис і пояснення досліджуваних феноменів.

Науку – принаймні як особливий різновид діяльності та певну соціальну інституцію – слід тлумачити чимось незмінно присутнім (інваріантним) у структурах будь-якого цивілізаційного типу. При цьому статус науки як форми суспільної свідомості і водночас суспільної інституції істотно змінюється залежно від рівня соціального розвитку – з початком доби Просвітництва наука стає ініціатором, фактором і критерієм цивілізованості, чинником формування і трансформації Сучасності (сама ж наука у її сучасному розумінні виникає десь у XVI ст.) [866, 35].

Стосовно української науки у міжвоєнний період треба одразу зазначити, що вона у будь-якому випадку, попри усі спроби штучної її ізоляції (згідно деяких тлумачень – і самоізоляції також), становила органічну частину загальносвітового процесу наукового розвитку і саме у такій якості повинна інтерпретуватися як об’єкт дослідження.

Історія науки репрезентує особливий різновид історичних досліджень. Такий напрям роботи передбачає із необхідністю синтез наукознавства,

суспільно-політичної історії та власне історії науки як особливого інституту, як історії відкриттів і винаходів та соціальної історії особливої корпорації фахівців – академічного співтовариства. В нашому дослідженні першочергову увагу приділено саме феномену соціального буття науки у контексті суперечливих трансформацій, які у різних вимірах впливали на науку, надавали їй імпульсів розвитку, сприяли розгортанню адекватних пошукових форм, висуненню української науки на авансцену світових відкриттів і звершень – і водночас ставали на заваді вільному науковому життю, руйнували підвалини наукової творчості, створювали перепони обміну науковою інформацією, формуванню нових генерацій вчених.

Для історичного дослідження, що ставить метою вивчення науки як соціального інституту, вимоги наукової методології диктують нагальну потребу гранично чіткого визначення базових понять і принципів.

Поняття “наука” може вживатися в кількох значеннях. Полісемантичність даного поняття обумовлена тим, що воно має конвенціональний сенс, визначений сферою його вживання. Нашим завданням не є пошук нових визначень науки. Варто звернутися до загальноприйнятих.

Так, В. Ільїн вказує, що “у традиційній лексиці під “наукою” розуміють знання, діяльність, соціальний інститут, академічну систему, науково-технічну революцію” [988, 5]. Так чи інакше для цілей нашого дослідження важливими є усі вказані розуміння, хіба що за винятком науково-технічної революції, яка розгорнулася лише у 50-х роках ХХ ст. (але проблематика науково-технічного прогресу торкається царини нашого дослідження).

Якщо звернутися до змістовних (якісних) характеристик наукового знання, то варто зазначити, що наука є вищою формою пізнання об’єктивної дійсності та, відповідно, вищою формою її відображення на рівні свідомої психічної діяльності. Це, насамперед, узагальнене і усупільнене знання, завдяки чому для науки не існує нічого в принципі непізнаваного. У процесі накопичення знань долаються протиріччя між різними поглядами, утверджується знання все

більш адекватне, об'єктивне і незалежне від індивідуальних підходів дослідників до явищ, що вивчаються [1223, 16].

У цьому дослідженні поняття “наука” також вживатиметься в декількох розуміннях. По-перше, найбільш уживаним значенням є його розуміння як сфери особливим чином одержуваного (за допомогою наукових методів) й існуючого в особливому вигляді (а саме у вигляді чітко структурованої теорії) знання про ті або інші об'єкти матеріального й ідеального світу. Такий аспект тлумачення науки є спорідненим поняттю “знання”, однак не знанню взагалі, а саме знанню точному, об'єктивному, достовірному, адекватному – тобто такому, що піддається перевірці через посередництво відповідних процедур. Наука як форма суспільної свідомості реалізує функцію пізнання й ставить своїм завданням виявлення особливих закономірностей, властивих досліджуваним явищам. Якщо вдатися до генетичних витоків науки та застосувати до їх розуміння сучасні підходи, то можна визначити її не тільки як специфічну пізнавальну систему, а як особливу і життєво важливу для суспільства систему отримання, переробки та трансляції інформації. З ускладненням суспільства ускладнюються форми інформації, з якими має справу наука (та, відповідно, суспільство). На певному щаблі свого розвитку інформація та засоби оволодіння нею, відповідне використання інформації стають визначальними для рівня розвитку суспільства. Виникає так зване “інформаційне суспільство”, де наука (на відміну від інших суспільств, де також існувала інформація, але лише у певних межах), відіграючи так само обмежену роль, стає вирішальним фактором прогресу і ефективності [910, 233].

По-друге, наука являє собою особливий соціальний інститут, що виконує властиві тільки йому соціальні функції. Якщо сама по собі наука виконує саме пізнавальні й світоглядні функції (наука в її первинному розумінні, про яке вже йшлося вище), то наука як соціальний інститут насамперед зосереджена на акумулюванні значимого соціального досвіду, його зберіганні й відтворенні. В даному випадку справа не тільки у здобуванні тих чи інших знань (це – спосіб

існування науки як такої), а саме в оцінюванні значущості цих знань в контексті соціальних завдань, в рівні розуміння нагальних завдань, національних пріоритетів розвитку тощо. Наука як соціальний інститут забезпечує реалізацію своїх функцій через посередництво існування академічної корпорації – співтовариства вчених, фахівців особливої кваліфікації, що забезпечують вивчення нового і відповідну підтримку рівня компетентності основної маси академічної корпорації [830, 521; 1217, 49].

Саме в цих двох аспектах (наука як форма пізнання й наука як соціальний інститут) поняття “наука” вживатиметься у цьому дослідженні.

Цим не вичерпується багатоманітність поняття “наука”. Зупинимося й на інших, менш вживаних і поширених його визначеннях.

Наука являє собою певну традицію освіти. За своєю етимологією слово “наука” пов’язане із комплексом якихось корисних знань і вмінь, яким можна (треба) навчати (відповідна стародавня дієслівна форма – *нау-ча-ти*). Наука – це щось таке, чому можна й варто навчатися, що можна засвоїти та зробити індивідуальним або загальним надбанням. Відповідно, наукою може виступати соціальний чи – обмежено – корпоративний досвід, який варто передавати наступним поколінням. Наука – це висновки з такого досвіду, його узагальнення, певний імператив (урок на майбутнє) [957, 37].

Незважаючи на те, що позитивне знання не вичерпує собою освіту й виховання, треба визнати, що саме розвиток науки стимулює систему освіти, забезпечує її адекватність сучасним вимогам, задає й формує базовий змістовний компонент, який існує у вигляді основних параметрів предметних програм для середньої або вищої школи.

Наука являє собою певну моральну, духовну інстанцію, різновид життєвого служіння. У цьому розумінні наука – певна особистісна місія, сполучена з категорією боргу, обов’язку, покликання й служіння [1217, 55].

У рамках дослідження зазначені розуміння не будуть визначальними, але постійно враховуватимуться, оскільки формування наукових шкіл,

затвердження певного престижу науки, наукового знання й статусу науковця, усвідомлення високої місії вченого неможливі без затвердження певних стереотипів суспільної свідомості, що містять установку на довіру / недовіру до наукового знання, на престижність / непрестижність вчених професій і життєвої справи вченого. Суспільство завжди – і протягом досліджуваного періоду особливо – формує той або інший різновид “соціального замовлення” щодо людей знання.

В межах дослідження ми переважно зосередимося на основних аспектах, що є визначально значущими у якості форм, у яких відбувався розвиток науки у зазначений період [1184; 247-248].

Це, перш за все, політичний вплив на науку, система заходів, які можуть бути визначені у якості політики у галузі науки. Якщо дискурс політики є визначальним у розумінні умов розвитку радянської науки в цілому, то наукова політика і заходи з управління наукою надають змогу реконструювати образ науки у тому вигляді, як він склався у свідомості партійно-радянської верхівки тих часів. Таким чином, аспект політичного – причому примусово-директивного – впливу на науку для українського суспільства 20-30-х рр. був критично важливою зовнішньою детермінантою, дія якої визначала основні тенденції й напрямки розвитку наукового організму як на короткотермінову перспективу (в контексті завдань планів соціально-економічного розвитку, зокрема, СРСР і УСРР), так і на десятиліття наперед (коли закладалися основи досліджень у фундаментальній науці чи, навпаки, внаслідок фатальної недооцінки якісь напрямки згорталися і оголошувалися “шкідницькими” чи такими, що не вписуються у ідеологічний канон соціалістичного суспільства тощо). Корпоратизація й зростаюча вартість наукових розробок робили наукову діяльність залежною від пріоритетів, обумовлених політичними рішеннями, рівнем стратегічної далекоглядності й наукової компетентності політичної еліти, її здатності піднятися над приземленими міркуваннями кон’юнктури й вміти мислити стратегічно.

Безумовно, найголовніші проривні науково-технічні ідеї виникли в результаті спонтанного, ніким не керованого наукового й винахідницького пошуку. Однак, саме стратегічна прозорливість політичних еліт (тут йдеться про політичні еліти демократичного Заходу) дозволила гідно оцінити ці ідеї й винаходи, зробити їх чинником національного (згодом – глобального) лідерства. Годі й казати, вказані чесноти лише невеликою мірою були притаманні партійно-радянській еліті як радянської України, так і Союзу взагалі. Слабка освіченість і відвертий антиінтелектуалізм були завжди властиві компартійній верхівці.

Наукова політика держави – забезпечення певного режиму сприяння для розвитку науки, що досягається як заходами безпосереднього втручання адміністративної організації й бюрократії, так і за допомогою звільнення (коли існує така потреба) науки з-під державної опіки, через створення креативної атмосфери академічної свободи, без якої в принципі важко говорити про повноцінний розвиток науки.

Окремим аспектом управління наукою та її внутрішньої трансформації є організація науки. Дослідження цього аспекту надає можливість реконструювати структурні засади становлення та розвитку науки, адекватність її організаційних форм рівню складності тих завдань, які вирішувала наука у відповідні часи. Організація науки – система заходів, здійснюваних особливими державними й суспільними органами (в тому числі органами самоврядування, створеними власне самою академічною корпорацією) й маючими за мету впорядкування, спадкоємність і розвиток наукових установ, координацію та системну узгодженість досліджень, їх сфокусованість на найбільш значимих (пріоритетних) напрямках [958, 99; 1005, 398-400]. За доби індустріального суспільства будь-які істотні інновації та визначальні прориви на терені науково-технічного розвитку перестають бути приватною справою. Для їх забезпечення та досягнення стають конче необхідними і колективна праця у великих масштабах, і концентрація фінансових та матеріальних ресурсів на

визначених напрямках. Це під силу тільки державі та (вже за сучасних умов) структурам на кшталт транснаціональних корпорацій.

Суспільно-політичний дискурс визначає особливу процедуру розгляду об'єкту, постійне фокусування уваги на владно-політичних детермінантах суспільного буття, “утримування” в полі дослідження визначальних рішень, які надавали імпульс чи спотворювали природний розвиток наукового організму. Актуальність саме такого дослідження стосовно міжвоєнних років є безсумнівною саме тому, що в ці часи формувалися засади директивно-бюрократичної моделі побудови та управління радянською наукою – засади, які визначили на багато років як безсумнівні та визнані успіхи радянської науки, так і створили передумови для стратегічного відставання і занепаду науки і наукової корпорації, спричинивши масову еміграцію наукових кадрів за кордон у пострадянські часи та хронічні застійні явища в українському академічному товаристві.

Перш за все, соціальна історія науки передбачає розгляд її розвитку як особливого соціального інституту, покликаного виконувати пізнавально-освітні функції [1213, 99]. Парадигмальна вимога такого бачення науки – розглядати її у широкому контексті суспільно-політичних і духовно-ідеологічних впливів. Для зазначеного періоду мається на увазі не тільки той вплив – формуючий (не меншою мірою – і деформуючий) і контролюючий – який чинився на науку з боку радянської держави, але й вплив зворотній. Наука, принаймні з середини XIX століття, дедалі більше ставала певним ментально-ціннісним еталоном, критерії якого поширювалися на самі засади світогляду у найширшому розумінні. Йдеться не тільки про загальний процес раціоналізації і секуляризації свідомості, започаткованої науковими революціями і традицією європейського Просвітництва [1216, 268].

Для СРСР і комуністичної ідеології (особливо в її тодішньому глобально-експансіоністському варіанті) наука відіграла виключно значиму роль в обґрунтуванні закономірності тих процесів, які вже відбулися, – як і тих

перспектив, які свавільно (з тією чи іншою мірою наближеності до реалій) окреслювалися комуністичними вождями. Адже вважалося, що країни рад на основі “наукового комунізму” та досягнень сучасної науки як такої перейшла на принципово інший – найвищий щодо будь-яких тодішніх держав і народів – щабель розвитку, на якому долаються стихійність і кризовість розвитку, де немає місця таким речам, як непередбачуваність, хаос і конкуренція.

Як відомо, наука має більш жорстку внутрішню ненасильницьку владу над людиною, ніж релігія. У релігійних догмах людина може вагатися, й це вважається припустимим. Але відкидання даних науки примушує оточуючих ставитися до такої людини з підозрою [1077, 347-348].

Тож наука була покликана дати вищу і безсумнівну санкцію на перемогу комунізму – санкцію “обґрунтовану”, побудовану на всебічному аналізі усіх тенденцій світового розвитку, з урахуванням досвіду історії. Відповідно, треба розуміти, що політика радянської держави у галузі науки завжди мусила перебувати у стресовій суперечності між цими міркуваннями науковості у якості одного з головних критеріїв владної легітимації більшовицького режиму (і проваджуваної поточної політики) – і необхідністю мати справу з реальним науковим співтовариством в усій його багатоманітності й критичній налаштованості щодо режиму, еліта якого була далекою від ідеалів освіченості та елементарної людської порядності.

Наукова діяльність, особливо інституціоналізована, організована на державному рівні змінює самі основи громадського життя, впливаючи на ритм життя людей, змінюючи характер зайнятості й рівень життя, стан здоров’я й тривалість життя, не кажучи вже про стан навколишнього середовища, якість води, повітря, рівень радіації, шуму, пилу тощо. Втілене у життя і поєднане з технікою і технологією, наукове знання визначає явище, відоме як науково-технічний прогрес. Здатність присвоювати навколишній простір, долати відстані і дистанції (в тому числі і соціальні), руйнувати перешкоди і досягати нових швидкостей – усе це робило індустріально – промислову (капіталістичну,

приватновласницьку, споживацьку) цивілізацію “пасіонарною” силою глобального масштабу. Доба індустріалізму змінила статус науки й зробила наукове знання затребуваним, безпосередньо сполученим із поняттям прогресу й ефективності [1216, 420]. Тут, безумовно, відіграла свою роль привабливість наукової раціональності, критичності й чіткості наукового мислення. Ці особливості наукового мислення мали критеріальну значимість для всієї доби індустріалізму, включаючи період 20-30-х рр., коли мільйони громадян переважно аграрної Російської імперії починали існувати за принципово нових умов – індустріалізації виробництва, урбанізації способу життя, зростання значення стандартизації, раціоналізації, дисципліни й загальної регламентації.

Саме в цей час рельєфно позначають себе основні характеристики розвитку сучасної науки (у значній мірі ці характеристики застосовні до наукової ситуації розглянутого періоду):

– *акселерація* – прискорення наукової динаміки, скорочення терміну між висуванням якої-небудь ідеї і її впровадженням у виробництво, у технологічний цикл; дана риса обумовлена, у свою чергу, постійно зростаючою відкритістю світового наукового співтовариства, його комунікативною єдністю, що заглиблюється, і універсалізмом наукового співтовариства; безперечно, саме зростаюча акселеративність наукового пошуку у зазначений період надає особливого забарвлення і виняткової значимості соціально-політичній складовій наукової політики – будь-яке зволікання із прийняттям стратегічних рішень чи прийняття хибних рішень нерідко тягне за собою зниження темпів розвитку (не тільки наукового, але й суспільно-політичного в цілому), системне відставання та стагнацію;

– *кумулятивність* – наукові дослідження, навіть здійснювані в різних галузях наукового знання, мають властивість підсилювати взаємну перетворюючу чинність (особливо в умовах зростаючої акселерації), створювати безсумнівний загальний *резонансний* “кумулятивний” ефект; спочатку здебільшого це був ефект синергійний, спонтанний, згодом – такий,

що почав плануватися; він впливає як на загальний процес наукового розвитку, так і на економіку (як найбільш сприйнятливую соціальну підсистему), на суспільство в цілому; щодо досліджуваного нами періоду відповідні якості кумулятивності науки вочевидь недооцінювалися належним чином у прийнятті визначально важливих рішень, зокрема, у розробці нових технологій і матеріалів, у запровадженні новітніх засобів комунікації;

– *преціонізм* – зростаюча *точність наукових досліджень*, здатність учених досягати особливої, неможливої раніше точності вимірів на дедалі складніших рівнях, що створює можливості для появи дедалі ефективніших технологій, проведення високотехнологічних експериментів із результатами, які можуть бути відтворені; в цілому протягом 1920-1930-х рр. методика досліджень у наукових установах України була на рівні світових вимог і викликів, але зростаюча закритість і самозамкненість наукового співтовариства знівелювали цей рівень;

– *інтеграція наукового знання* – між науковими напрямками й сферами наукового знання ніколи не існувало непереборної грані, однак саме сучасний рівень наукового знання знаменує собою синтез нового порядку, коли *методи й технології евристичного пошуку збагачують науки в цілому* – технічні науки усе більш активно вбирають у себе досягнення біології, хімічні технології впливають на інженерні науки, на виробництво й дизайн предметів побутового вживання тощо. Таким чином, має місце не тільки інтеграція наукового знання як зростаюча плідна міждисциплінарність, але і як *генералізація людської діяльності* при визначальній ролі саме науково-технічної діяльності; загальна оцінка рівня наукової інтеграції щодо досліджуваного періоду не є безперечно визначеною (тобто вона залишається певною мірою відкритою); в межах низки міждисциплінарних досліджень ця інтеграція давала результат, але в цілому вся система управління носила бюрократично-директивний характер, що ускладнювало процеси виникнення і зміцнення міждисциплінарних зв'язків, які де-ін-де носили формалізований характер;

– комерціалізація наукової діяльності, її зростаючої співвіднесеності з можливим комерційним ефектом від впровадження у виробництво, здійснення новітніх розробок вимагає все більших фінансових вкладень, на які здатні або найбільші бізнес-корпорації, або провідні держави, здатні витратити значні кошти на наукові дослідження, що приносять результат лише з певною часткою вирогідності (або ж не приносять ніколи); міркування фінансової ефективності роблять сучасну науку різновидом діяльності ризикового характеру і не гарантує обов'язкового досягнення поставленої мети.

Якщо оцінити в цілому наукову політику сталінського режиму у передвоєнні роки, то можна констатувати, що ті, хто її запроваджував, були надзвичайно далекими від справжнього розуміння тих якісно нових рис, що стали притаманними як змісту наукового пошуку, так і організаційно-інституціональним формам, у яких цей пошук здійснювався. Догматичне розуміння планування та громіздка бюрократична система фінансування стояли на заваді пошуковим формам досліджень. Тотальне одержавлення гальмувало впровадження гнучких організаційних форм. Поступове зведення “залізної завіси” унеможлиблювало повноцінну наукову комунікацію із закордонними колегами.

Безперечно, влада не могла вигадати якогось іншого шляху управління наукою, ніж повна й беззаперечна централізація. Особливо активно цей процес почав розвиватися з початку 30-х рр., а завершився у 1936 р. з “розчиненням” Комакадемії в Академії наук СРСР. Технічні й природничі науки здебільшого були покликані вирішувати нагальні соціально-економічні завдання, накреслені у партійних планах.

Технічна революція, яка тривала в Європі вже кілька століть (принаймні, з XVI–XVII) стала підґрунтям для початку науково-технічної революції. Вона зумовлювала потребу і конче вимагала певного рівня освіти для масового працівника (потреба, яка особливо гостро відчувалася на машинному виробництві, обладнаному дорогим устаткуванням). Науково-технічна думка

кінця XIX – початку XX ст. стимулювала розвиток таких областей знання, які революціонізували як виробництво, так і повсякденне життя людей, особливо громадян економічно розвинених країн [1211, 14]. Мова йде про впровадження конвеєрного виробництва, основ наукової організації праці й системного наукового менеджменту, про революційні зміни в засобах зв'язку (радіо), виникнення авіації, масове впровадження двигуна внутрішнього згоряння й т.п. Все це разом узятє визначало лідируюче становище у світі тих держав, які зуміли з максимальною повнотою впровадити досягнення науково-технічної думки, освіти, технологій. Саме наздогнати ці країни й було метою перших п'ятирічок. З граничною чіткістю відповідні завдання формулювалися у листопаді 1928 р. на пленумі ЦК ВКП (б) [1203, 201-204].

Якщо розглядати ленінсько-сталінську “революцію зверху” як систему модернізаційних заходів, то не можна залишати осторонь відповідні соціальні передумови її здійснення. З іншого боку, ці соціальні обставини і відносини були очевидним об'єктом революційної політики.

Те, що в рамках марксистської ідеології вважалося особливою чеснотою пролетаріату (“звільненість” від усього, крім ланцюгів), в умовах масового переходу до індустріального типу цивілізації оберталось розривом традиційних зв'язків, атомізацією людини, створенням умов для формування так званої “людини маси” – соціальної одиниці тоталітаризму. Індустріальний тип суспільства із переважанням одноманітної праці, яка вимагала від людини розвиненості якоїсь однієї групи навичок, із вивільненням певного вільного часу (що є властивим для урбанізованого суспільства) для маси професійно підготовлених, але неосвічених людей (причому здебільшого йдеться про маргіналізовані маси учорашніх селян), із наявністю засобів масової інформації, що дозволяли створювати типові уявлення, відчуття із можливістю повсякденного контролю за думками і поведінкою індивідів, які відверто дискомфортно відчували себе безпорадними іграшками в руках сліпих

соціальних сил та жадали об'єднувача-пророка – усе це формувало передумови тоталітарного режиму.

Для аналізу структур і відносин, які існували у такій соціальній системі, треба брати до уваги феномен жорсткої монополії на пізнання і владу, монополії, яка належала одному суб'єкту – вождям державної партії. Навіть сам тип виробничих відносин “задавався” партією на основі критеріїв “соціалістичності”, які, у свою чергу, були зумовлені не стільки міркуваннями економічної доцільності, скільки ідеологічними постулатами [979, 25]. Відповідно, усе це зумовлювало як особливий статус суспільно-гуманітарних наук із їхньою близькістю до ідеологічних підвалин, так, і граничне спотворення цих наук, перетворення їх на систему сервільного обслуговування потреб режиму, на виконання майже виключно апологетичних функцій.

Здійснення всебічної індустріально-центрованої модернізації соціально-економічного організму вимагало від влади цілеспрямованої руйнації усіх перешкод на шляху перетворень – причому перш за все йшлося про перешкоди інституціонального характеру, успадковані від попереднього режиму, а якщо казати ширше – від воєнно-феодальної монархії та аграрно-індустріальної цивілізації традиційного типу.

Партійно-радянський технократизм, тісно поєднаний із усіма компонентами тоталітарного організму, намагався “звільнити” соціум від того, що робить його повноцінним і органічним, що “гальмує” його розвиток у напрямку, яку тоталітарна верхівка вважає правильним і бажаним. Саме про це пише В.В. Налімов у своїй книзі спогадів: “ В ті роки (йдеться про період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. – В.Т.) країна була спрямована на те, щоб здійснити низку перетворень, необхідних для створення світлого майбутнього, яке відповідало новим ідеалам:

- (1) Деселянзацію (визволення суспільства від прив'язаності до землі).
- (2) Деінтелігентизацію (визволення суспільства від тягара критичної думки).
- (3) Декупецізацію (визволення суспільства від приватного підприємництва).

(4) Дерелігіонізацію (визволення суспільства від ненаукової духовності).

(5) Денаціоналізацію (визволення суспільства від тягара різнонаціонального укладу життя) [1083, 80].

Отже, з метою здійснення індустріальної мілітарної модернізації сталінський режим насправді здійснив системну “емансипацію” державного тоталітарного Левіафана від живої тілесності соціального, від спонтанної непередбачуваності і людської непутящості – із усіма притаманними їм моральними стражданнями, непослідовністю, рефлексією вкоріненості у минуле й мрійливим зануренням у майбутнє.

До головних п’яти “де-” , згаданих В.В. Налімовим, можна додати деприватизацію, деперсоналізацію, деісторизацію (звільнення від гальмівної сили історичної пам’яті, “манкуртизація” народу, який в процесі цього і народом перестає бути), деморалізацію (звільнення від наївних “дурниць і комплексів”, які стають на заваді виконанню директив).

Стає цілком зрозумілою нищівна і влучна характеристика сталінської соціальної політики, яку дав у своїй праці “Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору” український мислитель В. Петров: “В основі політичної доктрини (більшовизму. – *В.Т.*) ... лежала химерна й жорстока теза, що тільки через антисоціальні заходи можна досягти соціальних наслідків. Соціальне мусило стати досягненням майбутнього. На долю сучасного припадало антисоціальне. В основі (більшовизму. – *В.Т.*) лежало не ствердження, а негація, не творчий дух миру, а нищівна тенденція заперечення, покликаною стати загальним. Провідною метою соціальної політики більшовизму у ставленні до селянства було не поліпшення економічного становища цього останнього, а навпаки, підірвання, не надання землі, а навпаки, вилучення, не зміцнення селянства, а навпаки, економічна руйнація селянства і відповідно до того орієнтація на безгосподарного, господарчо малоцінного селянина (...). Ліквідацію протилежності між робітниками фізичної і розумової праці більшовизм обернув на ліквідацію робітників розумової

праці... Країні було одрубано голову (...). До побудови безкласового суспільства большевизм простував через океани людської крові. Гасло знищення розумілося в усій нещадній і лютій нагоді цього слова. Соціальна політика більшовизму носила антисоціальний характер” [1220, 185].

Усі вказані напрямки нищення органічного соціального були властиві більшовицькій політиці щодо науки і наукової корпорації. Наукову інтелігенцію намагалися відірвати від традицій народу, від землі і рідної історії. Інтелігенцію свідомо нищили як особливий соціальний стан із специфічною ментальністю та високими моральними чеснотами – перетворюючи її на “прошарок”. Разом з усім цим не можна забувати про слушне зауваження Б. Хазанова, який писав: “революція, у підготовці якої інтелігентам належала настільки важлива роль, стала самоспаленням російської інтелігенції” [1229, 640]. Ясна річ, що ці слова істотно більшою мірою поширюються на українську інтелігенцію.

Якщо звернутися до якісно значимих характеристик інтелігенції як соціальної верстви, то одразу кидається в очі багатоманітність її визначень і тлумачень. Безперечно, для визначення інтелігенції як такої може бути аргументовано запропоновано багато критеріїв. Для завдань цього дослідження важливо вказати не тільки на формальні ознаки належності до освіченого класу (йдеться про освітній ценз – наявність вищої освіти) чи характер професійної діяльності (інтелігенція як категорія людей, яка отримує засоби існування продажем інтелектуальних сил і здібностей або їхніх продуктів) [1182, 25].

В дусі російської духовної традиції інтелігенцію вважали носієм розвиненої самосвідомості, уособленням морального максималізму та етосу боргу (щодо народу, справи та держави у вищому розумінні слова). Відповідно, для самоідентифікації представників інтелігенції (що підтверджують численні свідчення сучасників) мало неабияке значення утвердження незалежності думки, власної моральної автономії та можливості критично й неупереджено висловлюватися щодо можновладців. Як слушно вказувала В. Лейкіна-

Свірська, досить поширеним серед освічених кіл вважалося розуміння інтелігенції як прогресивного “цвіту нації”, найбільш цінного та активного прошарку суспільства [1042, 5].

Як на наш погляд, чимало сьгоднішніх негараздів та хвороб української науки можуть стати більш зрозумілими саме тоді, коли будуть піддані об’єктивному розгляду засади партійно-радянської наукової політики та певні моделі адаптивної поведінки, які вимушено вироблялися у науковій корпорації як для забезпечення умов наукової творчості, кар’єри, так і для фізичного виживання.

Перехід науки на рівень державної політики спричинив на кінець 20-х рр. одержавлення академічної корпорації, керування якою почало здійснюватись на зразок будь-якої іншої галузі народного господарства. Певною мірою це було виправдано, тому що численні галузі наук, особливо технічних, мали виняткове господарське або оборонне значення. Отже, наукова діяльність планувалася і фінансувалася державою й дедалі більшою мірою ставала діяльністю численних ретельно структурованих колективів учених (типова модель – КБ (конструкторські бюро)), що включали творчі (креативні) групи, лабораторії й майстерні, науково-дослідні інститути (навіть заводи-інститути), іспитові стенди й полігони, спеціальні групи, що забезпечували доведення й “шліфування” зразків перед впровадженням у масове виробництво в умовах, коли основний підрозділ вже працював над новими зразками. Такі мобілізаційні моделі науково-організаційної культури дозволяли ефективно досягати мети, якщо вона задавалася певними чіткими параметрами (швидкість винищувача, його бойове спорядження, продуктивність прокатного стану тощо). Але модель не спрацьовувала, коли йшлося про пошукову діяльність на напрямках, де результат не був визначений і де йшлося про науку фундаментальну, яка не гарантувала швидкого повернення вкладених (і вкрай дефіцитних для СРСР) коштів. Саме це спричиняло необхідну і природну диференціацію організаційних форм розвитку науки, коли разом із усталеною й зазвичай більш

консервативною структурою академічної вертикалі виникала і динамічно розвивалася мережа наукових інституцій галузевого спрямування. І хоча вказані морфологічні утворення аж ніяк не можна вважати цілком альтернативними системі академічної науки, природне розмаїття наукових форм у досліджуваний період, безперечно, мало місце. Більшу гнучкість, як показує сучасний досвід, могли б забезпечити корпоративні (що належать окремим фірмам або потужним підприємствам) чи приватні венчурні компанії, які займаються науково-дослідними розробками пошукового (ризикового) характеру, але в контексті СРСР кінця 20-х – початку 30-х рр. такі форми були практично неможливими. Партійно-радянське керівництво на рівні свого розуміння ситуації намагалося регламентувати і впорядкувати це розмаїття в напрямку тієї ж уніфікації та приборкання вільного духу, притаманного науці й науковцям.

Наука являє собою специфічну сферу, у якій знання добуваються, осмислюються, організуються (структуруються, вбудовуються в існуючу систему наукової теорії тощо), зберігаються й передаються “по естафеті” наступним поколінням вчених, які рано або пізно ставлять наукову спадщину під сумнів і переосмислюють самі глибинні його засади. Для розуміння внутрішніх закономірностей розвитку і самовідворення наукової корпорації нагально необхідним є дослідження основних параметрів функціонування системи підготовки наукових кадрів, шляхів і способів виховання нових поколінь науковців, режиму спадкоємності між науковими генераціями [1211, 555].

У 1920-1930-ті рр. відбувався процес цілеспрямованого “заміщення” старої наукової інтелігенції з її традиціями, уявленнями про етос та цінності – інтелігенцією новою, радянською, вихованою у нових умовах (яка, власне, ніякою інтелігенцією у колишньому розумінні слова вже не була). Величезною мірою самі параметри, які задавала система підготовки кадрів, були уособленням і втіленням пріоритетів партійно-радянської системи управління

наукою. Відповідні дискримінаційні обмеження щодо представників “експлуаторських класів” та необґрунтовані преференції щодо “трудящих” не могли створити умов для повноцінного формування нових підготовлених науковців. Це стосується й усіляких спрощень у процедурі отримання наукових ступенів та звань для “висуванців” з пролетарського середовища. Але так само треба визнати, що відповідні радикальні трансформації відкрили шлях у науку не тільки невігласам і демагогам (що мало місце в усі часи і в усіх країнах), а й талантам з народу, яким в інші часи зробити гідну кар’єру в науці не було шансів. Зрозуміло, що численні заходи, спрямовані як на формування нової, радянської (“трудової”) інтелігенції, так і на підкорення (руйнацію) представників старої інтелігенції, мали на меті викорінення небажаних для режиму рис інтелігенції, перетворення її скоріше на різновид радянських службовців, які в усьому мали залежати від держави і уособлювати цілковиту лояльність [1182; 26-28]. Свого часу М. Фуко, міркуючи про риси, що відрізняють інтелектуалів, вказував, зокрема, на особливу політичну роль істини в суспільстві [1226, 207]. У радянському суспільстві істину неподільно монополізувала партія, позбавивши науковців і філософів права безкарно шукати якусь іншу, власну істину.

Загальний дух примітивного індустріального механіцизму більшовицькі вщжді поширювали на виховання нової інтелігенції. М. Бухарін прямо казав: “Так, ми будемо штампувати інтелігенцію, будемо виробляти їх, немов на фабриці” [1233, 53].

Інтелігенція не може бути нетворчою, але умови життя і творчості в СРСР мало сприяли неутисненій творчості. Очевидно, влада у своїй послідовно проваджуваній політиці антиінтелектуалізму робила ставку на комуністичних висуванців – людей, нерідко позбавлених будь-яких інших талантів, крім “більшовицької пильності” у пошуках опозиціонерів і прихованих ворогів [638, 19].

Істотно важливим для проблематики дослідження є не тільки аналіз образу науки у свідомості суспільства в цілому чи у спотвореній уяві тодішнього керівництва. Важливо простежити зміну статусу та становища науковця як суспільно значущої постаті, відповідні трансформації у свідомості і самосвідомості науковців – не тільки стосовно розуміння вченими своєї місії як дослідників, але й відчуття своєї гідності, свободи чи пригніченості – усього, що визначало суспільний статус науки. Навіть за умов граничного напруження усіх своїх репресивних підсистем, тоталітарна машина не могла поставити під цілковитий контроль спосіб мислення й емоції усіх громадян і, зокрема, вчених, не кажучи вже про регламентацію усіх без винятку досліджень. Вчені змушені були пристосовуватися, вдаватися до конформізму, вдягаючи на себе маску лояльності, але в своєму колі звичного спілкування називали речі своїми іменами і нерідко таврували презирством відверто негідне прислужництво колег. Так чи інакше, для більшості представників наукової корпорації громадянське служіння могло відбуватися винятково у формі участі у декоративних формах “соціалістичної демократії”, коли вчені обиралися депутатами рад різного рівня, членами ЦК більшовицької партії та змушені були звеличувати мудру ленінсько-сталінську політику, яка створила небачені раніше умови для злету наукової творчості. Умови такої ідеологічної регламентації (не кажучи вже про безпосередні репресії) вплинули на самосвідомість наукової інтелігенції, спричинивши явища тривалого руйнівного стресу та фрустрації, втрати самоповаги.

Тим більш значимими були звитяжні приклади непокори з боку представників української інтелігенції, її участі у різних формах опозиційної діяльності, коли вчені, ризикуючи свободою і самим життям, проявляли по до влади своє справжнє ставлення, в якому, на наш погляд, є усі підстави передивитися усталені погляди щодо того, що ледь не усі представники української інтелігенції були піддані репресіям невинно і без будь-яких підстав. Немає сумніву, що серед жертв сталінських репресій було чимало переконаних

і послідовних супротивників режиму – і це робить честь тим, хто боровся з “владою рад” та більшовицьким пригнобленням тоді (і згодом не був реабілітований в ході непослідовних і половинчастих реабілітацій, що здійснювала та ж сама радянська влада).

Важливим для завдань цього дослідження є феномен (і саме поняття) наукової школи. Саме в рамках і у формі наукової школи відбувається розвиток і приріст наукового знання. Тією чи іншою мірою наука завжди була зосередженням і функціонуванням наукових шкіл. Варто згадати наукові (протонаукові) спільноти і товариства в античному світі. З кожною новою сходинкою ступінь оформленості і ефективності цього явища тільки зростає. А щодо сучасної європейської науки (принаймні з другої половини ХІХ століття) можна без перебільшення казати, що це наука наукових шкіл.

На наш погляд, наукова школа – це оформлений в рамках тієї чи іншої науки напрямок досліджень, ініційований та організований якимось провідним дослідником (основоположником школи) або видатним організатором науки. Формування й розвиток наукових шкіл являє собою одну з найбільш перспективних проривних (інноваційних) форм розвитку науки. Проблематиці дослідження наукових шкіл в Україні необхідно приділити істотну увагу, оскільки сама наявність і умови розвитку провідних наукових шкіл є критерієм ефективності (або неефективності) здійснюваної в державі наукової політики, її відповідності (невідповідності) провідним світовим тенденціям наукового знання, здатності (нездатності) відповідних організаційних структур держави (у нашому випадку – монополюючої партії й радянської держави) гнучко й вчасно реагувати на коливання світової наукової кон’юнктури, на появу принципово нових напрямків наукової думки, нових методів і технологій дослідження тощо.

Наукова діяльність, особливо така, що є інституціоналізованою та організованою державним чином, змінює самі основи громадського життя, впливаючи на ритм і спосіб життя людей, змінюючи характер зайнятості й

рівень життя, стан здоров'я й тривалість життя, не кажучи вже про стан навколишнього середовища, якість води, повітря, рівень радіації, шуму, пилу й т.п. Тут має значення процес, визначений в науковій літературі як “науково-технічний прогрес” (НТП), якісна своєрідність якого визначається органічним поєднанням науки з виробництвом, “перетворення науки на безпосередню продуктивну силу”. Епоха Просвітництва в остаточному підсумку відкрила доступ до освіти (нехай елементарної) для масового працівника (потреба в якому дедалі більше відчувалася в процесі становлення машинного виробництва). Науково-технічна думка кінця ХІХ – початку ХХ століття стимулювала розвиток таких сфер і областей знання, які революціонізували як виробництво, так і повсякденне життя людей, особливо громадян економічно розвинених країн.

Вже до початку ХХ ст. у глобальній системі координат з особливою яскравістю й глибиною почав позначатися розрив у рівні розвитку між державами й групами держав, що втілюють науково-технічне (у тому числі військове) лідерство – і країнами, що реалізували у тій або іншій формі сценарії вторинного, “наздоганяючого” розвитку. До останніх, без сумніву, належала й Російська Імперія. Промисловий переворот, який особливо інтенсивно почався в Росії у 40-і рр. ХІХ в. внаслідок багатьох причин (і в першу чергу – через неповороткість і слабку гнучкість бюрократичної машини військово-феодалного самодержавства) носив половинчастий, незавершений характер. Саме внаслідок цього після жовтневої революції одним з найперших завдань, що повинна була вирішувати більшовицька влада, стало здійснення всебічної модернізації соціально-економічного організму.

Як слушно вказує В. Іноземцев, в історії радянської індустріалізації неупереджений дослідник може знайти (причому у гіпертрофованому вигляді) більшість важливих елементів, які згодом були відтворені більшістю інших “наздоганяючих” країн: життєвий рівень основної маси населення підтримувався на вкрай низькому рівні, непропорційно висока частка

національного доходу спрямовувалася на інвестиційні потреби, лави робітничого класу поповнювалися за рахунок селянства, основний акцент у господарській політиці робився на підйомі важкої промисловості, яка забезпечувала відносно автономний розвиток країни [990, 234].

Системна “навздогінна” модернізація здійснювалася за допомогою авторитарної мобілізації наявних ресурсів на досягнення проривів по ключових напрямках соціально-економічного розвитку. Стрижньове завдання подолання цивілізаційної відсталості формувалося як “соціалістична індустріалізація” – створення на сучасних засадах усіх основних індустріальних галузей, які надали б можливість країні забезпечити власну соціально-економічну самодостатність та обороноспроможність.

Здійснення політики прискореної, стрибкоподібної індустріалізації передбачало (а тотальне одержавлення економіки припускало) системне впровадження засад макроекономічного планування (створення народногосподарських планів – плану електрифікації Росії, “сталінські п’ятирічки” тощо), підготовку в масових масштабах інженерно-технічного й керівного персоналу відповідного рівня, широке впровадження масової початкової технічної освіти тощо. Тільки на цій основі (із додатковим підключенням “підсистеми жаху”, як визначив її Г. Попов) ставало можливим забезпечити становлення нових галузей промислового виробництва, впровадження й належну експлуатацію найновіших (і дуже дорогих за ціною) машин і механізмів, передових технологій.

Незважаючи на значну увагу, що приділялася керівництвом держави зазначеним аспектам, політика прискореної модернізації містила в собі джерела різноманітних перегинів і провалів, утопічного прожектерства й необґрунтованого оптимізму в оцінці можливостей соціалістичного господарювання. Ця політика формувалася за допомогою ризикованого курсу спроб і помилок, коли прорахунки й некомпетентність керівництва, а також невідповідність масового працівника кваліфікувалися як зловмисне

“шкідництво” і “саботаж”. Навряд чи правильним буде заперечувати повну відсутність цих явищ (шкідництво і диверсії насправді мали місце), однак вони, мабуть, не носили настільки масового характеру, щоб вирішальним чином вплинути й визначити розвиток головних напрямків соціально-економічних процесів у величезній державі.

Прискорена соціально-економічна модернізація здійснювалася в умовах “ворожого капіталістичного оточення”, коли агресивність держав-сусідів усіяло перебільшувалася більшовицькою пропагандою, що виправдовувало всебічну мілітаризацію громадського життя в СРСР. Не слід забувати, що офіційний курс у зовнішній політиці виходив з необхідності поглиблення “світового комуністичного руху”, оплотом якого проголошувався СРСР. Курс на світову революцію (нехай у перспективі) також диктував прискорений розвиток оборонних галузей і першочерговий розвиток тих напрямків, які були пов’язані з виробництвом нових видів озброєння, боєприпасів, засобів транспорту та зв’язку й т. ін.

Внаслідок слабкої ефективності адміністрування та вкрай низької загальної організаційної культури тодішньої більшовицької номенклатури політика екстремально прискореної модернізації найчастіше заходила в глухий кут і не приносила бажаних результатів.

Додаткову складність створювала відсутність, як правило, скільки-небудь адекватних (не говорячи вже про гідні) матеріальних стимулів як для маси трудящих, зайнятих на будівництві й виробництві, так і для науковців, винаходи й розробки яких лежали в основі багатьох прогресивних новацій і проривів в економіці. Відсутність матеріального стимулювання та необхідність якнайшвидшим чином впровадити дисципліну нового, індустріально-промислового типу, диктували більшовицькому керівництву нагальну потребу пошуку якихось нових, більш гнучких і тонких засобів підвищення ефективності здійснюваної політики.

Однак більшовицьке керівництво не знайшло нічого кращого, ніж вдатися до “апробованих” засобів організованого примусу, соціального терору з використанням поліцейських методів і розгортанням масових репресій, спрямованих як проти широких мас трудящих, так і проти наукової й творчої інтелігенції, у якій завжди вбачали потенційну загрозу (принаймні, носія явних чи прихованих опозиційних настроїв, критичного ставлення до режиму). Без масових арештів було б неможливо побудувати економіку примусової праці, економіку ГУЛАГу – “органічною” частиною якої була рабська (у сумнозвісних “шарашках”) праця вчених, винахідників, техніків і експериментаторів.

Всі зазначені особливості значною мірою формували соціально-політичний і духовно-ідеологічний контекст, у якому здійснювався розвиток української науки 20-30-х рр.

Безумовно, дія цих особливостей і тенденцій мала в умовах радянської України специфічний характер, обумовлений деформуючим впливом партійно-політичної структури.

Відносно короткий період непу (1921-1928 рр.) супроводжувався запровадженням культурного, ідеологічного й політичного плюралізму. Це, безсумнівно, стимулювало й пожвавлення наукової активності українських вчених, які здійснили гідний внесок у явище “українського відродження”. Однак весь цей час більшовицька верхівка ретельно готувала згортання елементів ринку й перехід до неприхованої терористичної диктатури. Відповідно до думки більшості фахівців з історії радянського суспільства, рубіжною датою такого переходу був 1929 р. – рік “великого перелому”. Саме від цієї дати починає відлік більшовицько-сталінський тоталітаризм у своєму “класичному” вигляді, коли одержавленню піддалися усі без винятку сфери громадського життя й суспільної свідомості. Сфери, які за своєю природою не піддавалися повній тоталітарній деформації (наприклад, релігія і церква),

зазнавали нищівної руйнації, переживали часи вимушеної маргіналізації, заганялися у своєрідну соціальну “резервацію”.

Це стосувалося також і наукового знання, вільної наукової діяльності. Тоталітарна машина не була всесильною, однак в організаційному плані вільних учених в Українській РСР практично не залишилося.

Ціла низка сучасних міжнародних угод та інших документів (“Хартія наукових працівників”, “Декларація прав і обов’язків вчених”, “Рекомендація про статус наукових працівників” тощо) містить перелік загальноновизнаних прав і свобод вчених, необхідних для успішної наукової діяльності. Відзначимо найбільш значущі з них:

- право на свободу наукових дискусій в умовах відсутності ідеологічного диктату;
- право вільно спілкуватися і обмінюватися науковою інформацією;
- право вільно виїжджати за кордон для здійснення (продовження) своєї наукової роботи;
- право на участь у відкритих конкурсах наукових проєктів;
- право на винагороду відповідно до освіти, становища та результатів праці;
- право на публікацію результатів наукових досліджень;
- право використовувати результати досліджень у сфері практики;
- право на здійснення наукової діяльності в сприятливих умовах тощо.

Немає необхідності детально аналізувати, які з цих прав і якою мірою були наявні у радянській Україні 20-30-х років. Цілком зрозуміло, що ці права були зведені до мінімуму у роки, коли саме право на життя було під запитанням. Будь-який учений міг (в принципі) займатися будь-якою проблемою, – але найчастіше робив це на свій страх і ризик, змушений писати “у стіл”, не розраховуючи побачити результати своїх розробок опублікованими. Організаційно всі вчені стали “служити” партії й державі незалежно від того, чи були вони представниками “ідеологічного фронту” (типу філософів або

істориків) чи цілком ідеологічно нейтральними фізиками або палеонтологами. Почала здійснюватися катастрофічна за наслідками політика закритості, відгородження вченого співтовариства від колег, особливо на Заході. Не тільки поїздки за рубіж стали рідкістю, але й вільні контакти через листування стали винятком з правил (за умов, коли навіть сам факт перебування за кордоном міг стати приводом для звинувачення у шпигунстві та “підставою” для страти).

Так чи інакше, з метою насадження граничної пильності та взаємної підозрливості влада стимулювала і провокувала всередині наукового співтовариства (та ззовні – щодо самих науковців з боку широкого загалу населення) різноманітні конфлікти, скандали, наклепництво, чвари і підозри. Так чи інакше світу науковців (через те, що це, як кажуть західні колеги, типова “людська інституція” із усіма вадами, які породжує недосконала людська природа) в усі часи притаманні й заздрість, й намагання з кимось звести рахунки, перемогти у змаганні за якісь винагороди чи премії (чи випередити інших у черзі на фінансування тощо). Але у 20-30-ті рр. ці нездорові процеси свідомо роздмухувалися й цілеспрямовано використовувалися владою задля створення режиму керованості науковою інтелігенцією, задля створення режиму жаху й зростаючої непевності [1184, 252-254].

Свого часу відомий вчений С. Мейен вказував, що єдино продуктивною методикою для розвитку науки є “методика діалогу”, коли жодна зі сторін, що полемізують, не зазіхає на володіння повною й остаточною істиною. І, навпаки, обговоренню проблем, апробації нового надзвичайно заважає розповсюдженість, як казав Мейен, “мілітаризованих” виразів на кшталт “боротьба шкіл”, “перемога напрямку”, “поразка”, “передній фронт досліджень” тощо. Викривлене уявлення про гідність вченого, про принциповість призводить до того, що наукові дискусії вироджуються на “полювання на відьом” [1007, 16-17]. Хоча вчений казав про науку взагалі, ці міркування немовби навмисно адресовані історикам, що вивчають історію радянської науки у 1920-1930-ті рр., коли лексика війни, воєнного табору та інквізиції була

у широкому вжитку й лунала з трибун – з вуст всіляких демагогів – як на партійних форумах різних рівнів, так і на суто наукових конференціях та зборах.

Теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження спираються на сукупність методів і принципів пізнання, спрямованих на всебічне об'єктивне висвітлення явищ та фактів.

Усі складники дослідження побудовані на принципах історизму, системності, комплексності, науковості, об'єктивності, плюралізму, розвитку.

Використання принципу історизму дало можливість розглянути предмет дослідження стосовно конкретної історичної ситуації.

За допомогою принципу системності вдалося показати цілісність об'єкту і в той же час його багатогранність. За допомогою цього методу можна досліджувати будь-який процес як в цілому, так і вплив на нього різноманітних чинників.

Принцип науковості дозволив уникнути фактографічності, заідеологізованості та описовості досліджуваних процесів.

Застосування принципу плюралізму дозволило багатогранно показати дану проблему, уникнути заангажованості та однобічності в процесі розкриття сутності явищ та подій. Цей метод наукового пізнання допоміг показати не лише суперечливі погляди на одні й ті самі факти, а й подати неоднозначні уявлення про виникнення, суть і наслідки розвитку.

Принцип об'єктивізму, який базується на пріоритеті фактичного матеріалу в процесі пізнання дав змогу врахувати всі чинники та умови процесу становлення й розвитку системи науки в Україні, оцінити події та явища, які відбувалися в цій сфері суспільного життя. Його використання дозволило з належною теоретичною повнотою відобразити суперечності реального розвитку процесу, аргументувати оптимальні наукові висновки.

При висвітленні даної проблеми широко використовувались загальнонаукові та конкретно-історичні методи наукового пізнання, насамперед аналізу й синтезу, метод комплексного підходу, порівняльний, ретроспективний, хронологічний та логічно-аналітичний, структурно-системний, статистичний, описовий.

Методи аналізу й синтезу надали можливість розглянути різні аспекти даної проблеми та всебічно їх проаналізувати.

За допомогою методу комплексного підходу вдалося поєднати різноманітні засоби історичного дослідження на загальнодержавному та регіональному рівні.

Застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати подібні дані й факти в однакових історичних умовах.

Залучення ретроспективного методу було необхідне для розкриття історичного минулого, знаходячи при цьому найхарактерніші тенденції розвитку вітчизняної науки.

Зміст дисертації подано за хронологічним принципом, що дозволило викласти матеріал в чіткій послідовності, а використання логічно-аналітичного методу дало змогу подати його в логічній послідовності.

Структурно-системний метод був залучений для дослідження організаційної структури науки, а описовий – для змалювання відповідних історичних процесів і явищ.

При вивченні даної проблеми значну роль відіграв статистичний метод.

Вивчення кількісних показників та співставлення їх із загальними рисами розвитку вітчизняної науки дало змогу підбити аргументовані висновки, що спираються на достовірні документальні дані.

Методологічну заданість дослідження несе аналіз історіографії та джерельної бази проблеми, ретельна й водночас критично оцінена інформація, одержана з опублікованих джерел та з архівних матеріалів,

незалежно від їх походження. У цьому випадку доречним стало застосування методу політичного дискурс-аналізу, продуктивність якого з посиленням на праці провідних зарубіжних дослідників (Ю. Габермас, Т. Ван Дейк, Г. Кук, І. Касавін, В. Герасимов, М. Ільїн) переконливо аргументувала Л. Нагорна [1081].

Використання зазначених принципів та методів наукового пізнання дало змогу адекватно визначити сутність проблеми, подолати труднощі у її дослідженні, викликані специфікою об'єкту вивчення, що й було реалізовано у відповідності до поставлених завдань. Комплексне застосування різноманітних методів і принципів дозволило викласти зміст матеріалу у послідовно-логічній, завершеній формі, об'єктивно показати процес розвитку вітчизняної науки 20-30-х рр. у загальносоюзному суспільно-політичному контексті.

Підіб'ємо підсумки. В рамках досліджуваного періоду партійно-радянська політика “навздогінної” модернізації конче потребувала адекватного задіяння наявного наукового потенціалу – як і інтенсивного розвитку науки як визначальної сфери, що забезпечує якість і невідворотність модернізаційних проривів. В умовах перманентної політичної кризи, боротьби за владу (серед вищої партійно-радянської еліти) та ескалації соціального терору проти власного народу адекватної і ефективної наукової політики тодішня влада в принципі була неспроможною виробити і запропонувати. Був обраний курс на свідому і згубну ізоляцію наукового співтовариства. Це спотворило природний розвиток наукової інтелігенції, яка була позбавлена необхідних каналів вдосконалення та наукової комунікації. Майже тотальне одержавлення української науки у міжвоєнний період призводило до того, що керівництво ВКП(б) формулювало такі пріоритети наукової політики, що цілком підкорялися завданням соціально-економічного розвитку і визначалися рівнем мислення тодішньої компартійної верхівки.

Якщо накреслювалися (вгадувалися) адекватні перспективи, наука забезпечувала відносний успіх. Якщо ж ні – неминучим ставала перспектива стратегічного відставання. Це особливо позначилося дещо пізніше, коли за доби становлення постіндустріалізму саме наукове знання стає вирішальним фактором глобального лідерства [876, 6].

З метою затвердження повної передбачуваності, керованості й безумовної лояльності академічного співтовариства України партійно-радянське керівництво здійснювало планові погроми наукових кадрів та цілих шкіл і напрямків, систематичні шельмування й “чистки” в академічних лавах, не зупиняючись перед карним переслідуванням інакомислячих, опозиціонерів (а вони реально існували – і в науковому середовищі в тому числі) або просто невинних жертв, винищення яких повинне було створити атмосферу страху й повної покори.

Подібний стан речей відбирав будь-яку можливість вільного наукового пошуку, ліквідував право вченого гідно відстоювати свою позицію, не побоюючись стати жертвою наклепу або сліпого випадку. Саме тому можна із упевненістю говорити, що переважна більшість визнаних досягнень української науки досягнута не завдяки, а всупереч політиці сталінського керівництва.

РОЗДІЛ II

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА У ГАЛУЗІ НАУКИ

2.1. Контекст і головні чинники формування та пріоритетні напрямки державної політики щодо науки у 20-30-ті рр.

Розвиток української науки у ХХ ст. відбувався у драматичному контексті, який створював для науковців не тільки складні умови для суто наукової творчості, але й піддавав випробуванню їхню людську і громадянську гідність, примушуючи весь час робити вибір або ж позбавляючи всілякого вибору.

Міжвоєнний період репрезентує вельми цікавий і надзвичайно драматичний для історії української науки відрізок часу. З одного боку, на початку цього періоду ще продовжували існувати й діяти наукові школи та провідні діячі дожовтневого часу. Ще існували рештки академічної свободи, які надавали можливість плідно працювати вченим різних напрямків (особливо в галузі природничих наук), контактувати із колегами за кордоном, обмінюватися з ними ідеями та результатами досліджень. З іншого боку, вже з другої половини 20-х р. починає із нещадною невпинністю формуватися у своїх основних рисах тоталітарна сталінська машина соціального терору, всеохоплюючого контролю та пригнічення, ідеологічного диктату та примусового позбавлення права мати власну думку. Зрозуміло, що за таких умов наукова творчість – як, власне, й саме фізичне виживання вчених – були під питанням. Але й за цих часів українська наука зуміла збагатити світ видатними досягненнями. А приклади протистояння сліпій силі невігластва і терору (хоча воно рідко набувало відвертого і відкритого характеру) показали, що в усі часи “і один у полі воїн” [1198, 168].

В цьому сенсі міжвоєнний період є виключно значущим і показовим. Саме в цей час відбувалося складне і драматичне становлення нової політичної та

соціально-економічної системи, яка знаменувала (принаймні, послідовно декларувала) повний розрив із дореволюційним світом та усіма його цінностями і традиціями. Цей революційно-радикальний розрив стосувався багато в чому культурної спадщини, включаючи науку. Стара система організації науки та академічне співтовариство як соціальна корпорація зазнали нищівної і багато в чому не виправної руйнації. Разом з тим відбувалося відновлення на нових засадах наукових закладів, створювалися певні умови для формування наукових шкіл і напрямків, у діяльності яких відчувала потребу нова влада [1184, 245].

Руйнації першої світової війни та революції завдали втрат науковим кадрам України. На початку 20-х рр. кадри наукової інтелігенції істотно зменшилися у порівнянні з дожовтневим часом. Це, насамперед, було зумовлене загибеллю вчених від голоду і погромів, від білого, червоного і бандитського терору, а також – і досить великою мірою – тим, що частина науковців була змушена емігрувати як із міркувань політичних, так і з метою уникнення фатальних випробувань революційного часу. Як би там не було, інтелектуальний генофонд України був сильно підірваний подіями 1914-1921 рр. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не “пощастило” із робітничо-селянським походженням) потрапляли до “уражених у правах”, позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації “надлишків” житлової площі тощо. Інтелігенція – у широкому її розумінні як прошарок людей освічених – на багато років стала об’єктом стійкої недовіри, яка культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу. Зрозуміло, що більшовицька диктатура фактично унеможлилювала також і будь-яку автономну (тим більш – опозиційну) громадську активність. Політичні партії і рухи, яким інтелігенція співчувала, були змушені згорнути свою діяльність або діяти в умовах конспірації. Представників інтелігенції до правлячої партії приймали як виняток [1198, 169-170].

Заходи радянської держави щодо розвитку наукової галузі у 20-ті рр.

Початок 20-х р. для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків світової війни, революції та громадянської війни, які несли за собою окрім політичних ще й соціальні та матеріальні потрясіння. Реальністю стало масове зубожіння населення на тлі руйнації соціальних інститутів та засадничих економічних підвалин життя. Від цих негараздів потерпали усі стани і верстви населення. Науковці тут не були винятком. Йшлося далеко не про добробут та скільки-небудь гідне існування, а скоріше про фізичне виживання.

За таких умов радянське керівництво з перших днів своєї діяльності як правлячої політичної сили повинно було визнати й негайно розпочати вирішення цієї складної проблеми [1194, 126-127].

23 грудня 1919 р. був прийнятий декрет РНК РСФРР “Про покращення становища наукових спеціалістів”. Його метою дуже прагматично визначалося збереження наукових сил, необхідних для соціалістичного будівництва. У відповідності з цим документом науковцям надавалося посилене продуктове постачання. Спеціалісти звільнялися від повинностей, що не мали стосунку до роду їхньої діяльності. У згаданому декреті також йшлося про створення необхідних для науковців житлових умов. Дія цього декрету, щоправда, поширювалася тільки на видатних вчених [648, 339-340].

Декретом РНК від 10 листопада 1921 р. була створена Центральна комісія з покращення побуту вчених – орган певною мірою надзвичайний, адже без термінових і рішучих заходів врятувати науку й науковців було неможливо. До складу Комісії увійшли такі представники науки та культури, як М. Горький, С. Ольденбург, О. Ферсман та інші. Комісія повинна була займатися практичним втіленням вищезгаданого декрету в життя, виробляти пропозиції щодо нових декретів у науковій сфері, здійснювати експертизу державних рішень у галузі наукового будівництва та користуватися правом безпосередньо

звертатися до представників влади. Фінансувався цей орган Комісаріатом народної освіти [648, 340-341].

Наступним кроком було створення Центральної комісії з покращення побуту вчених та її місцевих органів (місцевих комісій), які у 1921-22 рр. функціонували майже в усіх університетських містах [865, 55].

Із остаточним встановленням радянської влади в Україні усі згадані рішення та заходи були поширені й на її територію. Так, 31 серпня 1920 р. РНК УСРР прийняла свій декрет про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки і мистецтва. За змістом він повністю дублював вищезгадуваний. Протягом 1921-22 рр. положення декрету були персоніфіковані. РНК встановила персональні пайки для Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, П.А. Тутковського, А.Ю. Кримського, В.П. Єрмакова, П.І. Кравцова, Г.К. Сулова, Д.О. Граве, М.І. Кларка. Всі зазначені особи звільнялись від податків, несення трудової повинності, ущільнення житлової площі тощо [1008, 84].

30 серпня 1921 р. вийшла нова постанова РНК України, згідно з якою пайками повинні були забезпечуватись усі вчені, що перебували на обліку головного управління професійної освіти УСРР. Особлива увага приділялася припиненню реквізицій майна та житлових ущільнень, хоча останнє все ж таки дозволялося у разі “державної необхідності”. Слід зазначити, що місцева влада широко користувалась цією можливістю, чим майже звела нанівець дію постанови.

У жовтні 1921 р. було затверджене положення про створення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ), почесним головою якого було обрано письменника-демократа В.Г. Короленка. До комітету увійшли представники Наркомзему, Наркомпроду і Наркомосу, а також деякі діячі науки. Представництва цієї установи були відкриті у 12 містах республіки. Комітет займався пошуком коштів для забезпечення вченим хоча б

мінімального прожиткового рівня [1008, 85]. Доречно зазначити, що обсяг середнього академпайка був досить обмеженим.

У цілому на початку 20-х рр. ситуація з матеріальним забезпеченням науковців почала покращуватись. З 1923 р. ліквідується пайкова форма оплати і вводиться грошова та хоча й досить повільно, але все ж таки зростає зарплатня [1194, 127].

Радянське керівництво усвідомлювало необхідність не тільки збереження, а й розвитку наукового потенціалу республіки. Ось чому 25 січня 1921 р. Раднарком УСРР затвердив декрет “Про Українську Академію наук”, яким встановлювався академічний пайок для співробітників УАН і членів їх сімей, а для найвидатніших вчених передбачалася навіть позакатегорійна платня Згідно з декретом РНК УСРР крім зарплати науковим працівникам від Комітету сприяння вченим почали видавати так зване “академічне забезпечення”. Іноді воно навіть перевищувало основне утримання по службі [1035, 140-141].

Постанова, зокрема, передбачала “впровадження спеціального пайку, окрім загальногромадянського, для наукових працівників. Було введено спеціальну норму – так званий академічний пайок (35 фунтів борошна, 12 – круп, 6 – гороху, 15 – м’яса, 5 – риби, 4 – жирів, 2 – цукру, 1 – кави, 2 – солі, 1 – мила, ? фунту – тютюну, 5 коробок сірників)” для наукових працівників і членів їхніх родин [58, 1].

Запровадити в життя цю постанову уряду в умовах економічної та політичної кризи, в якій перебувала країна, виявилось надзвичайно важкою справою. Ось чому надалі доводилось неодноразово приймати нові рішення на розвиток (чи обмеження) рішень попередніх.

Того ж 1921 року Раднарком УСРР у постанові від 30 серпня “Про поліпшення стану наукових працівників” зобов’язав Наркомпрод республіки вжити рішучих заходів щодо забезпечення наукових працівників продуктами в достатній кількості. Постанова забороняла також реквізицію приміщень вчених та передбачала створення матеріальних умов для їхньої праці.

13 вересня 1921 р. за підписом голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського було прийнято постанову “Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки”, за яким кілька українських вчених отримали матеріальну підтримку своєї діяльності [1182, 48].

Однак реальне становище науковців було аж ніяк не схоже на “привілейоване”, воно було просто скрутним. Майже всю другу половину 1921 р. жодному зі співробітників Академії зовсім не видавалася платня. А наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. рубль так знецінився, що на видану місячну зарплату не можна було придбати навіть одного фунта хлібу [1189, 60].

Життя науковців на початку 20-х рр., жахливі умови, в яких вони перебували, детально характеризуються в “Доповідній записці викладача Харківського медичного інституту д-ра Федоровського від 25 липня 1923 р.”:

“Доля вчених нікого не цікавила. Утримання їм або зовсім не видавалося, або видавалося в такому розмірі, що існувати на нього не було ніякої можливості. <...> Професори і викладачі вищої школи, маючи єдине джерело до життя – зарплатню – за роки громадянської війни відчували тяжку нужду. <...> В 1920 р. зарплата ... була настільки мізерною, що деякі потребували буквально шматка хліба. <...> для здобування шматка хліба вони брали будь-яку роботу, аж до викладання в початкових нижчих школах”. “Гостро стояли питання одягу, взуття, білизни. Вимагалось покращення житлових умов” [58, 1-2].

Подібні заяви свідчать не тільки про невдоволеність своїм побутом з боку наукових працівників, але й про те, що держава власними силами була не в змозі вирішити найгостріші питання забезпечення науковців.

Для того, щоб хоч якось поліпшити становище діячів науки, у 1921 р. Раднарком своєю постановою від 31 жовтня створив Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСВ) на чолі з Д.З. Мануїльським “у складі працівників, зацікавлених у справі допомоги вченим відомств: Наркомос, Наркомздор, УРНГ, видних діячів партії і радянських працівників” [1189, 61]. До складу

комітету увійшли: В.П. Затонський, В.М. Блакитний, професори Д.І. Багалій, В.Я. Данилевський, А.Ю. Кримський та ін. Комітет мав свої відділення у багатьох містах України (у Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Одесі тощо – всього ж у 16 містах).

Листи вчених до ВУКСВ зафіксували жалюгідний матеріальний стан науковців в УСРР. Завдяки копткій діяльності ВУКСВ вже протягом першої половини 1922 р. було зібрано та отримано від держави 150 тис. рублів, з яких 100 тис. було направлено на додаткове академічне забезпечення, а 50 тис.– на преміювання наукових працівників [1021, 187-188].

У 1923 р. було виділено 4000 академпайків, але бажаючих їх отримати виявилось значно більше, внаслідок чого ВУКСВ запропонував встановити категорії науковців згідно їхньої кваліфікації. Академпайками передбачалося забезпечувати насамперед професорів та викладачів вищої школи. Визначенням певної категорії займалася спеціальна експертна комісія при ВУКСВ, яку очолював заступник наркома освіти Я.П. Ряпо. Для отримання відповідних пайків всіх наукових працівників було поділено на 5 категорій:

- “1 – початківці,
 - 2 – викладачі вищої школи з певним стажем,
 - 3 – розряд професори, самостійні дослідники,
 - 4 – видатні представники різних напрямків у науці,
 - 5 – вчені світового значення і видатні представники даної спеціальності”
- [21, 3].

Усього до списку було зараховано 3097 осіб, тобто майже весь науковий потенціал України, оскільки йшлося про його фізичне виживання.

До елітної п'ятої групи було занесено лише 13 вчених, серед яких треба згадати Д.І. Багалія, В.П. Бузескула, Б.Я. Данилевського, Д.О. Граве, М.С. Грушевського, А.Ю. Кримського, П.А. Тутковського та ін.

На початок 20-х рр. припадає становлення системи пенсійного забезпечення вчених та працівників освітніх установ. Персональні та “довічні” пенсії

призначали особам, які досягли 65 років і мали щонайменше 10 років відповідного стажу та за вислугу 25 років. Академічні пенсії призначала спеціальна комісія Наркомсобезу, а пенсійну справу попередньо вивчали Укрнаука та ВУКСВ, враховуючи не лише стаж і наукову кваліфікацію, а також соціальне походження і політичне минуле претендента. Мізерна пенсія не вирішувала матеріальних проблем, але багатьма дореволюційними професорами сам факт призначення такої пенсії розцінювався як акт реального визнання державою їхнього громадянського статусу.

Робота ВУКСВу була спрямована не тільки на забезпечення вчених академпайками. Комітет намагався контролювати видачу пенсій, усувати диспропорції, що інколи виникали при забезпеченні й розподілі вчених по категоріях, допомагав у придбанні одягу, взуття та інших речей першої необхідності. Наслідком цієї роботи стало деяке покращення “видачі пайків, житлових умов, матеріального стану окремих професорів” [58, 2].

Так, наприклад, Одеське відділення ВУКСВу навесні 1922 р. спромоглося забезпечити місцевих вчених чималою кількістю білизни, черевиків, шапок тощо. У першому кварталі 1923 р. ОВ ВУКСВу видало науковим працівникам 1 455 793 руб. 09 коп. [1021, 189]. Деякі видатні вчені отримували забезпечення за особливою постановою РНК.

Крім того, ВУКСВ допомагав науковцям, створюючи умови для відпочинку (лікування) їх та членів родин. Для вчених організовували будинки відпочинку, вони лікувалися в провідних санаторно-курортних центрах. У 30-х рр. їх “приписували” до системи магазинів закритого типу, де вони одержували продпайок. Медичне обслуговування, яке вважалося пільговим, здійснювалося відповідно до наступних критеріїв: на 600 науковців Києва припадало два терапевти, у Харкові на 800 – така сама кількість лікарів. Отже, держава намагалася створити певні умови для наукової еліти, але, як завжди, бракувало коштів. На 1923 р. Комітет мав на своєму балансі 4 будинки відпочинку в

університетських центрах “місячною пропускнуою спроможністю по 200 осіб”, а також вів “підготовчі роботи по відкриттю санаторію в Ялті на 100 осіб” [58, 4].

Всі ці заходи, здійснювані радянською владою, не завжди мали належні результати. Навіть у 1923 р. Християн Раковський звертав увагу на існуючі факти виселення, переселення та конфіскацій серед наукових працівників [1189, 62].

Суттєві проблеми існували й у фінансуванні ВУАН, яке відбувалося не безпосередньо Наркомосом, а Київським губфінвідділом. Академія отримувала на свої потреби коштів менше, ніж деякі вищі навчальні заклади. Багато науково-дослідних робіт було припинено або скорочено. До повного зубожіння було доведено Ботанічний та Акліматизаційний сади.

Потроху покращувалось і матеріальне становище співробітників Академії. Відзначаючи певні досягнення в цьому плані, “Звідомлення ВУАН за 1923 р.” вважали за необхідне підкреслити, що затримки з виплатою зарплатні протягом 1921 – 1923 рр. скоротились з 10 місяців до декількох тижнів [1189, 63].

Тільки з 1925 р. починається процес більш-менш відчутного стабільного зростання бюджету ВУАН. Як засіб додаткового соціального забезпечення для науковців позитивну роль відіграла діяльність ВУКСВу. Втім, в умовах курсу на повне одержавлення науки такі заходи не могли не носити характеру тимчасових та обмежених.

Тож не дивно, що становище науковців продовжує залишатися доволі складним. Серйозні фінансові та бюрократичні перешкоди показово відбиває лист академіка А.Ю. Кримського до С.О. Єфремова про клопотання щодо збільшення штатів ВУАН у 1924 р.

Так, вчений повідомляє, що його зустріли в Харкові “як краще не можна”, але раз-у-раз казали, що грошей немає. Втім, оскільки він (Кримський) приїхав до Харкова та є “єдиною людиною в Академії, з якою можна говорити з повною довірою”, то й гроші знайдуться. Але коли справа була вже майже погоджена, до Харкова приїхав О.Ю. Гермайзе з офіційним запитом від імені місцевому з

того ж самого питання. Після цього ситуація погіршилась, як пише Кримський, “до найгіршої міри”. На офіційний жорсткий запит Наркомос зайняв непохитну позицію і відмовився розглядати це питання. Нарешті, Кримський пише, що сподівається вирішити із місцевими “воротилами” принаймні питання поточної зарплатні, “якщо якийсь ідіот із приїзжих не полізе самостійно в Наркомос і знов не попусе всю музику” [643, 61-63].

На цей час гостро постало питання уніфікації заробітньої платні, оскільки вона дуже сильно відрізнялася у різних установах, галузях та навіть окремих містах. Для цього всіх наукових працівників знову розподілили на категорії.

Усього на 1925 р. в Україні налічувалося 3362 наукових працівники, з них 3 тисячі – у вищих навчальних закладах і науково дослідних кафедрах ВНЗ, 150 в Академії наук, а решта – в інших дослідних установах. До найвищої – п’ятої – категорії були віднесені вчені зі світовими іменами, до четвертої – вчені всесоюзного значення, третя та друга включала професорів та викладачів вищої кваліфікації. Перша складалася з молодих вчених – “початківців”. Існувала й шоста категорія (нульова), яка складалася з викладачів та аспірантів, які взагалі не мали наукової кваліфікації. Вища норма становила 200 руб., середня зарплатня професора – 152 руб., наукових працівників – 95 руб., асистентів – 88 руб. [1008, 90-91].

Особливо важким було становище майбутніх науковців – українського студентства. На початку 1923/24 навчального року тільки 23,4% харківських студентів отримували якусь підтримку з боку своїх родин, 50% вели напівголодне існування, 17,6% взагалі буквально голодували. У сирих вогких квартирах мешкали 38,7% студентів, нормального житла не мали 68%. Житлові умови були дуже важкими: “... По кімнатах, коридорах, вбиральнях, у дворі – антисанітарія. Крім ізолятора, ніяких кімнат немає. Цілий корпус (близько 40 кімнат) зайнятий військовою частиною. ... Центральне опалення не працює. Двір без зелені та виходить на річку Лопань, відому своїм зловонням. Треба

зазначити, що чимало студентів розміщені в нижньому поверсі – в колишніх магазинах – цілковито вологих підвалах” [1118, 47-59].

Цілком закономірно, що у першій половині 20-х рр. життя українських вчених, як і взагалі української інтелігенції, залишалося вкрай важким. Не вистачало буквально всього, ніде було жити. Значна частина більшовиків розглядала інтелігенцію як вороже налаштований прошарок (що частково відповідало дійсності) та виступала за її переслідування, арешти, експроприацію майна тощо. У воєнні роки будь-який “революційно свідомий” солдат чи матрос міг без суду і слідства розправитися з “гнилим інтелігентом” (як “представником експлуататорських класів”). З початком відбудови господарства та переходом життя на мирні рейки доводилося зважати на те, що інтелігенція (в тому числі наукова) робить таки корисну справу для суспільства.

За таких умов більшовицьке керівництво країни проявило певне розуміння того, наскільки необхідна сучасній державі наука та науковці. Саме таке розуміння, і перш за все в особі В.І. Леніна, відобразилося, насамперед, у загальній тенденції якнайширшого використання на науковому “фронті” досвіду залучення так званих “спеців” до співробітництва у лавах Червоної армії. Разом з тим засуджувалося “спецеїдство” – необгрунтоване переслідування спеціалістів: “Луначарський та Покровський не вміють ловити своїх спеців і, сердячись на себе, зривають серце на всіх даремно” [1267, 16-17].

Одним з головних чинників залучення вчених до праці став матеріальний. Як ми бачимо, було проведено цілу низку заходів з метою допомоги науковцям. Частина з них не повністю досягла мети через відвертий спротив місцевих партійних та владних осередків. Крім того, було зроблене далеко не усе можливе в цьому напрямку. Втім, навіть за згаданих умов влада все ж таки не кинула науку напризволяще, в цілому доклавши чимало зусиль для забезпечення виживання вчених з родинами та подальшого залучення їх на свій бік [272, 1; 293, 3; 317, 1].

Слід зазначити, що з іншого боку 20-і рр. були ознаменовані сумними і ганебними для компартійної влади примусовими висилками представників науки і освіти [640, 77]. За особистою пропозицією В.І. Леніна влітку 1922 р. було запроваджено норму, що передбачала застосування розстрілу проти тих, хто насмілювався без дозволу повернутися з-за кордону до “Країни Рад” [986, 69-70]. Надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично “виводилися” на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися. При цьому ані виняткові заслуги того чи іншого вченого чи діяча культури, ані шкода можливих наслідків для репутації більшовицької влади до уваги вже не бралися.

Вище партійне керівництво (як у Москві, так і у Харкові) добре усвідомлювало небезпеку, яку уособлювала впливова українська інтелігенція, її авторитет, її протестна налаштованість. Під особливим наглядом опинилися вчені і громадські діячі, пов’язані з історією та ідеалами УНР, які сповідували загальнодемократичні чи ліберальні принципи і через це навіть своїм існуванням могли ставити під сумнів монополію комуністичної ідеології [258, 13-15, 22-29, 77-80, 105-107].

Проти інтелігенції, як живильного осередка опозиції (в тому числі потенційної), застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов’язкової реєстрації, так званих “чисток” у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією – і до карного переслідування в усіх його формах.

Коли у 1922 р. з більшовицької Росії за кордон було депортовано велику групу інтелектуалів, то на так званому “філософському пароплаві” було 77 осіб з України [923, 77]. Це сталося завдяки спеціальному рішення політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., яке, обговоривши питання “Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ДПУ “застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації” [940, 125]. До української частини списку, підготовленого

ДПУ, увійшли серед інших і 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори). Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та ВУЦВК, потім затверджений на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) у Москві. Документи, що збереглися, показують обстановку поспіху, у якій приймалися рішення. У протоколі засідання комісії політбюро ЦК РКП(б) від 9 вересня 1922 р., на якому зокрема були присутні Л.Б. Каменев та Й.С. Уншлихт, прийняте наступне рішення: “Не входя в обсуждения отдельных лиц, ввиду утверждения всего списка ЦК КП(б)У, Комиссия список утверждает” [1197, 43].

Далі йшли нищівні характеристики, які були складені за єдиним шаблоном: “Красуский И.А., ректор ХТИ. В прошлом бывший статский советник, личность известная не только Харькову, но и всей России. Бывший член кадетской группы и член правления национального центра... Имеет большое влияние в Госплане, НТО и числится незаменимым ученым и воротилой в Украинском совете народного хозяйства. Своими активными контрреволюционными действиями Красуский тлетворно влияет на всю профессию и студенчество. Как тип вредный, Красуский должен быть убран, т.к. дальнейшее пребывание его в Институте и вообще на Украине может быть чревато последствиями...”

Воскресенский М.А. в прошлом бывший статский советник. Работает с 1898 года. Носил звание адъютант (так в тексте – вместо “адъюнкт”. – *Л.К.*) профессора. В 1915 г. выбран в профессию. Своим поведением дает мало материала и походит своею странностью на тип юродивого. Всецело находится под влиянием Красуского и принадлежит к числу его сторонников...” [1018, 61–84].

Втім, хоча в ніч з 17 на 18 серпня ДПУ здійснило арешти, у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки на їх думку українська еміграція могла б із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще більше згуртуватися, що ускладнило б роботу органів по її дезорганізації. У зв'язку з цим значна частина кандидатів на депортацію так і залишилась кандидатами. Серед них були й провідні дійові особи на процесі “Спілки

визволення України” — С.О. Єфремов і В.М. Чехівський. Варто нагадати, що ДПУ продовжувало збирати проти них та проти інших “націоналістично налаштованих інтелігентів компромат”, а згодом ініціювало ухвалення в січні 1923 р. рішення політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової “чистки” вищих навчальних закладів “від політично шкідливих та антирадянських елементів” [1130, 23].

Певна тимчасова “відлига” у стосунках влади із науковою інтелігенцією намітилася у 1923 р., коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової непівської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика “українізації”, звернення компартійного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва (годі й казати, наскільки ця пропозиція була відвертою та щирою), певна лібералізація у сфері міжнаціональних відносин примусили інтелігенцію якщо не повірити більшовицькій владі повною мірою, то, як слушно пише В. Ченцов, принаймні повірити “у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом”. Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від воєнно-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької і кооперативної діяльності.

В Україну повертається чимало відомих емігрантів-політиків, учених, діячів культури. Як наслідок, відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Відповідно зменшуються політичні репресії, але органи держбезпеки невпинно вдосконалюють методи спостереження і контролю над інтелігенцією, тим більше, що досить численні її представники, які не повірили у щирість влади, залишились, так би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши свою неприязнь до режиму [819, 12-13].

З іншого боку, значна частина дореволюційної наукової інтелігенції, керуючись професійними міркуваннями чи матеріальними інтересами (а також

– не в останню чергу – ідеалами служіння власному народові), змушені були погодитися на співробітництво з новою владою. Здебільшого науковці (особливо природознавці) дотримувалися політичного нейтралітету, зосередившись на науковій, просвітницькій та викладацькій діяльності. Знання і досвід вчених безумовно сприяли досить швидкому подоланню руйнації, що була заподіяна війною народному господарству України, та надали можливість країні з багатьох показників досягти дореволюційного рівня.

І хоча на початку 20-х рр. у вищих навчальних закладах переважали кадри “старої” інтелігенції, порядок призначення на педагогічні посади у вищій школі демонстрував повну безправність професури. Профспілкам було надане право рекомендувати або надавати “мотивоване застереження” проти того чи іншого кандидата на педагогічну посаду. Профспілки мали вирішальне право відмовити кандидату. За такого “порядку” комплектування педагогічного складу вищої школи на перше місце ставилися, очевидно, не фахова підготовка та наукова кваліфікація спеціаліста, не його професійні здібності, а політична благонадійність з погляду профспілкової організації. Водночас середина 20-х рр. стала вирішальним етапом переходу інтелігенції старої школи на бік радянської влади. Цьому переходові сприяли деякі заходи держави диктатури пролетаріату [819, 10-11], зокрема, політика українізації, що будучи своєрідним культурно-просвітницьким аналогом непу, сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції. Крім того, певна лібералізація економічного життя та відносна суспільна стабілізація утримали стару професуру від намірів покинути країну. Дві третини професорсько-викладацького складу реорганізованих вищих навчальних закладів становили представники старого покоління. Варто згадати імена таких визнаних науковців, як Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, В.І. Веретенніков, О.Н. Синявський, Д.М. Синцов, М.Ф. Сумцов, С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, К.Г. Воблий, Д.О. Граве, В.О. Щепотьєв, В.Є. Данилевич та багато інших. Вони гідно репрезентували наукову еліту українського

суспільства, їхній науковий доробок був визнаний у світі. Втім, чимало з них незабаром зазнали переслідувань та репресій.

Цілком закономірно, що стабілізація ситуації в країні, успіхи нової економічної політики в середині 1920-х рр. та, далеко не в останню чергу, нагальні завдання наздоганяючої індустріалізації примушували уряд знаходити та виділяти істотно більший обсяг коштів на утримання Академії і навіть започаткувати практику матеріальної мотивації наукових працівників через їх грошове преміювання. Тим більше, що згадана стабілізація та певні економічні успіхи надавали можливість отримувати та перерозподіляти відповідні кошти [1202, 145; 1203, 200].

У 1926 р. Укрголовнаука, у підпорядкуванні якої перебувала Академія наук, переглянула правила щодо отримання премій за наукові праці. Відповідно кошти, виділені під преміювання, були розподілені наступним чином:

“1 премія – 750 руб.;

8 премій – по 500 руб.;

15 премій – по 250 руб.;

40 премій – по 100 руб.

Всього 64 премії на 12,5 тис. руб”.

(З протоколу № 14 засідання президії Укрголовнауки від 30 квітня 1926 р.)
[152, 86].

Поступово збільшувалася і заробітна плата науковців. Якщо в 1923/24 рр. ставка академіків складала 55 руб. [186, 170], то в 1927 р. керівник інституту або кафедри одержував вже 97 руб., дійсний член кафедри – 78 руб., а наукові співробітники кафедри – 72 руб. [191, 30].

Досить швидкими темпами зростали масштаби видавничої діяльності ВУАН. Всі відділи Академії видавали вже свої “Записки”, низка комісій, кафедр, інститутів почали друкувати власні періодичні видання – журнали, збірки статей та повідомлень, що досить швидко завоювали широку популярність серед наукової громадськості далеко за межами України.

В 1925 р. було прийнято рішення про організацію при ВУАН в Києві наукової книгарні (з протоколу №7 засідання Укрголовнауки від 20 лютого 1925 р.) [142, 43].

З середини 1920-х рр. розпочинається дійсне покращення умов діяльності Академії та матеріального становища її працівників. Важливо підкреслити, що цей факт вже відзначали не тільки партійні керівники, але й самі науковці. В одному зі звітів про роботу Українського наукового комітету, що стосувався ситуації у 1926-1927 рр., зокрема, зазначалося:

“Аж до минулого року життя УАН не можна було назвати нормальним: спочатку часті зміни влади, голоднеча, брак найпотрібніших матеріалів, ... брак засобів друкувати наукові праці, ... злиденна платня (ще в 1924/25 р. з початку 54 руб., а потім 81 руб. для академіків і відповідно менше для кваліфікованих наукових працівників) – все це значно гальмувало наукову діяльність академії ” [102, 281].

Поліпшення “почалося вже 1925/26 р., коли Академія одержала в цілому 432 тис. руб. замість 178 тис. руб. у 1923/24 р. і буде йти рік за роком, доки академія не стане справді центром, біля якого купчаться творчі дослідні сили” [102, 285].

Зростання бюджету Академії наук, тим не менш, не встигало за потребами науковців: “Бюджет ВУАН з року в рік постійно зростає (1925-1926 р. – 395 223 руб.; 1926-27 р. 641 729 руб.), однак, незважаючи на це, він ще не може задовольнити всіх наукових потреб Академії (низька оплата праці наукових співробітників, особливо науково-технічних, нерозвиненість деяких галузей наукової роботи, не виплата гонорару за наукові праці, недостатнє обладнання лабораторіями та устаткуванням і т. ін.). Ось чому перед НКО і в подальшому стоятиме завдання збільшення коштів на розвиток наукової діяльності ВУАН” [206, 25зв.], у тому числі й на наукові відрядження [191, 30].

Доречним буде згадати і про певний розвиток видавничої справи протягом першої половини 1920-х рр. За 1919-1927 рр. було видано 178 назв літератури загальним обсягом 1567 друкованих аркушів [1001, 109-110].

Втім, заробітна платня вчених зростала далеко не бажаними темпами. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко: “На тлі величезного розростання Академії притягають увагу неспівмірні цьому розростанню матеріальні умови її наукових співробітників усіх рангів. Починаючи від нижчих – лаборантів, асистентів, бібліотечних службовців, – і закінчуючи академіками ...” [1125, 84].

У звідомленні ВУАН за 1926 р. йдеться про наступне: “Зарплатня академіків зросла за рік зі 147 до 180 руб., але професорам вищих шкіл зарплатня була підвищена ще позаторік, а академіки Всесоюзної АН отримують 250 руб. Що ж до інших працівників Академії, то їх становище не покращилось і вони продовжують отримувати 65 руб., у той час як вчителі третього ступеню отримують 110 руб” [643, 230-232].

Отже, хоча ситуація й покращилась, матеріальне становище вчених залишалося досить складним.

Зміни пріоритетів у політиці держави щодо науки (кінець 20-х –30-і рр.)

Процес мобілізаційної модернізації країни, розпочатий сталінським керівництвом з середини 20-х рр., не міг не позначитись на стані науки. Нагальна, і до того ж постійно зростаюча потреба в коштах для здійснення форсованої індустріалізації та загальної реконструкції економіки, призвела до того, що з кінця 20-х років процес збільшення академічного бюджету дещо загальмувався. По деяких позиціях це ставало дедалі відчутнішим і прямо призводило до негативних наслідків.

“Бюджет академії впродовж останніх років залишався майже стабільним. В 1929 р. він дорівнював 1 200 000 руб., а в 1932 р. зріс лише до 1 485 000 руб.” Таким чином, якщо за попередні роки бюджет ВУАН зростав у рази, або на десятки відсотків, то останні чотири роки (в межах вказаних рубіжних років) це зростання склало лише близько 24% (або приблизно 6% на рік).

“Зовсім ненормальним є те, що апарат Академії, на зарплату якого йде понад 800 000 руб, має змогу витратити на наукову роботу лише якихось 100 –

150 тис. руб. на рік”, – зазначалося в доповідній записці Г. Петровського до ЦК КП(б)У на ім'я С. Косіора “Про потребу покращення матеріальних умов для роботи Всеукраїнської академії наук” від 27 квітня 1932 р. [218, 39].

Ситуація з фактичним заморожуванням бюджету викликала нову низку проблем в діяльності Академії наук. З кінця 1920-х рр. виплата авторських гонорарів за опубліковані праці часто гальмувалася, або навіть не здійснювалася зовсім.

Правда, за цей же час “склад наукових працівників значно розширився, видавнича робота академії помітно зросла, кількість установ збільшилася, а кількість наукових відряджень майже подвоїлася” [1190, 72].

І хоча розвиток видавничої справи дійсно мав місце і протягом 1928 – 1932 рр. (за цей час було видано 351 назву обсягом 3 767 друкованих аркушів [1001, 109-110]), значна частина коштів бюджету ВУАН все ж таки витрачалася не на підтримку власне наукових досліджень, а, як того вимагали процеси українізації, на переклади українською мовою [206, 24].

Останню проблему, як відомо, радянська влада вирішила кардинально – процес українізації в республіці було поступово згорнуто, а всі її активні прибічники відчули на собі весь жах сталінського ГУЛАГу.

Слід зробити особливий наголос на кричущій короткозорості політики більшовицького керівництва, яке було неспроможне оцінити виняткову важливість наукового знання (наукової інтелігенції) у технологічній революції, яка відбувалася у виробництві і технічному переозброєнні вирішальних галузей з кінця XIX – на початку XX ст. Ця недооцінка зумовила стратегічне технічне і технологічне відставання СРСР, засади якого (відставання) були “успішно” закладені саме у 30-ті рр. Мобілізаційні заходи дозволяли потворній системі керівництва ставити і вирішувати якісь окремі важливі завдання, але загалом природний процес формування і репродукції наукової інтелігенції (якщо брати ширше – інтелектуалів) був спотворений, загальмований, – міркування примітивно тлумачуваної політичної лояльності і ідеологічної відданості

швидко взяли гору над елементарною державницькою прагматикою. Під ніж сталінської гільотини потрапляли часто найталановитіші вчені, які могли б принципово змінити становище у найважливіших галузях (скажімо, в оборонній). Дуже часто керівне становище в академічних установах посідали нікчемні конформісти, які не збагатили науку жодними досягненнями [1189, 60-61]. Для того, щоб пересвідчитись у значенні “мислячої одиниці” в науці варто навести приклад видатного хіміка В. Іпатьєва. У 1930 р. він залишився за кордоном, не повернувшись із наукового відрядження та, продовживши свою роботу у Сполучених Штатах, здійснив низку відкриттів і винаходів, що допомогли військовій авіації цієї країни згодом завоювати повітря у боротьбі з нацистами (зокрема, технології виробництва високооктанових авіаційних бензинів). Схожою була доля видатного українського вченого-фізика Г. Кистяківського, який у США брав активну участь у Манхеттенському проекті, який дав Америці пріоритет в отриманні атомної зброї [1198, 173-175].

Разом з тим не можна не брати до уваги і деякі інші аспекти, що впливали на політику сталінського керівництва щодо наукової інтелігенції. Більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства (інша справа, що за тих умов цього можна було досягти лише частково). Цей контроль вимагав притаманних тоталітаризмові форм “народної легітимації” на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислення. За своєю природою інтелігенція (особливо наукова) не могла цілком – навіть за умови демонстрації повної лояльності – відповідати таким ідеалам повної керованості і передбачуваності. Задля належного виконання своїх функцій науковець повинен мати змогу знайомитись із результатами досліджень своїх іноземних колег, їздити у відрядження за кордон, спілкуватися із носіями інших політичних поглядів і світогляду. Ось чому повністю забезпечити закритість суспільства в умовах модернізації (нехай тоталітарної за методами) було і

неможливо, і небажано. Навіть проти своєї волі партійним функціонерам доводилося визнавати за науковцями дещо ширші права, ніж за пересічними радянськими громадянами – і чинити тиск на науковців через постійний прес-терору і щільну систему загальної підозрілості і нетерпимості до вільнодумства та будь-якої автономності. Тавро “ворогів народу” використовувалося особливо охоче по відношенню до представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з “новим життям”, з радянсько-більшовицькою ідеологією, з іншими новаціями соціального і духовного життя в Україні [1197, 39].

Нестачу бюджетних коштів на розвиток науки частково поповнювали за рахунок одноразових надходжень із загальносоюзного “центру”.

Так, 31 травня 1929 р. РНК СРСР заслухав доповіді народного комісара освіти УСРР М. О. Скрипника і президента ВУАН Д. К. Заболотного про діяльність Академії, після чого було прийнято постанову “З приводу десятилітнього ювілею Всеукраїнської Академії наук”. Раднарком ухвалив асигнувати в 1929/30 рр. із загальносоюзного бюджету 700 тис. крб. для зміцнення матеріальної бази Академії наук [1001, 104].

На межі 20-30-х рр. становище вчених покращувалося вже не такими темпами, як це відбувалося раніше. Знову почали ставитись до порядку денного питання про незадовільний стан матеріального забезпечення академіків. В одному з листів до НКО від 8 вересня 1931 р. зазначалося:

“Прошу якось вирішити питання про зарплату місцевим штатним академікам ВУАН. Їм вже давно не платили. Становище деяких дуже тяжке, особливо академіка Возняка. Як академік ВУАН він і не може, і не хоче ніде працювати та форменим чином голодує” [211, 29].

У зверненні до політбюро ЦК КП(б)У заступника народного комісара освіти Карпека від 10 листопада 1931 р. підкреслювалось, що чотири члени ВУАН, які мешкають у Львові, впродовж 9-ти місяців не можуть отримати свою зарплатню у валюті, і НКО просить “вжити усіх заходів для того, щоб це питання було переглянуто комісією, і наша заявка була б задоволена в повній

сумі”, а “ЦК КП(б)У дати директиву відповідним органам про виділення коштів для сплати заборгованості академікам” [211, 32].

Ще більше проблем з постачанням виникло під час голоду 1932-1933 рр. Академіки майже перестали отримувати продукти, “що мають надаватися за першим списком категорії “А”, або ж одержують їх з великим запізненням і в зменшеній нормі та в скороченому асортименті”, – відзначалося в доповідній записці Всеукраїнського комітету сприяння вченим при РНК УСРР до народного комісаріату постачання від 8 січня 1932 р. [179, 4].

У доповідній записці до Наркомпостачу від голови ЦБ СНПУ Барабашова (1932 р.) також підкреслювалось, що майже у всіх містах наукові працівники не забезпечуються по 1 категорії “А” [179, 187].

Безліч документів свідчить про постійне наростання проблем з харчовим постачанням на початку 30-х рр. В одному з них зазначалося, що Чернігівський ЦРК зменшив норму постачання хлібом наукових працівників у 1932 р. (було – 800 г., а знизили – до 700 г. для науковців; їхні утриманці мали – 400 г., а стало – 100 г. на дітей, а дорослим відмовлено зовсім) [179, 68].

14 жовтня 1932 р. ВУКСВ навіть вимушений був звернутись до Наркомпостачу з проханням відпустити 2 тис. кг борошна на потреби Академії [180, 13].

Про кепські матеріальні справи Академії наук в 1932 р. йшлося в доповідній записці до ЦК КП(б)У “Про потребу покращення матеріальних умов для роботи Всеукраїнської академії наук”, який, переказуючи слова академіків на засіданнях Президії ВУАН, звертав увагу на “скрутний фінансово-господарський стан академії”, фінансові труднощі, які “дуже гальмували розгортання науково-дослідної роботи ВУАН”. Крім того, Косіор стверджував, що “наукові працівники академії отримують близько половини того, що отримують відповідні працівники інших галузевих інститутів”, що “бюджет не зростає відповідно до зростання завдань”, “що працівники галузевих наукових установ забезпечуються значно краще. Заробіток їх багато вищий і доходить до

800-1200 руб. на місяць”, в той час як академіки отримують по 325 руб. “Наукові працівники, щоб забезпечувати нормальні умови існування собі і родині, мусять витратити для роботи на стороні (викладання в інституті тощо) до 4-5 годин на день, і це негативно відбивається на науковій роботі академії” [218, 37-38].

Для вирішення цих негараздів українським урядом у липні 1932 р. було асигновано додатково майже 1,5 млн. руб. на потреби Академії наук, з них на “наукову роботу та експерименти – 500 тис. руб., на капітальний ремонт приміщень – 200 тис. крб., на підвищення зарплатні працівникам академії – 250 тис. руб., на будівництво інститутів транспортної механіки, електрозварювання та будівельної хімії – 500 тис. руб. ... Разом – 1. 450 тис. руб. Крім того, для устаткування інститутів та закупівлі закордонної літератури – 20 тис. руб. валютою” [218, 29].

На жаль, переважна частина цих коштів йшла на матеріальні потреби суто Академії, або її установ, становище ж самих вчених бажало залишатись кращим, їхня зарплатня, як і раніше, була невисокою і значно поступалася членам Всесоюзної академії.

Галузева наука також була забезпечена краще, ніж академічна. Так, академік Сімінський наступним чином висловлювався про недоліки оплати праці ВУАН: “Наукові працівники академії отримують близько половини того, що отримують відповідні працівники інших галузевих інститутів. Платня майже половинна. Обслуговування матеріальне, господарське гірше, ніж у інших, а за статутом це повинно бути інакше. Тут може бути таке запитання – чому в таких поганих умовах матеріальних і інших, академія зросла і дістала таких наслідків. Це можна віднести до героїзму самих працівників, але це потрібно використати, бо це може вивітриться. Треба покращити матеріальне становище працівників перш за все платнею, дорівнюючі її до платні, яку мають відповідальні працівники і інші працівники науково-дослідних установ”. Сам академік за місцем своєї основної роботи одержував 325 руб., а за консультаційну працю в

Інституті споруд (на яку він витрачав дві години через день) – 500 руб. на місяць [218, 38-40].

Для того, щоб якось згладити виникаюче незадоволення, 27 квітня 1932 р. Г.І. Петровський запропонував ЦК КП(б)У такі заходи: “...вважаю за потрібне довести зарплату академікам та науковим працівникам в другій половині 1932 р. до рівня Всесоюзної академії наук. Треба також прикріпити академіків до кращих розподільників, які вже у нас є. Прохання надати додаткові асигнування на поширення наукової роботи, на будівництво інститутів тощо – треба також максимально задовільнити, доручивши РНК докладно розглянути вимоги ВУАН, та остаточно постановити розмір асигнувань. Ці, порівняно до тих завдань, що ми ставимо перед академією, невеликі витрати стануть стимулом до більш енергійної роботи наукових сил, які має академія і утворять умови для більш широкої продуктивної їхньої праці на користь соціалістичного господарства” [218, 37-41].

Незважаючи на це, аналогічні проблеми доводилося вирішувати і у 1936 р., коли була прийнята наступна постанова ЦК КП(б)У: “Система зарплати, що існує, не стимулює наукову роботу працівників. Оплата проводиться поза залежністю від наукової кваліфікації наукових співробітників, виконання тем і якості виконання. В інституті біохімії молодші наукові співробітники отримують по 250 крб. щомісячно, в інституті електрозварювання по 350 крб. Значна частина наукових працівників поза академією отримує більше, ніж в Академії. Наприклад, старші наукові співробітники інституту біохімії: Ельбаум в Академії отримує 350 крб, поза – 600, Колдаєв в Академії – 400, поза Академією – 600. Повна зрівнялівка існує в оплаті праці авторів видань. Поза кваліфікацією всі працівники отримують по 150 руб. за друкований аркуш в журналі і 200 за друкований аркуш книжки” [241, 15-22].

У доповідній записці 1937 р. директора Інституту економіки АН УРСР, члена Президії АН УРСР О.М. Асаткіна до С.В. Косіора, П.П. Постишева, М.М. Попова й П.П. Любченка “Про роботу інституту економіки АН УРСР”

зазначалося: “Серед наукових співробітників інституту до останнього часу існувало сумісництво, що було широко поширеним: одні читали лекції в різних школах-вишах і середніх; інші – співробітничали в редакціях і т. ін. В гонитві за заробітками наукові співробітники і навіть аспіранти дуже мало проявляли інтересу до роботи в Інституті, а деякі навіть зовсім не цікавилися роботою в Інституті, а лише рахувалися в складі його співробітників і отримували ні за що зарплату. Безперечно, ніяких постанов і дозволів на сумісницьку роботу співробітники інституту не мали і не добивалися”. Далі він пише: “Слід, однак зазначити, що в числі причин, що штовхають на сумісництво, чимале значення мала і має дуже низька і зрівняльна зарплата наукових співробітників і аспірантів інститутів АН УРСР. Відомо, що щодо наукових співробітників АН СРСР з 1937 р. або з кінця 1936 р. застосовуються нові, вдвічі-втричі вищі проти старих, ставки заробітної плати. Щодо наукових співробітників АН УРСР закон про нові ставки ще не приймався і невідомо, коли буде застосовано. Між тим, залишення зарплати наукових співробітників АН УРСР в старій якості і вигляді не може забезпечити нормальних умов існування і побуту наукових співробітників АН УРСР взагалі і даного інституту зокрема” [250, 1-5].

Наукові працівники Науково-дослідного інституту географії й картографії на чолі з академіком Є.В. Опоковим у листі до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора скаржилися: “Ще сумніша справа з оплатою співробітників інституту: за розпорядженням НКО старший науковий співробітник отримує зарплату в 250 руб., а молодший науковий співробітник 200 руб., і справа доходить до курйозів. Наприклад, аспірант інституту отримує стипендію в 250 руб., а після закінчення аспірантури його Наркомпрос зараховує молодшим науковим співробітником і переводить на ставку (затверджена НКО) 200 руб. Звідси повальна втеча з інституту аспірантів, які закінчили аспірантуру, вони йдуть куди завгодно, але тільки не на наукову роботу, яка їм не забезпечує прожиткового мінімуму. В кращому випадку, вони змушені суміщати в інших

зкладах. В той же час у споріднених науково-дослідних інститутах географії Ленінграду і Москви пересічний науковий співробітник отримує 450 руб.” [250, 14-19].

Просили зрівняти зарплатню працівників українських та загальносоюзних наукових установ і у доповідній записці президії Академії наук про стан Академії за 1936 р.: “Закінчуючи свою доповідь, президія Академії наук звертається до ЦК КП(б)У з таким проханням: збільшити ставки працівникам академії відповідно до ставок працівників АН СРСР з 1 січня ц. р. Стипендії аспірантів-докторантів АН дорівняти щодо розміру до стипендій аспірантів-докторантів Академії наук Союзу РСР” [250, 176].

Протягом всього міжвоєнного періоду особливо важкою була ситуація з житлом для вчених. У доповідному листі до секретаря ЦК КП(б)У “Про науково-дослідні інститути суспільних наук АН УРСР” йшлося про те, що відсутність осель для наукових співробітників і аспірантів робить неможливим запрошення і укомплектування інститутів необхідними кадрами наукових співробітників [250, 31-39].

У 1936 р. Академії наук УРСР в житловому будівництві було взагалі відмовлено, через що на випадок обрання нових академіків їх неможливо було б забезпечити квартирами. У доповідній записці про стан АН констатувалося, що житлові умови більшості працівників Академії погані. Академія просила: “Для забезпечення житловою площею аспірантів відвести в цьому році принаймні 30 кімнат з фондів міськради. Після побудови нового хімічного інституту Академії наук сучасний будинок інституту хімії пристосувати під гуртожиток аспірантів” [250, 176].

У постанові ЦК КП(б)У щодо Академії наук за 1936 р. можна зустріти такі рядки: “Гостро стоїть питання з квартирами для наукових працівників. 88 наукових працівників з родинами живуть в тяжких житлових умовах. Родина старшого наукового співробітника Рождественського (3 особи) проживає в такій тісній кімнатці, що вимушена спати на одному ліжку. Науковий

співробітник Крайовий живе в чердачному приміщенні без денного світла. Науковий співробітник Лукашевич живе в темній прохідній кімнаті, а його дружина змушена знімати кут у знайомих” [241, 15-22].

Показовою є ситуація, що склалася із житлом для аспірантів в Українському інституті марксизму-ленінізму і яка була викладена у листі до секретаріату ЦК КП(б)У: “На 1929/30 рр. передбачається прийняти до Інституту аспірантів 120 осіб – цю кількість затвердив Агітпроп ЦК. Вільної площі, де можна було б розмістити цих товаришів, Інститут не має. Стан обох будинків, які має Інститут такий: на Пушкінському в’їзді із загальної площі 964 кв. м. 69% зайнято аспірантами і 31% сторонніми мешканцями. Як наслідок того, що після закінчення Інституту більшість аспірантів залишається в Харкові і не звільнює свого помешкання щороку відсоток площі, зайнятої аспірантами цього року, зменшиться до 42%, і через два роки в цьому будинку зовсім не буде житла. На Садово-Куликівській вул. з загальної площі 1229 кв. м 74% зайнято аспірантами і 26% сторонніми. Таке становище змушує правління Інституту звернутися до секретаріату ЦК КП(б)У з проханням допомогти Інституту отримати через відповідні установи влітку цього року житлової площі на 120 аспірантів...” [204, 7].

Н.Д. Полонська-Василенко наводить прямо жахливі рядки спогадів І. Розгона: “15 грудня 1929 р. – Д. Заболотний помер у розквіті творчих сил. До того багато спричинили матеріальні умови, в яких він опинився, переїхавши до Києва. Автор цих рядків мав першу аудієнцію з Д. Заболотним у лютому 1929 р. і застав його в таких умовах: велика холодна зала в будинку, де містилася Президія УАН на Володимирській вулиці. У кутку цієї залі на залізному солдатському ліжку лежав хворий Президент УАН. Його одяг висів на єдиному стільці, що стояв біля ліжка, отже ні я, ні професор П. Кучеренко, що мене представляв Д. Заболотному, навіть не мали на чому сісти і musiли стояти... Можна собі уявити, які він мав інші побутові умови, не кажучи про моральний стан, коли в найбільшому українському центрі ...не знайшлося звичайного житлового приміщення для президента УАН і він мусив мешкати в

неприспосованій залі, поки не закінчиться будівництво інституту, де передбачена для нього квартира...” [1125, 89].

Звичайно, спроби подолати житловий голод постійно робились. У 1924 р. було розпочато будівництво двох кооперативних будинків для АН. Один – на Пушкінській вулиці – було закінчено у 1927 р., а будівництво іншого – на Лютеранській – затягувалося. Ціни на будівельні матеріали та роботу будівельників постійно зростали, що вимагало додаткових внесків. До того ж по закінченню будівництва квартири були розподілені переважно серед комуністів. Остаточно справу з будинком вирішили у 1936 р. з ліквідацією усіх кооперативів – тепер кожен мав право лише на площу, обсяг якої було офіційно зафіксовано. Внески повернули вкладникам, але вони вже значною мірою знецінились [1125, 86-87].

У 1932 р. у відповідності з постановою РНК СРСР у Харкові було розпочато зведення будинку на 300 квартир та 3-х по 100, у Дніпропетровську 2-х, а в Києві 3-х будинків по 100 квартир, в Одесі та Сталіно по одному будинку також по 100 квартир. У Горлівці, Луганську та Макіївці – по одному будинку на 50 квартир кожний. Ці заходи мали зменшити гостроту житлової проблеми для науковців [649, 356-357].

Втім, слід констатувати, що спроби зняти житлову проблему (чи мінімізувати її) повним успіхом так і не увінчалися. Не були вирішені й питання гідної оплати праці. Підвищення зарплатні постійно відставало від потреб. Ось як Н.Д. Полонська-Василенко порівнює матеріально-побутове забезпечення науковців на початку 20-х та на початку 40-х років: “Порівнюючи із початком 20-х загальний “образ” науковця мало змінився: старий одяг, старе взуття – кидалися в очі “свіжій” людині. Мало кого вражало, що відряджаючи академіка А.Ю. Кримського до Львова у 1940 р. уряд звелів обмундирувати його у “закритих партійних розподільниках”. Навпаки, приїжджі зі Львова завжди справляли велике враження своєю елегантністю, свіжістю костюмів. І це різко виділяло їх на загальному похмурому тлі місцевих вчених. На початку

1920-х це було природньо. Але неприроднім було бачити у 1939-41 рр., коли Київ став столицею УРСР і коли на утримання АН видавались десятки мільонів рублів” [1125, 84].

Заробітна платня професорсько-викладацького складу номінально нараховувалася, але її купівельна спроможність в умовах згортання торгівлі продовольчими товарами на ринках у 1930-1933 рр. виявилася суто символічною. Оклад професора становив у 1923/24 р. – 43 руб., у 1924/25р. – 66 руб., а академіка п'ятого розряду – 1200-1800 руб.; четвертого – 1000 руб., третього – 700 руб., другого – 425 руб., першого – 300 руб. Наприкінці 20-х рр., враховуючи погодинне навантаження, професор 1-ої категорії мав оклад 200 руб., а викладач – 154 руб. У 30-х рр. ставки виросли, але змінилися і ціни та соціально-економічна ситуація. Так, директор Інституту червоної професури мав оклад 280 руб., завідувач відділу також 280 руб., старший науковий співробітник – 250 руб. У 1937 р. (коли внаслідок кількох хвиль репресій кількість професури і провідних науковців істотно зменшилася) держава встановила нові посадові оклади: професора та завідувача кафедри з науковим ступенем – 1100-1500 руб., професора кафедри 1000-1300 руб., доцента – 800-1000 руб. Держава переглядала ставки, але одночасно стрімко зростали ціни, а отриманих грошей ледь вистачало на основні життєві потреби науковців та членів їхніх родин.

Безгрошів'я та тотальний радянський дефіцит примушував навіть провідних вчених звертатися до своїх зарубіжних (зокрема, західноукраїнських колег) зі зворушливими й водночас принизливими проханнями допогти у купівлі елементарних речей: харчів, одягу, ліків.

Про що казати, якщо сам М.С. Грушевський звертався (лист від 8 жовтня 1929 р.) до К.Й. Студинського (голови НТШ) із проханням привезти до Києва під час чергового відрядження необхідні йому речі: “З обережністю (плащем – В.Т.) можна почекати, обійдуся сю зиму, натомість прошу по можності не забути іншого – капелюх, штракоцові черевики 41, ванілію, каву, аспіріну,

верамону, Subtonin”. Секретар Історичної секції ВУАН Ф. Савченко інформував (у січні 1930 р.) того ж К.Й. Студинського про чергові “тимчасові продовольчі труднощі” і просив допомоги: “Новин у нас мало. Правда, для м’яса новий обмежений режим. Тому дуже буду прохати, коли б Ви були ласкаві вислати на моє ім’я пакунок не більше 5 кіло: 3-4 кіло рису, супів Maggi, коли вони є у Львові, або якихось інших м’ясних екстрактів. Але в цілому не більше 5 kg”. У квітні 1930 р. той же Ф. Савченко повідомляє свого старшого львівського колегу, що “з м’ясом продовжує бути у нас тяжкувато. З чаєм сьогодні мали паштет в консервній коробці й трохи ковбаси, бо шинки вчора не дістали: зранку вчора була на короткий час в крамниці Соробкопу, а потім уже не з’являлася, хоч ми й заходили кілька разів”. А у травні Савченко пише іншому львівському колезі (Я. Гординському): “Все у нас благополучно, тільки з провіантом трудно...” [1150, 168].

Досить часто матеріальне забезпечення слугувало й безпосередньо для залучення конкретних вчених на владний бік та для створення позитивного іміджу влади на міжнародній арені. Це стосується створення особливого режиму для видатних вчених зі світовим ім’ям. Так, наприклад, була видана окрема постанова РНК про надання пільг академіку І.П. Павлову, не дивлячись на те, що вчений не тільки не підтримував, а й різко засуджував більшовиків: “У перші роки революції багато хто з поважних професорів лицемірно клялися у відданості та вірності новому більшовицькому режимові. Мені було нудно це бачити й чути, бо я не вірив у їхню відвертість. Я тоді написав Леніну: “Я не спеціаліст і не вірю в ваш небезпечний соціальний експеримент”. І що ж ви думаєте? Ленін правильно оцінив мою прямоту і тривогу за долю вітчизни і не тільки не зробив нічого поганого мені, але, навпаки, віддав розпорядження покращити умови мого життя і праці, що і було швидко зроблено в ті важкі для всієї країни дні” [1267, 33]. Втім, таку поведінку міг дозволити собі хіба що Нобелівський лауреат.

Окремий режим життя та праці був створений і для В.І. Вернадського, якого з січня 1937 р. включили до складу 12 академіків, що отримували 3000 крб. на місяць. Після переїзду до Москви йому дали нову квартиру на Арбаті, у якій був прямий телефонний канал із Прагою, де жила донька вченого, а згодом і з Америкою, де перебував син. За спробу обмежити доступ вченого до закордонної літератури шеф Главліту Інгулов отримав сувору догану від РНК, а академік – особистий лист із вибаченнями від В.М. Молотова та – для втішення – копію постанови РНК про догану Інгулову. Ніякого ліміту не було й на закордонні поїздки вченого – він регулярно отримував багатомісячні відрядження. Серед емігрантів ходив такий жарт: “він все життя провів у опозиції до уряду, але завжди на службовій квартирі”.

Сам вчений так відповів на лист свого старого друга В.В. Водовозова про можливість повернення на батьківщину: “Все питання у зв’язках. Якщо у тебе є великі зв’язки серед комуністів-більшовиків, можеш їхати – якщо немає, краще сиди на місці” [1170, 250].

Одночасно з цим Всеукраїнський комітет сприяння вченим намагався допомагати вирішувати інші питання щодо поліпшення матеріально-побутових умов наукових працівників: поширювати санаторно-курортне обслуговування, допомагати в розбудові нових будинків відпочинку в Києві, Одесі та розширенні кооперативного житлобудівництва у Харкові й т. ін. [181, 15].

Ціною неймовірних зусиль вчені Академії спромоглися не скоритися численним труднощам, що мали місце на зламі 20-30-х рр.: і початку сталінських репресій проти наукової інтелігенції, і низькому рівню життя, і голодомору 1932-1933 рр., і невирішеності житлово-побутових умов, і низькому рівню науково-матеріального забезпечення ВУАН. Діяльність Академії продовжувалась, українські науковці зуміли у надзвичайно важких умовах розширити свої наукові дослідження, сприяючи своєю плідною працею подальшому розвитку української науки.

Ближче до середини 1930-х рр. індустріальний прорив, що був здійснений у країні в тому числі і завдяки внеску українських вчених, почав приносити перші плоди. Це позначилось і на матеріальному стані Української академії наук. Суттєвіші кошти з середини 1930-х рр. стали виділятися на зміцнення науково-матеріальної бази Академії. Завершилось будівництво її нового корпусу на Володимирській вулиці в Києві, почали споруджуватись приміщення для інститутів біохімії, фізіології та ін., створювалась експериментальна база для наукових досліджень, відкривались нові лабораторії тощо [1001, 109].

Вже 1934 р. значно зростає порівняно із попереднім роком бюджет ВУАН, який “збільшується з 6 181 тис. руб. до 9 426 тис. руб.” (Пояснювальна записка до тематичного плану Всеукраїнської Академії наук на 1934 р.) [645, 51]. Всього ж за три роки (з 1933 по 1936) бюджет Академії збільшився майже в 2,5 рази: з 5,5 млн. до 13 млн. руб. (Доповідна записка АН УСРР до ЦК КП(б)У про роботу Академії за 1935 р.) [645, 219].

Фонд заробітної плати за цей же період зріс на 248,7%, річні витрати на капітальне будівництво збільшились у 8 разів, а на науково-оперативні потреби – у 5 разів. Взагалі ж “за роки першої і другої п’ятирічок бюджетне фінансування АН УРСР зросло в 33 рази” [645, 330-331].

Держава асигнувала значні кошти на розширення науково-дослідних робіт, будівництво нових інститутів і лабораторій. “... протягом 1934 року <...> були введені до експлуатації нові будинки двох інститутів – Електрозварювання та Хімії. Багато зроблено по будівництву Біохімічного інституту і цього року він буде введений в експлуатацію” (Стенограма доповіді неодмінного секретаря ВУАН акад. О.В. Палладіна про роботу академії за 1934 р., зачитана на сесії цієї наукової установи 22 червня 1935 р.) [645, 153].

Втім, зростання бюджету, як і в минулі роки, не завжди позначалося на покращенні матеріального стану окремих установ Академії:

“Незважаючи на велике зростання бюджету, чимало інститутів не мають елементарних приладів і машин для проведення своєї роботи. Інститут електрозварювання через відсутність машин не може здійснювати точних вимірювань твердості металу. У академіка Світальського в Інституті геології немає бінокулярного мікроскопу” (Доповідна записка АН УСРР до ЦК КП(б)У про роботу Академії за 1935 р.) [645, 222].

В другій половині 30-х рр. Академія наук розпочала масштабне капітальне будівництво. Постанова ЦК КП(б)У про роботу Академії наук УСРР (1936 р.) вимагала від РНК УСРР “ впродовж 3-х місяців розробити і надати на затвердження ЦК КП(б) У генеральний план капітального будівництва Академії наук, передбачивши в цьому плані побудову будівель бібліотеки Академії, розширення головної будівлі Академії і будівництво в 1937 р. житлового будинку на 100 квартир для наукових працівників Академії” [241, 20].

Протягом кількох наступних років було введено в експлуатацію нові будинки інститутів електрозварювання, хімії, біохімії, завершено будівництво великих, пристосованих для наукової роботи будинків інститутів фізики і геології, проведено реконструкцію експериментально-технічної бази, створено нові лабораторії і експериментальні майстерні. Кабінети інститутів відділу фізико-хімічних наук було оснащено новітньою фізико-хімічною апаратурою, інститути біологічних наук – оптичними приладами. В механічній лабораторії Інституту будівельної механіки були створені машини оригінальної конструкції, виготовлені в його ж майстернях, в новозбудованому Інституті електрозварювання – нові лабораторії: механічного випробування конструкцій з металу, електродних прикриттів, хімічна, металографічна. Інститут мав рентгенівську установку, механічні та зварювальні майстерні [1001, 120].

Набувала подальшого розвитку видавнича діяльність АН УРСР. За період 1924-1937 рр. загальний наклад видань зріс в десять разів (Заслухано на сесії АН УРСР 2-5 липня 1938 р.) [645, 321].

Втім, навіть ці суттєві зрушення в матеріальному стані Академії наук не задовольняли потреби вчених. Доповідна записка президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про стан та роботу Академії за 1934-1937 рр. (від 8 червня 1937 р.) відзначала, що кілька “років тому бюджет Академії наук України дорівнював 1,5 млн. руб. Зараз цей бюджет складає 18.500.000 руб. Зростання колосальне. Але на даному етапі розвитку академії це зростання недостатнє по цілій низці відділів”.

Необхідно зазначити, що союзна Академія мала змогу отримувати значно більші кошти на свої потреби. “Академії наук Союзу РСР в цьому [1936 р.] році на капіталовкладення було дано 40 млн., але вона визнала цю суму недостатньою і одержала додатково ще 15.500.000”.

Українська ж “Академія наук одержала в цьому році на будівництво лише 2.500.000, менше, ніж 20-ту частину того, що одержала Академія наук СРСР, що на 1938 р. планує на капіталовкладення 80 млн. руб.”

Знову, як і раніше, значна увага держави до наукових установ у значно меншій мірі позначалася на стані забезпечення самих вчених.

Рівень життя в СРСР поступово підвищувався, умови побуту радянських вчених покращувались, але це зовсім не пропорційно стосувалося їх українських колег: “Житлові умови більшості робітників Академії погані. Вже рік, як Академія наук УРСР не отримує легкових автомашин, і більшість академіків, не ризикуючи за віком користуватися трамваєм, вимушена ходити пішки на значні відстані, тоді як всі академіки і відповідальні наукові працівники Академії наук СРСР забезпечені автотранспортом” [250, 171-173].

Порівняння не на користь українських науковців було і в плані пенсійного забезпечення: “Ставки робітників Академії дуже низькі, не забезпечують прожиткового мінімуму. Академічна пенсія, що її одержує дехто в академії наук УРСР, вдвічі менша, ніж пенсія академіків АН Союзу” (Доповідна записка Президії Академії наук про стан Академії) [250, 174].

Кошти на капітальне будівництво та придбання обладнання теж були значно вищими в Москві. АН УРСР в цьому плані фінансувалася за відверто залишковим принципом. “З кредитів 1936 р. Академія наук УРСР одержала з закордонного устаткування всього лише один апарат. На капітальне устаткування інститутів на 1937 р. дано лише 300 тис., коли тільки для нового будинку Інституту фізики потрібно 400 тис., в той час як на капітальне устаткування Академії наук СРСР передбачено в 1937 р. – 7 млн.”

Таким чином, матеріальні витрати на утримання української Академії наук постійно зростали, але значно відставали від обсягу тих коштів, що йшли на розвиток Всесоюзної Академії. Щоб хоч якось ліквідувати це відставання у 1938 р. президія Академії наук УРСР звернулася до ЦК КП(б)У з цілою низкою прохань:

“...Передбачити в бюджеті 1938 р. будівництво інститутів: ботаніки (корпус морфології та системних рослин і корпус фізіології рослин, загальною вартістю 2 млн. руб.) та інституту хімії вартістю до 1.800.000 руб. Вже в цьому році відпустити кошти, потрібні для планування будівництва цих інститутів” [1190, 76].

“Забезпечити інститути академії легковим автотранспортом, для чого вже в цьому році дати принаймні 15 легкових автомашин, по 5 в кожному кварталі цього 1937 р.

Забезпечити для придбання закордонної літератури для Академії наук в цьому році кредит в 250 тис. руб. (валютою). Кредити на устаткування збільшити до 1 млн. руб., в тій сумі 400 тис. для устаткування інституту фізики, для чого асигнувати додатково 700 тис. руб.

Збільшити ставки працівникам академії відповідно до ставок працівників АН СРСР з 1 січня ц. р.

Забезпечити міськраді впродовж цього року квартирами новообраних академіків за рахунок 15% фонду в нових будинках, разом 10 квартир по 3-4 кімнати.

Розпочати вже навесні цього року будівництво житлового будинку Академії наук на 40 квартир на призначеному для цього місці по бульвару Шевченка, вартістю 2,5 млн. руб. Протягом 1937-38 рр. збудувати для академії 60 квартир.”

(Доповідна записка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про стан та роботу Академії за 1934 – 1937 рр. 8 червня 1937 р.) [211].

Як наслідок цього, бюджет Академії наук на 1938 р. було підвищено на 25,2% і доведено до 17 670,7 тис. руб., додатково на капітальне будівництво було виділено ще 1 394,9 тис. руб.

На 1939 рік було заплановано ще більше – 22 006,9 тис. руб. (разом з витратами на капітальне будівництво) [646, 123].

Треба зазначити, що реально Академія отримала тільки 21,9 млн. крб. (“Наукова робота Академії наук в 1939 р.”), тобто на 100 000 менше від запланованого. Але й при цьому відбулося збільшення бюджету більш ніж на 22%.

Постійне зростання бюджету надавало можливість вирішувати найважливіші завдання, поставлені радянською владою перед Академією наук. Втім, слід зазначити, що покращення матеріально-побутового становища працівників Академії, на жаль, продовжувало йти дуже повільними темпами.

Таким чином, можна стверджувати, що проблеми матеріального характеру супроводжували розвиток Академії наук України протягом усього періоду 20-30-х рр., але на різних етапах історії країни вони набували різного забарвлення.

На початку 20-х рр. визначальними були повна відсутність або незадовільне фінансування академічних установ, незабезпеченість науковців в їхніх повсякденних потребах, нестача приміщень та обладнання для наукових досліджень, кадрові проблеми тощо. Намагання радянської держави повністю підпорядкувати собі Академію призвели до значного скорочення штатів, які потім стали поповнювати за рахунок нових “радянізованих” кадрів. В своїй боротьбі за Академію влада вдавалась навіть до прямих репресій проти

особливо “неслухняних” і “самостійних” членів ВУАН. Маючи в своїх руках інструмент фінансування, партійне керівництво вміло використовувало його, виділяючи кошти саме на ті напрями досліджень, що були потрібні для радянського будівництва (та прискореної наздоганяючої модернізації).

На межі 20-30-х рр. виникла низка проблем, що були вже пов’язані з трансформацією країни у напрямку її індустріалізації й колективізації. Кошти виділялись саме на промислову модернізацію, а наукові дослідження підтримувались лише такі, що відповідали цьому напрямку. Виникнення продовольчих проблем на початку 30-х рр. призвело до скорочення академічного забезпечення. Протягом усіх цих років академіки й співробітники Академії стикалися з проблемою низької (або навіть незадовільної) заробітної плати та тривалих затримок у її виплаті.

Більш-менш стабільною в матеріальному плані була середина 20-х рр. – період розквіту нової економічної політики й друга половина 30-х рр. – час завершення радянської модернізації України. У ці роки постійно зростав бюджет Академії, здійснювалось підвищення заробітної платні працівникам академічних установ, розширювалось капітальне будівництво, розвивалась видавнича справа, зміцнювалось матеріально-технічне забезпечення тощо. Втім, навіть у ці часи забезпечення Української академії наук набагато відставало від забезпечення Всесоюзної Академії, внаслідок чого рівень життя українських науковців значно поступався російським. Це, у свою чергу, часом призводило до своєрідного роду “відтоку мізків” до Москви, коли видатних українських дослідників приваблювали більш високими прибутками й рівнем забезпечення у столиці [1190, 77-78].

Але навіть за наявності всіх цих проблем радянська держава зуміла розв’язати головне питання – забезпечити становлення й розвиток матеріальної бази науки, вирішуючи, насамперед, власні проблеми державного будівництва, використовуючи для цього й Академію наук УРСР, що поступово

перетворилася із самостійної наукової установи на дієвий інструмент радянської влади в Україні.

2.2. Початок терору проти української наукової інтелігенції.

Запекла боротьба всередині більшовицької верхівки разом із загальним курсом на викорінення будь-яких решток демократії (одночасно з остаточним згортанням непівської політики) і перетворенням країни на “єдиний табір” (із культивуванням відповідної психології осіб, що перебувають в облозі) істотно змінили соціально-політичну обстановку в середині 20-х рр. Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 р., товарна криза та, насамперед, поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) засвідчило готовність компартії повернутися до воєнно-комуністичних методів керування державою та відчутно позначилося на стосунках між більшовицькою владою і науковою інтелігенцією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування небажаних осіб. Частина української наукової інтелігенції змушена була відмовитися від невинуватених очікувань щодо політики “українізації” [285, 13; 288, 2; 289, 2]. Це зумовило деяке пожвавлення опозиційної діяльності, принаймні, у формі нелегальних гуртків. Звичайно, інтелігентська гуртківщина другої половини 20-х рр. не йшла ні в яке порівняння з опозиційними формами роботи початку десятиліття [1197, 39].

Ідеологія побудови соціалізму “в одній окремо взятій країні” передбачала форсовану модернізацію господарства у винятково стислі терміни. Тотальне одержавлення економічного організму зробило можливим впровадження перспективних соціально-економічних планів розвитку господарства, метою яких було якнайшвидше (приблизно за 10 років, як вказував Сталін на Першій загальносоюзній нараді передовиків-стахановців) подолання техніко-

економічної та технологічної відсталості СРСР від передових країн. Якими б утопічними ці плани не здавалися (за основними показниками вони, як відомо, так і не були ніколи виконані), задля їх реалізації треба було мобілізувати наукову та науково-технічну інтелігенцію, забезпечити її лояльність та (в ідеалі) підтримку.

Втім, одних лише директив та одного (навіть щирого) бажання для реалізації амбітних планів більшовицького керівництва було вочевидь замало. Бракувало як кваліфікованих кадрів управлінців, так і відповідної виконавчої дисципліни. На жальгідно низькому рівні була організаційна, управлінська культура. Становище погіршувалося загальною обстановкою штучно нагнічуваній істерії, коли вище керівництво будь-що намагалося зняти з себе підозри у некомпетентності, волонтаризмі та невігластві і закликало бути “пильними” і виявляти винних у провалах серед шкідників, недобитків, “п’ятої колони” та ін. Звісно, мали місце і реальні випадки свідомого заподіяння тих чи інших дій шкідницького характеру, але їхній масштаб не йшов ні у яке порівняння із тими даними, які фабрикували і поширювали “компетентні органи” [1198, 176-178].

Партійні ватажки закликали приділити велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді.

Партійні дискусії 20-х рр. з питань місця й ролі інтелігенції в суспільному житті, що торкнулися й питань свободи творчості, засвідчили існування в партійних колах двох позицій стосовно цієї проблеми. Перша, враховуючи специфіку культурної сфери, передбачала більш ліберальний підхід до свободи творчості, а друга – посилення ідеологічного контролю і керівництва професійною діяльністю інтелігенції, розглядаючи останню, як засіб для досягнення певної політичної мети. Врешті решт, домінуючим стає курс на “розшарування” старої інтелігенції, залучення на бік радянської влади її

лояльної частини і боротьба з опозиційною [803, 8]. Завдання “розшарування” досягалося реалізацією стратегії “радянізації” наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій.

Термін “радянізація” як політика запровадження радянської ідеології та партійного контролю в усі сфери життя й свідомості народу виник під час вивчення тоталітарної доби в державах колишнього СРСР.

Вказаній темі присвятили свою увагу як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Незважаючи на досить велику історіографію цієї проблеми, на сьогодні все ще недостатньо вивчені процеси трансформації наукового життя в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст., які підпадають під поняття “радянізація” української науки, одним з головних аспектів якої була докорінна реорганізація структури закладів науки і освіти.

Перші спроби втручання радянського уряду в наукове та культурне життя України розпочалися, за слушною думкою А.М. Глебової, у січні 1919 р. В основу реорганізації науки та освіти, що відбувалася швидкими темпами протягом наступного десятиріччя, було покладено принципи плановості, підпорядкованості наукових завдань народногосподарським проблемам і необхідності виховання наукових кадрів нового типу – вчених з розвинутою класовою свідомістю, майбутніх “борців і будівників комуністичного суспільства” [924, 82].

Оскільки “радянізація” відбувалася переважно шляхом постійних і різноманітних реорганізацій структури вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ це мало на меті не стільки підвищення ефективності наукової роботи, скільки встановлення якомога більшого контролю над науковцями з боку більшовицької партії та держави. Цим же завданням, як правило, служили і численні перманентні “чистки”, що проводилися в 20-30-х рр. В ході останніх були усунуті від наукової та творчої праці найбільш знані й досвідчені українські вчені, літератори, митці.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – “сталінських рейдів”) справді розколювала і деморалізовувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставляли нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейна боротьба призвела до переслідувань прибічників “дрібнобуржуазної ідеології” у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії: для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.) [738, 8]. Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, які мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій в цілому.

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка тривалий час зберігала традиції академічної свободи. В ході загального процесу жорсткий тиск відчули на собі також фахові академії. Доцільно пригадати, що відкритий наступ тоталітаризму на сфери науки і культури став відчутним вже з другої половини 20-х рр. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л. Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характеру тиску. З 1927 р. сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з “українською контрреволюцією” вступила в нову фазу.

Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час непівської “відлиги” набув небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко почала застосовуватися практика фальсифікації судових справ, для реалізації якої каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами [1197, 40-41].

Своєрідним сигналом, політичним гаслом для наступу проти сил національного відродження, уособленням яких були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви України став процес “СВУ” – Співки визволення України [1218, 9-12]. Не даремно ж один зі слідчих по цій справі на допитах час від часу повторював: “Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо” [1130, 43].

Г. Снегірьов, який зробив одну з перших серйозних спроб з’ясувати історичну правду про цю справу, переконливо показав сфабрикований характер цього так званого “театру в театрі”. Він же висловив і припущення, що колись наші сучасники побачать оголошення: “Сьогодні заново слухається справа “СВУ” [1166, 151; 1130, 92].

І ці слова виявились пророчими. Вивченням кримінальної справи було встановлено, що насправді “СВУ” ніколи не існувало, і всі 45 обвинувачених були притягнуті до кримінальної відповідальності необґрунтовано [422]. 11 серпня 1989 р. пленум Верховного Суду УРСР реабілітував учасників показового процесу, що відбувався з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі [1128].

Таким чином, справедливість начебто остаточно відновили. Втім, подібний висновок був би передчасним, адже як видно з доповідної записки голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому “Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв’язку із справою “СВУ” від 1 грудня 1929 р. “в результаті операції, проведеної у 28 округах по викриттю українського підпілля, пов’язаного з “СВУ”, заарештовано понад 700 осіб. Операція охопила праві українські кола і виявила цілу низку угруповань і організацій, що проводили антирадянську роботу на селі і в окружних центрах” [417, 1; 1130, 131]. Отже, 1989 р. були реабілітовані лише 45 фігурантів судового процесу, а як розвивалися події в округах і яка подальша доля кількох сотень інших обвинувачених у цій справі ще й досі остаточно не з’ясовано.

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що “справа СБУ” стала прологом багатьох гучних процесів 1930-х років і фактично започаткувала стратегію винищення українських науковців, творчої інтелігенції, вчителів, священників, селян і навіть представників пролетаріату, тобто усіх, хто мав незалежну думку і становив хоча б потенційну загрозу планам встановлення тоталітарного режиму в країні рад. І навряд чи методи роботи працівників ДПУ на місцях мали суттєву відмінність від відпрацьованих технологій їхніх столичних колег.

У книзі “Під обухом. Большевики в Києві” майбутній “ватажок СБУ” видатний український вчений, віце-президент ВУАН, академік С.О. Єфремов, характеризуючи вчинки, здійснювані вояками Муравйова після їхнього вторгнення в Київ, посланими більшовиками для боротьби проти Центральної Ради у 1918 р., писав: “Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестримною хоч і вбогою фантазією – ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, що трохи – небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко...” [1130, 12]. На жаль, вчений виявився правим. Не важко, а взагалі неможливо виправити ті злочини, що були здійснені сталінським урядом проти власного народу і, зокрема, проти української науки, яка невдовзі опинилася під страшним ідеологічним пресом, а провідні носії найкращих її традицій і досягнень зазнали небаченого досі винищення.

Крім того, слід пам’ятати, що накопичення компромату проти старої української інтелігенції й відпрацювання політичних процесів за заздальгідь підготованим сценарієм розпочалося задовго до фабрикації “СБУ” [259, 7-9]. Так була розгорнута цілеспрямована боротьба проти націоналістичної української інтелігенції, яка значно посилилася після відомої “Шахтинської

справи”, що стала певною критеріальною “точкою відліку” у політиці соціального терору проти старої інтелігенції.

“Шахтинський процес” відбувався з 18 травня по 5 липня 1928 р. – відкрито, у колонному залі Дому союзів у Москві. На ньому (втім, як і на попередніх процесах 20-х років, де знищувалися політичні суперники більшовиків) відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою інтелігенцією. Вже через кілька днів після оголошення вироку – 9 липня 1928 р. – на пленумі ЦК ВКП(б) Й.В. Сталін проголосив свою горезвісну тезу про загострення класової боротьби в країні, посиляючись у якості наочного прикладу на “шахтинців”: “шахтинська справа є економічною контрреволюцією, затіяною частиною буржуазних спеціалістів, які володіли раніше вугільною промисловістю”.

Якщо раніше Сталін схильний був відносно позитивно оцінювати роль науково-технічної інтелігенції у виконанні планів першої п’ятирічки (Волховбуд, ДніпроГЕС, канал Волга – Дон тощо), то після “шахтинської справи” його ставлення до цієї соціальної групи відчутно змінилося, що трагічно відбилося на становищі “старої” інтелігенції у суспільстві [966, 520-521].

Слід сказати, що від цієї справи сталінське керівництво отримало, насамперед, політичні дивіденди фактично на голому місці (як відомо, деякі ключові постаті процесу були засуджені на невеликі терміни покарання чи взагалі були виправдані, що свідчило про штучний характер більшості звинувачень і так званих “доказів”).

Широко розповсюджені відомості про перебіг процесу вкорінювали у масовій свідомості підозріле ставлення до кадрових представників наукової інтелігенції, закликали бачити в них прихованих ворогів і шкідників та ін. Показові політичні процеси над інтелігенцією перетворилися на сумну систему для насадження тоталітарного диктату і невдовзі стали притаманними для загального популістського антиінтелектуалізму більшовицької влади.

Обвинувачення в антирадянській пропаганді, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві, диверсійній роботі тощо були справжніми ретельно відрежисованими фарсовими діями із заздалегідь визначеними й продуманими ролями, де навіть адвокати і звинувачені мусили “грати” на боці звинувачення. Уся тодішня пропагандистська машина працювала на поширення необхідного ефекту. Метою процесів, як слушно вказує В.М. Нікольський, “було створення відповідної атмосфери в країні – настороженості, постійного очікування ворожих проявів та пошуку винуватців” [761, 10].

На боротьбу з інтелігенцією був спрямований увесь арсенал усної пропаганди. Буржуазні настрої інтелігенції таврували у міських робітничих та сільських клубах, хатах-читальнях. На спеціальних мітингах, зборах, з’їздах, конференціях, під час проведення диспутів характеристика старої інтелігенції не виходила за межі розмов про “ворожий антирадянський елемент”. Після такої ідеологічної обробки маси робітників і селян визнавали доцільність репресій проти наукової інтелігенції, вважали їх не тільки правильним, а й єдино можливим засобом боротьби партії з “інакомислячими”. Втім, майже завжди залишалася “закритою” для засобів масової інформації тема виконання вироків та відомості про життя заарештованих у таборах [738, 15-16].

Враховуючи тодішній рівень неосвіченості великої кількості людей, неважко припустити, що більшовицьке керівництво отримувало бажаний ефект від процесів і супроводжуючої їх пропаганди. Переважна більшість радянських людей дійсно вірила у злочинські плани “інтелігентів”, і чимало добровольців були ладні своєю пильністю сприяти викриттю нових і нових “ворогів народу”.

Спеціалісти з вищою освітою, щоб врятуватися від втягування у майбутні показові “процеси”, змушені були покидати більш-менш відповідальні посади, йти працювати робітниками, комірниками, дрібними службовцями тощо. Цей процес охопив і вищі навчальні заклади, де і до “шахтинської справи” кваліфікованих викладачів старої школи залишилося обмаль. В середині 20-х років кожен другий викладач не мав навіть десяти років науково-педагогічного

стажу [1182, 84]. Досить типовою була ситуація, коли кількість кваліфікованих викладачів зі стажем близько 10 років складала у ВНЗ 30-50%. Науковці не могли бути впевнені, що їх будь-якої миті не заарештують чи (у найкращому випадку) не звільнять за чийось доносом чи ганебним наклепом, не піддадуть “проробці” чи іншим формам морального знуцання і розправи. Не дивно, що, виступаючи на II пленумі Центрального бюро комуністичного студентства, нарком освіти України М. Скрипник змушений був визнати, що навчальні заклади України “не дуже забезпечені... кваліфікованими викладачами” і що “професура наша ... дуже молода” [1164, 7].

Систематичні “чистки” і “проробки” мусили створювати й підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизливого каяття.

Показовим у цьому відношенні є лист вченого-економіста (фахівця з аграрної справи, в середині 20-х років – члена колегії Наркомзему України) М. Левенштама, надісланий ним 4 січня 1931 р. до ЦК КП (б) У:

“На додаток до своєї заяви від 26 грудня я вважаю за потрібне заявити наступне:

Обміркувавши свого листа, що я його подав до редакції “Комуніста” через декілька днів після свого приїзду з закордону, я вважаю цей лист за незадовільний та викладене в ньому визнання своїх шкідливих, правоопортуністичних помилок за недостатнє, оскільки в цьому листі є намагання з мого боку пом’якшити свої помилки.

Тому я вважаю за потрібне знову категорично засудити припущені мною в моїх роботах правоопортуністичні помилки в питанні про невірну оцінку кооперації та недооцінку колективізації як основного шляху до соціалістичної перебудови села та в питанні про класову боротьбу на селі та недооцінку питомої ваги капіталістичних елементів.

Рішуче відмежовуючись від цих правоопортуністичних помилок та щиро визнаючи всю їх шкідливість, я обіцяю віддати всі свої сили на боротьбу на два

фронти зі всіма правими, лівими та право-лівими збоченнями від генеральної лінії партії та прошу врахувати цю заяву при розгляді моєї справи”. Левенштам був засуджений за “першою категорією” у серпні 1937 р. [211, 44].

Вістря репресій було спрямоване проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Науковці (особливо викладачі) вимушено ставали частиною загального партійно-ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини суспільно-політичних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, вміння пристосовуватися, демонструвати відданість та “заповзятість” у виконанні партійних настанов. Тож не дивно, що органами ДПУ на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа “Спілки визволення України” (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Членів “СВУ” звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно-капіталістичний лад. Заздалегідь було складено орієнтовні списки осіб, яких планували представити у якості злочинців на сфабрикованому процесі [420-421].

Показово, що відомий історик Д.І. Багалій, близький до урядових кіл, разом з групою академіків ВУАН (О.В. Корчак-Чепурківським, С.Ю. Семковським, О.Н. Соколовським та ін.) прилюдно звинуватив підсудних у справі “СВУ” у контрреволюційній діяльності та виступив із відповідними заявами на засіданнях ВУЦВК, ЦБ СНПУ та Ради ВУАН. Як слушно зауважує О.С. Рубльов, подібні сервілістичні декларації (“обязательное сквернословие”) були,

очевидно, силованими і становили частину, так би мовити, посадових обов'язків [1150, 514-515].

“Опера “СВУ” – музика ДПУ!” Так жартували в 1930 р. горді собою працівники правоохоронних органів, які вигадали лібретто й розписали партитуру “антирадянської” націоналістичної організації (до речі, суд над СВУ відбувався в будинку Харківського оперного театру). Чому ж зал зустрів гучними оплесками заключні слова державного обвинувачувача, який вимагав для всіх підсудних розстрілу? “Терор, повстання, інтервенція, контрреволюція!” 44 підсудних визнали себе винними у всіх цих злочинах. Ось тільки обвинувачений Г.Г. Холодний підхопився й гукнув: “Обвинувачення не визнаю! Дам пояснення!” Та даремним буде гортання підшивок старих газет, ніяких пояснень від так і не надав, а невдовзі також визнав себе винним [1179, 6].

На відміну від багатотомної архівної справи центрального процесу документів про “діяльність” місцевих осередків “СВУ” залишилося не так вже й багато. Отже, щоб прояснити ситуацію, що склалася у ті роки на периферії, доцільно передусім звернутися до періодичної преси тих часів. А оскільки у всіх округах України, як вже вище згадувалося, події розгорталися практично за однаковим сценарієм, то більш-менш цілісну картину можна відтворити на прикладі одного з регіонів. З цією метою нами й була обрана Чернігівщина, оскільки джерельна база цього регіону виявилася, з одного боку, найбільш доступною для автора, а з іншого – достатньою, на наш погляд, для певних узагальнень загальноукраїнського масштабу.

Як повідомляла газета “Червоний стяг”, “центр “СВУ” ставив як завдання утворити центральну контрреволюційну організацію, щоб охопити своїм впливом всю Україну. Для цього члени президії виїздили на місця і утворювали своєрідні філії. Діяльність периферійних осередків являла собою в меншому масштабі те, що було в Києві “[1178, 10].

Наївно думати, що після таких багатообіцяючих заяв преси керівництво “окружного масштабу” залишилося б осторонь “злободенної теми”. І хоча на місцях не відбувалося таких гучних процесів, як у Харкові, можна стверджувати, що всі “спектаклі” у справі міфічної “СВУ” проходили за єдиним сценарієм. На жаль, поки що периферійні осередки “СВУ” залишилися майже осторонь уваги дослідників цієї проблеми.

“За даними Київського слідства, в Чернігові існувала доволі сильна філія “СВУ”. Грунт для організації ... був підготовлений Єфремовим під час поїздки до Чернігова в 1925 р. Після виникнення “СВУ” в Києві, Холодному була доручена організація Чернігівської філії, що й було виконано ним у 1926 р. шляхом ознайомлення учасників Чернігівського угруповання з програмою і статутом “СВУ”.

У березні 1927 р. Єфремов, перебуваючи у Чернігові, був присутнім на зборах членів Чернігівської організації. Як членів “СВУ” по Чернігову Єфремов називає – Шевеліва, Карповича, Лебеда, Бузиловича і В. Карачевську (з них заарештований тільки Карпович)”. Роботою ... були охоплені Наукове Товариство, міські школи і автокефалія.

Із заарештованих по Чернігову членів “СВУ” поки “СВУ” ніхто не назвав. Слідством встановлено існування в Чернігівській школі протягом п’яти років контрреволюційного угруповання вчителів ... яке проводило шовіністичну обробку серед шкільної молоді ... Угруповання, в числі інших антирадянських дій, збирало гроші для допомоги адмінвистланім українцям.

У свій час, з 1921 по 1925 р. угруповання брало активну участь в роботі автокефальної церкви, створило її в Чернігові, ідеологічно керувало й надихало її діяльність” [417, 23-30; 1130, 149-150].

Заглянувши в матеріали кримінальної справи, ми знайдемо відомості про вже знайомого нам Г.Г. Холодного і Й.Р. Карповича – двох діячів “СВУ”, реабілітованих у серпні 1989 р. пленумом Верховного суду УРСР.

Григорій Григорович Холодний народився 1886 р. у Тамбові, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 23 серпня 1929 р. – співробітник ВУАН, керуючий Інститутом української наукової мови, викладач Київського інституту народної освіти, житель м. Києва, згідно зі ст. 54-11 та 54-2 КК УСРР засуджений до восьми років ув'язнення з поразенням у правах на три роки [1161, 147].

Для того, щоб зрозуміти, чому ми називаємо співробітника ВУАН серед діячів Чернігівської філії “СВУ”, знову звернемося до преси тих часів. У вже згадуваній вище газеті “Червоний стяг” стверджувалося, що “в Чернігівській групі велику роль відіграла школа імені Коцюбинського, що нею керував Г. Холодний, до своєї роботи в інституті української наукової мови в Києві”. А на допиті Г.Г. Холодний визнав, що “головна лінія його, Холодного, діяльності, полягала в тому, щоб використовувати максимально всі легальні можливості, які давала Радянська влада, для роботи проти цієї влади”. Далі він розповів, як, обіймаючи посаду завідуючого школи, разом з іншими вчителями зробив її “кублом націоналістичних ідей”. “1928 року керівники школи намагалися малювати перед учнями Україну такою, якою вона була раніше – “нешасну, змучену московську колонію”. Крім того, у матеріалах справи підкреслювалось, що “Холодний Г.Г. ще в 1920 році відвідував Київ для того, щоб зібрати відомості про стан, організацію і форми діяльності автокефальної церкви. Після повернення він скликав “загальні збори чернігівського громадянства, що співчувало автокефальній справі, на яких був обраний головою автокефальної церковної ради”. “Збори” автокефалістів проводилися в школі імені Коцюбинського [1178, 10].

Але перелік його “провин” буде не повним, якщо не пригадаємо ще й терор. Ось слова із промови обвинувачувача Панаса Любченка: “На зборах вчительської організації не тільки виголошувалися антирадянські промови, а й відбувалися випивки. “Ковбаса і чарка” були обов’язковими атрибутами в реалізації романтичної козацької старовини. Невідомо, в п’яному чи в

тверезому вигляді ... оскаженілий професор інституту народної освіти Холодний, якому ще належить розповісти про свої подвиги на суді, в Чернігові протягом ночі зі спринцівки чорнилом забрискував пам'ятник вождю пролетаріїв – Леніну. Він сам хвалився тим у розмові з Залеським” [1179, 6]. Цей оприлюднений теракт виявився єдиним на всіх 45-х підсудних.

Безглуздість цих звинувачень сьогодні зрозуміла навіть без коментарів, але саме на них 1930-го року був побудований звинувачувальний вирок вченого.

В матеріалах кримінальної справи зберіглася і “Характеристика помічника начальника 3-го відділу ББК НКВС СРСР Богданова на ув'язненого Г.Г. Холодного” від 10 квітня 1937 р.:

“Цілком таємно

Ув'язнений Холодний Григорій Григорович...кінець строку 22 серпня 1937 р. В Белбалплаг прибув 18 вересня 1933 р. Утримується в ізоляторі в одиночній камері, до роботи не залучається.

Компрматеріалів немає. Заліків не має, відбуває строк за номіналом.

Помічник начальника

III-го відділу ББК НКВС Богданов” [418].

В кількох публікаціях, присвячених темі “СВУ”, згадується, що 14 лютого 1938 року Г.Г. Холодний, перебуваючи на засланні (тобто вже через півроку після закінчення офіційного терміну ув'язнення), був засуджений до смертної кари [1161, 147; 1130, 405], але дату виконання вироку ніде не вказано, отже немає достовірних відомостей про подальшу долю цієї людини. В свою чергу ми можемо додати, що відомий чернігівський краєзнавець С.Г. Баран-Бутович, звинувачений у націоналізмі, на допиті 10 грудня 1938 р. стверджував, що “Холодний Г.Г., колишній директор школи імені Коцюбинського і голова “Чернігівського товариства”, активний діяч “СВУ”, зараз працює десь у західних областях” [430, 63-65]. А за читачем залишається право сприйняти ці твердження на віру чи спростувати.

Після того, як Холодний перейшов на роботу в Київ, керівником Чернігівської філії став Й. Р. Карпович. На думку суддів він діяв не так рішуче, як попередник: хоча й намагався вести роботу в тому ж напрямку, але повстання не підняв, теракту не вчинив “... а лише домагався, щоб учні і вчителі, а також науковці Чернігівського наукового товариства розмовляли не якимось жаргоном, а українською мовою” [430, 43]. Напевно, суд це врахував, і покарав його значно м’якше:

“Йосип Романович Карпович народився 1887 р. в селі Тимків Кам’янець-Подільського району Хмельницької області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 16 вересня 1929 року – вчитель Чернігівської школи імені Коцюбинського, житель Чернігова – згідно зі ст. 54-11 та 54-2 КК УСРР засуджений до вислання за межі УСРР на три роки” [1161, 127].

Інших учасників Чернігівської філії на суд “не запросили” – розправилися прямо на місці.

Так, вже у вересні 1929 р. було проведено трус у помешканні вченого-історика Павла Костянтиновича Федоренка. Як він вважав, чи не головним приводом слугувала групова фотографія, зроблена 1927 року під час святкування ювілею поета Л. І. Глібова, на якій П. К. Федоренко стояв поруч з академіком С.О. Єфремовим, проголошеним, як ми вже згадували, ватажком “СВУ”.

Жодного компромату під час обшуку знайдено не було, але ДПУ завело на П.К. Федоренка відповідний “формуляр”, а 21 жовтня 1930 р. вченого було заарештовано й ув’язнено за звинуваченням “ у зв’язках з українськими діячами контрреволюційної організації “СВУ” і “проведенні у колі своїх знайомих антирадянської агітації”. На допитах П. К. Федоренко категорично заперечував цю нісенітницю, до того ж, як визнавали співробітники ДПУ, “речдоків у справі не було”. Та незважаючи на це, керівники правоохоронних органів наполягали на тому, що “громадянин П.К. Федоренко є соціально-небезпечним елементом як вороже налаштований до Радянської влади” і клопотали перед особливою

нарадою при ДПУ УСРР про вислання вченого за межі Чернігівської області на три роки. Але 1930 рік – це ще не 1937-й. Звинувачення виглядало настільки непереконливо, що 19 листопада 1930 р. П.К. Федоренка звільнили з-під варти (втім, цю “помилку” спробували виправити у серпні 1934 р., але через 2 місяці за відсутністю доказів змушені були знов відпустити вченого “під підписку про невиїзд з постійного місця проживання”) [435, 2,5-7,9-11,13-15]. Тим часом маховик репресій набирал обертів. На вітвар сталінізму приносилися нові й нові жертви. Не забули і про П.К. Федоренка. 14 жовтня 1938 р. він був заарештований працівниками Чернігівського обласного управління НКВС і ув’язнений у місцевій тюрмі. Незважаючи на те, що “під час допитів у НКВС ... його піддали ряду тяжких дій, що мали на меті примусити ... зізнатися у приналежності до ... антирадянської організації”, мужній в’язень так і не визнав себе винним. Слідство тривало майже рік, по його закінченні справа була направлена спочатку в обласний суд, але оскільки прокурор не знайшов у ній складу злочину (про що цинічно повідомили П.К. Федоренка), її передали на розгляд особливої наради при НКВС СРСР, чийм рішенням науковець 11 жовтня 1939 р. нарешті й був засуджений “як один з керівників антирадянської націоналістичної повстанської організації, який за завданням центрального і обласного повстанкомів проводив вербування нових учасників ..., брав діяльну участь в організації Чернігівської філії “СВУ”, після провалу якої очолив контрреволюційне націоналістичне підпілля на Чернігівщині ..., крім повстанської діяльності вів шпигунську роботу на користь Польщі” до заслання “терміном на п’ять років в один з районів Казахстану”. Реабілітований 16 травня 1959 р.) [436, 1-3,5-9,17-20,23-33].

Фабрикуючи справу “СВУ”, Сталін та його численна кліка відпрацьовували і здійснювали на практиці систему масового терору, розправлялися з українською інтелігенцією – у межах своїх грандіозних планів винищення національних генофондів та виховання безликої, тупої маси безсловесних “людей-гвинтиків”. І оскільки головний удар був завданий по науковій і

творчій інтелігенції, то природньо продовжити пошук інших “есвеушників” серед членів Чернігівського наукового товариства (тим більше, що його першим головою був Г.Г. Холодний, а керівником історико-краєзнавчої секції – П.К. Федоренко. Не викликає сумнівів, що однією з найважливіших причин занепаду історичних досліджень на Чернігівщині (як і в цілому в Україні) у 30-ті рр. були масові репресії. Розгром цієї галузі науки став свого роду відлунням відомої “академічної справи” 1929-1931 рр., в результаті якої було безпідставно заарештовано й покарано більшість провідних російських істориків [633, 280-288; 634, 690-717; 882, 77-88]. Історичне краєзнавство як “гробокопацько-архівне” закликали ліквідувати, заявляючи, що “з історією ми Історію не зробимо” [1251, 25]. Крім того, в Україні репресії проти істориків мали свою “специфіку” і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського [322-329; 423, 17-20, 35-43, 77-99, 222-230, 315-333]. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя України, ця “акція боротьби проти буржуазного націоналізму” набула на місцях небаченого масштабу і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав’язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду [1183, 109-110].

Репресії були спрямовані перш за все проти тих товариств, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і прагнули й надалі проводити широкі історико-культурні дослідження. Ось чому не випадково, що найбільших втрат у регіоні зазнало Чернігівське наукове товариство, першого удару по якому було завдано саме під час фабрикації справи “Спілки визволення України”.

1931 р. з великими труднощами і в урізаному вигляді місцевим науковцям вдалося видати перший і єдиний том “Записок Чернігівського наукового товариства” [361, 20-22; 1183, 110]. Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі у надрах ДПУ з’явився документ настільки бездоказний і брутальний, що не потребує жодних коментарів: “Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів ... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи як Федоренко, Ницай і т.ін. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т.ін. ... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченка ... і працює на справу Соборної України ... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади” [1207, 314-315].

Після таких звинувачень майже всі чернігівські краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їхніх наукових праць потрапила до індексу заборонених книжок, а товариство перестало існувати, незважаючи на відчайдушні спроби його новоспеченого керівництва виправдатися перед радянською владою, про що свідчить протокол його засідання № 10, де записано: “виключити з членів товариства за приналежність до СВУ Заушкевича Д. О., Кошового І. А., Карповича Й. Р., Петуся А. Ю., Петусь З. В., Тригубенко К. В., Тригубенко М. А., Шевеліва Б. М., Лебеда Д. К.” [430, 36-40].

На жаль, всі документи, пов’язані з діяльністю цього важливого наукового осередку (як і переважна більшість інших документів початку 30-х років, що зберігалися в Чернігівському обласному державному архіві), загинули за часів

війни 1941-1945 рр. Ось чому досліднику цього періоду замість архівних джерел доводиться іноді спиратися лише на спогади старожилів.

З названих у протоколі № 10 науковців не викликає сумнівів лише доля Б. М. Шевеліва. Він народився 21 березня 1893 р. у м. Чернігові, українець, громадянин СРСР, син дворянина, у 1930 р. заарештований органами ДПУ за участь у “СВУ” [3, 102]. Під час слідства він визнав, що “вів листування з Грушевським і в своїй практичній роботі (в музеї) проводив контрреволюційну націоналістичну пропаганду.” В 1922-1927 рр. – викладач Чернігівського інституту народної освіти [546, 44; 553, 17], співробітник Чернігівського історичного музею. До арешту в березні 1938 р. – плановик облпромради в м. Чернігові. 17 квітня 1938 р. Б. М. Шевелів рішенням трійки УНКВС Чернігівської області засуджений до розстрілу як учасник антирадянської націоналістичної організації. Реабілітований посмертно 13 квітня 1957 р. [433, 111-118; 434, 36,310-311,342-343,361].

Говорячи про розгром Чернігівської філії “СВУ”, доцільно підкреслити, що саме він дав поштовх до поступового згортання історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Вже у середині 30-х років перестали існувати історико-краєзнавчі науково-методичні центри, краєзнавчі товариства та їх друковані органи, було закрито низку музеїв, репресовано чимало науковців. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому [1183, 110].

А тепер спробуємо провести деякі паралелі. Якщо головним осередком “СВУ”, як відомо, була проголошена ВУАН на чолі з її віце-президентом академіком С.О. Єфремовим, то центром Чернігівської філії “СВУ” було проголошене місцеве наукове товариство, яке “підтримувало щільні зв’язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом” [430, 41-43].

Газета “Вісті”, що стала рупором показового харківського процесу, про діяльність штабу “СВУ” писала: “...методи роботи у них зводились до

контрреволюційної агітації серед учнів через організацію гуртків, до охоплення ідеологічним впливом кадрів учителів, до використання автокефальної церкви...”[1178, 10]. Тож не дивно, що до складу президії “СВУ” поряд з академіком С.О. Єфремовим увійшли Й.Ю. Гермайзе – професор Київського інституту народної освіти і завідувач школою та його помічник О.З. Гребенецький.

А чернігівська газета “Червоний стяг” повідомляла, що “школа імені Коцюбинського в Чернігові стала кублом націоналістичних, антирадянських ідей і відіграла ту ж саму роль, що й школа імені Шевченка у Києві”. Ось чому керівниками Чернігівської філії “СВУ” стали завідувачі цією школою – спочатку Г.Г. Холодний (“організатор чернігівської автокефалії”, а потім Й.Р. Карпович (теж, начебто, “голова автокефальної громади”) [1197, 50].

Існувала також філія “СВУ” в Ніжині (група Данчевського-Коломийченка-Случевського-Федорини), що “...обговорювала питання пригнічення Радвладою української інтелігенції ... і приходила до висновку про необхідність боротьби з Радвладою) [1130, 177].

Навіть в районних органах наросвіти на Чернігівщині “діяли” колишні члени “СВУ”. Наприклад, газета “Більшовик” через сім років після процесу писала про засміченість буржуазними націоналістами Новоборовицької школи, якою керує Василенко, котрий в 1929 р. притягався до відповідальності за приналежність до “СВУ” і Кучинівської школи, де директором працює учасник “СВУ” Дуброва. А завідувач райнаросвіти Трохимець “не тільки не викорчує ворожих елементів, що окопалися в школах, а навпаки в його особі націоналісти мають доброго захисника і покровителя”. Наприкінці замітки автор радить “придивитись до Трохимця, тому що свідомо тримати ворожі елементи можуть тільки двурушники”) [1197, 50].

І придивилися... У квітні 1938 р. Василенка і Трохимця було розстріляно за участь в націоналістичній контрреволюційній організації [1178, 11].

Як і в Києві, осторонь не залишилися представники професорсько-викладацького складу – працівники Чернігівського інституту народної освіти П. К. Федоренко, Б.М. Шевелів, С.Г. Баран-Бутович, Д.О. Заушкевич [543, 1-12; 554, 3-7; 556, 1-4].

І нарешті, говорячи про чернігівську філію “СВУ”, слід визнати, що й тут не тільки інтелігенція постраждала від фабрикації цієї справи. Сталінський уряд побоювався вільнодумства людей будь-якого соціального стану, про що свідчать нижче наведені рядки.

Григорій Степанович Мартиненко, 1896 року народження, уродженець міста Ніжина, до арешту 1930 року працював маневровим диспетчером на залізничній станції в Ніжині, в 1930 році засуджений на три роки заслання за участь у “СВУ”. Після відбуття строку покарання повернувся додому і працював на пошті. Ветеран Великої Вітчизняної війни і кавалер орденів Леніна і Червоного Прапора. Після війни – начальник технічної контори в Ніжині. Помер у 1956 році.

26 вересня 1938 року рішенням так званої “трійки” при Чернігівському облуправлінні НКВС УСРР засуджені до вищої міри покарання – розстрілу:

Сергій Андрійович Кірієнко, 1883 р. народження, уродженець м. Конотоп Сумської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював головним бухгалтером обкому союзу будівельників. У 1930 році вислався на три роки за участь у “СВУ”;

Георгій Михайлович Карпинський, 1871 р. народження, уродженець Польщі, росіянин, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював бригадиром мулярів Чернігівської ветеринарно-бактеріологічної станції. В 1930 р. вислався на три роки за участь в “СВУ”;

Іван Кирилович Симоненко, 1890 р. народження, уродженець села М. Коцюбинська Чернігівської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта нижча, до арешту працював заступником головного

бухгалтера облконтори “Укрзаготплідовоч”. В 1930 р. вислався на три роки за участь в “СВУ”.

Вони визнані винними в тому, що “були учасниками антирадянської повстанської організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання в тилу Червоної Армії на випадок війни”. Реабілітовані 31 грудня 1957 р. [1197, 50-51].

І знову ми можемо простежити паралель з центральним процесом “СВУ”, тринадцять учасників якого після порівняно м’яких покарань 1930 р. в 1937-1938 рр. згідно з рішенням позасудових органів були розстріляні, будучи звинувачені по інших справах [1161, 103].

І нарешті, через два місяці допитів С. О. Єфремов визнав:

“Ми висловлювали думку, що в селі ще лишилася зброя, що її ще чимало повинно зберігатися захованою від часів імперіалістичної та громадянської воєн і в потрібний момент її вистачить, щоб озброїти повстанців. Такий час, гадали ми, настане приблизно в 1930-31 роках, коли вказані труднощі для Радянської влади, зовнішні і внутрішні, сягнуть найбільшої напруги і дадуть зручний привід для виступу...” І хоча далі С.О. Єфремов стверджував, що “...ця мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто приймали на віру, і треба було втратити будь-яке відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки...” [653, 29], працівники ДПУ на Чернігівщині з успіхом втілили у життя ці зізнання, створивши віртуальну розгалужену мережу селянських повстанських осередків. Щоправда на цю роботу правоохоронцям знадобився певний час вже після оголошення офіційного вироку у справі “СВУ”.

Так, лише 17 січня 1931 р. засіданням судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджені до розстрілу:

Юхим Микифорович Гаврилей, 1868 р. народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині;

Трохим Серапіонович Суярко, 1867 р. народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині.

Вони були заарештовані як учасники контрреволюційної організації. На допиті 10 грудня 1930 р. Ю.М. Гаврилей сказав:

“Я, будучи членом ЦК УПСР, був зв’язаний по партроботі з Залізняком і Короховим, які входили до складу ЦК. Ця група до того часу створила “Спілку Визволення України”. Метою цього союзу було створення в східній частині України самостійної держави”.

Ще на день раніше Ю.М. Гаврилей визнав: “...ставши на шлях боротьби з Радянською владою, я почав організовувати на Ніжинщині партію “Народна оборона”, кінцевою метою якої було повалення радвлади шляхом збройного повстання. Селянство вербувалося в партію під гаслом досягнення кращого життя самостійної України. Протягом 3-х місяців мені вдалося створити повстанські організації в 23-х селах: Вертіївці, Смоляже, Дремайлівці, інших. Активними помічниками були Григорій Іваненко, Федір Геймал, Іван Науменко, Семен Хвост і Маруга. У Вертіївці в загоні було 20 членів, в Смоляже – 20, в Кошелівці – 10, в Дремайлівці – 10, а також в інших селах”.

Т. С. Суярко на допитах 29 листопада та 2 грудня 1930 року засвідчив, що знав про існування в Ніжинському районі повстанської організації, але її учасником не був. В справі наявний протокол допиту Сергія Івановича Кота від 18 листопада 1930 року, де він стверджував: “Суярко показав, що в Вертіївці селяни незадоволені колективізацією, і це може привести до повстання, причому в цьому селі багато колишніх червоних партизанів, які сховали зброю. Він дав згоду вступити в контрреволюційну організацію” [1178, 11].

Цікаво, що певною мірою ці вигадки були недалеко від істини. Всього через 2 роки після процесу “СВУ” під час голодомору селяни Вертіївки та Дремайлівки об’єднувалися у збройні загони і вбивали хлібозаготівельників. І для цього зовсім непотрібною була якась зовнішня агітація або створення

контрреволюційної організації. Більш того, селянські виступи набули такого розмаху, що для їх придушення працівники Ніжинського ДПУ навіть були змушені використати артилерію [1180, 120]. Ось, мабуть, чому на Ніжинщині зі всіх сел саме Вертіївка найбільше постраждала від репресій тих часів.

23 січня 1931 р. трійкою при колегії ДПУ УСРР був засуджений до розстрілу за участь в контрреволюційній повстанській націоналістичній організації Зіновій Савич Зоценко – колишній унтер-офіцер лейб-гвардійського Волинського полку і Георгіївський кавалер 4-го ступеня, який до арешту 10 жовтня 1930 року працював секретарем виконкому Вертіївської сільради. А уродженці с. Вертіївки П.І. Дереза та М.О. Дудченко потрапили до концтаборів.

І не дивно, що коли в березні 1938 р. на території Ніжинського району органами НКВС “була викрита і ліквідована антирадянська українська організація есерів” (начебто створена ще в 1930 р. за завданням ЦК УПСР вже згадуваним нами Ю. М. Гаврилеєм і з самого початку свого існування “міцно пов’язана з “СВУ”) на лаві підсудних ми знову бачимо наших старих знайомих (продовжувачів справи Гаврилея) або вчителів (навіщо ж пропадати вже апробованому сценарію).

Втім, слід визнати, що тепер існувала суттєва відмінність від процесів минулих років – в березні-квітні 1938 р. всі засуджені “злочинці” отримали вищу міру покарання – розстріл:

Павло Іванович Дереза, 1888 р. народження, колишній член УПСР, директор клінкерного заводу в Ніжині;

Михайло Опанасович Дудченко, 1901 р. народження, позапартійний, статист Ніжинського засолзаводу;

Сергій Федорович Проценко, 1906 р. народження, уродженець Ніжина, позапартійний, освіта незакінчена вища – викладач фізики школи № 7 м. Ніжина;

Петро Кузьмич Дудченко – вчитель неповної середньої школи с. Вертіївки;

Іван Давидович Півторацький – завпед неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Микита Михайлович Носач – вчитель неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Степан Антонович Зоценко – вчитель співів у Вертіївській середній школі;

Іван Данилович Півторацький – вчитель Вертіївської неповної середньої школи;

Григорій Генварович Судьбин – вчитель Кунашівської середньої школи, уродженець с. Вертіївки;

Микита Герасимович Олексенко – бухгалтер вертіївського колгоспу;

Михайло Шлома – вчитель Бобрицької неповної середньої школи, уродженець с. Вертіївки та багато інших (якщо вірити місцевим старожилам, то в березні-квітні 1938 р. на Ніжинщині було знищено більше 200 учасників контрреволюційної повстанської організації) [1178, 11].

Зараз всі ці люди реабілітовані за відсутністю складу злочину в їхніх діях. А про те, як фабрикувалися ці матеріали, нам дає реальне уявлення кримінальна справа Якова Кириловича Баутіна, до арешту 18 березня 1939 р. – начальника 4-го відділу УНКВС Чернігівської області, засудженого 16 листопада 1940 р. Військовим трибуналом військ НКВС до шести років виправно-трудових таборів згідно зі ст. 206-17 п. “А” КК УРСР за створення фіктивних справ і застосування незаконних методів ведення слідства, який лише з травня по жовтень 1938 року “створив власними руками 18 контрреволюційних повстанських формувань на Ніжинщині” та “з успіхом” їх викрив і знищив [1197, 53].

Про міфічність “СВУ” говорили майже всі звинувачені учасники Харківського процесу. На цьому у своїх скаргах неодноразово наполягав В.М. Ганцов, перебуваючи у таборах, і після звільнення [260, 8-9, 43-47; 419, 316]. Цілком слушною, на наш погляд, є думка К.Т. Туркала, якому теж пощастило вижити (він емігрував до США, де й помер у 1979 р.): “Я особисто, як один із

підсудних ... рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало ... московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу”.

Важко не погодитись і з іншим його зауваженням про те, що фактично всі організатори процесу “СВУ” згодом були знищені: “Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перепровадили цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця справа шита білими нитками. Та й саме ГПУ – його склад – до 1940 року оновлено. Для чого тримати живих свідків?” [1130, 41-42].

Як бачимо, розмір, характер і наслідки кожного сталінського соціально-політичного злочину були настільки руйнівними, що зробили надто умовною будь-яку спробу створити хоча б приблизну пріоритетну шкалу непоправних історичних втрат, задуманих й здійснених тоталітаризмом у комуністичній обкладинці.

2.3. Ідеологічний тиск на наукове співтовариство – важливий засіб маніпулювання у тоталітарному суспільстві.

Наступним важливим кроком до встановлення повного контролю за життям суспільства було впровадження ідеологічного диктату та партійної монополії на тлумачення істини, як і на поширення будь-якої інформації. Виконання цих завдань було неможливим без контролю над науковим середовищем, особливо щодо суспільних наук. В кінцевому підсумку підкорена наука мусила підтвердити “обґрунтованість” та “науковість” будь-яких партійних настанов і планів, освячуючи своєю об’єктивністю і утопічністю, і безпідставністю останніх.

Саме ці міркування спонукали вище більшовицьке керівництво розпочати у 1931 р. нову масштабну кампанію наступу на науку та науковців. Точніше

кажучи, ця кампанія з новою силою і нещадністю продовжила той наступ на стару науку, що проводився вже з перших пожовтневих місяців.

Сигналом до початку кампанії, що згодом перетвориться у певний канон, стала публікація листа Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” до редакції журналу “Пролетарська революція”.

З одного боку, Сталін у цій статті проголошував певну ідеологічну аксіоматику, що мусила відтепер заступити місце “безплідним дискусіям” та критичному вивченню джерел.

З іншого боку, ця публікація та її обговорення надали можливість ідеологічній та карально-репресивній машині відпрацювати найбільш ефективні форми і прийоми цькування й розправи над справжніми чи удаваними ворогами або опозиціонерами.

Дослідження змісту сталінського листа, реакції на нього та усього процесу розгортання ідеологічної кампанії дає нам змогу краще і багатовимірніше зрозуміти ментально-ідеологічний контекст міжвоєнної доби, збагнути типовий арсенал корпоративно-номенклатурних судилищ, які з усією силою намагалися позбавити інакомислячих чи навіть просто незалежних вчених волі до спротиву.

На наш погляд доречним буде зупинитися на загальному контексті початку цієї заздалегідь спланованої акції. Безпосередня мета, переслідувана Сталіним, є доволі очевидною – “прибрати до рук” головні галузі історико-партійної науки, згорнути некерованість і непередбачуваність в усьому, що стосувалося інтерпретації минулого, оскільки саме у цьому минулому, належним чином препарованому і зміненому, мусили відтепер винаходити виточки величі “батька всіх народів СРСР”. Сталінський ювілей, відсвяткований у 1929 р., став однією зі знаменних точок відліку у набираючій силі кампанії звеличення ватажка. Безперечно, що це мало виконувати неабияку роль у жорстокій боротьбі проти усіх форм опозиції – від непримиренної, яка мала сміливість діяти відносно відкрито, використовуючи партійну трибуну і сторінки історичних часописів, і

до прихованої, настрої якої можна було тільки тією чи іншою мірою передбачати чи вгадувати.

До речі, переважна більшість тодішніх журналів (хіба що за винятком часопису “Під прапором марксизму”) на відміну від газет не дуже жваво відгукнулися на кампанію звеличення Сталіна з нагоди його 50-річчя. Це стосувалося і істпартівського журналу “Пролетарська революція”. Лист більшовицького генсека повинен був вбити відразу кількох зайців, зокрема, почати монополізацію партійної історії та її очищення від зайвої науковості, а також, хоча й не у першу чергу, показати журналам “хто в хаті господар” (варто зауважити, що після публікації цієї статті часопис протягом цілого року не виходив, відновивши роботу тільки у 1933 р.) [1205, 75-77].

У своєму листі вождь світового пролетаріату виступив з різкою та нищівною критикою статті А.Г. Слуцького “Більшовики про німецьку соціал-демократію в період її передвоєнної кризи”, що також була надрукована на сторінках “Пролетарської революції” (1930, № 6). Сталін характеризує статтю Слуцького як “антипартійну та напівтроцькістську” [1172, 85]. Не обтяжуючи себе точністю дотримання фактів (наприклад, проголошуючи Розу Люксембург одним з авторів теорії перманентної революції), він розгорнуто і докладно представляє своє бачення відносин Леніна та німецьких соціалістів [1172, 92]. Але не це, зрозуміло, спонукало більшовицького генсека взятися за перо. Його лист також містив низку гасел, які фактично закликали до перебудови існуючої організації наукового життя та самих засад наукових дискусій.

Сталін різко критикує редакцію журналу за сам факт розміщення статті: “А ви, замість того, щоб заплямувати цього новоявленого “історика”, як наклепника і фальсифікатора, встряєте з ним у дискусію, даєте йому трибуну” [1172, 86].

Далі йдеться про те, що тема обговорення насправді не є дискусійною: “Що власне вважає редакція вартим дискусійного розгляду в статті Слуцького?”

Свою точку зору на відносини Леніна та німецької соціал-демократії Сталін проголошує беззаперечною : “Це аксіома. А ви тягнете нас назад, намагаючись перетворити аксіому в проблему, яка підлягає “дальшому розробленню”[1172, 87].

Далі автор задається питанням, “що могло штовхнути редакцію на цей неправильний шлях” і сам дає відповідь на нього: “Я думаю, що на цей шлях штовхнув її гнилий лібералізм, який має тепер серед однієї частини більшовиків деяке поширення” Сталін вбачає коріння такого лібералізму у невірному розумінні природи троцькізму: “Деякі більшовики думають, що троцькізм є фракція комунізму, правда, така, що помиляється, що робить немало дурниць, іноді навіть антирадянська, але все ж фракція комунізму. Звідси – деякий лібералізм щодо троцькістів і троцькістськи – мислячих людей” [1172, 99].

Насправді ж, заявляв “вождь світового пролетаріату”, троцькізм вже давно перестав бути фракцією комунізму. Насправді троцькізм – це “передовий загін контрреволюційної буржуазії, яка веде боротьбу проти комунізму”. Ось чому лібералізм щодо нього повинен відтепер розглядатися як “...головотяпство, яке межує із злочином, зрадою щодо робітничого класу”. Генсек рішуче засудив спроби деяких “літераторів” і “істориків” протягти “контрабандою” в нашу літературу “замаскований троцькістський мотлох” [1172, 99-101].

На закінчення Сталін виголошує необхідний на його думку подальший план дій: “Завдання редакції полягає, по-моєму, в тому, щоб піднести питання історії більшовизму на належну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично зриваючи з них маски” [1172, 102].

Не підлягає сумніву, що публікація статті Сталіна аж ніяк не ставила за мету з’ясувати якісь питання теорії чи історії більшовизму. Усім сучасникам було цілком очевидно, що у формі “дискусійно-критичної” статті журнал фактично

надрукував жорстку директиву, яка мусила тягти за собою відповідні організаційно-кадрові рішення та інші “висновки”. Публікація листа відкрила цілу кампанію з перегляду засад організації наукового життя в СРСР. До речі, не випадково Сталін включає цей сумнозв'язний лист до канонічної збірки своїх праць “Питання ленінізму”, яка перевидавалася безліч разів фантастичними накладами.

Як слушно вказує М. Маля, Сталін оприлюднив “зміну, що стосувалася історії партії”, яка фактично полягала у проголошенні тези, про те, що Ленін ніколи не робив помилок – “відтоді і виникло правило, згідно з яким нав'язувалася єдино вірна точка зору щодо історії партії, ролі Леніна в ній та, зрозуміло, позиції Сталіна як його наступника. Нова доктрина проголошувала, що Ленін та його партія завжди були праві; що Сталін був найближчим сподвижником Леніна у створенні партії та керівництві Жовтневою революцією та, що саме він нині завершує цю революцію будівництвом соціалізму. Водночас наголошувалося, що троцькізм та інші ухили були взагалі не складовою частиною історії партії, а ворожими проявами на кшталт меншовизму та соціал-демократії, яку Ленін напередодні розгромив [1055, 264-265]. Крім цього, на наш погляд, цілком доречною є думка І. Дойчера, який нагадує, що з 1924 р. (року смерті Леніна) регулярно проводилися церемонії вшанування пам'яті трьох “Л” (Леніна, Лібкнехта та Люксембург) [961, 181-182]. Сталін розвінчує культ німецьких соціал-демократів. Відтепер залишається офіційно санкціонований культ Леніна як певна форма легітимації влади Сталіна, і його ролі у якості непогрішимого ватажка.

На початку 1932 р. Л. Троцький, проти якого значною мірою був скерований згаданий вище лист Сталіна, писав: “С разных сторон к автору этих строк поступают то тревожные, то недоуменные, то злорадные вопросы: чем объяснить, что правящий слой Советского Союза кажется в настоящее время целиком ушедшим в исторические изыскания?”.

Непримиренний супротивник Сталіна проливає світло на те, проти кого насправді скерована розв'язана керівництвом країни рад кампанія.

По-перше, Троцький вказує на своїх багатьох колишніх прибічників: “тысячи менее стойких сторонников оппозиции формально отrekliсь в течение последних лет от своих взглядов, были восстановлены в партии и допущены к работе. Уже очень скоро обнаружилось, что школа оппозиции была для них незаменимой школой научной мысли. Бывшие “троцкисты” заняли видное положение в области хозяйственной, научно-литературной и педагогической деятельности. Они покорны, как могут быть покорны испуганные чиновники. Но они знают факты. В мозговых извилинах у них застряло немало критических навыков. Агенты Сталина, подстерегающие их со всех сторон, без труда открывают в их лекциях и книгах яд “троцкистской контрабанды”.

По-друге, Троцький вважає, що наступною жертвою мають стати “серьезные молодые исследователи, ничем в прошлом не связанные с оппозицией, в значительной мере аполитичные, но и чуждые карьерных соображений”. Це вони “становятся нередко жертвой обрабатываемого научного материала и собственной добросовестности. В ряде вопросов они, не подозревая того, попадают в колею, проложенную левой оппозицией. Система взглядов, которую навязывает сталинская бюрократия, приходит во все большее противоречие не только с традициями партии, но и со всеми сколько-нибудь серьезными самостоятельными исследованиями в разных областях исторической и общественной науки, порождая тем самым оппозиционные настроения. В результате неожиданно раскрывается, что важнейшие отрасли общественной работы в Советском Союзе находятся в руках “авангарда буржуазной контрреволюции!”

Троцький також дає власне визначення терміну “троцькістська контрабанда”: “Когда окончательно замолчали живые люди, то оказалось, что в библиотеках, в клубах, в советской книготорговле, на книжных полках студентов и рабочих стоят старые книги, которые продолжают говорить тем

самым языком, каким они говорили в то время, когда имена Ленина и Троцкого назывались нераздельно. В эту баррикаду враждебных книг сталинская бюрократия уперлась сейчас” [842].

Неважко здогадатися, до яких наслідків призвела кампанія обговорення сталінського листа, яка повною мірою торкнулася й України. Зрозуміло, що це фактично був масштабний погром наукових кадрів, їх ганебне цькування і залякування. Фактично усі ці події були прелюдією і репетицією наступних політичних процесів, якими сталінська диктатура нищила національну українську інтелігенцію і науковців зокрема.

Н.Д. Полонська-Василенко писала, що після виходу листа з новою силою розгорнулося цькування вчених та нищення авторитетів: “По всіх установах провадилося “обговорення” цього листа, яке перетворилося на всесоюзне “самобичування”. Що старшим був вчений, що більшим авторитетом користувався він, то з більшою ненавистю й завзяттям з нього робили мету для нападів” [1125, 18].

Одним з перших закликав до перебудови роботи на основі вказівок Сталіна Андрій Хвиля – публіцист, завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (у майбутньому – заступник наркома освіти України). 4 грудня 1931 р. він звернувся зі вступним словом до учасників наради при культпровідділі ЦК КП(б)У. Хвиля, зокрема, заявив, що історичний фронт України спізнився з проробкою листа т. Сталіна яке, на його думку, має міжнародне й загальнополітичне значення “для всього міжнародного революційного руху, для кожної партії Комінтерну тому, що даючи в стислій формі історію боротьби більшовизму–ленінізму, Сталін з виключною ясністю вчить увесь міжнародний пролетаріат якими шляхами треба йти, щоб розгромити соціал-фашизм і забезпечити переможний хід міжнародної пролетарської революції...”

Далі А. Хвиля звернув увагу присутніх на те, що під кутом зору вказівок т. Сталіна на історичному фронті України наявні “великі прориви” (тобто прогалини, провали), які треба негайно ж ліквідувати: “...наявна контрабанда

ворожих нам ідеологій, є контрабанда троцькізму, є контрабанда українського націоналізму, є контрабанда всяких гатунків опортунізму в самому розгорнутому вигляді.”

Він закликав підняти на вищий щабель боротьбу за більшовизацію історичного фронту і розгорнути на всіх ділянках наступ проти “українського буржуазного табору”.

Для виконання цих завдань А. Хвиля запропонував наступний план дій:

А. Скласти новий колективний підручник з історії КП(б)У згідно зі вказівками т. Сталіна;

Б. Викрити помилки, що були і є в наших історичних роботах;

В. Це викриття помилок повинно стосуватися усієї марксистської історичної літератури (монографії, підручники, спогади);

Г. Переглянути програми по всіх вертикалях і перевірити викладання історичних дисциплін;

Д. Притягнути до цієї справи усі науково-дослідні і навчальні інститути;

Є. Перебудувати роботу в цьому напрямі наших інститутів історії та історії партії;

Ж. Широко популяризувати лист Сталіна і на основі його скласти для кожної організації конкретний план роботи, надіслати викладачів по філіям.

На закінчення доповідач закликав історичний фронт до самоперевірки й самокритики, яка “має бути пристосована, “не дивлячись на постаті”, як казав т. Сталін” та відзначив “що обговорення листа т. Сталіна, накреслення на основі його конкретних заходів повинно підняти роботу історичного фронту на найвищий щабель в найближчий час” [1051].

В наукових установах і організаціях розгорнулась бурхлива діяльність з проробки листа т.Сталіна.

Типовим у цьому відношенні були події, що відбулися у науково-дослідному Інституті радянського будівництва та права після проведеного там “сталінського рейду” з перевірки робіт. Під час цього заходу спеціальна

бригада виявила у дев'ятнадцяти науковців численні помилки, контрреволюційні виступи, заперечення партійної лінії, “троцькістську”, “націоналістичну” та “правоопортуністичну” контрабанду. Також було розкритиковано й діяльність журналу народного комісаріату юстиції “Револуційне право”, який в своїй роботі “...орієнтувався на буржуазних юристів, що заповнювали його сторінки антимарксистськими статтями й взагалі часто-густо друкував політично помилкові статті”. Ось чому керівника кафедри філософії Демчука, визнаного “...одним з яскравих представників троцькістської та націоналістичної контрабанди...”, було звільнено з керівництва кафедрою та порушено питання про його виключення з партії.

По закінченні зазначеної перевірки було зроблено висновок, що безперечно, сталінський рейд відіграв “виключну роль” у виявленні всіх ворожих антимарксистських концепцій та течій на фронті радбудівництва і права [220, 67-68].

На засіданні бюро партійного осередку Аграрного інституту ВУАМЛІН від 31 грудня 1931 р. було відзначено, що своїм листом т. Сталін поставив завдання перед всіма ділянками теоретичного фронту, зокрема аграрним. Висновок, що його було зроблено в цій ухвалі, був такий: “Пильність і непримиренність в боротьбі зі всіма ворожими теоріями та ліберальними відношеннями до них на аграрному фронті”.

Бюро намітило переглянути плани наукової роботи осередку під кутом зору актуалізації тематики відповідно вказівок т. Сталіна, вивчити основні роботи з аграрних питань, особливо робітників аграрного фронту України, під кутом зору виявлення і критики можливих помилок і антипартійних тверджень, що являється прихованою “контрабандою “троцькізму” на аграрному фронті...”

Було намічено ухвалити й відповідний план науково-дослідної роботи, який включав такі теми:

1. “Боротьба партії з троцькістськими поглядами на селянство та його роль в революції”.

2. “Люксембургіанство про селянство та його роль в революції”.
3. “Епігони парвусіанської теорії сільськогосподарських криз в сучасній літературі з аграрного питання”.

Втім, цей план виконати не вдалося. Секретар партійного відділу Аграрного інституту ВУАМЛІН пише у “Стислій характеристиці роботи, переведеної партосередком” про наступне: “...шкідник Білаш, як безпосередній керівник науково-дослідної роботи, так розставив сили та організував роботу, що ні одна з цих тем виконаною не була”

У цій же “Стислій характеристиці...” робляться висновки про основні хиби проведеної роботи: “Крім того, матеріал свідчить й про те, що така найважливіша робота, як партійно загострена проробка низки праць в зв’язку з листом т. Сталіна, проведена по-сімейному, не висвітлювалась на сторінках преси, не мобілізувалася навколо підняття питань партійно-пролетарська громадськість, а завдяки цьому, як завдяки загубленню партійної пильності, наслідки проведеної у партосередку та бюро Аграрного Інституту ВУАМЛІН роботи, в зв’язку з листом т. Сталіна, були абсолютно незадовільними” [220, 57-62].

2 лютого 1932 р. на засіданні Комісії Реврухів ВУАН слухалось питання про перебудову роботи Комісії “у світлі листа т. Сталіна” (але чомусь у протоколі було записано, що Сталін написав листа до журналу “Пролетарська правда”). Під час слухань було особливо відзначено внесок членів комісії товарищів Грищенка, Кокошка, Камінського, Машкевича, які взяли активну участь в обговоренні листа т. Сталіна в товаристві “Історик-марксист”, у вищих навчальних закладах, на підприємствах та в інших організаціях. Також було прийнято рішення й надалі брати участь у всій роботі “історичного фронту” міста Києва [1051].

В Інституті економіки ВУАМЛІН було проведено обговорення листа Сталіна на зборах наукових працівників і аспірантів, на якому було сплановано, а згодом і проведено перевірку основних економічних видань. Була переглянута

вся друкована продукція за 1931 р.: підручники, статті та брошури працівників Інституту економіки, журнали “Економіст-марксист”, “Господарство України”, “Шлях індустріалізації” та загалом й решту продукції видавництва “Господарство України”. Перевірка також торкнулася навчальних планів і програм Інституту економіки ВУАМЛІН та низки вищих навчальних закладів м. Харкова, під час якої окрему увагу приділили вивченню якості викладання економічних дисциплін навіть у непрофільних закладах освіти.

Оргвисновки не забарилися. У підручниках було виявлено низку помилок “механістичного” характеру та “меншовицькі трактування” деяких питань. У журналі “Господарство України” перевіряючі побачили протягування буржуазної пропаганди (окрему справу “Господарства України” згодом було розглянуто Центральною контрольною комісією партії), викрили “деякі окремі помилкові твердження” в “Економісті – марксисті” та чимало “неправильних тверджень” в “Шляху індустріалізації”.

В наукових і літературних працях низки співробітників цих видань (Хименко, Єфімов, Олександров, Мишкін) було викрито “троцькізм”, “правий опортунізм”, відверто буржуазні теорії, апологетика “люксембургіанства” (Вікул). У виданнях видавництва “Господарство України” за 1931 р. було виявлено чимало “антипартійних” положень і настанов, зокрема в книзі “Планування науки на Україні” знайшли “український націоналізм”, “троцькізм”, “правий опортунізм”, “юровщину” тощо.

Наслідки роботи комісії в формі стислих рецензій на всю перевірену економічну літературу було подано до КПК ЦК КП(б)У. Підручники економіки були обговорені на зборах наукових працівників інституту, а рецензію на них розмістили в газеті “Комуніст”. Також було надруковано (в “Комуністі” і “Харківському пролетарі”) низку статей з викриттям “контрабанди” в працях окремих авторів – Єфімова, Хименка, Мишкіна, Білаша та ін. Таку ж “викривну” роль виконували і деякі рецензії в журналах (наприклад на книгу Коника в журналі “Господарство України”) Наслідки перевірки праць,

особливо наукових працівників Інституту економіки, було обговорено на засіданні партійного осередку Інституту (за результатами обговорення виключили з партії Мишкіна та винесли догану Вікулу) [220, 54-55].

Слід звернути увагу на те, що в роботі “рецензентів” не обійшлося без суттєвих недоліків. Так, вже 20 квітня 1932 р. на засіданні фракції ВУАН констатувалась наявність перегинів. Обговоривши інформацію про політичний стан ВУАН, фракція зазначила, що в проробці листа т. Сталіна комуністами-науковцями була проведена “цілковито невірна лінія наукових працівників”.

Зокрема, засуджувалась практика критики окремих цитат автора, відірваних від його наукової концепції та досягнень, абстрактна критика без опанування суті справи, нерозуміння багатьма комуністами характеру академічних журналів, поширення критики на всіх науковців, вимагання каяття замість переконання. Особливо шкідливою було визнано “методу боротьби, коли для цього використовуються подані на рецензію або переробку статті чи окремі праці і замість того, щоб виправити хиби, допомогти цей недрукований попередній матеріал роблять предметом дискусії, або попередній чернетковий матеріал береться і робиться не предметом товариської критики для виправлення хиб, а стає предметом боротьби і навіть вноситься на дискусію на збори і навіть до преси”. Серед таких випадків, як “абсолютно неприпустимий” був відзначений вчинок Кацнельсона – члена партії, працівника Академії, який виступаючи на загальних зборах з критикою академіка Д. Граве, користувався як матеріалом рукописом брошури Д. Граве “Математика і соціалістичне будівництво”, яка була за проханням Д. Граве передана Кацнельсону для попередньої рецензії перед друком. Показовим був також виступ співробітника Рибак на зборах 1-го відділу ВУАН з критикою математичних праць академіка М. Крилова, коли він, зокрема, “заявив академіку, що він, Рибак, його праць не читав і вважає, що й читати не треба, щоб дати йому оцінку як буржуазному вченому”.

В цілому було зроблено висновок, що певні незначні хиби, “непомірно зрісши”, перетворили лінію на викриття “класово-ворожої суті” ідеологічних настанов низки учених на її протилежність і призвели до необґрунтованого “смикання та формальних причепок”, які утворили “цілком несприятливу для розвитку наукової роботи обстановку” [218, 15-17].

Незважаючи на це, вплив сталінського листа продовжував відчуватися й надалі. Його основні принципи були закріплені у 1933 р. в тезах Інституту Маркса – Енгельса – Леніна до 50-річчя з дня смерті К. Маркса та 30-річчя II з’їзду РСДРП. Фактично саме в цих документах Сталін зводиться вже у ранг класика марксизму [1266, 206].

У тому ж 1933 р. академік О.Г. Шліхтер представив доповідну записку секретарю фракції ВУАН В.П. Затонському, в якій зазначалося, що “незважаючи на те, що після зовсім точних директив з боку фракції ВУАН і політбюро ЦК КП(б)У, наданих у зв’язку з тяжкими політичними помилками, допущеними бюро осередку при обговоренні листа т. Сталіна, нове партійне керівництво ВУАН, в особі партійних працівників, що постійно працюють в Києві, колишні помилки не врахувало і роботи своєї на основі керівних вказівок не перебудувало.”

О.Г. Шліхтер повідомляв, що останнім часом у ВУАН проявилася низка нездорових явищ: безпартійні маси наукових працівників партійним керівництвом не охоплені, наявна низка політичних угруповань, з яких “найбільш активно виступає проти нас група Грушевського”, в інституті мовознавства партійне керівництво було “на поведи у контрреволюційних наукових працівників”, значна частина яких зараз заарештована, впродовж останніх місяців з дозволу відповідних партійних працівників ВУАН надруковано декілька книг, в яких розміщено “відверто ворожі нам антирадянські контрреволюційного змісту статті” тощо [222, 11-12].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що лист Сталіна слід розглядати як жорстку вказівку на проведення ідеологічної кампанії з

перебудови гуманітарних наук, що мали виключне значення у формуванні ідеологічного клімату в СРСР.

Можна виокремити такі цілі вказаної кампанії:

- проведення більш жорсткої лінії до “троцькізму” та “троцькістів”;
- виявлення та ліквідація “контрабанди” ворожих ідей;
- виявлення носіїв “ворожих ідей”;
- згортання дискусій у науковому середовищі, насаджування “аксіоматичного (догматичного) підходу”;
- насадження авторитету Сталіна у науковій сфері.

Ми можемо констатувати, що практично усі поставлені цілі були переважно виконані.

2.4. Боротьба з “націоналізмом”, згортання політики українізації та масові репресії 1937-1938 рр.

У 1933 р. було здійснено нового удару по Україні, хоча вже й попередні події були охарактеризовані Н.Д. Полонською-Василенко як катастрофа [1125, 21].

На червневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. М.О. Скрипника офіційно звинуватили у націоналістичному ухилі. Йому було запропоновано покаятись у своїх помилках. Скрипник пише декілька варіантів покаянного листа, але жодний з них не був затверджений ЦК [1049, 341].

П.П. Постишев був незадоволений виступом Скрипника на пленумі. У своїй промові він заявив: “та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, – я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти” [1058, 43].

В результаті політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення: Зважаючи на те:

- 1) Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі.
- 2) Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК й ігнорує ряд вказівок, даних тов. Скрипнику ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) [1123, 429].

Не витримавши тиску та цькування Скрипник 7 липня застрелився. Але після цього боротьба проти “ухилу” лише набрала нової сили [1049, 341].

Невдовзі з апарату Наркомосу було “вчищено” 200 “націоналістичних ворожих елементів”. Були звільнені з посад всі керівники обласних управлінь освіти і 90% районних, а також 4 тисячі вчителів. З науково-дослідних інститутів було звільнено 268 професорів та викладачів [1049, 341-342].

“Вичищались” усі, хто мав або міг мати відношення до покійного наркома чи виявляв якимось чином прихильність до проваджуваного ним курсу.

Так, у довідці “Про науково-дослідну роботу кафедри нащитання ВУАМЛІН” зазначалося, що керівництво кафедри нащитання (Скрипник, заступники Річицький, Юринець) перетворили кафедру на “притулок різних контрреволюційних націоналістичних елементів та пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді в вишах та інших учбових закладах”.

Довідка дає вражаючу характеристику ситуації, що склалася на кафедрі. Серед працівників були викриті чисельні контрреволюціонери. Ними виявилися ледь не усі працівники взагалі – від аспірантів до керівників. Особливе незадоволення висловлювалось з приводу того, що викритим співробітникам вдалося за допомогою Скрипника знову влаштуватися на роботу: аспіранти Мудрик і Короткий, звільнені з кафедри за націоналізм, надіслані НКО на відповідальну роботу редакторів видавництва “Радянська школа”, де працювали аж до арешту органами ДПУ, контрреволюціонерів Ястребу і Приступу до НКО, Познанського (служив раніше в петлюрівській

армії) активного ад'ютанта школи Скрипника, – секретарем комісії нацпитання, Давиденка теж до ВУАН і т. ін.

Було відмічено, що стан з кадрами аспірантури поліпшився лише після звільнення Скрипника, коли від керівництва і наукової роботи були усунуті націоналістичні елементи. Однак внаслідок цього на кафедрі лишилося лише два наукових працівники, з яких один теж, як виявилось потім, був “фашистом” (Сидорович).

В науковий працях, що належали працівникам кафедри, було виявлено різноманітну “національно-буржуазну контрабанду” (надалі в тексті зберігаємо лексику та стилістику документа):

В творах Скрипника – антиленінську систему поглядів з національного питання, що була теоретичною базою націоналістичного ухилу, очолюваного Скрипником і використовувалася, як знаряддя шкідницької діяльності українськими контрреволюційними елементами на фронті культурного і радянського будівництва.

В творах фашиста А. Річицького – буржуазно-націоналістичне висвітлення нації і національної культури, самовизначення нації, одверте виспівування українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій та українського та буржуазного національного руху, наклепи на КП(б)У, націоналістичну фальсифікацію історії пролетарської революції на Україні тощо.

У творах Юринця – філософське обґрунтування Яворщини, пропагування фашистського волюнтаризму, одверте пропагування українського фашизму (“донцовщини”) тощо.

В працях фашиста Сидоровича – пропагування теорії кордонів в Польщі 1772 року, теорії “Соборної України”, відрив теорії нацпитання з метою перетворити нацпитання на самодавлюче питання, буржуазно-націоналістичну поставу питання про самовизначення націй.

В працях Гаврилюка – націоналістична концепція в питанні нац. культ-будівництва на Україні, фашистське пропагування кордонів Польщі 1772 р.,

фальсифікація поглядів Енгельса на антисемітизм з метою відірвати антисемітизм від фашизму, буржуазно-націоналістична постава питання про самовизначення націй, про злиття націй, спроба підмінити боротьбу з націоналізмом на два фронти – боротьбою лише проти великодержавного шовінізму тощо.

В працях Гірчака – апологетику українського буржуазного національного руху, прикрашування ролі Центральної Ради, затушкування небезпеки українського націоналістичного руху, підтримки теорії націонал-більшовизму, наклепи на КП(б), підтримку антипартійної боротьби Скрипника проти харківської парторганізації.

Уся ця буржуазно-націоналістична і фашистська контрабанда не була своєчасно викрита кафедрою нацпитання.

Відмічалися лише окремі спроби піддати критиці націоналістичні помилки Скрипника (наприклад виступ Борєва влітку 1932 р. на Всеукраїнській конференції викладачів соціальних дисциплін проти теорії “націонал-більшовизму”), але в цілому не було більшовицької боротьби проти національної концепції Скрипника, проти його школи.

Лише у 1933 р. працівники кафедри цілком усвідомили “свою велику політичну провину перед партією” і почали троцити разом з КП(б)У націоналістичні теорії Скрипника і його школи. В цій боротьбі намагався взяти участь і викритий “фашист” Сидорович, що прагнув цим манером приховати своє контрреволюційне обличчя. В зв’язку з ліквідацією кафедри нацпитання перед інститутом філософії стоїть завдання “викрити остаточно теоретичні засади націоналістичного ухилу очолюваного Скрипником”, далі “троцити український націоналістичний елемент”, викрити “прояви великодержавного шовінізму”, що блокується з українським націоналізмом (так в документі. – *В.Т.*) в спільних спробах відірвати Україну від СРСР. Цю роботу науково-дослідний інститут філософії ВУАМЛІН вже почав [220, 48,53].

Перевірка та чисткам піддавалися не тільки установи суспільних наук. Під час “рейду” до науково-дослідного інституту ґрунтознавства і хімізації сільського господарства було зроблено висновок, що керуюча в інституті група А. Сліпанського і Т. Білаша намагається “проштовхувати” свої контрреволюційні установки. Зазначалося, що інститут “з великим запізненням” виявив групу “класово-чужих контрреволюційних і націоналістичних елементів”, які пробралися на відповідальні ділянки науково-дослідної роботи. Лише в 1935 р. з інституту було вичищено: Малахова – колишнього дворянина, який в своїй роботі в 1935 р. стверджував, що “ґрунт ще зберігся в дуже доброму стані, незважаючи на те, що він вже три роки у володінні колгоспами”; Задеру – спеціаліста ґрунтознавця, як сина куркуля; Гольба – картографа, “як авантюриста”; Гордія – як учасника петлюрівських винищувальних загонів й т. ін.

В результаті кампанії проти “скрипниківщини” була остаточно згорнута політика українізації. Великих втрат зазнала також українська інтелігенція, яка була головним провідником (певною мірою також – ідеологом) цієї політики.

У цей час швидкими темпами починає згортатися і краєзнавча робота на місцях. Ліквідація профільних керівних центрів та закриття краєзнавчих періодичних видань згодом призвели до її цілковитого занепаду. Керівництво краєзнавчим рухом радянська влада покладає на музеї, що через брак кваліфікованих кадрів були неспроможні виконати ці функції, а невдовзі й самі зазнали шаленого політичного тиску.

Так, ще наприкінці 20-х рр. Маріупольський окрісполком на третину скоротив фінансування місцевого музею, а наслідком перевірки “летючої бригади” з Будинку політичної просвіти стала наклепницька стаття у міській газеті “Приазовський пролетарій”, у якій закликали “покінчити з аполітичністю в музейній справі” [1122]. Авторів цього допису дуже обурювало “убоге нагромадження у музеї якихось горщиків, експонування “Вісника імператорського товариства” та підозрілих фотографій “махновців”, а також

відсутність показу досягнень місцевої промисловості й відділу революційної справи”. Крім того, у 1929 р. музей перевірила комісія Наркомосвіти, яка хоча й знайшла недоліки в роботі, але суворих оргвисновоків не зробила. Інша ситуація склалася у 1934 р. після чергової, тепер вже анонімної, статті зі стандартним набором звинувачень, що була надрукована у тій же газеті 30 листопада. Тепер директора музею І.П. Коваленка вже прямо називали агентом класового ворога, колишнім есером та петлюрівцем. Наголошувалося також, що “в музеї краєзнавства до цього часу група чужих радянській владі людей використовує музей для антирадянської роботи та антирадянських виступів” [887]. У Маріуполі ходили чутки, що І.П. Коваленко мав сміливість виступити проти будівництва “Азовсталі” на березі моря, застерігаючи, що заводський дим піде на житлові райони міста, чого йому й не пробачили. Подальша доля талановитого вченого залишилася остаточно невідомою. Ходили чутки, що він встиг виїхати сам чи був висланий до Молдавії, згодом потрапив до Середньої Азії, де й помер. В архівах СБУ його справи немає [1016]. Безглузді звинувачення в націоналізмі значної частини музейних працівників України знайшли яскравий відгук у періодичній пресі, яка запевняла, що саме у цей час “в багатьох музеях... націоналістично-контрреволюційні елементи позивали свої кубла й використовували музеї для своєї буржуазно-націоналістичної пропаганди”. Проведеними перевітками було нібито встановлено, що “кабінет муміфікації Чернігівського музею був облаштований таким чином, що він подавав не антирелігійну пропаганду, а релігійну, а відділ первісного суспільства і феодалізму... не подавав марксистського розуміння рабовласницького суспільства”.

“Класовий ворог орудував” у Конотопському музеї, який “названо ім’ям великого поміщика Лазаревського”. У музеї “були створені відділи церковний куток та козацтво, а ось матеріалів з історії комуністичної партії і пролетарської революції там знайти не можна було”. На чолі Прилуцького музею “довгий час була донька попа, яка поповнювала експозицію експонатами на релігійну тему

та портретами поміщиків замість матеріалів з колгоспного будівництва, розвитку МТС”. А завідуючим Новгород-Сіверським музеєм, мовляв, “збирався лише матеріал кунст-камерного порядку і зовсім не приділялось уваги збору матеріалів, що висвітлювали класову боротьбу в регіоні” [429, 19-20; 1209, 137].

Як зазначається в акті перевірки музеїв від 13 січня-7 лютого 1934 р. “жоден з них не відповідає вимогам, що ставляться завданнями будівництва соціалізму та умовами загострення класової боротьби в період побудови соціалізму ... Навпаки, в основу підбору експонатів покладена класово-ворожа буржуазно-націоналістична методологія”. Як невідкладне завдання розглядалася перевірка “політичної і фахової кваліфікації працівників музеїв” та докорінне “викриття буржуазно-націоналістичних елементів, що затесалися до музеїв і проводять там шкідницьку роботу” [471, 5-18; 984].

Реакція правоохоронних органів на виявлені недоліки не забарилася: низку музеїв було закрито з метою переобладнання експозицій, а музейні працівники – Б.К. Пилипенко [255, 21; 257, 1-2; 261, 133; 413, 1-2], М.Я. Рудинський [262, 6-7, 30; 286, 2], Н.Х. Онацький [424, 2-3, 46-49], С.А. Таранушенко [425, 177-179, 189-193, 205-211], І.Н. Капустянський [427, 2-3, 55-57] та багато інших – зазнали гонінь і переслідувань. У 1938 р. чимало провідних музеєзнавців було звинувачено в участі у вигаданій контрреволюційній організації “Музейний центр” й репресовано [428, 88; 429, 13-17; 432, 3-5, 19-25], що негативно позначилося на рівні й масштабах наукових досліджень. У 1939 р. в 115 музеях України налічувалося всього 155 штатних співробітників [1183, 60-61].

Однією з трагічних сторінок історії української науки, але типовою для ситуації в цілому, була доля архівних установ. Упорядкування архівів у 1920-х – першій половині 1930-х рр. створило необхідні умови для розвитку історичної науки. Втім, утвердження адміністративно-командної системи спричинило суттєві зміни в організації наукових досліджень архівістів, а розпочата у 30-ті рр. боротьба проти “буржуазного націоналізму” зумовила репресії проти

фахівців. Як зазначалося у доповідній записці ЦАУ УСРР до ЦК КП(б)У у 1933 р., “за часів радянських у силу певних традицій архівізму (“працювати можуть там люди, які ні на якій іншій роботі не придатні”), на місцях мало уваги приділяли добору кадрів. Радянські архіви заповнилися віджившими, фізично і розумово нездатними людьми, часто людьми класово-ворожими. Такі кадри, користуючись дозволом безконтрольності, просто нічого не робили, або розгортали інтенсивне використання документів бази проти диктатури пролетаріату” [1196, 96]. А на нараді директорів державних історичних архівів Чернігівської області, яка відбулася 19-20 вересня 1933 р. констатувалося, що “архіви ще не розгортають відповідної роботи, вони ще не перестроїлись на роботу по новому, в них ще й досі панують старі буржуазно-бюрократичні навички в роботі, апарат їх засмічений класово-ворожим елементом ...Публікаційно-видавнича робота слаба, а в друкованих роботах окремих архібітників є збочення в галузі націоналістичного питання” [566, 74-75].

Обстеження стану архівів Чернігівщини у 1934 р. начебто показало, що всі вони замість історичних досліджень займалися “контрреволюційною діяльністю”. Так, цілу низку серйозних недоліків було виявлено в роботі Чернігівського обласного архівного управління і обласного історичного архіву, керівники яких “цілком поклалися на старого буржуазного спеціаліста Федоренка, віддавши в його безконтрольне відання ряд найосновніших ділянок роботи. Це призвело до того, що на цих ділянках сталися серйозні методологічні збочення і навіть політично-шкідливі дії”. Загалом, у Чернігівському облістархіві, як зазначалося у підсумковому документі, “підготовка кадрів, що є важливішою ділянкою роботи була в руках старого буржуазного спеціаліста Федоренка, який скерував все навчання молодих кадрів в бік буржуазного техніцизму”. До того ж “протягом багатьох років цей архів був в руках класово-ворожих, контрреволюційних елементів. Свого часу на чолі архіву був фашист Дубровський. Українські буржуазно-націоналістичні контрреволюційні “історики” віддавали особливу “увагу” цьому архіву,

перетворюючи його на притулок для своєї “роботи”. І до останнього часу архів “обслуговував” своїми матеріалами різних націоналістів (Шевелев) і одвертих контрреволюціонерів (Науменко)”. Далі підкреслювалося, що “вся практична робота облістархіву до останнього часу великою мірою була просякнута ворожою, буржуазною методологією, яку протягував старший науковий робітник Федоренко, користуючись з недостатньої пильності з боку керівників облрхуправління і облістархіву”.

Пропонувалося “особливу увагу звернути на очищення історичних архівів від рештків соціально-чуждих і класово-ворожих, зокрема, буржуазно-націоналістичних елементів”, а “старшого наукового робітника облістархіву Федоренка П.К., незалежно від наслідків розв’язання справи у відповідних органах, зняти з роботи в архіві”[569, 11-12; 570, 14зв.; 1183, 74-75].

У тому ж дусі зводилися наклепи і на інші архівні установи й архівістів. Наприклад, працівники Ніжинського архіву, начебто писали статті і подавали на радіо доповіді “методологічно не витримані, з протаскуванням буржуазно-націоналістичного мотлоху”[629, 333].

Грубі “політичні помилки” були виявлені у виставках документів, влаштованих Глухівським і Конотопським архівами, де “протягувалась буржуазно-націоналістична пропаганда”, наукові праці архівістів кваліфікувалися як “суцільна контрабанда буржуазно-націоналістичних і інших шкідливих теорійок”[453, 3-4; 454, 2-3; 455, 6; 629, 333,369-371].

Як зазначалося в матеріалах обстеження Київського архіву давніх актів від 31.01-03.02.1934 р., з цією установою “... свого часу були тісно пов’язані і керували ним Грушевський М.С., члени СБУ – Гермайзе, Міяковський, його соратник націоналіст Романовський, фашист Дубровський” та ін. У блоці з ним було і товариство “Нестора-Літописця”, яке по суті було блоком націоналістично-контрреволюційного табору істориків всіх мастей”, що й зумовило шкідницьку діяльність архіву [629, 436-440].

Такими ж невтішними були і висновки, що характеризували діяльність Полтавського історичного архіву, зроблені за матеріалами перевірки від 07-09.02.1934 р.

Як зазначається в цьому документі, “від самого початку свого існування Полтавський архів був одним з осередків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Це був один з маневрів ... її ідеологів. Потерпівши розгром в одвертому бою, частина з їх не емігрувала за кордон, а посідавши по різних затишках наукових установ, розпочала підготовку реванша, маскуючись корисною науковою діяльністю. Організатором архіву 1920 р. був дворянин – поміщик Ліщина-Мартиненко, пізніше висланий до концтаборів на далеку північ. Завідувач історично-революційним відділом, а потім історичним архівом при губархіві контр-революціонер Щепотьєв так само пізніше засуджений і висланий. Головою експертної комісії, що відала очищенням архівних матеріалів від макулатури, керував член СВУ Бузинний, пізніше засуджений і висланий. Так само одним з керівних робітників архіву від початку його організації був Герасименко Ф.А., якого ... після уходу Щепотьєва було призначено зав. істархівом при губархіві, яким він керував аж до 1930 р. Не дивно, що за таких умов вся робота Полтавського архіву, починаючи з перших днів його існування, протягом десятка років, була одвертим служінням українському буржуазно-націоналістичному таборі, була виконанням замовлення української контрреволюції. Причому в своїй роботі Полтавський архів знаходив не тільки підтримку, а й “поощрение” з боку тодішнього керівництва ЦАУ УСРР”.

Втім, між рядків звинувачень, якщо уважно придивитися, можна побачити насправді величезну роботу архівістів, які тільки за 1927-1930 рр. опрацювали 250 різних тем, що, за безглуздими звинуваченнями перевіряючих, начебто були “нахрапистою пропагандою українського націоналізму, ідеалізацією українського дворянства, української буржуазії, дрібно-буржуазних українських партій, виправданням української контр-революції, наклепами та

фальшуванням історії революційного руху на Україні... Всі ці студії були одвертою націоналістичною пропагандою, обґрунтовані документальною базою Полтавського архіву ... І хоча протягом 1932-1933 рр. архів, очолюваний директором Орловським, став на шлях радянської наукової установи, але зі спадщиною остаточно не поквитався, не виніс її і не викрив перед радянською партійною громадськістю” [444, 4зв.; 445, 5; 446, 9; 447, 3; 629, 434-435зв.; 1196, 97-98].

На основі подібних перевірок різних архівів робився висновок, що “в архівній системі до останнього часу діяли буржуазно-націоналістичні, ворожі елементи і вони ще очевидно є (хоч і зняті з роботи Федоренко, Козлов, Желіхівський та ін.), а тому першочерговим завданням є докорінне їх знищення... Випекти цю спадщину і поставити документальну базу... на бойовий пост широкого обслуговування Марксо-Ленінської історичної науки є першочерговим завданням” для українських архівів [629, 333,436].

Невдовзі мережа цих установ зазнала страшного розгрому, а талановиті науковці-архівісти П.К. Федоренко, М.М. Бужинський, В.В. Дубровський, В.С. Євфимовський, Ф.А. Герасименко, Б.М. Шевелів та інші були репресовані, що завдало непоправних втрат розвитку історичних досліджень в Україні [1196, 98].

Науковий доробок багатьох вчених у 30-ті рр. був кваліфікований як “буржуазно-націоналістичний мотлох”. Публікації попередніх років переглядалися спеціальними комісіями, внаслідок чого переважна їх більшість потрапляла до індексу заборонених творів. На початку 1934 р. у центральній та місцевій пресі з’явилися заклики про необхідність “викорінити буржуазно-націоналістичні кубла” з провідних навчальних закладів України та знищити “зграї махрових українських націоналістів, що довгий час проводили свою роботу в інститутах, протягуючи контрреволюційну ідеологію в друкованих виданнях ... та вели пропаганду фашистських ідей” [1228]. Невдовзі значна частина співробітників кафедр та викладачів інститутів зазнала гонінь і

необґрунтованих репресій за звинуваченням у “буржуазно-націоналістичних та фашистських збоченнях”, що зрештою спричинило занепад науково-дослідної роботи в Україні [983].

Паралельно відбувався процес розправи з “місцевими прихильниками буржуазно-націоналістичного ухилу Скрипника”, що призвів до суттєвого послаблення науково-педагогічного потенціалу провідних вищих навчальних закладів України. Дійшло до того, що у 1933/34 навчальному році через брак педагогів у деяких інститутах зовсім не викладалася навіть історія СРСР. Багато нових викладачів, зарахованих на роботу в 1933 р., не мали достатньої підготовки і не забезпечили якісного викладання доручених курсів. Їх було звільнено ще до закінчення навчального року та ще й звинувачено у “проведенні шкідницької роботи”. То ж не дивно, що під час перевірки знань студентів було виявлено істотні недоліки. Наприклад, на III курсі історичного факультету Чернігівського інституту народної освіти при перевірці мовної грамотності 80% студентів одержали незадовільні оцінки, мовно-літературного факультету – 40%. Аналогічна ситуація склалась і в низці інших вищих навчальних закладів України [1149].

У травні 1934 р. були опубліковані постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про структуру початкової і середньої школи в СРСР”, “Про викладання громадської історії в школах СРСР” та “Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР”, які, зокрема, ставили перед інститутами вимогу поліпшення підготовки кадрів для школи.

Не виконати вказівки партії та уряду у той час було небезпечно. Ось чому вже на кінець 1934/1935 навчального року з 520 майбутніх педагогів – студентів Чернігівського інституту тільки 1,3% одержали незадовільні оцінки, а понад 50% – оцінки “добре” і “дуже добре” [1208, 54]. Однак довго приховувати справжню картину успішності було неможливо. Отже, вже через рік державні іспити навіть на історичних факультетах багатьох педвузів наочно продемонстрували, що “випускники не знають цієї науки, а особливо давньої і

середньої” й засвідчили в цілому незадовільний стан підготовки спеціалістів [1224]. Владні структури і громадськість відреагували на це з блискавичною швидкістю.

Заголовки статей у періодичній пресі стають дедалі красномовнішими – від порівняно поміркованого “До кінця очиститись від педагогічного мотлоху” до відверто істеричної резолюції професорів, викладачів та студентів “Розчавити гадину!” [1148].

І нарешті – “заслужена кара”. До катівень НКВС потрапила значна частина професорсько-викладацького корпусу навчальних закладів, за звинуваченням у тому, що вони “гальмували підготовку кадрів, створювали плутанину в навчальних планах, затримували висування молодих кадрів, протягували на лекціях контрабанду, ворожі марксизму-ленінізму теорії, відривали від радянської дійсності наукову тематику” тощо. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г. Порада – директор Ніжинського педінституту, К.П. Цикін – директор Луганського педінституту, Г.В. Василенко – колишній директор Чернігівського учительського інституту та багато інших. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів [1070, 83,96-97].

Лише у 1939 р. керівництво педагогічних навчальних закладів відзначило певне покращення підготовки майбутніх вчителів, яке, мовляв, було зумовлене ні чим іншим, як переходом до викладання історії “з урахуванням зауважень Сталіна і Жданова” [1098; 1183, 55].

Удар по наукових кадрах мав жахливі наслідки. У промислово-розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п’ятий репресований належав до науково-педагогічної інтелектуальної еліти. [1071, 145]. Ретельно спланована терористична кампанія 30-х років призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та науковців, як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20-х років. Внаслідок цієї без перебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча,

яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищеним або ув'язненим.

Масові репресії 1937-1938 рр. 26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і головою Комісії партійного контролю, але мав “дев'ять десятих свого часу віддавати НКВС ” [1123, 454]. Після цього країну поглинула хвиля терору небаченої, навіть на фоні попередніх років, сили. За словами Н.Д. Полонської-Василенко, епоха “єжовщини” принесла неймовірні тортури, катування, перед якими пекельні муки, що їх вигадала середньовічна уява, були ніщо. Політика нещадного терору залила кров'ю Україну й вирвала з її життя сотні тисяч невинних людей. Ані ранги, ані заслуги, ані партійні квитки не рятували нікого [1125, 49]. Терор 1937-1938 рр. був, як відомо, не короткотерміновою операцією, а системною низкою послідовних акцій, об'єднаних спільним завданням – “вичищенням країни” згідно директиви НКВС СРСР № 00447, що визначала так звані “ліміти” для місцевих підрозділів. Керівники УНКВС неодноразово зверталися до центру з клопотанням щодо їх збільшення. Створювалися так звані “трійки” – позасудові органи, які розглядали справи і підписували вирoki цілими списками – іноді по кількасот осіб (участі жертви чи адвоката, звісно, не передбачалося) [254, 9-13, 22-25; 77-79, 99-105].

Поширення в країні гнітючої атмосфери жаху паралізувало найкращі прагнення людини і творчі здібності особистості, позбавило більшість населення моральних норм, сприяло розпаду соціальних зв'язків. Життя за таких умов стимулювало поширення тотального стеження, коли кожен член суспільства міг стати (і часто ставав) добровільним “стукачем”. Така неприродна атмосфера правдиво змальована вдовою поета О.Е. Мандельштама у її спогадах: “... ми ходили неначе просвічені рентгенівськими променями:

взаємне стеження—ось головний принцип, що нами...керував... Кожна сім'я перебирала своїх знайомих, шукаючи серед них провокаторів, стукачів і зрадників. Після 37-го року люди перестали зустрічатися одне з одним. І цим досягалися далекосяжні цілі органів. Крім постійного збору інформації, вони добилися послаблення зв'язків між людьми, розз'єднання суспільства” [924, 86].

Репресивна кампанія “вичищення” повинна була ліквідувати усі потенційні джерела опозиції в країні, засобами соціального терору подавити спроможність до опору, а також певною мірою сприяти формуванню соціально-класової структури, де були б зведені до мінімуму усі “несоціалістичні” елементи. Не треба забувати також про очікування війни, до якої сталінський режим намагався підійти з максимально консолідованим і керованим суспільством, організованим на кшталт військового табору. Цій меті добре слугували кампанії інспірованих згори істерій, показових судилищ, чисток і перевірок, в ході яких можна було звести рахунки із кимось, зробити кар'єру, нейтралізувати конкурента та ін. Отже, мотиви і бажання “верхів” та інстинкти маргіналізованих “низів” напередодні Великого терору в чомусь збігалися. Ось чому його наслідки виявилися такими руйнівними і жахливими [1206, 81-82].

Не буде перебільшенням назвати стан українського суспільства у 30-ті роки “моральною деградацією”, яка не обминула і науковців, попри всі їх переваги щодо здатності тверезо і неупереджено оцінювати ситуацію. Навіть така впливова установа, як Академія наук, не брала на себе клопоту щодо захисту вчених від свавілля представників влади. Як наслідок, зі складу АН УРСР протягом 1936-1938 рр. було вилучено 15 академіків та членів-кореспондентів, заарештовано велику кількість наукових працівників. На XVIII з'їзді КП(б)У, що проходив 19 березня 1939 р., один із партійних діячів З. Сердюк навів такі цифри: в парторганізацію Академії наук, де на той час перебувало на обліку 130 комуністів, було подано наклепницькі заяви на 111 осіб. Все це свідчить “про патологію етики” навіть у самій академії,

заяканий репресіями та численними доносами “ентузіастів” від науки [924, 86].

Ще до початку кампанії Великого терору спеціальна бригада по розгляду архівних матеріалів у 1936 р. після ознайомлення з документальними фондами Всеукраїнської асоціації сходознавства (ВУНАС) звернулася з доповідною запискою до ЦК КП(б)У.

У цьому наклепі висловлювалося “тверде переконання”, що ВУНАС є “псевдонауковою організацією”, внаслідок чого з усієї наукової продукції, випущеної за час існування ВУНАС, навряд чи можна знайти матеріал, що представляє дійсний науковий інтерес. Повідомлялося також про те, що діяльність організації була далекою від мирної кабінетної праці вчених. Розмах і характер зв'язків ВУНАС, як всередині СРСР, так і за кордоном навів членів бригади на думку, що ця установа переслідувала явно націоналістичні, сепаратистські та контрреволюційні цілі. Доказом цього вони вважали занадто часте на їх розсуд звернення керівництва ВУНАС за допомогою до іноземців. Саме ця обставина й наводила “ревізорів” на думку, що іноземні розвідники широко використовують ВУНАС у своїх цілях.

Перевіряючим здалося підозрілим також те, що розквіт роботи асоціації припав на 1926-1929 рр., тобто на період, коли у великих наукових центрах, насамперед Москви, Ленінграду та інших, проводилося “очищення” вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ від ворожої радянській владі “буржуазної інтелігенції” та “троцькістів”. Саме у цей час асоціація залучила з Москви, Ленінграду, Закавказзя та інших районів радянської країни “...велику кількість немовби наукових працівників, включаючи осіб, які нічого спільного не мали з наукою або, в кращому випадку, нічого спільного зі сходознавством, багатьох з яких згодом було викрито як контрреволюціонерів”.

Також був розкритикований як “притулок буржуазної професури” і “всіляких псевдонаукових проходимців” журнал правління ВУНАС “Східний Світ”.

Розгортання асоціацією своїх філіалів, залучення великої кількості людей, включення їх до складу членів і наукових співробітників, на думку перевіряючих, зовсім не відповідало наявним кадрам справжніх сходознавців, які перебували в Україні. Це збуджувало у бригади контролерів підозри, що широкий розмах роботи з організації філій, залучення вчених і організації пропагандистської роботи, був лише “ширмою для створення контрреволюційної мережі по всьому СРСР...”

Широке, безконтрольне листування керівних працівників асоціації з особами, що жили за кордоном та іноземцями, які перебували на території СРСР дало підстави підозрювати наявність далеко не наукових інтересів у низки осіб, що брали участь у цьому листуванні.

На закінчення члени бригади закликали ЦК до подальшої ретельної перевірки діяльності ВУНАС і всіх осіб, причетних до неї [241, 40-46].

І цей заклик був почутий. Репресій зазнали 37 членів ВУНАС. З них за націоналістичну контрреволюційну діяльність – 10 осіб, за терористичну – 8, за троцькістську – 2, за шпигунську на користь Японії – 5, за шпигунську на користь Німеччини – 1, за організовану контрреволюційну діяльність – 11 [1123, 465].

Завідділом науки ЦК КП(б)У Кровицький написав С.В. Кошіору та П.П. Постишеву записку “Про стан українського фізико-технічного інституту”. Він характеризував становище в інституті як політично несприятливе, оскільки тут активно проявляє себе група, що виступає проти оборонної тематики досліджень, мотивує свою позицію тим, що така діяльність немовби може принизити рівень наукової роботи інституту [253, 6].

Невдовзі правоохоронними органами було вжито віжповідних заходів. Так, Л.В. Шубнікова було заарештовано 6 серпня 1937 р. Збереглася страшна в своїй стислості виписка з протоколу рішення по його справі від 28 жовтня 1937 р., підписана наркомом внутрішніх справ СРСР, генеральним комісаром держбезпеки Єжовим і прокурором СРСР Вишинським.: “Слухали: Матеріали

на обвинувачуваних, подані управлінням НКВС УРСР по Харківській області в порядку наказу НКВС СРСР за № 00439 від 25/VII –1937 року. Ухвалили: Шубнікова Льва Васильовича розстріляти” [916].

22 липня було заарештовано І.В. Обреїмова за звинуваченням у тому, що він був агентом англійської та німецької розвідок, членом правотроцькістської організації, але його врятувало втручання А.Ф. Іоффе та С.І. Вавілова, які охарактеризували вченого як видатного фахівця в галузі фізики. 21 травня 1941 р. науковця звільнили.

Заарештований був також Л.Д. Ландау, якого згодом вдалося визволити завдяки втручання П.Л. Капіци. Петро Леонідович пише листа Сталіну, де вказує, що, не зважаючи на свої 29 років, Ландау є найвидатнішим фізиком-теоретиком в СРСР, а його втрата буде дуже важкою для радянської та світової науки. Усього було засуджено на різні терміни вісім осіб, стільки ж було розстріляно [917].

Усі ці люди були елітою вітчизняної фізики. За словами фахівців у галузі криогенної фізики Л.В. Шубнікову та його співробітникам належать кілька результатів, які могли б претендувати на отримання Нобелівської премії. Це відкриття ефекту Шубнікова де Хааса, ідеального діаманетизму надпровідників першого роду (ефект Мейсснера), антиферромагнетизму й надпровідності другого роду [916].

Немає потреби зайвий раз докладно характеризувати видатних вчених світового масштабу, які ледь не стали жертвами дикого терору. Серед них К.Д. Синельников, який у 1932 р. спільно з А.К. Вальтером, О.І. Лейпунським і Г.Д. Латишевим уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. З 1944 р. і майже до кінця життя він очолюватиме Харківський фізико-технічний інститут, стане академіком Академії наук УРСР, Заслуженим діячем науки УРСР (1951), лауреатом Державної премії СРСР (1948). У 1975 році Президія АН УРСР встановила премію імені К.Д. Синельникова за видатні роботи в галузі фізики.

І.В. Обреїмов був засновником і першим директором УФТІ. У 1946 р. став лауреатом державної премії. З 1958 р. – академік АН СРСР.

Л.Д. Ландау згодом отримав Нобелівську премію, став Героєм соціалістичної праці, тричі лауреатом Сталінської та лауреатом Ленінської премії. Його внесок у світову науку неможливо переоцінити.

Для тогочасної радянської влади та каральних органів вони були лише “троцькістами”, “шпигунами”, “родичами білих офіцерів”, “дітьми шкідників” та ін. Ось чому у більшості випадків не ці вкрай підозрілі й ненадійні люди, а пролетарська наукова молодь були потрібні більшовицькій владі та радянській фізиці.

З січня 1937 р. сам П.П. Постишев був змушений застерігати секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Андрєєва про те, що “за останній час ми зняли з викладацької роботи значну групу осіб. З великим трудом своїми силами забезпечили керівництво по політекономії, по історії народів СРСР і історії УРСР. Залишаються не забезпеченими такі дисципліни, як історія давньої і новітньої філософії, діамат і істмат, а також нова історія. Наприкінці першого півріччя навчання необхідно організувати прийом заліків від слухачів... Але немає людей і ця важлива справа може зірватися. Дуже прошу допомоги з викладачами вказаних вище спеціальностей ...” [250, 1].

А вже через десять днів вогонь критики буде сконцентровано на самому П.П. Постишеві. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У” [1123, 461-464]. На пленумі йшлося про проникнення до Київського обкому троцькістів. ЦК ВКП(б) ухвалив 1) Вказати першому секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору на відсутність пильності. 2) Оголосити догану першому секретареві Київського обкому П.П. Постишеву й попередити його, що у випадку повторення подібних фактів послаблення партійної пильності і неуваги до партійної роботи до нього будуть вжиті більш суворі заходи впливу [1049, 368].

16 січня 1937 р. за участю Кагановича відбувся пленум Київського обкому КП(б)У. Постишева звинуватили у пособництві ворожим елементам і розвалі роботи та усунули від керівництва київською парторганізацією. 17 березня 1937 р. відбувся пленум, який звільнив П.П. Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У у зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України [105, 461-464]. Після цього у Києві було здійснено розгром обласної партійної організації. 46 членів обкому були виключені з партії, 32 з них заарештовані як вороги народу. Долю П.П. Постишева значною мірою вирішила його позиція на лютого-березневому пленумі ЦК ВКП(б), де він висловив сумніви щодо обсягу провини М.І. Бухарина та О.І. Рикова [1049, 369,371]. 22 лютого 1938 р. П.П. Постишева заарештували, а 26 лютого 1939 р. він був розстріляний.

30 січня 1937 р. О.М. Асаткін у раніше згадуваній записці зазначив, що "... в результаті реорганізації та чистки в Інституті економіки залишилося лише п'ять молодших наукових співробітників і три аспіранти. І незважаючи на це, він вносить пропозицію, що правильно було б з цих п'яти співробітників, що залишилися, ... звільнити ще чотирьох, а з трьох наявних аспірантів належало б також звільнити одного..." [1216, 83-85]. Далі він змушений констатувати, що "... кількість наукових співробітників, що залишається в інституті свідчить про те, що Інститут економіки вважати дійсно науковим закладом, спроможним виконати завдання партії на ідеологічному фронті – ніяк не можливо" [250, 1-5].

Про хворобливу атмосферу, яка панувала у науковому середовищі свідчить лист працівників Науково-дослідного інституту географії і картографії на чолі з академіком Є.В. Опоковим, поданий у березні 1937 р. до ЦК КП(б)У.

Починався лист з констатації того, що інститут з 1927 по 1935 рр. очолювали вороги: Рудницький, Ландо, Величко, Буцура та інші. За цей час інститутом не було видано жодної праці, що мала б наукове або практичне значення. Навіть після очистки інституту від націоналістичних елементів та перебудови його роботи у 1935 р., ця установа тероризується

колишнім ректором університету Кушнар'ювим і колишнім секретарем парткому Осадчим (який був виключений з партії). До інституту як наукові працівники були відряджені Баскін і Мукомеля. Баскін врешті-решт виявився ворогом, а Мукомеля оспівує як великого вченого професора Сухова (який під час денікінщини влаштовував суд над Леніним).

На закінчення автори прохають позбавити інститут від такого “керівництва” та надати цьому науково-дослідному закладу здорову допомогу, насамперед, розширивши матеріальну базу і посиливши висококваліфікованими кадрами [250, 13].

Бригада, яка була залучена до перевірки Інституту демографії АН УРСР 7 травня 1937 р., доповідала про цілу низку допущених помилок та викривлень історичних фактів. На їх думку, значна частина робіт інституту, видана за редакцією академіка Птухи, “була ...насичена ворожою тенденцією буржуазного об'єктивізму, антимарксистськими, а підчас фашистськими формулюваннями”. Майже всі праці інституту були охарактеризовані як такі, що “ігнорують класиків марксизму” [250, 52; 412, 77-80].

15 червня 1937 р. О.М. Асаткін пише чергову записку до ЦК КП(б)У про те, що у науково-дослідних інститутах АН УРСР з числа 623 наукових співробітників, членів і кандидатів КП(б)У – тільки 92 особи, тобто 14,7%, і членів ЛКСМУ всього 52, або 6,3%. Автор записки висловлює думку, що правильніше було б мати серед науковців членів партії і комсомольців на рівні 80-85% – “і по суворому відбору”.

З 623 наукових співробітників не мають наукових звань і наукових ступенів 460 осіб, або 74%. Але навіть ті 57 докторів наук і 106 кандидатів наук, отримали вчені звання без якогось політичного і наукового контролю з боку партійної і радянської громадськості, тож не випадково, що серед цих “вчених” майже немає членів партії і комсомольців. “Немудрено, – пише О.М. Асаткін, – що серед таких “вчених” трапляються релігійні фанатики, люди ворожі радянській владі і переважна більшість з них є псевдовченими, оскільки

діалектичний матеріалізм і марксистська методологія в науковій роботі для цих “вчених” – “книжка за семи печатками”.

Далі О.М. Асаткін робить закономірний висновок: немає ніяких причин і виправдань залишатися й надалі на науковому фронті з такими “вченими”. Необхідно форсувати темпи створення партійних більшовицьких кадрів науковців, а отже час закінчити шкідливу, а може й шкідницьку практику бездіяльності АН УРСР в справі підготовки з партійної і комсомольської молоді кадрів майбутніх вчених. Ясно, що така практика керівництва АН справою підготовки кадрів має бути терміново і рішучим чином виправлена. Все це стосується й інститутів суспільних наук Академії [250, 181-182].

Втім, вже у липні 1937 р. О.М. Асаткін сам був заарештований органами НКВС. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко, причину несподіваної катастрофи “диктатора Академії наук” (як вона його характеризувала) не треба шукати в академічному житті. Одночасно Асаткін був директором Центрального статистичного управління, яке у 1937 р. здійснило перепис населення України, що виявив істотне зменшення населення. Цей перепис було оголошено “шкідницьким”, всіх керівників ЦСУ було заарештовано й більшу частину розстріляно [1125, 52].

У липні 1937 р. секретар партійного комітету Академії наук С. Білоусов подав доповідну записку до ЦК КП(б)У “Про становище справ в Інституті історії України і стан роботи по складанню підручника “Історія України”. Він писав про те, що робота над цією книгою триває вже декілька років. До авторського колективу підручника по 1-му тому були залучені Межберг, Гуслистий, Скубицький, Луконенко, Ястребов, Сенченко. З них за цей час було виключено з колективу – Межберг (як троцькіст), Скубицький (заарештований ворог). Редакторами написаних розділів першого тому були Сараджев, Смольний, Дзеніс, Войтинський – всі згодом викриті як вороги і заарештовані.

До авторського колективу по II тому було залучено Сенченка, Ястребова, Штейна, Трегубенка, Гребенкіна, але невдовзі також було виключено викритих ворогів Гребенкіна та Штейна [250, 86-89]. Подібна ж ситуація складалася ледь не з усіма виданнями, над якими працювали вчені, особливо суспільствознавці.

У доповідній записці президії Академії наук про стан цієї установи, поданій у 1937 р., зазначалося, що 5-6 років тому Академія перебувала значною мірою під впливом антирадянських тенденцій, організованість наукової роботи, навіть по найбільш диференційованих інститутах, примушувала бажати більшого.

За останні роки, вказується в записці, Академія провела боротьбу проти “шкідливих контрреволюційних елементів в її установах, але ще і зараз не можна вважати, що Академія остаточно звільнилася від ворогів і ліквідувала наслідки шкідництва”. Досвід останньої перевірки кадрів АН виявив “низку ворожих контрреволюційних елементів, що приховувалися в стінах Академічних установ”. Це вимагає як від президії Академії, так і від керівників її інститутів посилити пильність – в Академії є ще чимало співробітників, які не досить сумлінно ставляться до покладених на них обов’язків, працюють, не дбаючи про підвищення продуктивності своєї праці, про велику відповідальність, яку покладено на них їх участю в соціалістичному будівництві на фронті науки. Ще залишилися в Академії і такі співробітники, які виявили нездатність до наукової роботи, і яким по суті не місце в Академії наук [250, 165-171].

У серпні 1937 р. до Києва прибула комісія у складі В. Молотова, М. Хрущова та М. Єжова. На пленумі ЦК КП(б)У В. Молотов запропонував зняти з посади і вивести з ЦК С. Косіора, Г. Петровського, П. Любченка, а також обрати першим секретарем М. Хрущова [1123, 471-472].

29 серпня П.П. Любченко застрелив свою дружину й застрелився сам. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко, тільки завдяки швидкості свого авто йому вдалося дістатися додому раніше за слідчих НКВС, які прийшли заарештувати його [1125, 49].

У травні 1938 р. у Москві було заарештовано, а у лютому 1939 р. розстріляно С.В. Косіора. 23 листопада 1938 р. М.І. Єжов подав прохання звільнити його з посади Наркома внутрішніх справ. Згодом, у квітні 1939 р. Він був звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією та розстріляний у 1940 р. [1123, 485].

Якщо проаналізувати масштаби репресій проти науковців України саме в період піку загальних репресій, то вони на перший погляд не будуть дуже великими. Але треба мати на увазі не питому вагу вчених у загальній чисельності населення (ця частка ніколи не може бути занадто великою), а те особливе місце, яке займає і мусить займати науковець у суспільстві. Репресії проти вчених завдавали не виправної шкоди й повноцінному розвитку науки, й загальному соціально-духовному клімату суспільства [1206, 86-87].

За даними, наведеними у дослідженні В.М. Нікольського, у 1937 р. в Україні було заарештовано 1027 інженерно-технічних працівників (1,3% від загалу репресованих та 23,8% – від кількості заарештованих службовців) та 149 наукових працівників (відповідно 0,2% та 3,4%). В цьому ж році зазнали репресій 2418 педагогів (вони склали найбільшу групу серед заарештованих службовців – 55,9%), 299 лікарів, 91 працівник літератури і мистецтв. За 1938 рік аналогічні показники були приблизно того ж порядку – 1243 інженерно-технічних працівника (1,2% від загалу репресованих та 23,5% від кількості заарештованих службовців) та 130 наукових працівників (0,1% та 2,5% відповідно). Переважна більшість науковців була заарештована працівниками центрального апарату НКВС. Ці репресії здійснювалися по всій території України, причому в середньому по західних областях було заарештовано у 8 разів більше вчених, ніж по інших областях [1096, 272-273, 283-284].

Підбиваючи підсумки вище сказаному, слід зазначити, що доба Великого терору закінчилась так само як і почалася – за вказівкою Сталіна. За наступника

Єжова Л.П. Берія репресії звичайно продовжилися, але вони вже не набули настільки жахливих масштабів.

Тим не менше, наслідки такої деградації моралі, взаємного стеження й масового доносителства були жахливі: фізичне знищення та примусове усунення зі сфери наукової діяльності багатьох талановитих діячів науки та культури. Під час масових репресій 1936-1938 рр. в Україні за безпідставними звинуваченнями було заарештовано сотні видатних й тисячі менш відомих вчених, серед яких 19 дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР, 14 керівників наукових установ. Деякі з них (А.Ю. Кримський [256, 2-3], В.П. Затонський [663, 207], Л.В. Шубніков, М.П. Кравчук та ін.) згодом були розстріляні або ж закінчили життя у засланні, у в'язницях чи таборах. Ті, хто фізично вижив, зазвичай вважали, що їм пощастило, незважаючи на те, що всі репресовані в той чи інший спосіб були усунуті від творчої діяльності (деяким з них вдалося повернутися до своєї роботи тільки за часів “хрущовської відлиги”) [260, 55; 419, 313-318]. Це був справжній геноцид інтелекту українського народу, остаточний баланс якого ще й сьогодні не підбито [924, 86-87].

На наш погляд доцільно виокремити два головних періоди з виразно специфічною політикою партійно-радянсько керівництва щодо фінансово-матеріального забезпечення українських науковців у міжвоєнний період.

Перший охоплює проміжок часу від революції й подій громадянської війни до середини 20-х рр. На цьому етапі більшовицьке керівництво прагматично розуміло важливість науки як соціального інституту й необхідність залучення на свій бік корпорації вчених. Не дивлячись на негативізм і спротив рядових більшовиків, було зроблено багато для збереження (відновлення) наукових кадрів. Цьому, зокрема, слугувала ціла низка розпоряджень, які створювали особливий режим для науковців та членів їх родин. Звичайно, гідним життя вчених у цей час назвати не можна, але з урахуванням тодішньої важкої економічної ситуації слід оцінити політику радянського уряду як відносно

ефективну. Було збережено основний склад наукових кадрів і створено певні засади для подальшого залучення на бік нової влади вчених і спеціалістів.

Втім, слід зазначити, що вже на початку 20-х рр. наука починає відчувати на собі значний тиск з боку влади. Компартийна верхівка не тільки не бажала, а інколи й не була здатна конкурувати з кращими представниками наукової еліти за вплив на суспільство. Ось чому велику групу видатних вчених та суспільних діячів просто вислали з країни. Найбільш жахливим є те, що, з огляду на подальші події, “знешкодження” інтелігенції шляхом депортації слід вважати ледь не проявом акту гуманності.

У другій половині 20-х – 30-х рр. акценти відчутно змінилися. Економічна криза відійшла у минуле, й наука у цілому почала фінансуватися набагато краще, але при цьому підвищення зарплатні та створення належних умов життя вчених не стали пріоритетним завданням владних структур. Сучасники відзначали, що рівень життя вчених мало змінився, хоча в абсолютних цифрах, безумовно, забезпечувалася більш висока заробітна плата. В реальному ж житті практично усі підвищення зарплат зводилися нанівець зростанням цін та інфляцією – явною чи прихованою.

Досягнутий рівень соціального забезпечення й зарплатні вчених сприймався владою як “задовільний”, а загальне скрутне становище науковців використовувалося як засіб маніпулювання академічним співтовариством. Відносно висока зарплатня та створення особливо сприятливих умов для життя та праці протягом всього міжвоєнного періоду слугували радянській владі й більшовицькому керівництву для залучення на свій бік видатних науковців, і не в останню чергу, заради формування відповідного іміджу “Країни Рад” за кордоном.

Але головним змістом цього періоду було насадження тоталітарної системи в СРСР. Її розбудова проходила шляхом винищення будь якої опозиції Сталіну, як більш-менш реальної, так і потенційної. У цей час була згорнута політика

українізації, а її головні провідники засуджені або знищені. Була встановлена абсолютна монополія влади на істину, у тому числі й наукову.

Радянська влада переслідувала наступні цілі:

- виявлення реальних та потенційних ворогів;
- встановлення монополії влади на істину, у тому числі й наукову;
- досягнення повної керованості наукових установ та беззаперечного виконання усіх наказів.

Механізмами досягнення названих цілей слугували наступні методи:

- обговорення вказівок “зверху” на зборах;
- “обслідування” наукових установ спеціальними бригадами;
- перевірка наукової літератури;
- критика з боку колег та преси;
- примус до самокритики;
- виключення з партії;
- зняття з посад;
- арешти;
- висилки;
- фізичне знищення.

Насадження ідеологічної одноманітності та політичної пильності створило вкрай несприятливу для нормальної наукової роботи обстановку (про що відвертно заявляли самі вчені на зборах наукових установ). Науковці намагалися протистояти тиску державної машини, але цей протест був неминуче приречений на поразку. Зрештою були створені умови для ще більшого посилення тоталітарного режиму в СРСР й, зокрема, в Україні.

РОЗДІЛ III

НОВА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКИ

Відразу після приходу до влади більшовицьке керівництво розпочало масштабні перетворення, відомі як політика “радянзації”. При цьому стара система організації науки та академічне співтовариство як соціальна корпорація зазнали нищівної й багато в чому невиправної руйнації.

3.1. Академія наук – провідна наукова установа республіки.

Період становлення. Після перемоги радянської влади головним науковим закладом України залишалась створена гетьманом П. Скоропадським Українська академія наук. Ще 14 листопада 1918 р. він своїм указом затвердив статут Академії, її штатний розклад та персональний склад академіків. Було створено 3 відділи: історико-філологічних, фізико-математичних та соціально-економічних наук, які включали 3 інститути, 15 комісій і національну бібліотеку. Видання Академії повинні були друкуватися українською мовою. Статут підкреслював загальноукраїнський характер УАН: її дійсними членами могли бути не тільки громадяни Української держави, але й українські вчені Західної України, що тоді входила до складу Австро-Угорщини. Іноземці теж могли стати академіками, але за постановою 2/3 дійсних членів УАН.

До складу академії увійшли: по відділу історико-філологічних наук Д.І. Багалій [655, 18], А.Ю. Кримський [293, 2], М.І. Петров, С.Й. Смаль-Стоцький; по відділу фізико-математичних наук В.І. Вернадський [657, 175-177], М.Ф. Кащенко, С.П. Тимошенко, П.А. Тутковський; по відділу соціально-економічних наук М.І. Туган-Барановський, В.А. Косинський, О.І. Левицький, Ф.В. Тарановський.

Протягом наступних років нові академіки більше ніколи не призначалися, а завжди обиралися шляхом голосування дійсних членів Академії наук [656, 55].

27 листопада 1918 р. в Києві відбулося перше установче спільне зібрання Української академії наук, на якому було затверджено Статут та обране її

керівництво. Президентом став В.І. Вернадський, неодмінним секретарем (1918-1928 рр.) – видатний вчений-орієнталіст А.Ю. Кримський [1182, 146-147]. Згодом президентами Академії обиралися О.І. Левицький (1919-1921), М.П. Василенко (1921-1922), В.І. Липський (1922-1928), Д.К. Заболотний (1928-1929), О.О. Богомолець (1930-1946). У досліджуваний період назва Академії неодноразово зазнавала змін. У 1918 – 1921 рр. вона називалася Українська академія наук (УАН), з 1921 по 1936 рр. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН), з 1936 р. – Академія наук Української РСР.

Захопивши Київ, більшовики 11 лютого 1919 р. оголосили декрет про структуру та фінанси УАН. В радянські часи, цілковито замовчуючи попередню діяльність Академії, цю дату називали початком її існування, а більшовиків – засновниками.

Перший повоєнний рік був надзвичайно важким для УАН. Розруха, голод, нестача переважної більшості товарів, труднощі відбудовчого періоду, який тільки починався – все це, звичайно ж, ніяк не сприяло розвитку Академії наук. Внутрішні проблеми самої Академії наук, які мали місце на початку 20-х рр., не дозволяли їй бути справжнім центром наукового життя України. Серед найважливіших проблем необхідно назвати наступні: майже повна відсутність фінансування з боку державних установ (з червня і до кінця 1921 р. ніхто зі співробітників Академії не одержав з держбюджету жодної копійки); не завжди сприятливі стосунки з радянською владою, як у центрі, так і на місцях; явна нестача суто українських наукових кадрів. Також спостерігалися суттєві труднощі в організаційній структурі Академії, відчувалась недостатня кількість приміщень для академічних установ та неможливість видання наукових праць через відсутність власних поліграфічних потужностей [1035, 140].

Питання розвитку матеріальної бази Академії наук неодноразово порушувалось ще в роки перманентної зміни влади в Україні протягом 1918-1920 рр., коли закріпити навіть деякі незначні здобутки було дуже важко.

В умовах громадянської війни вчені-академіки були майже повністю позбавлені матеріальних засобів для своєї праці. Наприклад, під час правління Директорії та денікінської окупації співробітники Академії зовсім не одержували платні протягом 4 місяців [1189, 56].

Становлення радянської влади та її перші конструктивні кроки (зроблені, зокрема, завдяки наркому освіти УСРР В.П. Затонському) позначили певні зміни, які на тлі попередньої суцільної руйнації здавалися однозначно позитивними. За наказом Затонського в розпорядження Академії було передано будинок і садибу по вул. Володимирській, 54 (де й зараз перебуває президія НАНУ) [663, 99]. Тоді ж було затверджено і перший кошторис УАН, що забезпечило її фінансування. До матеріальної бази Академії було офіційно передано Китаєво-Голосіївський парк, 25 десятин землі на Звіринці в Києві, приміщення для наукових установ тощо. 19 червня 1920 р. в розпорядження Академії наук було передано будинок колишньої Київської першої гімназії (за адресою: бульвар Шевченка, №14) [1001, 93-94].

Згідно з радянською історіографією після повернення влади рад у 1919 р. УАН отримала відчутну допомогу радянського уряду. Проте, далеко не все було так добре, як стверджувалось. Наприклад, виділені урядом або Наркомосом кошти доводилось чекати декілька місяців. Будинок пансіону графині Левашової “передавався” Академії майже до приходу денікінців, а остаточно це питання було вирішено лише в постанові Раднаркому УСРР “Про Українську Академію наук” від 25 січня 1921 року. Розгляд питання про передачу Академії Китаєво-Голосіївської лісової дачі також затягувався [1182, 148].

Протягом 1920 р. становище Академії залишалося надто скрутним, але робота установи не зупинялась. Наприкінці 1920 р. в складі Академії працювало 26 науково-дослідних кафедр, 15 комісій, 3 інститути. Почав виходити перший друкований орган УАН “Записки відділів Академії” [1001, 95-96].

Виданий 31 серпня 1920 р. Декрет Раднаркому УСРР “Про поліпшення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва” передбачав надання посиленого постачання ученим, а також створення для них відповідних житлово-побутових умов [660, 222; 661, 339].

Однак ці заходи, зрозуміло, не вирішували усіх проблем життєдіяльності УАН. За умов триваючої війни, коли Академія майже не одержувала коштів від державних установ, її скрутне становище призвело до того, що розпочалося значне скорочення штатів і зменшення обсягів наукових робіт [1182, 148].

Таким чином, УАН протягом 1918 – 1920 рр. якщо і отримувала матеріальну підтримку від держави, то відбувалось це досить нерегулярно. Крім того, коштів, що виділялись владою, було вочевидь замало для вирішення життєвих питань становлення Академії та її установ.

Становлення і розвиток матеріальної бази Академії у першій половині 20-х рр. 1921 – 1925 рр. стали періодом становлення Української академії наук, формування наукових кадрів, пошуків організаційних форм науково-дослідної роботи та створення відповідної бази фінансування, забезпечення обладнанням тощо. Починаючи з 1921 р. поступово зростає матеріальна база Академії наук, збільшуються її штати та бюджет, активізується видавнича діяльність. У складі Академії вже знаходились Всенародна бібліотека, Музей мистецтв, Центральний архів, що обслуговували широкі кола громадськості [304, 2; 305, 15-17; 1001, 101].

Між тим, нагальним залишалося завдання подальшого розширення власної матеріально-фінансової бази. Це добре розуміли, насамперед, представники самої Академії. Ось чому значною мірою матеріальна база цієї наукової установи поповнювалась за рахунок індивідуальних пожертвувань самих академіків. Наприклад, С. О. Єфремов передав у дарунок історично-філологічному відділу Академії власну бібліотеку [662, 107; 1001, 244]. Ще 1918 р. Варвара Ханенко подарувала Академії своє зібрання пам'яток мистецтва і старовини разом зі своїм маєтком, на базі якого згодом було

засновано Музей мистецтв (зараз він носить ім'я Богдана і Варвари Ханенків). 1 лютого 1921 р. до складу Академії наук було передано Центральний архів давніх актів. 23 грудня того ж року власністю Академії стала Дніпровська біологічна станція, заснована Київським товариством аматорів природи ще 1909 р. [1035, 445-447].

Вживаючи цих заходів, радянська влада вважала, що вона робила достатньо для розвитку та покращення матеріальної бази Академії наук:

“Передача Академії земельних ділянок, заповідників, низки приміщень, друкарень, низки книгозбірень, музейних збірок; полегшення зносин Академії (поштові регалії); щодо академіків та інших співробітників: охоронні грамоти, академпайки; позакатегорійна оплата академіків; звільнення від військової служби співробітників – всі ці заходи, вважаючи їх цілковито достатніми для нормального життя академії наук, ставлять Академію в далеко краще, можна сказати привілейоване становище перед іншими категоріями культурних працівників та навіть робітничо-селянських, червоноармійських мас” (З документу “Висновки і пропозиції комісії НКО по обслідування стану та роботи ВУАН”) [206, 22; 1189, 59-60].

У 1922 р. Академії було передано ще низку будинків, а також колишню друкарню Києво-Печерської лаври, що значно поліпшило видавничі можливості ВУАН. У 1923 р. власністю Академії стала бібліотека колишньої Київської духовної академії разом з її будинком.

У доповідній записці заступника голови Наркомосу і заступника голови управління наукових закладів Я. Ряппо на ім'я В. Затонського підкреслювалось, що в 1923/24 рр. Академія отримала перший сформований бюджет і невелику типографію (в Лаврі). Саме з цього року починається деяке зміцнення її матеріальної бази. Якщо в 1923 р. кошторис ВУАН складав 36,8 тис. руб. у золотій валюті, а в 1924 р. – 37,8 тис. руб., то в 1925 р. – вже 210 тис. руб. [1001, 92].

Ці заходи надали можливість розпочати створення необхідних умов для покращення роботи ВУАН (саме так з 1921 р. стала називатися Українська Академія). Ще у 1922 р. було створено видавництво Академії наук, розпочинається організація нових кафедр, комісій тощо і вже наступного року ВУАН об'єднувала 35 науково-дослідних установ (інститутів і кафедр), чимало комітетів, комісій, в яких працювало 37 академіків, 111 штатних і 275 позаштатних наукових працівників [1182, 150].

Одним із завдань радянської влади було повне підпорядкування собі найвищої української наукової установи, перетворення її на слухняний орган радянської пропаганди, повне “перевиховання” академіків на радянський лад. З цією метою 1924 р. планувалось перевести Академію наук до Харкова, ближче до державних установ, але здійснити це не вдалося через брак коштів і необхідних приміщень [297, 9].

Зміцнення матеріальної бази Академії продовжувалось і в наступні роки. У своєму Звіті про діяльність за 1924-1926 рр. Народний комісаріат освіти підкреслював, що протягом трьох років фінансування цієї установи зросло з 918 тис. руб. у 1924/25 рр. (якщо цю цифру взяти за 100%) спочатку до 192,8% (тобто – до 1770 тис. руб. наступного фінансового року), а потім і до 295,6% (у 1926/27 рр.). (Зі звіту НКО УСРР до ЦК КП(б)У про діяльність в 1924-1926 рр. (13 серпня 1926 р.)) [1189, 63].

Таким чином, на середину 20-х рр. ВУАН в плані формування власної матеріально-фінансової бази знаходилася на етапі часткового вирішення проблем, серед яких на першому плані були вкрай обмежені можливості державного фінансування. Це заважало не тільки на належному рівні забезпечити фінансування основного обсягу науково-дослідних робіт, але й вирішити найбільш нагальні матеріально-побутові проблеми науковців та членів їх родин.

Організація академічного життя (структура та функції, управління, склад, особливі права УАН) На початку 20-х рр. академічне життя було

організовано відповідно до Статуту 1918 р., розробленого у дусі демократичних уявлень про академічні свободи та автономію академічних установ. Зрозуміло, що це не давало можливості новій владі повністю контролювати діяльність Академії. У 1921 р. відбулися перші спроби радянського керівництва адміністративними методами перебудувати роботу УАН і підпорядкувати її радянським органам. Для організації наукової роботи та керівництва діяльністю наукових закладів в республіканському масштабі у цьому році у складі Укрголовпрофосвіти Наркомосу було створено Науковий комітет, якому підпорядковувалися всі наукові установи України. Створення цього керівного підрозділу здійснювалося з чітким усвідомленням відповідної мети – централізації управління наукою та директивної переорієнтації її на виконання настанов радянської влади: “В 1921 р. у зв’язку з реорганізацією університетів, питання про стан науки в системі радянського будівництва стояло дуже гостро тому, що старі університети були цитаделлю чистої науки й як навчальні установи не задовольняли нагальних потреб, оскільки не ставили перед собою практично-життєвих завдань” [135, 5].

Головним державним науковим центром республіки залишалася УАН. На неї покладалися завдання організації й координації діяльності наукових закладів УСРР та окремих вчених, вивчення досягнень науки за кордоном, спрямування її розвитку згідно з потребами народного господарства країни.

5 лютого 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову “Про науку та вищі школи”. Новий нарком освіти Г.Ф. Гринько ініціював реформу не тільки вищої школи, а й науки та системи її взаємин з державними органами. Він активно почав втручатися в життя Академії, порушуючи усталені демократичні традиції її функціонування [1182, 151].

14 червня 1921 р. Раднарком УСРР затвердив Положення, згідно з яким регламентувалася діяльність УАН як найвищої наукової державної установи України. 22 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив Кодекс законів про народну освіту, складовою частиною якого було Положення про Всеукраїнську

академію наук (як вже зазначалося, УАН було перейменовано на ВУАН). Цим було задекларовано намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України, оскільки Західна Україна на той час була відокремлена від території радянської України. Академія наук повинна була допомагати в налагодженні роботи кафедр, об'єднувати й спрямовувати роботу наукових установ периферії. Згідно зі статутом Академія мала стати “дійсним новим центром української думки як в межах УСРР, так і для інших українських земель СРСР та закордону, ... перетворюючи таким чином наукову роботу ВУАН в органічну складову будівничого процесу УСРР”. Статут надавав тверду правову базу діяльності ВУАН, забезпечував наукову самодіяльність, передбачав досить широкі права академічного самоврядування, ставив ВУАН на чільне місце серед інших наукових інституцій, керованих радянських урядом через НКО [206, 22-24].

На Академію наук покладалася координація роботи наукових установ республіки та окремих учених, надавалося право присвоювати вищі наукові звання, передавалися у її відання науково-дослідні інститути та установи, що діяли в Україні. Статут передбачав поділ Академії вже на 5 відділів (природничо-математичних наук, суспільно-історичних, народного господарства, педагогіки та медицини), але на практиці в наступні роки продовжували діяти ті ж три, що були засновані ще 1918 р. Кожний відділ мав поділятися на секції й бюро, окремо повинна була діяти секція прикладної науки і техніки [1190, 71-74].

Загальне керівництво покладалося на раду ВУАН, до якої входили всі дійсні члени академії і представники Наркомосвіти. Повсякденну діяльність організовувала і очолювала президія у складі президента, його заступника і неодмінного секретаря. Вона затверджувала плани щорічної роботи Академії, штати, кошториси, звіти та вирішувала всі інші наукові і господарські питання діяльності ВУАН. Нові дійсні члени Академії обиралися її радою за пропозиціями відділів. До складу Академії входили: дійсні члени, які

затверджувались Наркомосом; члени-кореспонденти; наукові співробітники (члени-співробітники). Крім того, члени Академії поділялись на штатних, що займали певні посади та позаштатних, кількість яких не обмежувалась. Окремим розділом затверджувались особливі права академії. Вона мала право самостійно нагороджувати за видатні заслуги вищими науковими званнями. Академії надали гарантії отримання всіх друкованих виробів (по 12 примірників), що видавалися в Україні й за її межами [1182, 152-153].

Згідно з Положенням 1921 р. Академія наук підпорядковувалася безпосередньо Народному комісаріату освіти УСРР і повинна була діяти за його загальними вказівками та повідомляти про всі найважливіші наукові відкриття й досягнення. Усі інші наукові установи республіки, у свою чергу, мусили періодично звітуватися перед відповідними відділами ВУАН. На Академію покладалося завдання підтримувати, координувати, організовувати науково-творчу роботу усіх наукових установ і окремих громадян УСРР. ВУАН повинна була скликати з'їзди, конференції, наради з різних наукових питань, допомагати всім іншим науковим установам, розробляти загальний план “організованої наукової праці у всіх галузях знання”.

Це Положення про ВУАН мало замінити статут 1918 р., проте звіти про діяльність ВУАН у 1922 р., а також інші документи свідчать, що протягом наступних кількох років Академія продовжувала жити за старим статутом, а Положення 1921 р. так і не було впроваджене в повному обсязі. Так, у листопаді 1921 р. у своєму листі до ВУАН нарком освіти УСРР Г.Ф. Гринько висловлював турботу про те, що “педагогічний і медичний відділи, а також відділ досягнень техніки, що передбачаються статутом, зовсім не організовані”. З одного боку, це свідчило про поширеність певних консервативних настроїв серед працівників академічних структур, а з іншого (і це було, на наш погляд, найсуттєвішим) за кризових умов перших повоєнних років республіка просто не мала вдосталь коштів та організаційних ресурсів для впровадження академічних новацій. Нарком освіти УСРР Г.Ф. Гринько наполягав на тому,

щоб в розробці нового статуту Академії брали участь діячі Українського наукового товариства, і щоб вона об'єднала у своїх лавах “всі місцеві наукові організації на Україні”. Нарком запевняв в необхідності якнайшвидшого злиття УАН з Українським науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка (далі в тексті – УНТ), яке існувало в Києві з 1907 р. [1182, 153-154]. Це питання було вирішено протягом 1921 р. Одночасно до складу ВУАН увійшло також Товариство Нестора-Літописця [1147, 32-33].

Українське наукове товариство було створене за участі й під безпосереднім керівництвом М.С. Грушевського у 1906 р., і його діяльність мала суто науковий характер. Спочатку УНТ поділялося на три, пізніше – на чотири секції: історичну, філологічну, медичну, природничу. Поразка революції 1905–1907 рр., початок реакції, столипінський циркуляр 1910 р., що забороняв діяльність українських громадських організацій – все це примусило емігрувати частину української інтелігенції, й діяльність УНТ загальмувалася. Ще важче стало працювати українським вченим з початком світової війни. Тільки після лютневої революції 1917 р. роботу товариства було поновлено. Одним зі своїх головних завдань воно висунуло необхідність найскорішої розбудови Української Академії наук. Коли за часів Української держави П. Скоропадського було складено комісію по підготовці створення АН на чолі з академіком РАН В.І. Вернадським, до її складу увійшло 3 представники УНТ: Г.Г. Павлуцький, Є.К. Тимченко, П.А. Тутковський. У 1921 р. в УНТ діяло 19 секцій [64, 364].

1 лютого 1921 р. Г.Ф. Гринько звернувся до УНТ з листом, в якому запропонував Товариству взяти активну участь у справі реорганізації наукової роботи в Україні й наполегливо пропонував провести об'єднання УНТ з Академією. У цьому листі він зазначав: “Зважаючи на те, що в Києві в працю ВУАН вже було втягнуто декілька сотень дійсних членів і співробітників УНТ, доцільнішим було б об'єднати зусилля обох установ” [64, 364]. На засіданні ради УНТ 27 лютого 1921 р., коли під час обговорення листа наркома освіти постало питання про необхідність об'єднання УНТ і УАН в єдину

всеукраїнську наукову установу, після бурхливого обговорення було схвалене позитивне рішення та вирішено скликати 6 березня надзвичайні загальні збори членів УНТ з цього питання. З лютого до травня 1921 р. відбулася необхідна підготовча робота. 4 березня 1921 р. рада УНТ обрала комісію у складі А. Кримського, О. Янати та О. Корчака-Чепурківського, якій було доручено підготувати проект постанови надзвичайних зборів УНТ [1182, 155].

6 березня на надзвичайному засіданні ради УНТ проект постанови було розглянуто й запропоновано надзвичайним зборам. У проекті зазначалося, що існування й розвиток двох найвищих наукових центрів – Українського наукового товариства та Української академії наук – є значною мірою “історичною помилкою, яку (відтепер) не можна виправдати ані внутрішньою доцільністю організації науки, ані умовами загальнодержавного будівництва. З метою найдоцільнішої організації і розвитку наукової роботи в Україні було запропоновано об’єднати УНТ і УАН в єдиний всеукраїнський науковий центр. Постановою створювалася спільна комісія з трьох представників УНТ та трьох від Академії, а також члена, обраного ними спільно. Було прийнято рішення про створення відповідних підкомісій, які мали разом з комісією розробити план об’єднання існуючих установ УАН і УНТ – інструкцію, що регулювала б процеси об’єднання. Членами комісії від УНТ було обрано А. Кримського, Є. Черняхівського, О. Янату, заступником члена спочатку М. Грушевського, а потім – А. Лободу.

18 квітня 1921 р. на засіданні ради УНТ було заслухано повідомлення А. Кримського та О. Янати про об’єднання УНТ і УАН. Було відзначено, що секції УНТ входять до Академії як окремі установи в разі відсутності в ній відповідних секцій, або зливаються в спільну секцію чи комісію. 14 травня 1921 р. надзвичайні ліквідаційні збори членів УНТ заслухали звіт повідомлення ліквідаційної комісії і ухвалили постанову продовжити її повноваження до остаточної підготовки звіту про діяльність. Організаційні засади об’єднання було в основному розроблено на засіданні ради УНТ 24 травня 1921 р. Саме ця

рада (у складі 8 осіб) на чолі з академіком А. Ю. Кримським ухвалила рішення, через 5 днів затверджене загальними зборами УНТ, про його об'єднання з УАН. Спільне зібрання, заслухавши звіт комісії про проведену роботу, ухвалило проект плану об'єднання УНТ та УАН з 1 червня 1921 р. УНТ відтоді припинило своє існування як незалежна установа, але в “Звідомленнях про діяльність ВУАН за 1921 р.” зазначалося, що відбулося це “швидше з неволі, ніж з волі, насамперед через тиск з боку наркома освіти УСРР”.

Загальна складність налагодження повоєнного життя позначалася на усіх аспектах забезпечення освітянської та наукової сфери, що спричиняло відповідні реорганізаційні заходи та намагання влади скоротити тягар своїх бюджетних зобов'язань шляхом скорочень штатів. На початку 1922 р. в Академії наук працювала надзвичайна ревізійна комісія, результатом роботи якої стала ухвала 18 лютого 1922 р. колегією Наркомосвіти УСРР рішення про необхідність скорочення штатів Академії наук у зв'язку з організацією науково-дослідних кафедр і обмеженістю коштів на утримання ВУАН. Згодом вийшов наказ про скорочення штату співробітників Академії з 606 до 149 осіб.

ВУАН повинна була виконати цей наказ, але зважаючи на те, що для утримання належних їй помешкань, потрібна була певна кількість технічного персоналу, скорочення проводилося насамперед за рахунок наукових співробітників [1182, 155-156].

Академік С. Єфремов у своїй доповіді до Управлінням науковими установами Наркомосу УСРР від 20 липня 1927 р. заявляв: “До березня 1923 р. в УАН працювало понад 500 осіб, а з 1923 р. – 127”. Це призвело до того, що з'явилися “установи академії, що мають 1-2 штатних працівники при безоплатному голові, а то є й такі, що не мають жодного платного працівника”. Наприкінці 1923 р. нова вимога з центру примусила ВУАН провести чергове скорочення штатів знов таки за рахунок переважно наукових працівників. Отже, на кінець року в Академії залишилося лише 117 штатних співробітників, а саме: 82 “суто наукових” (разом з академіками); 21 технічно-науковий; 14 –

нижчих службовців (двірників, швейцарів, кур'єрів). Лише в 1926/27 рр. штат Академії було трохи збільшено (до 180 осіб) [163, 6].

Окреслені процеси свідчили про істотне зниження ролі Академії як провідного центру наукових досліджень та координаційного органу, покликаного консолідувати наукове співтовариство й визначати пріоритети наукового пошуку. На наш погляд, епідемія реорганізацій (фактично – безперервних скорочень) ще не була продуманою і організованою кампанією, спрямованою на руйнацію української науки. Втім, вона готувала ґрунт для подальшого наступу на національні академічні інституції. Не менш симптоматичним було й те, що протягом першої половини 20-х рр. декілька разів змінювався склад керівних органів Академії наук. На початок 1921 р. головою УАН залишався видатний український вчений, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В.І. Вернадський, обраний на цю посаду ще 1918 р. У квітні 1921 р. він відмовився від обов'язків Президента УАН у зв'язку з від'їздом до Петрограду на наукову роботу. Його повноваження були офіційно припинені Спільним зібранням УАН 9 травня 1921 р. 18 липня головою Академії наук обрали М.П. Василенка – колишнього міністра науки і культури в уряді Скоропадського. Але новообраний керівник з першого дня перебування на посаді стикнувся з недовірою з боку нової влади. Наркомос освіти намагався контролювати кожний крок внутрішньоакадемічного життя. Пригадали й діяльність М. Василенка в гетьманському уряді. Врешті решт його повноваження не були визнані владою та згідно з розпорядженням із Харкова він був усунутий з займаної посади. Наркомос України, нехтуючи думкою вчених і академічним статутом, вдався до волюнтаристських дій – відмовив у затвердженні всього складу президії ВУАН без обговорення причин такої акції. 27 лютого 1922 р. М. Василенко, незважаючи на умовляння колег-академіків, склав з себе обов'язки президента. У березні 1922 р. були проведені перевибори. Президентом став найстаріший на той час серед академіків

О.І. Левицький. Невдовзі він пішов з життя, і в червні 1922 р. на цю посаду обрали академіка В.І. Липського [1182, 156-157].

У 1923 р. до складу Академії входило 35 науково-дослідних установ: інститутів, кафедр, комісій, кабінетів тощо. При ВУАН існувало 5 наукових товариств. Наукову роботу вели 37 академіків, 111 штатних і 275 позаштатних наукових працівників. Переважна частина наукових кадрів зосереджувалася в Києві (25 з 37 академіків були киянами) [1001, 99].

У 1923-1924 рр. в Україну повертається з еміграції частина українських вчених на чолі з М.С. Грушевським, які розпочали за нових політичних умов відновлення національної культури [319, 1; 320, 1]. Відновилася робота у складі ВУАН історичної секції Українського наукового товариства. Грушевський особисто очолив кафедру історії українського народу та взяв на себе обов'язки редактора часопису "Україна", що виходив до 1930 р., ставши справжньою науковою трибуною для українців усього світу.

У 1924/25 рр. АН поділилася на 3 відділи: історико-філологічний; фізико-математичний; соціально-економічний. По історико-філологічному відділу було 7 штатних академіків, 10 позаштатних та 2 директори з правами академіків; по фізико-математичному – 13 штатних, 12 – позаштатних та 2 директори з правами академіків; по соціально-економічному – 3 штатних та 3 позаштатних академіки. При кожному з відділів працювали наукові співробітники. Крім того, при спільному зібранні передбачалося 8 штатних і 19 позаштатних працівників, при господарчій управі Академії – 4 члени-академіки та 1 секретар, у канцелярії та господарчому апараті – 38 штатних працівників [102, 281].

Протягом першої половини 20-х рр. продовжувалося розширення складу Академії наук. У 1921 р. дійсними членами ВУАН було обрано відомих вчених: ботаніка-фізіолога Є.П. Вотчала, гігієніста-епідеміолога О.В. Корчака-Чепурківського, ботаніка О.В. Фоміна, історика В.С. Іконникова (Росія), палеозоолога М.В. Павлову, мистецтвознавця Ф.І. Шміта; у 1922 р. –

математика М.М. Крилова, мікробіолога Д.К. Заболотного, зоолога І.І. Шмальгаузена, етнографа А.М. Лободу, мистецтвознавця О.П. Новицького, хіміка В.Г. Шапошникова, філософа О.М. Гілярова; у 1923 р. – правознавця О.М. Гуляєва; у 1924 р. – мікробіолога Л. Тарсевича та історика М.С. Грушевського [325, 1]; у 1925 р.: хіміка Л.В. Писаржевського, економіста Л.М. Яснопольського, економіста В.Ф. Левитського, математика С.Н. Берштейна, правознавця В.М. Гордона та ін.

У 1925 р. було обрано перших членів-кореспондентів ВУАН: хіміка Є.С. Буркзера, історика права М.О. Максимейка, історика Д.І. Яворницького [661, 37], ботаніків В.К. Залеського та П.М. Крилова, письменницю О.П. Косач (Олену Пчілку), філософа С.Ю. Семковського та ін. [1001, 98-99].

Склад Академії поповнювався за рахунок обрання видатних вчених як України, так і Росії. Так, у 1925-1927 рр. дійсними членами ВУАН було обрано: лікаря-терапевта Ф.Г. Яновського, лікаря-патологоанатома М.Ф. Мельникова-Разведенкова, історика В.П. Бузескула [1061, 33], правознавця В.Е. Грабара, фізіолога В.Я. Данилевського, механіка К.К. Симінського, географа П.К. Козлова (Росія), хіміка М.С. Курнакова (Росія), сходознавця С.Ф. Ольденбурга (Росія), економіста С.І. Солнцева (Росія) [996, 106].

З точки зору складу академіків, недоліком роботи ВУАН на цьому етапі вважалося те, що вона дуже повільно поповнювала свої лави молодими кадрами. Також незадоволення викликав той факт, що наукова робота дійсних членів цієї установи практично не виходила за межі Києва. Академії дорікали й за те, що до її роботи майже не залучалися українські наукові сили з-за кордону. Склад керівних органів також було “майже цілковито обмежено колом “старих” українських діячів” [206, 22].

З 1922 по 1928 рр. керівництво ВУАН діяло в незмінному складі. Головою Академії залишався академік В.І. Липський, а неодмінним секретарем – А.Ю. Кримський.

Рада Академії, що згідно п. 4 статуту мала складатися з академіків, затверджених НКО, практично не збиралася. Замість неї діяло спільне зібрання Академії, передбачене ще статутом 1918 р. [206, 24].

Президія ВУАН, обрана у 1922 р., “фактично не існувала й жодних слідів своєї роботи не залишила, бо жодного протоколу засідань Президії за всі шість років немає. Її функції виконувала Управа Академії, де замість Президента – глави Президії – головування перебрав віце-президент. Фактично з 1922 р. Управа взяла в свої руки керування роботою Академії й замінила собою її президію” [206, 26].

24 липня 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову про Академію наук як найвищу всесоюзну установу, внаслідок чого ВУАН втратила свою самостійність, фактично перетворившись на філію АН СРСР. Партійно-радянське керівництво дедалі більше стало втручатися у процес роботи ВУАН, особливо під час обрання її керівних органів та ухвалення рішень.

Загалом цей процес знайшов показове відображення у реорганізації керівництва ВУАН у 1927–1929 рр. Ще в листопаді 1923 р. відбувся перший з'їзд наукових працівників СРСР. На ньому, а потім на пленумі Головнауки було розроблено й ухвалено проект нового статуту [138, 72], згідно з яким передбачався поділ Академії лише на 2 відділи: природничо-технічних та соціально-історичних наук [143, 137]. Всі академіки проголосували за цей статут [186, 171]. Як засвідчив операційний план Укрголовнауки на 1926–1927 рр., “ВУАН складатиметься з двох відділів: I – природничо-технічного і II – економічно-соціального, причому особливу увагу треба буде звернути на зміцнення I-го відділу” [143, 104].

У “Доповідній записці заступника голови Наркомосу і заступника голови управління наукових закладів Я. Ряппо В. Затонському (щодо реорганізації АН)” підкреслювалось: “Реалізація нового статуту вимагає низки організаційних заходів, що торкаються виборів та призначень, а саме:

- Необхідно провести вибори президії Академії.

- Поповнити число академіків і співробітників тих галузей, які слабо представлені (соціально-історичних, медичних, педагогічних наук).
- Влити в число наукових співробітників і кореспондентів Академії комуністів.
- Ввести в число встановленої Академії Інститут марксизму і низку нових науково-дослідних кафедр” [186, 171-172].

Передбачалося розширити склад Президії до 5 осіб: президент, віцепрезидент, неодмінний секретар, секретарі двох відділень. Пропонувалися навіть конкретні прізвища до цього складу: президент – Тутковський; віцепрезидент – комуніст (Шліхтер); неодмінний секретар – Кримський; секретар I відділення – Вотчал або Фомін; секретар II відділення – Грушевський [186, 172-175]. Раніше на посаду голови ВУАН пропонувалася кандидатура М.С. Грушевського, але за умови, що він дезавує деякі свої вислови, зроблені в еміграції (зокрема щодо відсутності в Україні “народної справи”) і наголосить на тому, що “радянська влада спирається на маси і робить те, що потрібно українським трудящим масам і народу України” [321, 1]. Грушевський повинен був рішуче відмежуватись від української еміграції і антирадянських кіл. Такою була ціна висування його на посаду президента. Можновладці вважали, що “при введенні в життя нового статуту і перевиборів керівних органів Академії має бути скликаним розширений пленум Української академії наук з широкою участю наукових кіл та громадських діячів і з представництвом від уряду з тим, щоб була тверда гарантія проведення цього пленуму під кутом зору об’єднання науки з Радянською владою, під кутом зору абсолютно радянського” [195, 73].

Порядок ухвалення та зміст статуту свідчать, що фактично з цього часу розпочинається пряме втручання органів радянського керівництва в роботу Академії наук. Оперативним планом НКО на 1927/28 рр. передбачалося провести обслідування роботи ВУАН, організувати перевибори її президії і підготувати перехід ВУАН на новий статут [195, 105]. 1 лютого 1928 р. відбулося загальне зібрання Академії, де обговорювалось повідомлення НКО

про невизнання минулих академічних зборів правочинними. Академіки постановили визнати, що тільки “загальне зібрання є законним”. Саме це рішення академіків стало підставою для прямого втручання державних органів у роботу наукової установи. Було заявлено про необхідність “терміново надіслати комісію для вивчення роботи президії АН”, а в пресі офіційно оголосити про “необхідність ліквідації дряг в Академії” [200, 1-3].

У лютому 1928 р. комісія Наркомосвіти провела всебічний аналіз діяльності ВУАН і виявила серйозні недоліки в її роботі. Зокрема, йшлося про те, що рада Академії зовсім не функціонувала, а згідно статуту вона мала стати її керівним органом. Зазначалося також, що кафедри, комісії та кабінети працювали ізольовано, без взаємних ділових зв'язків. Неважко побачити, що ці недоліки носили багато в чому суто формальний характер (цим можна дорікати будь-яку академічну установу чи інститут у будь-який час). Як наслідок, було зроблено висновок про необхідність поліпшити роботу Академії, особливо її організаційну побудову [1001, 102]. Але найголовнішим було те, що радянську владу категорично не влаштовувала робота старого керівництва Академії наук, “бо президія на чолі з Липським, Єфремовим і Кримським аж до 1928 р. вперто перешкоджала будь-якій спробі хоч трохи спрямувати наукову роботу в дусі радянського статуту” [227, 84; 318, 7].

9 березня 1928 року було видано постанову Наркомосвіти про зміни в організаційних принципах роботи ВУАН, якою затверджувалося Положення про роботу ради ВУАН, на яку покладалося загальне керівництво науково-дослідною діяльністю й науково-організаційною роботою. До складу ради увійшли дійсні члени Академії й кілька повноважних представників Наркомосвіти. Члени-кореспонденти та керівники всіх академічних установ мали дорадчий голос. Повсякденну керівну і організаційну роботу здійснювала президія Академії наук [1001, 102-103]. Таким чином, влада повністю могла розраховувати на всебічний контроль над діяльністю цієї установи.

Прикладом прямого втручання радянського керівництва може служити постановча частина протоколу засідання колегії НКО УСРР від 15 травня 1928 р.:

“Кандидатуру Заболотного Д.К. на президента – затвердити.

Кандидатуру ак. Воблого на віце-президента – затвердити.

Кандидатуру ак. Кримського на неодмінного секретаря – вважати за неможливе затвердити” [200, 14].

Як бачимо, Наркомос відверто відмовлявся прислухатися до думки академіків. Тоді ж, у травні 1928 р. відбулася перша сесія ради ВУАН, де було обрано нову президію. Президентом АН, як і було “заплановано”, став Д.К. Заболотний, віце-президентом – К.Г. Воблій [301, 9]. Неодмінним секретарем було обрано О.В. Корчака-Чепурківського. Рада накреслила широку програму перебудови діяльності Академії. Наступного 1929 р. партійно-радянське керівництво України наважилося здійснити давно заплановані заходи впливу на рішення ВУАН шляхом істотного збільшення кількості дійсних членів [829, 155]. Для забезпечення бажаних результатів вибори здійснювалися, як виняток, відкритим голосуванням. Влада зробила ставку на поновлення кадрового потенціалу ВУАН шляхом збільшення кількості академіків та членів-кореспондентів за рахунок кандидатур, визначених ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Щоправда на тому етапі в цековському списку все ж таки переважали науковці, які за умови лояльності до влади мали всі об’єктивні підстави для того, щоб стати дійсними членами ВУАН. 16 квітня 1929 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову про обрання нових дійсних членів АН з залученням до участі у виборах широких кіл спеціалістів, партійних та радянських організацій, наукової громадськості. Кандидатів висунули 94 наукові установи республіки. Список зі 118 вчених було опубліковано в пресі [1001, 103].

У травні 1929 р. відбулася Всеукраїнська нарада керівних працівників наукових установ, вищих навчальних закладів та наукових товариств республіки, скликана Наркомосвіти України. На цьому зібранні були створені

спеціальні комісії для всебічного розгляду висунутих кандидатур, які, в разі ухвалення їх комісіями, підлягали обговорюванню на засіданнях відділів Академії. 29 червня 1929 р. рада ВУАН обрала 34 нових академіка. Серед них: Д.І. Яворницького (історичні науки, етнографія), Янка Купалу (мова і література), М.І. Вавилова (сільськогосподарські науки), Є.В. Опокова (геологія, гідрологія, географія), О.М. Динника (технічні науки), Є.І. Орлова (хімічні науки), О.В. Леонтовича (сільськогосподарські науки), О.В. Палладіна (хімічні науки), Є.О. Патона (технічні науки), Г.Ф. Проскуру (технічні науки), А.О. Сапегіна (сільськогосподарські науки), Д.К. Третьякова (сільськогосподарські науки), М.М. Федорова (технічні науки), П.Г. Тичину (мова і література). Не усі новообрані академіки за своєю спеціалізацією відповідали профілю тих секцій, дійсними членами яких їх було обрано [1001, 103].

Партійні органи контролювали процес як висування, так і обговорення кандидатів. До обласних комітетів партії від імені ЦК КП(б)У було розіслано закритого листа в якому повідомлялося: “Завтра в “Вістях” буде надруковано список кандидатів, що виставлено до Академії наук. Необхідно розпочати обговорення виставлених кандидатів та рекомендації до ВУАН, а також одводити тим, що їх проводити не треба. В додаток до переданого листа в цій справі, ЦК повідомляє про список кандидатів, яких треба підтримати і рекомендувати, а також про кандидатів, яких треба відводити як в пресі, так і на зборах”. Далі додавався перелік осіб, яких партія бажала бачити у складі ВУАН: “Список № 1. Скрипник, Затонський, Шліхтер, Юринець, Яворський, Ігнатовський, Крижановський, Семковський, Вавілов, Палладін, Рудницький, Опоков, Соколовський, Кравчук, Тичина, Янко Купала, Возняк, Щурат, Колеса, Слабченко, Орлов Г.І. (хімія), Яворницький, Холодний, Різниченко, Усенко, Гольдман, Третьяков, Проскура, Динник, Сапегін, Любименко, Яната, Леонтович, Білоусов. Щодо кандидатур із тих, що оголошено, яких треба одводити, то вони такі: Одеса: Варнеке, Томсон, Браунер, Лисенко; Київ:

Воскобойников, Тижненко, Чаговець, Душечкін, Колтунов, Філіповський, Крантовський; Харків: Каган, Златогоров, Рубашкін, Єгоров, Криштахович, Соболев, Фомін; Дніпропетровськ: Грідіна, Заборовський, Рерихт”.

Надавалися навіть конкретні рекомендації щодо того, як саме треба проводити відвід кандидатів: “Відводи треба добре організувати, щоб вони носили принциповий характер або по лінії політичній, або ідеологічній, чи громадській, а також з боку ставлення кандидата до українського культурного процесу. При відводах треба спиратися на факти, зокрема, на факти з громадської та ідеологічної роботи кандидатів, надаючи по можливості цитати з творів на зборах та в статях до преси. Підкреслюю знову, що відведення мають носити тактовний характер” [201, 3-3зв]. Одночасно розгорталися репресії й всередині Академії, про що вже докладно йшлося у попередньому розділі. 28 листопада 1929 р. сесія ради Академії наук прийняла резолюцію про засудження діяльності “СВУ” і “причетних” до неї членів Академії. Компартиєне керівництво давало чіткі рекомендації з цього приводу: “Президія ВУАН розглянула й засудила відомий виступ академіка Єфремова С. <...> Треба досягти того, щоб всі ці збори й засідання ухвалили резолюції, що приєднуються до постанови президії ВУАН. Резолюції ці містити в місцевій пресі та передавати через РАТАУ” [206, 5]. Після СВУ було “викрито” ще одну “ворожу організацію” – “Український національний центр” (УНЦ) та його структурний підрозділ – “Українську військову організацію” (УВО).

У грудні 1929 р. помер академік Д.К. Заболотний, який пробув головою ВУАН трохи більше року. У липні 1930 р. новим президентом було обрано академіка О.О. Богомольця [1001, 104]. З 1929 р. Академія регулярно оголошувала конкурси на заміщення посад керівників установ, наукових співробітників, асистентів і навіть молодшого обслуговуючого персоналу [1001, 109].

У 1930 р. Наркомосвіти прийняв постанову про заснування в Академії наук аспірантури. У 1931 р. до Інституту соціалістичної реконструкції сільського

господарства було прийнято перших 50 аспірантів. У січні 1932 р. Наркомосвіти уперше відкрив 28 вакансій для прийому аспірантів до інших установ Академії: по математичному циклу – 6, Інституту будівельної механіки – 6, кафедрі транспортної механіки – 4, кафедрі інженерних споруджень – 4, кафедрі фізіології – 3, кафедрі хімічної технології – 3, кафедрі гірничої механіки – 2 [1001, 109]. Завдяки новому поповненню кількість дійсних членів ВУАН набагато зростає. Якщо на 1 січня 1929 р. налічувалося 29 штатних 18 позаштатних академіків, то на 1 січня 1930 р. їх було 79. 30 жовтня 1930 р. рада Академії обрала ще трьох дійсних членів: К.К. Гедройца (грунтознавство), М.Г. Світальського (геологія) та М.І. Палієнка (право) [1182, 163-165].

Отже, протягом 20-х рр. за підтримки влади відбулося матеріально-технічне та організаційне становлення Академії. В той же час розпочався наступ партійно-радянського керівництва на академічні свободи.

Розвиток академічних інституцій у 30-і рр. Статут 1936 р. У липні 1930 р. на сесії ради ВУАН було проведено комплектування усіх її структурних підрозділів у цикли та прийнято постанову про злиття 2 відділів: історико-філологічних і соціально-економічних наук. Після цієї реорганізації у складі Академії залишилися лише 2 відділи: природничо-технічний та соціально-економічний, кожний з яких складався з відповідних циклів – перший з семи (математичних, індустріально-технічних, фізико-хімічних, геолого-географічних, біо-ботанічних, біо-зоологічних, медичних наук), а другий – з чотирьох (економічних наук, філософії і соціології, історичних наук, а також мови, літератури і мистецтва).

До першого відділу увійшли Інститут будівельної механіки, 45 кафедр, 13 комісій та 23 кабінети. До другого – Інститут мовознавства, Інститут демографії, Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства, 23 кафедри, 39 комісій та 12 кабінетів. Крім того, при президії ВУАН працювало ще 4 окремих комісії. Всього ж у складі Академії наук у 1931 р. налічувалося вже 164 науково-дослідні установи.

Керівництво новоутвореними підрозділами і відділами лягало на обрані ними президії. Головою президії природничо-технічного відділу став академік О.В. Фомін, президію соціально-економічного відділу очолив академік О.Г. Шліхтер [1001, 105-106].

У листопаді 1931 р. склад президії Академії було розширено до 7 осіб: президент О.О. Богомолець, віце-президенти – О.Г. Шліхтер і К.К. Симінський, члени – Д.І. Багалій, О.Г. Гольдман, О.В. Палладін та неодмінний секретар – О.В. Корчак-Чепурківський [1212, 410-411]. Протягом двох років усі дійсні члени були забезпечені штатними посадами. З 1931 р. не залишилося жодного позаштатного академіка.

1933-1937 рр. стали періодом переходу Академії на новий статут, перебудови її структури. 27 липня 1933 р. Президія ЦВК СРСР заслухала доповіді Всесоюзної, Всеукраїнської та Білоруської академії наук про їхню роботу й прийняла відповідну постанову [1001, 113].

ВУАН починає зазнавати докорінних змін науково-організаційного характеру. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 березня 1934 р. та постановою ВУЦВК від 1 квітня 1934 р. для досягнення “повнішого зв’язку роботи Всеукраїнської Академії наук з практикою соціалістичного будівництва та щоб забезпечити систематичне співробітництво ВУАН з народними комісаріатами і Держпланом УСРР” Академія підпорядковувалась безпосередньо Раднаркому УСРР [645, 47-48]. Докорінно було перебудовано її структуру. Як вже зазначалося, з січня 1934 р. основною структурною одиницею став науково-дослідний інститут, зазвичай очолюваний директором. На базі невеликих інститутів, кабінетів, кафедр і лабораторій у складі Академії було створено нові або значно розширено діючі науково-дослідні інститути: хімії, хімічної технології, фізичної хімії, фізики, геології, математики, зообіології, мікробіології та епідеміології, ботаніки, клінічної фізіології, біохімії, електрозварювання, будівельної механіки, транспортної механіки, гірничої механіки, історико-археографічний, історії матеріальної культури,

мовознавства, демографії тощо. Крім того, безпосередньо президії були підпорядковані: Рада з вивчення продуктивних сил УСРР, планова комісія, редакційно-видавнича рада, видавництво, друкарня та інші установи. Незначна кількість кафедр та комісій, залишена у віданні президії, згодом влилася до складу інститутів. Частина підпорядкованих Академії музеїв та заповідників була передана відповідним інститутам, решта – Народному комісаріату освіти УСРР. Безпосередньо при президії Академії працювали також її секретаріат, сектор підготовки кадрів та адміністративно-фінансове управління. У 1934 р. було встановлено єдиний бюджет Академії наук, який розподілявся між інститутами відповідно до їх потреб [1001, 114].

Таким чином, в Академії наук замість 164 невеликих інститутів, розрізнених лабораторій та кафедр було створено науково-дослідні інститути, які разом з установами при президії становили всього 36 структурних одиниць. Об'єднання невеликих академічних установ в науково-дослідні інститути сприяло концентрації наукових сил, їх мобілізації на основних напрямках наукових досліджень.

Історичну роль для подальшого розвитку Академії мало перенесення столиці УСРР до Києва. Це ліквідувало відрив Академії наук від центральних урядових органів і забезпечило “безпосередній провід і допомогу в щоденній роботі АН УСРР з боку Центрального Комітету КП(б)У та радянського уряду” [645, 29]. З початку 30-х рр. було взято курс на розширення складу ВУАН за рахунок партійних і радянських кадрів. У квітні 1930 р. в Академії було засновано парторганізацію. Спочатку вона складалася лише з 11 членів партії, але поступово її лави зростали. На засіданні фракції ВУАН 17 жовтня 1932 р. було прийнято рішення “доручити партчастині подати конкретний план притягнення нових партійних кадрів до роботи ВУАН, особливо на 1-й відділ ВУАН” [1182, 167]. В Доповідній записці А. Шліхтера секретарю фракції ВУАН В. Затонському від 17 березня 1933 р. підкреслювалось, що нове партійне керівництво ВУАН не врахувало свої колишні помилки і не

перебудувало своєї роботи, чому й необхідні термінові заходи по рішучому організаційному зміцненню постійними працівниками партійної частини президії ВУАН [222, 11-12]. Вимагалось доповнити склад академії видатними науковцями і практиками-господарниками, переважно партійцями [227, 84-95]. Одночасно з цим у зв'язку зі збільшенням обсягу наукових досліджень пропонувалось поповнити склад академіків та організувати нові науково-дослідні установи.

27 травня 1934 р. на сесії Всеукраїнської Академії наук було обрано 9 нових дійсних членів: І.Й. Агол (загальна біологія), В.П. Вороб'йов (анатомія людини), О.І. Лейпунський (фізика), Т.Д. Лисенко (селекція і генетика), М.Д. Стражеско (клінічна медицина), О.І. Ющенко (психоневрологія), О.Ю. Шмідт (математика), В.П. Яворський (органічна хімія) та М. Супруненко, а також 18 членів-кореспондентів: М.Х. Орлов, В.Є. Дяченко, Н.І. Ахієзер (математика); О.П. Дзеніс (радянське будівництво і право); В.П. Протопопов (психоневрологія); Д.О. Свиренко (ботаніка); С.В. Серенсен (будівельна механіка); М.І. Ситенко (ортопедія); В.П. Філатов (офтальмологія); І.М. Францевич (фізична хімія); Г.В. Фольборт (фізіологія); Є.С. Шабліовський (літературознавство) [645, 103-104].

Як зазначалося у доповіді неодмінного секретаря ВУАН академіка О.В. Палладіна про роботу Академії за 1934 р., її кадровий потенціал протягом 1934 р. значно зріс [645, 153]. На цій же сесії (1934 р.) було обрано новий склад президії ВУАН. Президентом знову став академік О.О. Богомолець, віцепрезидентом був обраний академік О.Г. Шліхтер, а неодмінним секретарем – академік І.Й. Агол. Членами президії обрали академіків О.В. Палладіна, О.Г. Гольдмана, О.В. Фоміна та Є.О. Патона [1001, 115]. 31 травня 1934 р. цей склад президії було затверджено політбюро ЦК КП(б)У [645, 117]. У 1935 р. неодмінним секретарем замість І.Й. Агола став О.В. Палладін, внаслідок рішення, прийнятого на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 4 жовтня 1934 р. [1001, 115]. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 23 березня 1935 р. до складу

президії ВУАН в якості другого віце-президента було введено академіка М.Г. Світальського замість звільненого академіка І.Й. Агола [645, 172].

Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 13 січня 1934 р. “Про вчені ступені та звання” Президія АН УСРР 29 вересня того ж року ухвалила рішення про перегляд усього складу наукових співробітників з метою визначення їхньої кваліфікації. Для цього було створено 6 кваліфікаційних комісій з різних галузей науки, до складу яких увійшли академіки та члени-кореспонденти АН УСРР. Комісії присвоювали науковим співробітникам Академії наук вчені ступені кандидатів і докторів наук без захисту дисертацій за підсумками опублікованих праць. Постанови комісій затверджувалися президією АН УСРР [1001, 117]. На 1935 р. ВУАН у своєму складі вже мала 21 інститут, Гідробіологічну станцію, Геофізичну обсерваторію та низку кафедр при президії. [645, 152]. Значно зросла кількість радянських (партійних) кадрів в загальному штаті Академії наук. Цей процес було продовжено і в наступні роки. Як зазначав у своїй доповідній записці до ЦК КП(б)У у 1934 р. президент АН УСРР О.О. Богомолець, членів і кандидатів партії серед наукових співробітників було 11,2%, а в 1935 р. – 15,1%, в 1936 р. – 14,3%, а в 1937 р. – 17,5%. У 1937 р. серед наукових співробітників АН було 123 члени або кандидати партії [250, 121].

Всі спроби радянської влади повернути роботу академіків у русло статуту 1921 р. натикалися фактично на мовчазний спротив членів ВУАН. У доповідній записці про перегляд академічного статуту (1935 р.) зазначалося: “До наступного часу Українська академія наук має статут, затверджений гетьманом Скоропадським в 1918 р.” [235, 48]. 11 грудня 1935 р. постановою ЦК КП(б)У було створено комісію в складі В.П. Затонського, О.О. Богомольця, О.Г. Шліхтера, М.Г. Світальського, О.В. Палладіна, О.П. Дзеніса та Г.А. Кровицького для розгляду проекту нового статуту Української академії наук. Г.А. Кровицький (завідувач відділу науки ЦК КП(б)У) у доповідній записці до політбюро зауважив: “Комісія в основу проекту нового статуту взяла статут

Всесоюзної Академії Наук, затверджений Раднаркомом СРСР від 23 листопада 1935 р.” [235, 48]. Статут Академії наук СРСР майже не перероблявся, до нього було внесено “незначні зміни відповідно до умов України: до параграфу 2 внесено додатки, що зобов’язують Академію наук сприяти використанню досягнень наукової думки, на практиці брати активну участь у будівництві української соціалістичної культури... До параграфу 16 додано, що про вакансії дійсних членів, що відкриваються, Академія наук публікує не тільки в “Известиях ЦИК ССРСР”, але й у “Вістях ЦВК УСРР”. Параграф 28 змінено в тому напрямку, що замість фрази “склад групи затверджується відділенням” поставлено фразу: “склад групи затверджується Президією Академії наук... Параграф 37 змінено таким чином, що до складу президії крім президента, двох віце-президентів і незмінного секретаря входять не 4 академіка, а 2, зважаючи на те, що Академія УСРР значно менша Академії СРСР...” “Параграф 46 змінено тільки в тому напрямку, що наприкінці нього замість слів “Окремих республік, країв і областей” записано “СРСР”. Зважаючи на те, що Академія наук УСРР не має філіалів і баз, параграфи 49 і 50 об’єднує один параграф 49, який дається в наступній редакції: “Порядок організації робот філіалів і баз Академії наук УСРР і її підсобних закладів, а також призначення наукових і технічних робітників Академії наук визначається особливим положенням, затвердженим Президією Академії наук” [235, 48-50].

31 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У остаточно затвердило цей проект і внесло його на розгляд чергової сесії Академії [645, 189]. 21 лютого 1936 р. він був затверджений і згодом опублікований РНК УСРР. Таким чином, майже повністю новий статут української Академії копіював загальносоюзний. Тим самим головна вітчизняна наукова установа ставала складовою частиною Всесоюзної Академії. Всеукраїнській Академії наук присвоювалася тепер назва Академії наук Української Соціалістичної Радянської Республіки. Статут 1936 р. охоплював усі сторони діяльності АН УСРР – наукову, науково-організаційну

і адміністративно-господарську. Головні його положення не зазнали істотних змін і в подальші роки [1001, 115].

Згідно з новим Статутом більшого, ніж раніше, значення набули загальні збори як найвищий орган Академії наук УСРР. До їхніх функцій входило обговорення підсумків наукової діяльності інститутів, заслуховування доповідей провідних наукових установ тощо. На час між Загальними зборами вищим керівним органом АН УСРР ставала президія, що здійснювала постанови загальних зборів, розглядала і затверджувала плани роботи установ Академії, приймала їх звіти, складала річний бюджет, скликала сесії і загальні збори Академії наук тощо. Раду ж Академії було ліквідовано. Склад президії було збільшено до 9 осіб. Відтепер до неї входили: президент; два віце-президенти; неодмінний секретар; три академіки – секретарі відділів; два академіки – члени президії. У Статуті було також передбачено підготовку наукових кадрів зі складу наукових співробітників Академії через аспірантуру. За статутом в АН УСРР було 3 відділи:

- Відділ суспільних наук (інститути мовознавства, історії матеріальної культури, демографії та ін.).
- Відділ математики та природничих наук (інститути математики, фізики, хімії, фізичної хімії, хімічної технології, біохімії, зоології та біології, геології, мікробіології та епідеміології, клінічної фізіології, ботаніки, водного господарства, гідробіологічна станція, гравіметрична обсерваторія та ін.).
- Відділ технічних наук (інститути будівельної механіки, гірничої механіки, електрозварювання, транспортної механіки).

Внаслідок цих реформ зросла роль президії у визначенні проблематики та тематики наукової діяльності інститутів, в забезпеченні виконання науково-дослідними установами покладених на них функцій [645, 195-200]. Постановою президії АН УСРР від 15 квітня 1936 р. інститути Академії було розподілено по відділах наступним чином:

Відділ суспільних наук: Інститут мовознавства, Інститут історії матеріальної культури, Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут демографії, Кабінет польської літератури й історії;

Відділ математики та природничих наук: інститути математики, фізики, хімії, фізичної хімії, біохімії, зообіології, геології, мікробіології, клінічної фізіології, ботаніки, гідробіологічна станція, гравіметрична обсерваторія, геофізична обсерваторія;

Відділ технічних наук: інститути будівельної механіки, гірничої механіки, електрозварювання, транспортної механіки, хімічної технології [645, 204-205].

27 червня 1936 р. Президія АН УСРР затвердила наступний розподіл відділів на групи. Відділ математичних та природничих наук: математична, фізична, хімічна, біохімічна, біологічна, медична, геолого-географічна, сільськогосподарська групи; відділ технічних наук: група технічної механіки, група гірничої справи [81, 218]. При президії було створено також Раду по вивченню продуктивних сил УСРР, яка поставила ряд актуальних проблем народногосподарчого значення. На середину 1937 р. в складі АН УРСР діяло 23 інститути, 1 станція, 2 обсерваторії, 1 кабінет [645, 255].

Остання передвоєнна реорганізація Академії відбулася у 1939 р. На загальних зборах 15–17 березня 1939 р. було ухвалене рішення про створення в Академії наук УРСР чотирьох відділів замість трьох: 1) суспільних наук у складі інститутів економіки, історії України, археології, української літератури ім. Т. Г. Шевченка, українського фольклору і мовознавства, а також Бібліотеки АН УРСР; 2) біологічних наук у складі інститутів ботаніки, зоології, біохімії, клінічної фізіології, мікробіології та епідеміології імені академіка Д.К. Заболотного, гідробіології, Карадазької біологічної станції; 3) фізико-хімічних і математичних наук у складі інститутів математики, фізики, фізичної хімії імені Л.В. Писаржевського, хімії, хімічної технології, геологічних наук, Полтавської гравіметричної станції; 4) технічних наук у складі інститутів будівельної механіки, гірничої механіки, електрозварювання, гідрології,

Кафедри аеродинаміки (у Харкові). У цьому ж році в Академії наук УРСР створили нові інститути: чорної металургії, енергетики, технології силікатів. На базі Інституту хімічної технології та сектору органічної хімії Інституту хімії було організовано Інститут органічної хімії та технології АН УРСР. Академії наук було передано Український фізико-технічний інститут у Харкові (раніше підпорядкований Наркомату електростанцій СРСР). Склад президії було розширено до 11 осіб: президент О.О. Богомолець (обраний втретє); три віцепрезиденти – О.В. Палладін, А.О. Сапегін, Б.С. Чернишов; чотири академіки – керівники відділів – С.В. Серенсен, І.К. Мацуревич, М.Я. Калинович, В.П. Поспелов; три академіки – члени президії – Г.В. Курдюмов, О.В. Леонтович, В.П. Філатов [1212, 411].

Отже, упродовж міжвоєнного періоду Академія наук, завдяки самовідданій праці вчених та державній підтримці, еволюціонувала від доволі слабкої щойно створеної структури до справжнього центру наукового життя в Україні. Втім, ціною такої підтримки стало одержавлення Академії та фактичне її перетворення на один з інститутів радянської влади.

3.2. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та форми організації галузевої науки.

Масштаби та складність наукових проблем, що постали перед радянською державою у 20-30-х рр., поставили на порядок денний завдання швидкого подолання звичної академічної замкненості, перехід від кабінетної роботи окремих вчених до різноманітних колективних форм наукової творчості. Цей процес знайшов відповідне втілення у розвитку науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах, а також у стрімкому розвитку галузевої науки.

Вже у березні 1919 р. Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР прийняв рішення про демократизацію управління вищою школою і заснував інститут комісарів для централізованого керівництва навчальними закладами. У квітні

того ж року було вирішено реорганізувати всю систему вищої освіти, відмовившись від старого типу університетів і створивши зовсім нові установи — народні університети, які мали стати “лабораторіями народної, зокрема, пролетарської творчості в галузі наук”. На базі колишніх університетів було створено інститути народної освіти, керівництво якими здійснював Головний комітет наукової, спеціальної та професійно-технічної освіти у складі НКО УСРР. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло вже 38 таких інститутів [924, 84-85].

Новостворені інститути повинні були “вести підготовку до окремих життєвих завдань та професійних обов’язків, оскільки понад 90% студентів не підуть шляхом наукових працівників” [135, 6].

У галузі наукової роботи реорганізація йшла шляхом створення мережі відносно автономних науково-дослідних кафедр (НДК), що була запроваджена постановою Ради народних комісарів УСРР від 2 грудня 1921 р. “за окремими науковими дисциплінами та групами наук, що пов’язані між собою”. Передбачалося, що такі установи зможуть гнучко реагувати на потреби народного господарства, давати швидкі результати при вирішенні актуальних завдань і водночас розробляти й перспективні проблеми, розраховані на тривалий термін. Структура і мета діяльності кафедр, а також їх взаємовідносини регламентувалися на законодавчому рівні. Згідно з Положенням про науково-дослідні кафедри УСРР їх потрібно було організувати в містах, де є необхідні наукові сили і навчально-допоміжні установи. Завдання кафедр полягало в “розробці наукових проблем під керівництвом найбільш видатних вчених”, а також підготовці до наукової та викладацької діяльності тих осіб, які виявили прагнення до цього та мали необхідні знання і таланти [1182, 173].

Вже на початку 20-х років НДК стали основними організаційними формами науково-дослідної роботи, а інститути народної освіти перетворились на суто навчальні установи. Створювалися кафедри в усіх головних центрах України при вищих навчальних закладах, промислових підприємствах, дослідних

станціях, музеях, заповідниках тощо. Будучи самостійними науковими установами, вони постійно взаємодіяли з комісіями Всеукраїнської академії наук та вузівськими науковими кадрами. Щодо взаємодії НДК із ВУАН відмічалось наступне: “Академія наук повинна вирости з дослідних кафедр, щоб вони були її базою, рівно ж академія повинна концентрувати науково-дослідну думку, корегувати її напрямок” [135, 8].

Їх організація йшла надзвичайно швидкими темпами. Вже на початку 1922 р. було створено 109 кафедр, з них лише у Києві – 23. Наприкінці 1922 р. нараховувалась вже 191 НДК по всій Україні. На цей час в складі кафедр працювали 320 дійсних членів, 203 наукових працівники, 609 аспірантів. Фінансувалися кафедри безпосередньо Наркомосом УСРР [630, 3], про наукову та організаційну діяльність звітували перед її науковим комітетом. Співробітники кафедр та члени їх сімей забезпечувалися всіма правовими та матеріальними пільгами, необхідними для задоволення їх потреб. Незважаючи на те, що фінансування кафедр було мінімальним, а приміщень часто не вистачало, все ж таки вони стали важливими науковими підрозділами, майже не завантаженими іншою роботою. Вчені, що працювали на НДК, мали можливість приділяти увагу організації та обладнанню (в міру фінансових можливостей) нових лабораторій та кабінетів, вдосконаленню методології наукової роботи, пошукам нових шляхів у науці та підготовці наукової зміни через аспірантуру [135, 7; 138, 44].

І хоча ідея утворення мережі науково-дослідних кафедр в Україні й виходила з хибної думки про необхідність відокремлення науково-дослідної роботи від власне навчального процесу, тим не менше ці осередки відіграли помітну роль у розвитку вітчизняної науки і підготовці науково-педагогічних кадрів [1181, 99]. За кількістю профільних уставов з вивчення природничих, технічних та гуманітарних наук, утворених у цей період, Україна суттєво випередила інші радянські республіки. Наприкінці 1925 р. в УСРР, крім ВУАН, нараховувалося 94 НДК, 8 науково-дослідних інститутів і 6 окремих

лабораторій (астрономічних та метеорологічних). Керівництво їх діяльністю здійснювалося з єдиного центру, яким був Науковий комітет Укрголовпрофосвіти, перетворений у 1924 р. на Управління наукових закладів (так звана Укрнаука) [1022, 123-124].

На початку 30-х рр. у процесі чергової реорганізації системи наукових установ й вищих навчальних закладів практично усі науково-дослідні кафедри припинили своє існування. Не врятували їх від розгрому ні перехід до дослідження “найбільш актуальних тем того часу” (історія місцевого виробництва, революційні рухи в регіонах, фашизм в українській історіографії), ні “самокритичні уваги” співробітників кафедр щодо своєї наукової продукції, ні покаяні листи до редакцій центральних та місцевих газет [631, 17; 632, 13-15]. Владні структури зігнорували і запевнення керівництва кафедр надалі будувати “свою роботу в світлі ухвал ЦК ВКП(б), ЦВК СРСР та інших партійних, радянських і професійних органів про освіту, вести непримиренну боротьбу з різними буржуазними й дрібнобуржуазними теоріями в галузі історичної науки, приділяючи особливу увагу боротьбі з великодержавним шовінізмом і місцевим націоналізмом, фашистськими, соціал-фашистськими й троцькістськими теоріями” [1183, 91-92].

Після цього в Україні було взято курс на інститут як головний осередок науково-дослідної роботи. Це було закономірним у часи концентрації ресурсів, всілякої централізації й уніфікації, що відбувалася в ході реалізації установок першої п’ятирічки та загального форсованого наступу соціалізму [1253, 130]. Притаманна НДК розпорошеність не відповідала тодішнім уявленням про керованість та плановість, тоді як форма інституту здавалася з усіх точок зору прийнятною й зручною. Ось чому замість безлічі кафедр, комісій, кабінетів створюються науково-дослідні інститути (НДІ), що поступово перетворилися на головну організаційну ланку наукового пошуку. Прискорюється підготовка нових наукових кадрів через аспірантуру та докторантуру [1001, 120-121]. До 1930 р. у складі Академії наук було лише 3 інститути: будівельної механіки,

демографії, української наукової мови. Невдовзі замість останнього на його базі було створено Науково-дослідний інститут мовознавства та організовано Інститут соціалістичної перебудови сільського господарства на чолі з О.Г. Шліхтером. Решту інститутів очолили О.В. Палладін (біохімії), О.В. Фомін (ботаніки), Є.В. Опоков (водного господарства) [1001, 105]. Подавляюча більшість НДІ та інших наукових осередків не входила до системи Академії наук, а підпорядковувалась окремим наркоматам. Так, у системі Наркомату освіти перебувало 70 наукових установ, Наркомздоров'я – 45, Наркомзему – 40, Наркомважпрому – 40 [873, 124].

Найбільш структурованою була аграрна наука, що у 1931 р. отримала власну Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук (ВУАСГН), створену постановою РНК УСРР. До цього часу в Україні існувала велика кількість наукових закладів аграрного профілю, які переважно підпорядковувалися Наркомату земельних справ, що здійснював лише адміністративне керівництво, внаслідок чого з особливою гостротою й постало питання про централізацію сільськогосподарської науки [768, 44-45]. Президентом було призначено академіка О.Н. Соколовського, який обіймав цю посаду протягом всього періоду існування Академії [768, 49]. Перед Академією висувалися наступні завдання: “а) досліджувати й вивчати сільське господарство та сільськогосподарське виробництво країни в їх природно-економічних умовах; б) розробляти методику досліджень та дбати про всебічний розвиток в Україні наукової методології сільськогосподарських наук й сільськогосподарської науки в цілому та в поодиноких її ділянках; в) вивчати стан сільського господарства, наукові досягнення УСРР та всесвітні; г) координувати і синтезувати сільськогосподарську науково-дослідну роботу сільськогосподарських вищих шкіл УСРР, а також інших сільськогосподарських шкіл й установ Наркомосвіти та контактувати в роботі з сільськогосподарськими науковими установами інших відомств; д) готувати висококваліфікованих агрономів та організаторів сільськогосподарського виробництва; є) розробляти методологію агрокультурної роботи та провадити

агропропаганду серед масового селянського господарства.” Наприкінці 1931 р. ВУАСГН об’єднувала 31 науково-дослідний інститут, 10 дослідних станцій, 3 державні заповідники та 205 опорних пунктів. Також у її підпорядкуванні знаходилися Центральні сільськогосподарські бібліотеки у Харкові, Києві та Одесі [768, 49-50].

Період існування сільськогосподарської академії виявився коротким. Вже у 1932 р. академію було брутально позбавлено власних приміщень, що перейшли до Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Склалася ситуація, яку президент ВУАСГН академік О.Н. Соколовський у своєму листі до першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора охарактеризував як “погром сільськогосподарських установ”. Він наголошував, що “перед обличчям відповідальних завдань соцбудівництва напередодні весняної посівкампанії низка сільськогосподарських наукових установ перебуває у стані розгрому, який робить їх невідповідними до літніх робіт цього року та до виконання відповідальних завдань, що за постановою уряду вони мусять виконувати зараз. Більше 500 наукових працівників та аспірантів не надали наукової продукції. В розуміння працівників ВУАСГН ніяк не вкладається той розрив між настановами партії й уряду та вчинками ВУАМЛІН, що вживають зазначені заходи за підтримки органів міліції та прокуратури, які відмовляються втручатися в цю справу, не дивлячись на заяви дирекції”[218, 44-51].

У постанові фракції ВУАСГН від 11 січня 1932 р. констатувалося, що “основні науково-дослідні Інститути Всеукраїнської Академії сільгоспнаук, що розміщуються в Харкові, впродовж тривалого часу зовсім не працюють. Наукові працівники не в змозі вести науково-дослідні роботи через відсутність приміщення і знаходяться або у себе вдома, або в довготерміновій відпустці. Цінне устаткування науково-дослідних установ було в процесі захоплення частково знищене, а частково призведене до непридатного стану. Чимала частина цього устаткування була буквально звалена в складських приміщеннях. Інститут рослинництва був викинутий з приміщення, яке він займав. Вночі було

виламано двері, цінне устаткування було викинуто на двір чи до коридорів, причому частина обладнання була знищена чи зламана і приведена до непридатного стану. Частина цінних препаратів, створених працівниками інституту, була знищена. Інститут захисту рослин впродовж року за розпорядженням різних організацій виселявся і переселявся 11 разів, доки не був виселений остаточно. Цінний гербарій, залишений в останньому приміщенні інституту, збирався ботаніками впродовж десятків років і був єдиним у Союзі зібранням української флори. Між тим, президент ВУАМЛІН О.Г. Шліхтер зробив рішуче попередження, що якщо гербарій не буде до 10 січня (1932 р.) вивезений, його буде просто викинуто на вулицю. Інститут тваринництва, зазнавши таких самих гонінь, опинився в одній кімнаті, яку йому також було запропоновано звільнити. Президію ВУАСГН виселено з приміщення, яке воно займало, до 4-х кімнат Ветеринарного вишу.” [218, 46-48]. Відзначаючи сильну деморалізацію серед наукових працівників, позбавлених можливості працювати у найнапруженіший для сільського господарства період, фракція Академії просила ЦК КП(б)У і Президію ВУЦВК задовольнити такі клопотання президії Академії: “А. Надати директиви партійним і радянським організаціям, особливо міськраді м. Харкова про докорінні зміни в ставленні до сільськогосподарських науково-дослідних організацій та наданні їм максимального сприяння для розгортання робіт. Б. Повернути президії Академії будинок по вул. К. Лібкнехта, 76. В. Винести рішення про термінове надання для Інститутів Академії 3 тис. м. кв. в будинку кооперації не пізніше 1 лютого 1932 р., що надало б можливість терміново організувати роботу 500 наукових працівників. Г. Забезпечити будівництво правого корпусу Будинку кооперації в 1932 р. і передати його Академії. Д. Враховуючи, що недооцінка сільгоспнауки проводилася не тільки по лінії витиснення її із приміщень, що займаються, але й по лінії обмеження бюджетних асигнувань, надати директиву Наркомфіну про перегляд асигнувань Академії в бік їх збільшення проти минулого року, із залученням фінансування

господарських організацій. Дати директиви Культпрому і сектору кадрів ЦК КП(б)У про посилення складу академії” [218, 46-48].

У 1932 р. було розгорнуто кампанію з дискредитації Академії у пресі. У газеті “За соцперебудову” 15 квітня 1932 р. було розміщено статтю під назвою “Неохайність та неуцтво”. У газеті “Комсомолец України” за 9 травня 1932 р. була надрукована стаття Глуценка з критикою агрономічних видань Академії, присвячених дослідженням цукровому буряку. Редакція “Комсомольця України” подала відповідну карикатуру та надрукувала на передовиці, що сільгоспакадемія “цілком відірвана від соціалістичного виробництва”. Після цих випадків, у яких неважко було побачити певну систему, секретар фракції ВУАСГН Д. Сенько був змушений звернутися за допомогою до ЦК КП(б)У. Він, зокрема, просив надати директиву відповідним органам не припускати безпідставної дискредитації наукових працівників у пресі як членів партії, так і позапартійних кіл, коли для цього немає переконливих фактів [218, 51].

25 травня 1933 р. президент ВУАСГН О.Н. Соколовський звернувся до ЦК КП(б)У з черговим листом, у якому підбив підсумки дворічного існування й поневірян Академії та її співробітників. “Основною хибою” він вважав повну невизначеність становища ВУАСГН у системі Наркомзему. Ставлення до наукових установ змінювалося при кожній зміні керівництва, навіть тимчасовій. За словами Соколовського, в апараті Наркомзему була тенденція розглядати систему ВУАСГН у якості “оперативного додатку”, звідси “сіпання” наукових установ, безсистемні мобілізації, відсутність достатньої уваги до справи забезпечення регулярної та планової наукової роботи. Траплялося, що Наркомземсправ в особі фактичних керівників, навіть і не дуже відповідальних, давав розпорядження президенту Академії з питань суто наукового характеру, диктуючи навіть шляхи й форми проведення роботи. Часто-густо траплялися випадки мобілізації відділами Наркомзему наукових працівників системи Академії не лише без погодження з нею, але й всупереч думці президента. З сільгоспакадемії до Наркомзему було переведено навіть

одного з віце-президентів ВУАСНГ – П.І. Попова, якого не вдалося повернути й після розмови президента Соколовського з наркомом. Не надаючи достатньої допомоги в справі забезпечення науково-дослідних установ персоналом та квартирами для нього, апарат Наркомзему не лише байдуже ставився до таких огидних фактів, як викидання інститутів з їхніх приміщень, але й надавав погодження на це, зазначав Соколовський. Стосунки Академії з Наркомземсправ були надзвичайно складними. “Щоб з’ясувати ті чи інші питання з наркомом або з його першим заступником, одержати від них директиви та знайти шляхи, щоб полагодити якісь хиби чи недоліки президенту доводилося безуспішно впродовж тижня шукати побачення з ними, писати спеціальні листи”. На закінчення О.Н. Соколовський зазначив, що система сільськогосподарської науки перебуває у дуже тяжкому становищі й такий стан речей надалі тривати не може [222, 54-58].

22 лютого 1934 р. у ЦК КП(б)У надійшла доповідна записка від секретаря фракції Академії О. Сліпанського, у якій визнавалася важливість робіт, що проводить ВУАСГН, але наголошувалося, що значну їх частину доводиться консервувати і припиняти. Причиною цього було те, що чимало наукових працівників системи Академії були мобілізовані на постійну й оперативно-господарську роботу: поповнення кваліфікованими кадрами земельних органів, радгоспів, МТС та колгоспів. З 500 осіб аспірантури мобілізовано на постійну роботу 200 осіб. З 800 наукових працівників, які перебували в системі Академії, мобілізовано 300 осіб. Таким чином Академія надала для зміцнення села 500 працівників, переважно членів партії і комсомольців. Фракція ВУАСГН прохала ЦК залишити й закріпити за кожним інститутом і за кожною станцією хоча б мінімальну кількість наукових працівників з тим, щоб не призупинялася наукова робота [228, 8-10]. Незважаючи на це, Наркомземом було остаточно взято курс на ліквідацію ВУАСГН. Віце-президент Академії Ф.П. Тесленко писав у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У М.М. Попову, що “про курс на ліквідацію прямо заявлено всім науково-дослідним інститутам і зональним

станціям на нараді при Наркомземі наприкінці липня 1934 р., а з бюджету Академії знято понад 300 тис. руб. Він інформував керівництво, що Академія фактично усунена від керівництва науково-дослідною працею по сільському господарству, а її програма нових науково-дослідних робіт поставлена під загрозу зриву – її вже фактично зірвано з цілої низки питань” [229, 99-101]. У 1936 р. ВУАСГН була ліквідована як самостійна установа, а її інституції приєднані до ВУАН [873, 123].

Власну мережу науково-дослідних інститутів мали й інші наркомати. Доля цих установ була дещо кращою у порівнянні з сільгоспакадемією.

Так, за рішенням РНК СРСР від 19 травня 1927 р. наркомату праці було передано Макіївську рятувальну станцію для перетворення на Державний науково-дослідний інститут НКО СРСР з безпеки гірничих робіт і гірничорятувальної справи. Макіївська станція ще 1913 р. поклала початок науково-дослідних робіт у галузі безпеки праці у кам'яновугільній промисловості не тільки в Україні, а й у всій колишній Російській імперії, розпочавши дослідження вибухонебезпечного вугільно-кам'яного пилу. Станції і лабораторії Інституту були відокремленими осередками. Кожна станція мала при собі власну хімічну лабораторію [223, 1].

Аналогічним закладом був Сталінський інститут гігієни і патології праці, який обслуговував кам'яновугільну промисловість. Він був самостійною організацією, що знаходилася під методичним керівництвом Центрального Інституту гігієни і патології праці в Харкові. Головним завданням інституту було оздоровлення умов праці в галузі кам'яновугільної промисловості (фізіологія і гігієна праці, питання режиму праці, боротьба з пилом і загазованістю й т. ін.). Інститут складався з 4 відділів: профгігієни і профсантехніки з лабораторіями; клінічного з лабораторіями; статистичного; адміністративно-господарського. У штаті інституту після проведеного у 1933 р. скорочення перебувало 113 осіб, з яких 34 (або 30% від загальної штатної кількості) були науковими працівниками. Бюджет інституту у 1933 р. становив

350 тис. руб. У 1932 р. Інститутом були проведені наступні роботи: вентиляція шахт – зони комфорту; професіограма електрослюсаря; пневмоконіоз гірників; ністагм гірників; ревматичні захворювання гірників; шкіряні захворювання; сердечно-судинні захворювання; шлунково-кишкові захворювання; професіограма крипильників; сірководень в шахті і заходи боротьби з ним; санітарна карта Донбасу. Зв'язок з виробництвом досягався за рахунок того, що майже всі теми розроблялися безпосередньо на шахтах. Після ознайомлення керівництва і персоналу тресту з наслідками досліджень, останні впроваджувались у виробництво [223, 86-87].

Для вирішення проблем реконструкції металургійної промисловості були створені науково-дослідні інститути металів у Харкові (1928) і Дніпропетровську (1929). В Харкові також почав працювати Всесоюзний науково-дослідний інститут проблем технічного прогресу в кам'яновугільній промисловості з філіалами в Сталіно, Тулі, Свердловську, Новосибірську [996, 314].

У 1929 р. було створено Інститут раціоналізації управління, який перебував у складі Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції. Його робота зосереджувалася навколо питань механізованого обліку, раціоналізації управління, підготовки кадрів. Створення цього підрозділу в цілому відповідало вимогам часу, коли масштабні завдання індустріалізації конче вимагали змін у системі управління, обліку та роботи з кадрами в усіх ланках. Зрозуміло, що далеко не усі керівники ладні були ці зміни підтримати. Не дивно, що саме Інститут раціоналізації одним з перших потрапив під удар у процесі “чисток” і реорганізацій. На початку 1931 р. за постановою ЦКК НК РСІ керівництво Інституту було звинувачено у зв'язках із меншовиками й есерами та замінено. На прикладі цього інституту чітко простежуються наслідки такої політики. Після зміни керівництва напрямки діяльності Інституту докорінно змінилися, а на систему управління в цілому ніхто не зазіхав. Тепер робота Інституту обмежувалася раціоналізацією й організацією

управління на конкретних виробничих об'єктах, як то шахта біс-0, заводи ім. Петровського і Леніна, “Червоний Профінтерн”, ХТЗ, Феодосійський зернорадгосп, різні радянські установи. У кожному випадку Інститут здійснював розв'язання питань планування, обліку, госпрозрахунку, організації праці, технормування, контролю за виконанням [221, 72-75].

Для керівництва наукою при наркоматах були створені сектори наукових закладів. Так, сектор наукових закладів Наркомзему УСРР у 1935 р. складався з 16 осіб: начальника, секретаря, стенографістки, 6 інспекторів-консультантів (з агротехніки, економіки, тваринництва, механізації, плодоовочевого господарства, селекції, насінництва), заступника начальника сектору по матеріально-фінансовому обслуговуванню мережі, головного бухгалтера, 2 бухгалтерів-економістів, фахівця з постачання наукового обладнання, фахівця по підбору та розподілу кадрів, агронома з експериментальних господарств [231, 95].

Ставлення влади до відомчих науково-дослідних інститутів добре ілюструє доповідна записка голови РНК УСРР В.Я. Чубаря “Про мережу науково-дослідних інститутів”, подана до ЦК КП(б)У С.В. Косіору та П.П. Постишеву у 1932 р. Він писав, що, незважаючи на короткий час свого існування, низка установ досягла значних результатів. Але через брак належного керівництва з боку наркоматів і центральних установ, було припущено й значних недоліків, що було підтверджено перевіркою з боку НК РСІ. Так, було виявлено низку науково-дослідних установ, які за весь час свого існування не зробили нічого корисного. У якості приклада наводився НДІ Технормування, що у 1931 р. “не виконав чи зовсім зняв до 60% своєї тематики, а останні 40% провадив відірвано від підприємств”. Зустрічався значний паралелізм і дублювання в структурі й роботі різних установ. Так, наприклад, по лінії інститутів геологічних, гідрологічних, інститутів мінеральної сировини існувала низка тотожних секторів. Часто замовники – господарські органи – нав'язували інститутам тематику дослідницьких робіт, що викликало значне

перевантаження тематичних планів, а звідси – неможливість якісно виконувати заплановані теми. Низка інститутів не мала сталих кадрів і широко застосовувала сумісництво. Так, в Інституті водного транспорту в Києві 60% працівників працювало за сумісництвом. В Інституті охорони здоров'я у Харкові з 134 працівників 54 працювало за сумісництвом. В Інституті геологорозвідувальному працювало 31% сумісників. Інститут споживкооперації в Києві з 25 штатних працівників мав лише 14. Запровадження в життя завершених робіт також було незадовільним. Наприклад, у списку робіт Українського інституту сільськогосподарського машинобудування були десятки стандартів, пророблених ще в 1931 р. й на момент написання записки не запроваджених у життя. У Вугільно-хімічному інституті затримувалось запровадження у життя таких важливих тем, як відбір проб коксу, виробництво сульфату амонію з гіпсу, етилового спирту з етилену тощо. Як найбільш яскравий приклад байдужості наукових інститутів до питань запровадження у виробництво закінчених робіт, наводилась відповідь Інституту технормування на запит Держплану, у якій повідомлялося, що Інститут не має можливості надати точні відомості щодо втілення результатів його робіт. Вкрай незадовільною була ситуація з публікацією результатів закінчених робіт. Дніпропетровський інститут металів з 26 закінчених робіт опублікував 3, а УКрНАТІ з 22 – 4. По Харківському інституту машинобудування з 10 і по Інституту транспорту з 27 закінчених робіт жодної не опубліковано. Низка інститутів знаходилася у дуже важких житлових умовах. Одночасно існували сільськогосподарські інститути, що мали потребу в експериментальній базі й дослідних полях, а містилися на центральних вулицях Харкова. РНК пропонував для раціоналізації мережі науково-дослідних установ УСРР низку інститутів ліквідувати, а решту – злити [222, 130-132]. Цю пропозицію було реалізовано протягом найближчого часу – у другій половині 30-х рр.

3.3. Партиїно-ідеологічні наукові заклади.

Партиїно-ідеологічні наукові заклади становили паралельну щодо ВУАН наукову структуру й були покликані проводити перш за все партиїну лінію у науковій сфері, організовувати ідеологічні кампанії проти вчених, протиставляти старим академічним інституціям нові – комуністичні. Зрозуміло, що в рамках цих установ працювали й справжні вчені-суспільствознавці, але вони змушені були вдаватися до соціальної та ідеологічної мімікрії й ретельно маскуватися, оскільки не мали іншого вибору, ніж постійно демонструвати повну лояльність до пануючої в радянській державі ідеології, рясно посилаючись у своїх творах на класиків марксизму-ленінізму. Здебільшого вчені партиїно-ідеологічних закладів були такими собі “комісарами” при партиїно-радянському керівництві, обгрунтовуючи глибину його доленосних для країни рішень.

Основу системи партиїно-ідеологічних наукових закладів було створено у 1922 р. рішенням про заснування Інституту марксизму та марксознавства при ЦК КП(б)У. Після смерті Леніна у 1924 р. його було перейменовано на Український інститут марксизму-ленінізму(УІМЛ) й визначено мету діяльності: 1)наукова підготовка до видання й перевидання як друкованих, так і рукописних творів Маркса, Енгельса, Леніна, а також їх соратників; 2)вивчення й сприяння вивченню життя й діяльності Маркса, Енгельса, Леніна та їх вчення; 3)збирання, вивчення й видання документів з історії комуністичної партії, наукова розробка історії партії, питань партиїного будівництва і комуністичного молодіжного руху. Інститут також керував науково-дослідною роботою, затверджував літературно-видавничі плани та здійснював контроль за діяльністю інститутів з історії партії і жовтневої революції, а також місцевих іспартів, що знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні республіканських, крайових і обласних парткомів. Крім того, УІМЛ визначав

ідеологічну складову діяльності музеїв революції. Структурно він фактично був відділом ЦК КП(б)У [224, 1-4] та мав власну аспірантуру для підготовки необхідних кадрів. Так, на 1929/30 р. передбачався прийом 120 аспірантів. Але загальні проблеми тогочасної української науки не обминали навіть партійно-ідеологічні заклади – власної площі для свого розташування Інститут не мав [204, 7].

У 1931 р. УІМЛ було реорганізовано на Всеукраїнську Академію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Втім, реорганізація не змінила основного напрямку діяльності цієї установи. Так, у березні 1931 р. ВУАМЛІН організував проведення дискусії “Про стан економічного фронту й завдання економістів на Україні”. Планувалося піднести наукову роботу економістів-марксистів “на вищу ступінь”, відповідно до завдань сучасного етапу соціалістичного наступу, застосовуючи ленінське вміння поєднувати теорію з практикою, просякнути роботу більшовицькою партійністю й непримиренною боротьбою “за генеральну лінію партії”. Була розгорнута кампанія проти “буржуазних”, “дрібнобуржуазних” й “соціал-фашистських” теорій та шкідницької практики в Україні. Також посилювалась “бойова” критика й самокритика наукової продукції та практичної роботи наукових працівників-комуністів за минулий період (ВУАМЛІН, Інститутів Держплану, ВРНГ, Наркомзему та ін.), в результаті якої планувалося викоринити впливи ворожих “механістично-правоопортуністичної”, “контрреволюційно-троцькістської” та “меншовицько-ідеалістичної” ідеологій на наукову теорію й практику наукових працівників України [211, 24].

Іншим важливим напрямком розвитку партійної науки було вивчення історії партії та революційного руху. У 1921 р. за прикладом РСФРР у Харкові було засновано комісію з вивчення історії комуністичної партії та жовтневої революції, реорганізовану у 1929 р. в Інститут історії партії та жовтневої революції (Істпарт) з наступною структурою: 1) науково-дослідний відділ з видавничим відділом та редакцією “Записок інституту”, до складу якого входили

секції історії жовтневої революції, історії робітничого руху, історії ЛКСМУ та історії КП(б)У; 2) секретаріат; 3) журнал “Літопис революції”, що існував на правах відділу Інституту; 4) відділ єдиного партійного архіву (архів ЦК КП(б)У); 5) відділ місцевих істпартів та музеїв революції, що мав керувати місцевими науковими установами, уповноваженими комісіями Істпарту на підприємствах, який поділявся на секції місцевих істпартів і музеїв революції; 6) відділ єдиного партархіву КП(б)У, що поділявся на секції архіву ЦК КП(б)У, архіву місцевих парторганізацій та архіву місцевих комсомольських організацій; 7) Бібліотека, що складалась зі книгосховища, читального залу, відділу комплектування та науково-бібліографічного відділу. При інституті діяли наступні комісії: історії комуністичної партії Західної України та революційного й робітничого руху Західної України; з вивчення історії збройних сил пролетарської революції; з вивчення робітничого та революційного руху серед національних меншин України; з вивчення участі жіноцтва у революційному та робітничому русі України [182, 1-2].

План роботи Інституту історії партії та жовтневої революції на 1931 р. передбачав, насамперед, проведення організаційної й науково-дослідної роботи з підготовки до 15-річного ювілею жовтневої революції, для чого намічалось більш глибоко вивчити період революції 1917 р. та часи громадянської війни, скласти хроніку діяльності партійних організацій у 1917 р. та викласти їх історію за 1914–1920 рр. Одночасно планувалося “ув’язати” науково-дослідну роботу з поточними завданнями партії й боротьбою на два фронти – проти антиленінських “ухилів” (зокрема, проти “націоналістичних збочень” генеральної лінії партії), висвітлюючи їхні історичні корені та виявляючи їх у сьогоденні. Для виконання цих завдань план роботи на 1931 р. передбачав наступні напрямки діяльності: 1) завершення випуску серії стенографічних звітів і протоколів з’їздів, конференцій та пленумів ЦК КП(б)У (1917-1920 рр.); 2) складання хроніки основних партійних організацій за 1917 р.; 3) видання низки окремих нарисів з історії партії й жовтневої революції по окремих

проблемах й територіальні нариси з історії окремих парторганізацій; 4) видання першого та підготовка другого тому нарисів з історії пролетарської революції в Україні; 5) видання збірок статей: “Боротьба з опортунізмом в робітничому русі на Україні” (боротьба з меншовиками та есерами), “Боротьба з опортуністичними ухилами в КП(б)У” (колективна монографія) та серії науково-популярних брошур “КП(б)У в боротьбі на два фронти за генеральну лінію партії”; 6) підготовка до друку декількох томів важливих партійних і радянських документів з історії пролетарської революції й громадянської війни, зокрема, по боротьбі з інтервенцією та роботі партії в гетьманському й денікінському підпіллі; 7) видання кількох серій масових науково-популярних брошур з історії партії й жовтневої революції та громадянської війни, зокрема, серії з історії інтервенції [215, 3-80]. Крім того, 3 лютого 1931 р. рішенням дирекції при Інституті була створена комісія революційного фольклору, що мала завданням збирання усіх типів (вірші, прислів'я, частушки, поеми тощо) революційного фольклору та класифікацію його за темами з наступним опрацюванням цих матеріалів. Комісія організувала штат кореспондентів на місцях, підпорядкованих безпосередньо їй або ж міським істпартвідділам чи місцевим істпартам [215, 56].

План науково-дослідної роботи Інституту на 1935 р. показує, що діяльність цієї установи носила здебільшого пропагандистський, а не науковий характер, незважаючи на досить активне вивчення й публікацію джерел з історії компартії та революційного руху. Перш за все планувалося підготувати та здати до друку партійні матеріали: стенограми I, III, IV з'їздів, VIII конференції КП(б)У, збірку “Резолюції, постанови з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У”, протоколи Сталінської більшовицької організації 1917 р. Також було заплановано підготувати тематичні збірки документів: “КП(б)У в боротьбі проти націоналістичних ухилів у відбудовний та реконструктивний період” та “КП(б)У в боротьбі з контрреволюційним троцькізмом та контрреволюційним зінов'євським угрупованням”. Збірка “Ленін, Сталін, Каганович, Косіор,

Постишев про комсомол” – яскравий приклад ще однієї форми видань, над якими працював Інститут. Це були тематичні підбірки відповідних висловлювань “класиків марксизму-ленінізму” та сучасних керівників. Тема “Листівки більшовицьких організацій на Україні в 1905 р.” була єдиною з запланованих на цей рік, що вимагала вивчення відповідної джерельної бази [233, 89-90].

Одним з головних пріоритетів партійно-ідеологічних наукових закладів був ідеологічний нагляд за наукою та науковцями, перманентне здійснення відповідної ідеологічної цензури щодо діяльності наукових установ, навіть вельми далеких від суспільно-політичних проблем та тонкощів партійних дискусій. У той же час, зрозуміло, що саме установи соціально-гуманітарного спрямування першими потрапляли під тиск ревізій, перевірок і показових погромів. Навіть повний конформізм та лояльність до радянської влади у досліджуваний період не ставали для багатьох авторів рятівними, оскільки критичний аналіз їхньої творчості відповідними комісіями мав за необхідності ретроспективний характер й суттєво впливав на статус і подальшу долю вченого навіть у тому разі, якщо він кардинально змінив свою позицію й остаточно перейшов у русло “генеральної лінії”.

Так, у листопаді 1934 р. була проведена перевірка Інституту радянського будівництва і права. Оскільки попередні дані показали незадовільний стан навчальної частини інституту, а низка викладачів мала у минулому партійні стягнення за “притуплення класової пильності” (за недостатню боротьбу з націоналізмом), було вирішено перевірити завідувача науковою частиною О. Кравченка. Його брошура “Робітниче шефство за соціалістичне сполучення в радянській торгівлі”, видана в 1934 р., була передана на рецензію до ВУАМЛІН. Рецензія показала, що Кравченко у своїй брошурі допустив “явно ворожі теоретичні побудови”, орієнтуючись на масового читача. Враховуючи ці обставини, Кравченка з роботи було знято, а всі матеріали на нього передано до

комісії з чистки партії. Крім того, Головліту було надане розпорядження про вилучення його книжок [232, 47-50].

Особливий статус партійно-ідеологічних закладів не означав, що вони самі були захищені від репресій. Після Всесоюзної конференції істориків-марксистів, що проходила 28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р. у Москві першому секретареві ЦК КП(б)У Косіору надійшла доповідна записка від С. Семка. Він із занепокоєнням зазначав, що Україна на цій конференції була представлена “неорганізовано й неповно” і не мала єдиної точки зору з головних питань. Він стверджував, що М. Яворський, взявши на себе керівництво українською делегацією, під час конференції був у стані розгубленості, що позбавило його можливості провести належну організаційну роботу. Виступом М. Покровського було створено несприятливу обстановку для української делегації. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку), як націоналісти-шовіністи, навіть не зважаючи на приналежність до КП(б)У і товариства істориків-марксистів. У газеті “Вечерняя Москва” від 3 січня 1929 р. вийшла стаття “На конференции историков-марксистов”, у якій було розкритиковано М.І. Яворського, що “під впливом дрібнобуржуазного підходу М.С. Грушевського почав відходити від марксизму” [206, 1-2]. А у 1931 р. після виходу сумнозвісного листа Сталіна до журналу “Пролетарская революция” низка інститутів ВУАМЛІН була піддана ґрунтовним чисткам [220, 54-55].

Лише 23 листопада 1934 р. президія ВУАМЛІН рапортувала ЦК КП(б)У про вигнання з цієї установи контрреволюціонерів-шкідників, шпигунів, націоналістів і троцькістів, зміцнення її більшовицькими кадрами та перетворення після всього цього на “дійсний науковий центр пропаганди марксизму-ленінізму й розробки актуальних проблем міжнародної класової боротьби і соціалістичного будівництва”. У зверненні також йшлося про те, що назва “Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інституцій”, була надзвичайно громіздкою, зовсім недоступною для розуміння широких мас

трудящих. У скороченому ж вигляді ВУАМЛІН – вона взагалі зашифрована й робить зовсім незрозумілим сутність роботи цієї організації, викликаючи непорозуміння та створюючи плутанину не тільки у широкій масі радянського й партійного активу, але й серед значних верств керівного активу партійних працівників. Враховуючи також те, що назва ВУАМЛІН нерозривно пов'язана зі шкідницькою, контрреволюційною роботою, що проводилася в цьому закладі в минулому, президія ВУАМЛІН прохала ЦК КП(б)У про перейменування ВУАМЛІН у Комуністичну академію України. Але ця пропозиція залишилася непідтриманою [232, 52-53]. У лютому 1935 р. президія ВУАМЛІН прийняла рішення про заборону окремим працівникам та інститутам цієї установи випускати роботи або читати лекції без дозволу президії [234, 13-14].

23 листопада 1935 р. президент ВУАМЛІН О. Дзеніс направив секретареві ЦК КП(б)У М. Попову листа з додатком до нього виявленої ним статті одного з авторів курсу історії України Ястребова, що була надрукована 1929 р. у “Пролетарской правде”. Ця стаття, на думку автора політичного доносу, ясно засвідчувала, що Ястребов на той час “знаходився повністю в ідейному полоні контрреволюціонера-націоналіста М. Яворського” і пропагував його погляди. У зв'язку з цим О. Дзеніс поставив питання про доцільність збереження Ястребова у складі авторського колективу з підготовки курсу історії України [234, 51]. А невдовзі й самого Дзеніса викрили як ворога народу й заарештували, про що вже згадувалося у попередньому розділі [645, 225].

У 1936 р. ВУАМЛІН було ліквідовано, а її структурні одиниці передані до Академії наук. Постанова ЦК КП(б)У про роботу Академії наук УСРР (1936 р.) своїм четвертим пунктом передбачала: “У зв'язку зі зростанням завдань, поставлених партією й урядом перед наукою та необхідністю об'єднання наукових сил в єдиному вищому науковому закладі країни, подальше самостійне існування УАМЛІНу вважати недоцільним. Передати Інститути УАМЛІНу з їх кадрами до складу Академії наук.” Невдовзі на базі інститутів

ВУАМЛІН були створені науково-дослідні інститути історії України, економіки та української літератури ім. Т. Г. Шевченка.

3.4. Допоміжні наукові установи.

Невід'ємною складовою загальної системи організації науки у досліджуваний період були допоміжні наукові заклади. До такого типу наукових установ насамперед відносяться бібліотеки, комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини, музеї, архіви та заводські конструкторські бюро, які були своєрідним ешеленом забезпечення науки, що постачав науковцям інформацію, знайомив їх з останніми досягненнями колег, забезпечував якісне навчання майбутніх вчених, впроваджував у життя результати наукової роботи. Ступінь розвиненості інфраструктури допоміжних закладів є критерієм розвитку наукових інституцій. За її відсутності динамічний розвиток науки стає неможливим. Але статус допоміжних зовсім не робить їх другорядними, оскільки доволі часто працівники саме цих установ ставали авторами глибоких новаторських досліджень.

Становлення історичної науки у перше повоєнне двадцятиріччя відбувалося за умов гострої ідейно-політичної боротьби, що значною мірою й зумовило суперечливий характер цього процесу. З одного боку, саме тоді в Україні закладаються правові принципи збереження й використання пам'яток історії та культури, розвивається державна система їх охорони, створюються нові науково-дослідні осередки. Декрет РНК України від 1 жовтня 1919 р. "Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного Комісаріату освіти" сприяв централізації справи охорони історико-культурних пам'яток в Україні та перетворенню НКО у своєрідного монополіста в галузі історичних досліджень. Це дозволило досить швидкими темпами розпочати державну реєстрацію та класифікацію нерухомих пам'яток, їхнє наукове

дослідження та створити низку історико-культурних і природничих заповідників.

З іншого боку, успадкування і використання пам'яток минулих епох здійснювалося радянською державою, виходячи з ленінської настанови про дві культури в кожній національній культурі, що призводило до значних втрат історичних та художніх цінностей, які були наповнені загальнолюдським змістом, а не підпорядковані завданням класової боротьби пролетаріату.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. у керівництві країною утверджується нігілістичне ставлення до проблем збереження історико-культурної спадщини. Випадки вандалізму на місцях намагаються виправдати наступом соціалізму. Природно, що саме у цей час особливо гостро постало питання про охорону пам'яток культури. Разом з тим охоронні заходи не набули комплексного й планомірного характеру, не завжди мали належну підтримку з боку як центральних, так і місцевих органів влади. Значна частина пам'яток залишилася поза охороною, що призвело до їхньої загибелі, а історичні дослідження були згорнуті. Але, незважаючи на ці недоліки, досвід діяльності допоміжних наукових установ заслуговує ретельного дослідження.

Бібліотеки. Бібліотечна справа в Україні веде свою історію з дореволюційних часів. У березня 1866 р. було засновано Київську російську публічну бібліотеку (майбутню Національну парламентську бібліотеку України). У 1923 р. її перейменували у Київську центральну робітничу бібліотеку ім. РКП(б). У 1931 р. на бібліотеку було покладене методичне керівництво книгозбірнями Київської округи [898, 26].

З 1934 р. у зв'язку з новою адміністративно-територіальною реформою – створенням областей – бібліотека змінила назву на Київську державну обласну бібліотеку ім. ВКП(б). На цей час її фонд налічував понад 200 тис. томів, а постійними відвідувачами були 12 тис. осіб. Книговидача до читальних залів становила 180 тис. книжок. Персонал працівників бібліотеки на той час складав 60 осіб [898, 30-31].

Початок розвитку власне української бібліотечної справи було покладено 2 серпня 1918 р. Відповідно до підписаного гетьманом П. Скоропадським наказу було створено Національну бібліотеку. 23 серпня 1918 р. організували Тимчасовий комітет для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві. Його першим головою був В.І. Вернадський (перший президент Української академії наук), а членами: С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, Г.П. Житецький і В.О. Кордт – провідні вчені України. У 1919 р. склад Комітету було розширено до 8 осіб, а в 1921 р. знову зменшено до 6. На чолі Комітету після від'їзду В.І. Вернадського з Києва стояли: Д.І. Багалій, П.Я. Стебницький, П.А. Тутковський, В.Д. Данилевич, В.О. Кордт. Тимчасовим комітетом був прийнятий “Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії Наук”. У 1919–1920 рр. бібліотека існувала як Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві. У січні-лютому 1920 р. її перевели в інше приміщення на бульварі Т. Шевченка, № 36. Крім того, за бібліотекою залишили кімнати у будівлях Академії наук, Педагогічного музею та Колегії Павла Галагана [1087].

У 1920 р. заклад було перейменовано на Всенародну бібліотеку України у м. Києві (ВБУ) (цю назву вона носила до 1934 р.) [1103, 5]. 26 березня 1923 р. загальні збори Академії наук згідно з доповіддю Тимчасового комітету затвердили вироблений радою бібліотекарів і комітету “Статут Всенародної Бібліотеки України при Всеукраїнській Академії Наук у м. Києві”, ліквідували Тимчасовий комітет і обрали директора. Раду бібліотекарів на підставі статуту ВБУ перетворили на раду бібліотеки, до складу якої увійшли директор, три представники від Академії наук, усі старші бібліотекарі, вчений секретар і один представник від співробітників бібліотеки. Директором ВБУ загальні збори Академії наук обрали С.П. Постернака, а представниками від неї до ради бібліотеки – трьох академіків: А.Ю. Кримського, В.І. Липського (президента Академії) та М.В. Птуху [1087].

Влітку 1930 р. бібліотека нарешті отримала спеціалізовану будівлю у центрі Києва біля університету (архітектор В.О. Осьмак), але з'ясувалося, що площі для розміщення фондів було недостатньо у зв'язку з чим терміново почали зводити прибудову під книгосховище [1103, 10].

3 липня 1932 р. президією ВУАН було ухвалене рішення про чергове перейменування Всенародної Бібліотеки України на Всенародну Бібліотеку України ім. М.О. Скрипника, яке у зв'язку з розгромом “скрипниківщини” так і не було втілене у життя [1087]. У 1934 р. Бібліотека вийшла з під опіки Наркомосу УСРР та була остаточно підпорядкована Академії наук. Одночасно вона одержала нову назву, яку носила до 1936 р. – Бібліотека Всеукраїнської Академії наук [89], а у 1936 р. була перейменована на Бібліотеку Академії наук УРСР [1103, 5].

Бібліотека швидко нарощувала свої фонди. Вже через рік після заснування її книжковий фонд нараховував 400 тис, а у 1921 р. – понад мільйон книжок, часописів та інших одиниць зберігання, значна частина з яких надійшла як дарунок від населення. До бібліотеки було передано чимало зібрань з ліквідованих установ: Київської духовної академії, Університету св. Володимира, колегії Павла Галагана, Першої Київської гімназії, Ніжинського історико-філологічного інституту, низки міністерств, церков, монастирів та ін. [1103, 9]. Крім того, з другої половини 1922 р. значно зросли поточні надходження. Через Московську книжкову палату, реорганізовану в 1923 р. на Всесоюзну, до бібліотеки почали надходити всі друковані видання СРСР, а за рішенням уряду України – два обов'язкових примірники творів українського друку. Для комплектування бібліотеки іноземними виданнями було створене Бюро міжнародного книгообміну [1103, 10].

Згідно з постановою РНК УРСР від 2 січня 1940 р. “Про організацію наукових установ в Західних областях Української РСР” передбачалась організація у м. Львові філіалу Бібліотеки АН Української РСР з передачею йому книжкових фондів Наукового товариства ім. Т. Шевченка, наукової

колекції “Оссолінеум” та ін. (з 1944 р. Львівській філіал почав діяти на правах самостійної наукової бібліотеки, підпорядкованої безпосередньо Академії наук УРСР) [1087].

У листопаді 1921 р. у Харкові була заснована службова бібліотека наркомату земельних справ (сьогодні – Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук) [894, 73-74]. У 1931 р. згідно постанови РНК УСРР “Про створення Всеукраїнської сільськогосподарської академії наук”, до системи установ академії увійшла й центральна наукова сільськогосподарська бібліотека (ЦНСГБ). На кінець 1931 р. ЦНСГБ налічувала у своєму фонді 72 633 книжкові одиниці, а в київському філіалі – до 70 тис. Після ліквідації ВУАСГН у 1935 р. бібліотеку знов передали у відання Наркомзему [894, 73-74].

5 лютого 1930 р. колегія Наркомату охорони здоров'я затвердила склад бібліографічної секції при науково-методичній раді, до обов'язків якої входило: організація бібліотечної роботи, видання реферативного бюлетеню з питань організації охорони здоров'я, а також створення мережі медичних бібліотек. 6 листопада 1930 р. НКОЗ видав наказ № 128а, в якому, зокрема, зазначалося, що утворена протягом 13 років існування радянської медицини широка мережа наукових, навчальних і практичних медичних установ УСРР конче потребує міцної науково-літературної бази. Цим наказом засновувалися Київська, Дніпропетровська й Сталінська державні медичні бібліотеки, а Одеська перейменовувалася з крайової на державну [1115, 41-42].

Київська медична бібліотека (майбутня Національна наукова медична бібліотека України) була створена на базі фондів бібліотеки Київського медичного інституту та Київського інституту удосконалення лікарів. Початковий фонд Київської державної медичної бібліотеки, якій надали невелику кімнату у Будинку вчених, нараховував 1500 книжок та журналів, а штат складався з 2 осіб. У 1934 р. вона переїхала до приміщення університетської бібліотеки, що дозволило розширити штат та фонди. Серед

постійних читачів бібліотеки були відомі вчені О.О. Богомолець, М.Д. Стражеско, О.П. Кримов, І.М. Міщенко та ін. [1115, 42].

У травні 1939 р. при Київській бібліотеці створюється спеціальне методичне бюро для бібліотек Правобережної України, а у Державній медичній бібліотеці Харкова – для Лівобережної України. У 1940 р. в Україні вже нараховувалось 248 медичних бібліотек з загальним фондом 3 727 618 примірників, у тому числі 15 обласних бібліотек із фондом 490 909 примірників, 19 бібліотек медичних ВНЗ з фондом 1 083 355 примірників, 39 бібліотек науково-дослідних інститутів із загальним фондом 342 618 примірників, 165 бібліотек середніх медичних шкіл з фондом 1 810 510 примірників [1115, 44].

11 липня 1939 р. на базі книжкових фондів Антирелігійного й Історичного музеїв задля сприяння розвитку історичної науки та освіти була заснована Державна історична бібліотека України. Вона розташувалася на території Києво-Печерської лаври [946] й поповнювалася за рахунок надходжень обов'язкового примірника усіх друкованих видань на історичну тематику [901, 116].

На державному рівні в УСРР вирішувалося питання складання бібліографії літератури про Україну. 13 травня 1936 р. О.М. Асаткін написав листа секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору, у якому повідомив, що в УСРР й досі немає такої бібліографії, отже вона має бути складена у максимально стислі терміни: приблизно за півтора-два роки. 21 листопада 1936 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР затвердили склад головної редакції бібліографії. До нього були внесені О.Н. Асаткін (відповідальна редакція), О.О. Богомолець, О.Г. Гольдман, В.П. Затонський., Т.Д. Лисенко, А.В. Палладін, М.М. Попов, А. Хвиля, О.Г. Шліхтер [1182, 195], зусиллями яких значною мірою й була виконана запланована робота.

Комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини. Вже на початку 1919 р. виникла нагальна потреба у створенні спеціального органу, який керував би роботою по збереженню культурних цінностей у загальноукраїнському масштабі. Ця функція була покладена на Всеукраїнський

комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), створений у лютому 1919 р. у Харкові при Народному комісаріаті освіти України.

Керівництво структурними підрозділами ВУКОПМІСу було доручене провідним науковцям. Так, Ф.І. Шміт очолив музейну секцію, С.А. Таранушенко – архітектурну, В.О. Барвинський – архівно-бібліотечну, О.С. Федоровський – археологічну. Невдовзі кількісний склад комітету, першим головою якого було обрано художника М.Е. Дадикіна, збільшився до 12 осіб. У другій половині лютого Рада мистецтв затвердила Положення про ВУКОПМІС та його місцеві органи й надала комітету повноваження самостійного відділу Народного комісаріату освіти. Тоді ж ВУКОПМІС одержав 180 тис. руб. для проведення першочергових охоронних заходів. Невдовзі після цього комітет переїхав до Києва й фактично став координаційним центром досліджень історико-культурної спадщини України [2, 1-3; 1186, 337-338].

У Положенні про ВУКОПМІС зазначалося, що він “ставить своєю метою реєстрацію, охорону, збирання, вивчення й популяризацію усіх тих творів майстерності, які найбільш показові для свого часу і можуть слугувати свого роду документами з історії побуту і творчості, як то археологічні, архітектурні і монументальні пам'ятки, музейні збірки, архіви і бібліотеки, твори фольклору”. Зокрема, передбачалося взяти на облік археологічні пам'ятки, організувати невідкладні рятувальні розкопки, систематичне обстеження старожитностей за перспективним планом, створення археологічних мап.

На місцях дослідження пам'яток мали здійснювати губернські та повітові комітети охорони пам'яток (КОПМІСи), навколо яких гуртувалися аматори старовини та професійні історики й мистецтвознавці. З метою розширення кола фахівців при ВУКОПМІСі деякий час діяла школа реєстраторів пам'яток, а окремі місцеві комітети утворили короткотермінові курси підготовки дослідників та охоронців пам'яток. Аналогічні завдання вирішували й лекторії,

які було організовано у робітничих клубах. За короткий час в Україні була розгорнута розгалужена мережа місцевих КОПМІСів [502-504; 607-612].

Провідними напрямками діяльності КОПМІСів були охорона й вивчення пам'яток історії та культури. Так, вже 4 лютого 1919 р. ВУКОПМІС звернувся до рад робітничих і селянських депутатів Чернігова, Полтави та Катеринослава з проханням вжити невідкладних заходів щодо охорони пам'яток мистецтва й старовини. З цією метою їм було виділено 35 тис. руб. У березні на засіданнях комітету неодноразово слухалося питання про роботу по збереженню архівних документів в Україні [502, 88-90, 102-113] .

Значну роль у справі охорони пам'яток історії та культури відіграли місцеві КОПМІСи, які виявляли, обстежували, брали на облік різноманітні пам'ятки старовини, музейні збірки, приватні колекції, архіви й бібліотеки. Особливу увагу вони приділяли виявленню та обліку державних і приватних колекцій, історико-художніх предметів, врятуванню рідкісних книг та архівних документів. З цією метою було підготовлено й розіслано на місця чимало спеціальних анкет, які охоплювали різні типи пам'яток. Представники КОПМІСІВ брали участь в огляді націоналізованого майна церков і монастирів. У результаті вжитих заходів до початку квітня 1919 р. місцеві органи влади зареєстрували найвизначніші пам'ятки України. У процесі складання облікових документів почалася також їх фотофіксація. Внаслідок проведення цієї копіткої роботи КОПМІСи у 1919 р. склали попередній реєстр пам'яток історії та культури значної частини території України [505, 9-17].

Ще одним напрямком діяльності КОПМІСів було здійснення археологічних розвідок та розкопок. Спеціальне розпорядження ВУКОПМІСу забороняло розорювати рештки старовинних укріплень, курганів, могильників. Було також зроблено перші кроки у пропаганді пам'яток історії, їх використанні у культурно-масовій роботі. Для цього виготовлялися засоби наочної агітації, читалися лекції. КОПМІСи поширювали серед населення надіслані Народним комісаріатом освіти України плакати, присвячені охороні

пам'яток, проводили екскурсії для робітників, службовців, учнів і червоноармійців. На засіданнях КОПМІСів заслуховувалися також наукові доповіді та реферати з історії краю. Співробітники цих установ виступали серед населення з лекціями на історико-краєзнавчу тематику, влаштовували спеціальні виставки. Помітне місце у діяльності КОПМІСів належало етнографічним студіям та експедиціям, під час яких записувались зразки народних говірок та твори фольклору [502, 145-149].

Під час денікінської окупації ВУКОПМІС фактично припинив свою роботу й відновив її у Харкові лише влітку 1920 р. Очолив його Ф.І. Шміт, а керівниками секцій працювали С.А. Таранушенко, О.С. Федоровський, М.Ф. Сумцов та ін. Згодом до складу комітету обрали також Д.І. Багалія та В.П. Бузескула. Однак цього разу ВУКОПМІС не став центром організації охорони й вивчення культурних цінностей в Україні. Його робота велася мляво, без зв'язку з місцевими комітетами, які не одержували ніякої допомоги. Різке скорочення асигнувань на охорону пам'яток з боку місцевих рад у зв'язку з післявоєнною розрухою призвело до практичного припинення діяльності більшості губернських і повітових КОПМІСів. З турботою помічаючи паростки “загальної байдужості” до пам'яток мистецтва й старовини, Ф.І. Шміт самокритично визнавав, що ВУКОПМІС не спромігся налагодити своєї роботи [2, 2].

До того ж у 1921 р. ця установа зазнала значних структурних змін. Так, НКО згідно постанови РНК України від 20 квітня про охорону архівів ухвалив рішення про виділення зі складу комітету Головного архівного управління, створеного на базі архівної секції ВУКОПМІСу. Решту підрозділів було реорганізовано у Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини й природи (Головмузей) при Народному комісаріаті освіти України. 24 серпня 1921 р. набрало чинності положення про Головмузей, згідно з яким він фактично успадкував структуру та функції ВУКОПМІСу. Але вже у листопаді 1921 р. його штат був скорочений до 15 співробітників, а 20

грудня він був переданий у відання Головополітпросвіти при Народному комісаріаті освіти України і припинив своє існування як самостійний орган.

Одночасно з цим охорону пам'яток на місцях було покладено на завідуючих екскурсійно-виставочними музейними частинами губернських відділів та працівників музеїв [1, 52-59; 518, 14]. Особливу увагу передбачалося приділяти історико-культурним пам'яткам, придатним для екскурсійної та музейної роботи. Фактично після ліквідації КОПМІСів музеї стали головними осередками роботи по охороні та збереженню історико-культурної спадщини. Поряд з цим досить широко практикувалося утворення спеціалізованих тимчасових комісій безпосередньо при губвиконкомах та повітвиконкомах рад [519-522]. У 1927 р. було створено інститут крайових інспекторів по охороні пам'яток історії та культури [1183, 25-32].

Таким чином, КОПМІСи відіграли важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини під час громадянської війни, стимулювали зародження нових форм організації історичних досліджень в Україні, заклали надійні підвалини для музейного й архівного будівництва наступних років.

Музеї. Незважаючи на досить скрутне становище наукових інституцій України після революції та громадянської війни рівень історичних досліджень у цей період досяг значного розвитку. Саме 20-ті рр. стали періодом найяскравішого піднесення вітчизняної науки, коли дослідженню проблем регіональної історії приділили значну увагу такі провідні вчені, як М. Грушевський, П. Тутковський, Д. Багалій, О. Баранович та ін. На базі кафедри історії України ВУАН у цей час плідно працювали чотири комісії "Порайонного вивчення України" [270, 1-5; 1241, 488]. Працівники цих комісій наголошували, що "... історія України єсть сума земель, які сформувались під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя сих районів" [950,15].

Характерною рисою часу стала також поява великої кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії. Досить часто музейні установи ставали чи не єдиним осередком наукової думки на місцях. Саме така ситуація склалася, наприклад, в Катеринославі, де після закриття Наукового товариства і Вченої архівної комісії в організаційний центр історичних досліджень регіону перетворився місцевий історико-археологічний музей, директором якого був талановитий вчений-краєзнавець Д.І. Яворницький. Завдяки його зусиллям було створено справжній науково-просвітницький заклад, що не тільки займався охороною пам'яток, а й активно поширював серед населення власні студії з музеєзнавства, краєзнавства, археографії, археології, етнографії, фольклористики та спеціальних історичних дисциплін.

Музейна справа в Україні розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об'єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки й культури республіки, а з іншого краєзнавчі, історико-археологічні, меморіальні та природно-історичні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень.

Музеї створювалися головним чином за ініціативою історико-краєзнавчих товариств та організацій, а також органів місцевого самоврядування за мінімальної участі адміністрації. Долаючи постійні матеріальні нестатки, музеї України, спираючись на безкорисливу допомогу та підтримку аматорів старовини, зуміли зосередити у своїх фондах унікальні експонати та документальні матеріали. Спираючись на кращі традиції дожовтневого музеєзнавства, постійно перебуваючи у щільному зв'язку з магістральними напрямками розвитку історичної науки, музейництво досягло значних успіхів.

Протягом 1919-1920 рр. майже всі музеї, що існували в Україні, були націоналізовані. Вони увійшли до складу музейної мережі республіканського або місцевого підпорядкування. У цей період робилися перші кроки у перетворенні музеїв зі "сховищ пам'яток у будинки науки", накреслювалися

заходи, спрямовані на активізацію культурно-масової роботи музеїв. Так, вже перша Всеросійська конференція музейних працівників (1919 р.) зосередила увагу на необхідності поживлення освітньої функції музеїв. У 1922 р. частина музеїв була підпорядкована Головополітосвіті, якою у 1923 р. була розроблена спеціальна програма їхнього розвитку. В умовах розгортання масового краєзнавчого руху й широкої аматорської ініціативи по створенню музейних осередків на місцях спостерігається значне зростання музейної мережі. Лише протягом 1921-1925 рр. в Україні виникло 26 нових музеїв (до революції їх всього було 36). Зростання кількості музейних закладів супроводжувалося посиленням уваги до профільної спрямованості створюваних осередків, до визначення співвідношення їх культурно-освітніх та наукових функцій. Для розв'язання цих питань та узагальнення набутого досвіду у травні 1925 р. відбулася Перша Всеукраїнська конференція у Харкові. Вона націлювала місцеві музеї, як низові краєзнавчі осередки, на всебічне вивчення минувшини та сучасності краю, що “допоможе розв'язанню основного прогресу республіки – розвитку її продуктивних сил” [1183, 34-35].

Поряд із виникненням нових музеїв посилюється профільна строкатість музейної мережі, яка включала державні, окружні та районні осередки, музеї при установах НКО УСРР, а також підпорядковані іншим відомствам. Найпоширенішими були осередки краєзнавчого типу різного відомчого підпорядкування та різних найменувань: історико-археологічні, культурно-історичні, археологічно-етнографічні, історико-побутові, соціально-історичні тощо [1162, 110].

У розвитку музейної справи 20-30-х рр. можна виділити кілька напрямків. Перший – реорганізація та перейменування музеїв, створених за часів Російської імперії. Так, заснований у 1825 р. за ініціативою І. А. Стемповського та І.В. Бларамберга Одеський міський музей древнощів у 1920 р. був націоналізований та перейменований на Одеський археологічний музей [972, 144-145].

Відкритий 30 грудня 1904 Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя-імператора Миколи Олександровича (зараз – Національний музей історії України) у 1919 р. отримав назву Перший Державний музей, а у 1924 р. – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Після реорганізації у 1935 р. його було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка й переміщено до музейного містечка на територію Києво-Печерської лаври [980].

Другий напрямок – створення нових музеїв. Хронологія заснування найбільших з них виглядає наступним чином.

У 1919 р. професорами М.Ф. Кащенком та В.А. Караваєвим був заснований зоологічний музей [972, 139]. Провідний академічний мистецький осередок – Київський музей мистецтв УАН було започатковано у 1921 р. на основі націоналізованої у 1919 р. приватної збірки Б. Ханенка. Як заклад Академії наук музей мав аспірантуру [1162, 134]. У 1922 р. на базі Воронцовського палацу в Одесі було створено новий Природничо-історичний музей [1182, 201]. У 1926 р. за ініціативи академіка П.А. Тутковського був створений Національний геологічний музей України, матеріальну основу якого склали колекції, зібрані співробітниками геологічного кабінету, організованого при УАН у 1920 р. та колекції, що надійшли з фондів Геологічного кабінету Київського університету. З'являються й спеціалізовані етнографічні осередки. Як провідний музейно-етнографічний заклад цього періоду виділяється Музей (згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, відкритий у березні 1921 р. при Українській академії наук завдяки зусиллям О.Г. Алешо. У основу його фондів було покладено всю наукову спадщину професора Вовка – бібліотеку, численні наукові антропологічні, етнографічні та палеонтологічні матеріали у вигляді колекцій речей, рукописних матеріалів, нотаток, малюнків, карток антропометричних вимірів, фотографій та ін. [387, 1-2]. До складу штатних й постійних позаштатних наукових працівників новоутвореного музею увійшли: А. Носів, А. Онищук, Ю. Павлович, Н. Заглада, Л. Шульгина, Є.

Дзбановський, Л. Демуцький. Керівником було обрано О. Алешо. Наприкінці 20-х рр. загальна кількість експонатів музею становила 7500 од. зб. [1162, 120]. Цінні матеріали зосереджувалися у музеях, що входили до складу створеного у 1926 р. в результаті реорганізації музейної мережі Києва “Музейного містечка”. Його заснували на базі колекції Києво-Печерського історико-культурного заповідника та експонатів Музею Київської духовної академії. Цей осередок наукової й культурно-освітньої роботи об’єднував 8 музеїв. У 1927 р. як філія Історичного музею Києва почала працювати “Київська фортеця”. З 1931 р. як відділ академічного Інституту ботаніки започаткували ботанічний музей. У 1935 р. І.Г. Підопличко заснував палеонтологічний музей як частину зоологічного музею. У 1940 р. до структури ВУАН було включено природознавчий музей у Львові, заснований ще у 1868 р. Постановою РНК УРСР від 2 лютого 1940 р. до його складу були включені фонди приватного музею Дзедушицьких та колекції Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка [972, 135-143].

Значного розвитку набули й місцеві краєзнавчі музеї. У 1918 р. засновано Вінницький краєзнавчий музей. В основу його колекції були покладені музейні зібрання Вінницького повітового земства, Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, приватні збірки членів Подільського товариства охорони історичних пам’яток. У перші повоєнні роки поповнення його фондів головним чином відбувалося за рахунок родинних зібрань, реквізованих із дворянських маєтків. Це були переважно твори образотворчого мистецтва, предмети інтер’єру, старовини. Найбільш цікавою тут була колекція з маєтку княгині М. Щербатової (м. Немирів) – спадкоємиці родинних цінностей Потоцьких та Строганових. З посиленням антирелігійної боротьби та закриттям багатьох подільських церков сформувалося нове значне джерело комплектування експонатів. Музей мав 3 відділи: мистецтв, етнографічно-економічний та історико-археологічний. Цей осередок неодноразово змінював своє місцезнаходження, доки у 1929 р. не

переїхав в одне з приміщень Мурів, де розташований і зараз. Напередодні другої світової війни його фондова колекція складала приблизно 12 500 експонатів [980].

Основу фондів створеного у 1918 р. Черкаського окружного музею ім. Т. Шевченка склали приватні збірки місцевих колекціонерів, зокрема палеонтологічна колекція доктора Козловського зі Сміли [486-487] (понад 3000 експонатів), рештки смілянської музейної збірки з розкопок А. Бобринського, матеріали Чигиринського, Золотоносського й Корсунського музеїв. Очолив цей осередок досвідчений краєзнавець – етнограф Д.П. Бочков, який брав участь у підготовці XIV Археологічного з'їзду у Чернігові, працював у Рум'янцевському музеї, керував музейною секцією при черкаському товаристві “Просвіта”. Було створено археологічний, краєзнавчий, художній, етнографічний, військовий, культів, природничий відділи та кімнату панського побуту [484, 11-25; 1162, 138].

У 1920 р. внаслідок реорганізації музеїв Харкова, їх більш чіткого профільного визначення створюється низка нових музейних установ. Серед них – Музей українського мистецтва [309, 2-5; 310, 1] й Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди. Ідея заснування останнього належала місцевому музейному товариству “Музей Слобожанщини”. В основу колекції поклали дарунок художника С.І. Васильківського – картини з українського побуту й історії та 26 портретів українських історичних діячів власної роботи дарувальника. Велика заслуга в організації музею його фундатора та першого завідувача (1920-1922 рр.) академіка М. Сумцова, за пропозицією якого було відкрито 3 відділи: історичний, художній та етнографічний, присвячені відомим діячам української культури Г. Квітці-Основ'яненкові, С. Васильківському та О. Потебні [1162, 132-133]. Серед осередків Харківщини, що займалися археолого-етнографічним вивченням краю, провідне місце належало Ізюмському округовому музею, очолюваному відомим археологом М. Сібільовим. На 1928 р. його колекція налічувала понад 25 тис. од. зб. У 1922 р. у цьому регіоні було офіційно

відкрито ще один музей – Красноградський, у фондах якого наприкінці 20-х рр. зберігалося близько 7 тис. експонатів, а книгозбірня мала 5 тис. книжок [351, 1-2; 1162, 142-143].

Провідним науковим закладом України став у перше повоєнне десятиріччя Волинський науково-дослідний музей, що мав добірні геологічні, природничі, археологічні, етнографічні, художні та історико-революційні збірки. Головним джерелом надходжень були експедиційні надбання завідувача етнографічним відділом В. Кравченка та членів молодіжного гуртка, що працював при відділі [1162, 150]. З окружних краєзнавчих осередків Житомирщини найрезультативнішою була діяльність Коростенського музею краєзнавства, що почав функціонувати з 1924 р. Основу його фондів склали збірки матеріалів учительських курсів та рештки колекції колишнього Овруцького музею при повітнаросвіті [382, 1]. Невдовзі осередок на правах філії увійшов до складу Волинського науково-дослідного музею. У 1925 р. на цій території було також створено Бердичівський соціально-історичний музей [1162, 142].

У березні 1920 р. було націоналізовано й перетворено на державну установу Музей Одеського товариства історії та старовини, що з цього часу дістав назву Одеський історично-археологічний музей. Загалом колекції цього осередку налічували до 70 тис. пам'яток, а бібліотека – 20 тис. книжок. Директор музею С. Дложевський та відомі вчені М. Болтенко й Б. Варнеке розгорнули широку наукову роботу переважно у царині дослідження місцевої археології, узгоджуючи свою діяльність з Музеєм старовини Херсонського краю та Миколаївським історико-археологічним музеєм [1162, 151].

Чимало осередків краєзнавчого профілю виникло у 20-ті рр. на Полтавщині. Серед них – Роменський окружний музей (згодом – міжрайонний краєзнавчий) [373; 458-459; 461-478], Золотоніський окружний [488-492], Лохвицький [460] та Лубенський, у роботі яких превалювали археологічні обстеження. З липня 1920 р. почав функціонувати Миргородський науковий художньо-промисловий

музей, основу фонду якого склали пам'ятки побуту й мистецтва, що надійшли з панських маєтків та з “гетьманської” церкви містечка Сорочинці. У 1920 р. в результаті реорганізації музейної справи у Полтаві утворився Центральний пролетарський музей Полтавщини, що об'єднав окремі музейні установи та колекції міста (Музей Полтавського губземства, Музей мистецтва, Музей педагогічного бюро, збірки кустарного складу губземства та ін.). Складався він з таких відділів: природничого, археологічного, історико-етнографічного, архітектурного, педагогічного, медичного, ветеринарного, сільськогосподарського та художнього. Крім того, музей мав книгозбірню й центральний історичний архів. Значна заслуга у формуванні історико-етнографічного відділу належала відомому досліднику, завідувачу культурно-історичним відділом Полтавського земського музею К.В. Мощенкові. Він працював у музеї з 1907 до початку 20-х рр., здійснював етнографічне вивчення краю, послідовно нарощував музейні колекції. Надзвичайно цінною була збірка пам'яток українського народного мистецтва – понад 10 тис. експонатів, що докладно характеризували шитво, ткацтво, вибійку, малярство, гончарство, різьбярство, гутні вироби, музичні інструменти. Археологічний відділ музею завдяки діяльності відомих археологів – В.М. Щербаківського (очолював відділ у 1912-1921 рр.) та М.Я. Рудинського, – став провідним науковим осередком археологічного дослідження Полтавщини [415, 3]. У 1928 р. загальна кількість музейних пам'яток становила 116271 од. зб. [441, 77]. Це давало підстави дослідникам стверджувати, що “музей нині займає одне з перших місць як кількістю своїх збірок, так і їх науковою вартістю й складає красу і гордість не лише Полтавщини, а й цілої України” [439, 77-101; 442, 13-18; 1162, 148-149; 1182, 204].

Великі зміни відбулися у Дніпропетровському крайовому музеї. Незважаючи на спричинену громадянською війною розруху, його фонди швидко поповнювалися. Д.І. Яворницький разом зі студентами здійснювали археолого-етнографічні дослідження. Також експонати надходили з

конфіскованих панських маєтків, з молитовних будинків, установ колишнього земства та приватних колекцій. Серед нових надходжень переважали народно-мистецькі пам'ятки, матеріали запорізької старовини, побутові предмети. Помітно зросла й наукова бібліотека осередку, що на кінець 20-х рр. налічувала 11 тис. книжок. На 1928 р. музей мав такі підрозділи: первісні культури (6705 од. зб.), степові кочівники (5041 од. зб.), запорізький (2325 од. зб.), народні культури (2161 од. зб.), соціально-побутовий (5151 од. зб.), європейська та азійська культура й мистецтво (3694 од. зб.), нумізматику, сфрагістику, геральдику (8520 од. зб.), природничий (7002 од. зб.), археографічний (189 од. зб.). Загальна кількість експонатів становила 40786 од. зб. На кінець 20-х рр. експедиційно-пошукові форми комплектування пам'яток стають провідними [1162, 149-150; 1182, 205].

На Київщині відомим осередком народознавчих досліджень став Білоцерківський окружний археологічно-етнографічний музей, що виник у 1924 р. Він мав такі структурні підрозділи: доісторична археологія, історична археологія, військовий (козацька зброя), культури, етнографія, мистецтво, нумізматику, бібліотека, шевченківський куток. Загальна кількість експонатів на 1 травня 1927 р. налічувала 4614 од. зб. У бібліотеці було зібрано 7189 томів книжок. Лише протягом перших двох років існування музею його завідуючий С. Дроздов обстежив понад 100 сіл, оглянув церкви, замчища й городища [365, 1-2; 1162, 139].

Перші кроки до заснування Сумського окружного художньо-історичного музею були зроблені у 1918 р., коли місцева наросвіта створила спеціальну комісію для збирання експонатів і організації музею. У 1920 р. цей осередок було відкрито. На 1926 р. він мав 9 тис. експонатів, серед яких понад 300 давніх українських килимів та вишивок, біля 400 зразків художнього різьблення та понад 800 од. зб. виробів гутного скла. Книгозбірня музею налічувала 6170 томів та близько 3 тис. антикварних книжок [1162, 144].

У Чернігові протягом п'яти післяреволюційних років почали функціонувати п'ять осередків, які виникли в результаті реорганізації міської музейної мережі [518, 67-69зв.; 583, 1-5]. I-й Радянський музей був створений на базі Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського і налічував понад 10000 експонатів [311, 47-50; 314, 3-5; 360, 2-4]. Завідуючим музеєм було призначено відомого нумізмата та археолога В.А. Шугаєвського [520, 159]. II-й Радянський музей, що налічував близько 7724 експонатів, успадкував зібрання Історико-археологічного музею Чернігівської губернської архівної комісії та краєзнавчу бібліотеку з 6653 книжок. Очолив цей музей відомий археолог П.І. Смолічев [518, 65зв.; 520, 159]. III Радянський музей, що одержав назву “Музею панського побуту за часів кріпацтва” було засновано 1919 р. Це був чи не єдиний натоді в Україні музей побуту. Близько 2000 його експонатів репрезентували обстановку будинку графа Милорадовича, доповнену пам'ятками мистецтва XVIII – XIX ст. Завідуючим музеєм було призначено Г.М. Вакуловського [518, 57зв.; 520, 159]. IV Радянський музей – Етнографічний – утворився за ініціативою Чернігівського наукового товариства у вересні 1920 р. на основі залишків кустарного складу земства, невеличкої колекції етнографічного відділу історичного музею та побутових і мистецьких пам'яток з інших музеїв міста. Близько 1000 його експонатів були згруповані у таких відділах: народне мистецтво, тканини, вибійки, кераміка, різьблення, одяг. Посаду завідуючого музеєм обійняв відомий етнограф Б.К. Пилипенко [360, 5; 413, 3; 414, 5; 520, 159зв.]. V Радянський музей – Музей культур – утворився 1921 р. на базі Музею єпархіального древлесховища та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Переважну більшість з його 13690 експонатів склали предмети українського мистецтва XVII – XIX ст. культового призначення. На особливу увагу заслуговував рукописний відділ та збірка стародруків. Завідуючим було призначено відомого краєзнавця В.Г. Дроздова [518, 67зв.; 520, 159зв.]. Стихійний характер виникнення музеїв призвів до неминучого паралелізму в їхній діяльності, часом нездорового

суперництва. Таке становище не могло не привернути увагу громадськості, яка неодноразово порушувала питання про об'єднання чернігівських музеїв, але досягнути цього вдалося лише у 1925 р. Загальна кількість експонатів новоутвореного музею становила 31728 предметів, які розподілялися по таких відділах: історичний – 12249 експонатів; археологічний – 7491; “панського побуту” і мистецтва – 2628; культів – 3884; селянського побуту (етнографічний) – 1762, та ін. У фотоархіві музею налічувалося 1440 експонатів. 17500 книжок переховувалося в його бібліотеці. Фонди музею у ці роки поповнювалися надзвичайно інтенсивно: тільки у 1925 р. надійшло 2510 нових експонатів. Книгозбірня музею лише у 1926 р. збагатилася на 7000 книжок із бібліотеки колишньої Чернігівської духовної семінарії. Своєю метою музей поставив “відобразити в історичній послідовності культурно-побутовий і громадський розвиток населення у місцевих умовах із найдавніших часів до сучасності, відтворити процес розвитку соціально-побутових форм в історичному аспекті” [271, 1-5; 1183, 35-37].

Водночас зростає мережа округових та повітових музеїв історико-культурного та природно-історичного характеру, яких 1924 р. у межах Чернігівщини налічувалося 8 [520, 159зв.].

У грудні 1919 р. відкривається для огляду невеликий повітовий музей у Прилуках, завідуючим якого було призначено відомого літературознавця та краєзнавця І.Н. Капустянського [427, 3]. Два відділи музею – історичний та природний – містили 1619 експонатів [620, 1, 23-23зв.; 621, 20; 622, 45]. Але через брак коштів та приміщення Прилуцький музей вже у 1923 р. припинив своє існування. У той же час у Сокиринцях (в колишньому маєтку Галаганів) функціонував доступний для огляду музей [612, 22-24зв.]. У 1927 р. на основі решток розформованого Прилуцького музею та сокиринських колекцій було створено новий окружний музей, до складу якого входили колекції старовинного різьблярства, меблів, кераміки, народних тканин, козацької зброї, а також 2 унікальні вертепи кінця XVIII – початку XIX ст. й

сільськогосподарський реманент [153, 33; 618, 21-97]. Завідуючим було призначено літературознавця та історика В.І. Маслова [306, 2; 618, 101-133], завдяки енергійним заходам якого новостворений музей досить швидко перетворився на помітний краєзнавчий осередок, “що ставив собі за завдання вивчити Прилуччину в різних напрямках і через друкований і експозиційний матеріал дати можливість ознайомитись в деякій мірі з сучасним і минулим життям округи” [353, 7; 372, 2; 619, 77].

У липні 1920 р. виник Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей, який поставив своєю метою збирання пам'яток, що “освітлювали б історію культури в районі м. Сосниці та його околиць”, проведення археологічних й етнографічних досліджень [354, 3; 377, 2].

Заснування місцевого історичного музею у Конотопі пов'язане з діяльністю відомого історика О.М. Лазаревського. Згідно з його задумом музей мав комплектуватися архівними матеріалами, пам'ятками народного мистецтва, археологічними та етнографічними старожитностями, фіксувати фольклорно-етнографічні відомості. Але після смерті О.М. Лазаревського музей протягом тривалого часу не функціонував і відновив свою діяльність лише у 1920 р., коли були зібрані до купи рештки земського музею, що містився у тамтешній бібліотеці, та 6000 томів з бібліотеки відомого бібліографа С.І. Пономарьова [391, 1]. Послідовна діяльність, спрямована на виявлення та охорону пам'яток (палацу Розумовського, будинку Кочубея в Батурині) спричинила помітне нарощування музейних колекцій, які розподілялись по таких відділах: історико-археологічний, етнографічний, художній, церковний, природний. Загалом фонди музею містили близько 3000 експонатів. Майже 9000 томів книг зосереджувалося у бібліотеці осередку. Серед цінних пам'яток музею була збірка тканин, случьких поясів, цехові прапори, листи О.М. Лазаревського, колекція ікон [457, 13-20]. Завідуючим Конотопським музеєм було призначено історика та краєзнавця М.Г. Вайнштейна.

У 1920 р. за ініціативою повітового відділу народної освіти було засновано Новгород-Сіверський музей, який очолив художник і краєзнавець С.А. Гапеев [429, 3]. Музей успадкував частину зібрання старожитностей відомого мецената і колекціонера середини XIX ст. М.Й. Судієнка і складався з трьох відділів: археологічного, художнього та церковної старовини. В останньому з них привертала увагу численні вироби золотарів (оклади богослужбових книг, напрестольні хрести та інші предмети церковного обладунку), а також ікони XVII-XVIII ст., врятовані від загибелі під час закриття місцевих храмів і монастирів. Але, як згадував згодом сам С.А. Гапеев, “за перших часів існування музей терпів крайню нужду, становище було неміцне; установа здавалася нежиттєвою” [605, 7]. Завдяки зусиллям завідуючого і підтримці з боку місцевої інтелігенції музей витримав ці випробування і перетворився у помітний краєзнавчий осередок. У 1929 р. С. Гапеев очолив Новгород-Сіверський державний історико культурний заповідник, створений згідно рішення Раднаркому УРСР на території колишнього Спасо-Преображенського монастиря.

На початку 20-х рр. зазнав суттєвої реорганізації заснований у 1911 р. Остерський педагогічний музей. Завідуючим було призначено географа і краєзнавця А.Г. Розанова [498, 80]. Краєзнавчий підхід до комплектування музею зумовив склад фондів збірок і спричинив його перейменування у 1924 р. у Музей Остерщини, що поставив своїм завданням “вивчення природи, населення, археології, історії Остерщини” [355, 1]. У трьох відділах музею (історико-археологічному, педагогічному та природничому) налічувалося у 1924 р. 1132 експонати [355, 7-9; 389, 3; 392, 7; 623, 25-25зв.].

Краєзнавцями Батурина Конотопської округи на базі пасічницького товариства було створено Музей пасічництва імені Петра Прокоповича (засновника першої в історії професійної школи пасічників у 1828 р. в с. Митченки біля Батурина). При музеї було створено пересувну виставку літератури з пасічництва. Про Батуринський народний музей писала преса, яка

високо оцінила діяльність краєзнавців, а музей пасічництва називала одним із кращих у Європі.

На початку 20-х рр. існували також краєзнавчі музеї у Глухові (близько 1000 експонатів) [390, 1-2], Ніжині, Борзнянський художній музей (близько 100 пам'яток з колекції місцевих аматорів старовини та художника М.М. Ге) [366, 1; 518, 138 зв.; 519, 299зв.-300зв.] і Музей революції у Городні [526, 1-7]. Але брак коштів та непорозуміння з органами місцевої влади, які “не розуміли культурного значення музеїв і не співчували їм” [519, 299зв.] , призвели до суттєвих змін. Так, вже у 1922 р. було ліквідовано Городнянський Музей революції, Глухівський закрито для “переобладнання” експозицій, а Ніжинський передано до місцевого Інституту народної освіти [518, 138-139]. На початку 1924 р. припинив своє існування Борзнянський музей, експонати якого надійшли до Конотопського осередку [522, 9; 1209, 130-131].

Як бачимо, зростання музейної мережі в Україні, найінтенсивніше відбувалося впродовж 1919-1923 рр. Вивчення джерел комплектування музейних збірок засвідчує, що вже з середини 20-х рр. стихійне формування колекцій поступається місцем планомірним надходженням. Що ж до характеру тематичного спрямування зібрань та структури місцевих музеїв, то в середині 20-х рр. замість музеїв місцевої старовини виникають та набувають дедалі більшого поширення саме осередки краєзнавчого профілю. Структура їх мала розпливчастий та нечіткий характер, зумовлений багатогалузевим й різномірним складом збірок. Це певною мірою відбивало прагнення охопити дослідженнями всі напрями життя краю, створити своєрідні “малі академії” у кожному населеному пункті.

Якісно нові зміни відбулися у цей період в діяльності музейних осередків, заснованих за дожовтневої доби. Ці заклади здобули статус державних, а відтак і централізоване фінансування. У роки громадянської війни музейні осередки зробили чимало для врятування й охорони пам'яток. Протягом 20-х рр. тривало подальше нарощування фондів зібрань, поповнення предметно-видового

складу, визначення їхнього профілю. Багато цінних краєзнавчих матеріалів надійшло у ці роки до музеїв з колишніх храмів, панських маєтків та різних установ [1183, 41].

Саме у цей час в Україні відбувається перерозподіл музейного фонду, укрупнення окремих осередків за рахунок злиття дрібних музейних закладів та колекцій. Внаслідок цього наприкінці 20-х рр. на Чернігівщині діяло 7 музеїв: Чернігівський державний музей (37325 експонатів) [315, 9], окружні музеї у Глухові (4678 експонатів), Конотопі (6500 експонатів) й Ніжині (10000 експонатів), районні музеї у Прилуках (1264 експонати), Новгороді-Сіверському (1487 експонатів) та Сосниці (1374 експонати) [1209, 132].

Швидкими темпами йшов розвиток музейної справи на Донбасі. Вже на початку 20-х рр. у Бахмуті діяв музей повітового земства, яким завідував випускник семінарії Ф.П. Максименко. У 1922 р. в кількох номерах часопису “Просвещение Донбасса” були надруковані його статті про краєзнавчу літературу Бахмутського повіту, які вважаються першими в історії краєзнавства Донеччини. У 1923 р. було прийняте рішення про створення Артемівського окружного музею, який розпочав свою роботу вже наступного року. З 1925 р. ним керував І.А. Часовников, вихованець професора-археолога Д.І. Самоквасова, який довгий час співпрацював із Д.І. Яворницьким. Є відомості, що в музеї зберігалися археологічні колекції, існували відділи сільського господарства, вугільної, хімічної та металургійної промисловості, а також народних промислів. У роки війни ці музеї були варварськи зруйновані німецько-фашистськими загарбниками.

Історія створення музеїв у місті Сталіно (колишнє селище Юзівка) була майже типовою для того часу. У 1924 р. за ініціативою відділу народної освіти Донецького округу було прийняте рішення про створення у місті окружного музею краєзнавства. Спочатку він існував на громадських засадах завдяки невтомній праці групи, що складалася з вчителів, журналістів, студентів, робочих (А. Ольшанченка, М. Гранберга, В. Лавриненка, сестер Наргелло та ін.). Звісно, вони не мали фахової освіти, але були справжніми ентузіастами

свої справи. Перші експонати надійшли до музею з власних колекцій мешканців міста, зі шкіл, від окремих громадян. Це були предмети нумізматики, гербарії, чучела тварин, а також фото і документальні свідчення про революцію та громадянську війну. Вже 1927 р. у музеї нараховувалося більше 3 тис. експонатів, які переважно мали випадковий характер. Згодом тут виникли також музей революції та антирелігійний музей.

27 листопада 1930 р. президія Сталінського міськплану прийняла резолюцію “Про положення та перспективи розвитку Сталінського музею”, яким фактично визначила концепцію розвитку краєзнавчого музею та тематику комплектування його фондів. Зокрема, у резолюції вказувалося, що “одним з головних завдань музею є відображення у експонатах історії промислової техніки та робочого побуту Донбасу.” Крім того, наголос був зроблений на “репрезентації багатой етнографії краю, а також вивченні історії та археології, оскільки Донбас є одним з найбільш цікавих районів завдяки своєму географічному становищу” [1201, 154].

На матеріалах Сталінського та Макіївського металургійних заводів музейні працівники почали писати історію металургії Донбасу, а також історію нових шахт періоду перших п'ятирічок. Зібрані матеріали (документи, фотографії) використовувалися при створенні пересувних виставок, які експонувалися у місті. В рамках реалізації цієї концепції музейні працівники проводили численні наукові експедиції та розвідки. Вони вивчали тваринний та рослинний світ Донбасу, геологічні оголення, археологічні пам'ятки.

Найстарішим музеєм Донбасу вважається Маріупольський краєзнавчий музей, який був заснований 6 лютого 1920 р. позашкільним підвідділом місцевого відділу народної освіти.. Його першим директором став І.П. Коваленко, а його дружина очолила етнографічний відділ.

Вже через два місяці для огляду була відкрита музейна кімната, де експонувалися природничі та етнографічні колекції, а також фізичні прилади. Одночасно там могли знаходитися 20-30 відвідувачів, яким давав пояснення

спеціальний інструктор. Збір музейних предметів у місті йшов дуже швидко. До фондів потрапили, зокрема, величезна наукова бібліотека з Олександрівської чоловічої гімназії, речі з колишнього італійського консульського агентства, предмети з будинків, залишених під час громадянської війни. У фонди надійшов також вантаж, що загалом важив біля чотирьох тонн. Це були цінні історичні документи з архіву грецького суду – адміністративного органу маріупольських греків.

На відміну від багатьох музеїв, що тривалий час містилися у приміщеннях разом з іншими установами, Маріупольський музей майже одразу отримав у власність цілий особняк, де вже через три роки після відкриття у 30 кімнатах була збудована нова експозиція, яка відображала історію та природу Приазов'я.

Окрім експозиційної роботи музейні працівники активно займалися науковою діяльністю. Завдяки наполегливій праці директора І.П. Коваленка та співробітників відділу природи такі визначні природничо-історичні об'єкти як Хомутовський степ, Кам'яні могили, вапнякові виходи на р. Кальчик у 1926-1927 рр. були оголошені заповідними зонами.

Значна дослідницька робота проводилася разом зі співробітниками Всеукраїнської асоціації Сходознавства науково-дослідного інституту історії літератур та мов народів Заходу і Сходу. Вчені-історики, лінгвісти, етнографи В.Д. Гавриленко, А.П. Ковалевський, Н.С. Державін та ін. плідно співпрацювали з музеєм, обмінювалися інформацією та досвідом. З часом значно укріпилися зв'язки між науковцями Маріуполя та Сімферополя, які спільно вивчали важливі питання з етногенезу кримських та приазовських греків [73, 15]. Під час етнографічних експедицій у маріупольських селах було зібрано велику унікальну колекцію грецьких декоративних тканин, одягу, жіночих прикрас, церковного начиння, вотивних прикрас. У 1928 р. ці матеріали демонструвалися у Харкові на Виставці досягнень національної політики в Україні. Колекція грецьких вишивок потім була вивезена до Німеччини на міжнародну виставку у місто Кьольн.

З 1920 по 1930 рр. у музеї працював В.М. Піневич, випускник Харківського інституту народної освіти, який очолював історико-етнографічний, а з 1927 р. – історико-археологічний відділ. Отримавши дозвіл Укрголовнауки на розкопки у Маріупольській окрузі, він зібрав значний археологічний матеріал. У 1924 р. ним було проведено розвідки по річці Кальміус, у 1925 р. – розкопки в Маріуполі, у 1926 – розвідки по річках Каратиш та Кальчик (на останній, зокрема, вчений намагався знайти місце битви на річці Калці). Крім того, дослідник наніс на мапу численні кургани в околицях Маріуполя (лише за сезон 1928 р. він обстежив 43 кургани та 4 курганні групи). Згодом В.М. Піневич розкопав багаточислове поселення в Зинцевій балці та дослідив поховання запорізьких козаків, які були знайдені під час будівельних робіт в околицях міста. Таким чином, вчений заклав підвалини для всебічного вивчення старожитностей Маріуполя та його округи.

У 1930 р. на березі Азовського моря закладали гігант вітчизняної металургії – завод “Азовсталь”. Всеукраїнський археологічний комітет відрядив для спостереження за земляними роботами відомого українського вченого, історика та археолога професора М.О. Макаренка. Як невдовзі з’ясувалося, цей вибір був надзвичайно вдалим, оскільки під час закладки доменної пічі робітники знайшли справжню пам’ятку європейського значення, яка згодом стала відомою як Маріупольський неолітичний могильник. Це був величезний поховальний комплекс мешканців Приазов’я IV тис. до н.е. Розкопки проводилися під керівництвом М.О. Макаренка силами співробітників місцевого музею. Знахідки з поховань (кам’яні знаряддя праці, прикраси з кістки, перламутру, каменю) потрапили до музейних фондів. Окрасою експозиції згодом стали два моноліти – багатотонні ящики з суцільно вирізаними з ґрунту похованнями. Підсумком цієї спільної праці стала відома класична монографія М.О. Макаренка “Маріупільський могильник”, яка вийшла друком у 1933 р. й одразу отримала високу оцінку фахівців з різних країн. Надалі впродовж до 1938 р. разом зі співробітниками музею М.О. Макаренко

проводив розвідки та розкопки у Маріупольській окрузі, врятувавши від знищення під час індустріального будівництва багато пам'яток.

Важливу роль у вивченні стародавнього минулого краю відіграв В.М. Євсєєв, який у 1935-1941 рр. працював завідуючим відділом історії Маріупольського музею. Вже на початку роботи він зробив дві рідкісні знахідки, що збагатили світову історичну науку. Біля м. Амвросієвка під час розвідок вчений знайшов унікальне ашельське рубило – кам'яне знаряддя праці, датоване близько 200 тис. років, яке й досі є найдавнішим у Донбасі. У цьому ж районі науковець знайшов та дослідив стоянку людини доби верхнього палеоліту й пов'язане з нею велике скупчення кісток зубрів (біля 1000 тварин), яке згодом стало широко відоме як Амвросіївське кістковище. Маріупольський та Сталінський музеї виділили кошти на проведення розкопок. Саме В.М. Євсєєв першим висловив думку, що ця грандіозна пам'ятка є наслідком масштабного загінного полювання, яке тривало близько 20 тис. років тому. Цими знахідками зацікавилися відомі археологи І.Г. Підопличко, П.І. Борисковський, С.М. Замятнін, які неодноразово приїздили у Донбас для проведення досліджень. В.М. Євсєєв, у свою чергу активно їздив із доповідями на наукові конференції у Київ, Дніпропетровськ, Полтаву, Ленінград, Казань.

У 1937 р. після реорганізації мережі музеїв Донбасу в Маріуполі розташувався обласний музей краєзнавства, в якому було зосереджено всі археологічні колекції регіону. Він став своєрідним організаційно-методичним та координаційним центром проведення місцевих археологічних досліджень. Тож не дивно, що навколо нього згуртувалися не тільки ентузіасти-аматори, а й професійні історики. Внаслідок наполегливої праці співробітників музею у 20-30-ті рр. значно поповнилася джерелознавча база для дослідження давньої історії Приазов'я [1201, 154-157].

Станом на 1938 р. у Донбасі працювало 12 музеїв: 4 музеї революції, 7 краєзнавчих та 1 антирелігійний у містах Сталіно, Ворошиловград, Маріуполь,

Артемівськ, Костянтинівна, Святогірськ та Старобельськ. Німецьку окупацію пережив тільки Маріупольський краєзнавчий музей [1057, 295-296].

Розпочата наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. реорганізація музейної справи з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві значно активізувала освітній аспект їхньої роботи. Багато уваги приділялося перебудові експозицій, як основи для культурно-масової роботи. Як засвідчує “Проект програми розвитку музейної справи в Україні”, в основу якого були покладені положення, розроблені М. Біляшівським, значно змінився, порівняно з дореволюційним періодом, погляд на музей, помітно розширились його функції як наукової та культурно-освітньої установи. Обов’язковим структурним підрозділом краєзнавчих осередків, зазначалося у документі, повинен бути етнографічний відділ. Наголошувалося на необхідності виявлення та відтворення музейними засобами культурних взаємовпливів, розкриття соціальної сторони життя етнічних спільнот, проведення широкої освітньої роботи серед населення.

Першим кроком на шляху утвердження нових засад музейної справи була розроблена у 1922 р. Укрполітосвітою програма реорганізації музейної справи на Україні. Вона передбачала заснування широкої мережі так званих соціальних музеїв, спрямовувала співробітників на перебудову експозицій на нових науково-методологічних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принципи подання матеріалів, має відображати “динаміку соціальних відносин”. Підкреслювалась необхідність “відтворювати успіхи соціалістичного життя, ширше залучати матеріали сучасності” [1162, 162-163].

На практиці це призвело, однак, до підміни конкретного висвітлення місцевої історії, культури та побуту механічним ілюструванням абстрактно-соціологічної схеми історичного процесу. Крім того, переведення провідних музеїв, у яких переважали дослідницькі форми діяльності, у відання Укрполітосвіти, що орієнтувала музеї передусім на проведення широких

культмасових заходів, викликало цілком справедливі нарікання у середовищі наукової громадськості.

До того ж, досить часто за умов відсутності фахівців серед місцевих працівників політпросвіти, що керували музеями, траплялися непорозуміння між ними та музейними працівниками – науковцями. Нервозна обстановка склалася, зокрема, у Чернігівському державному музеї, адже створення на його базі соціального музею неминуче призвело б до істотної переорієнтації усієї діяльності закладу. Співробітники на чолі з завідуючим музеєм М.Г. Вайнштейном виступили проти цього “експерименту”, але впевненості у майбутньому не було. Ці настрої засвідчив у січні 1926 р. у приватному листі П.І. Смолічев [1183, 43]. Провідні науковці справедливо вважали, що “сама ідея соціального музею не достатньо ясна, і цією ідеєю намагаються зробити музей примитивно-популярним кабінетом для ліквідації неписьменних”, а усіляке зволікання із запровадженням цієї ідеї у життя функціонери класифікують як саботаж [1209, 132-133].

Створення соціальних музеїв, однак, не виправдало пов’язаних з ними сподівань. Це й зумовило досить гостру дискусію про місце та роль музеїв у системі наукових та культурно-освітніх закладів під час наради музейних співробітників України 25-27 травня 1926 р. у Харкові. У доповіді “Зміст та методи роботи музеїв” зазначалося, що музеї мають бути: 1) державними сховищами пам’яток; 2) науково-дослідними установами, що повинні здійснювати дослідження усіх пам’яток на певній території й готувати кваліфіковані кадри музейних працівників; 3) освітніми установами, що розповсюджують знання про минуле й сучасне.

Цілком актуально й переконливо звучить і сьогодні визначення типології музейних закладів: “за основу усталення музеїв крайового та місцевого значення треба взяти переважно комплексове відображення місцевого краю з усіх боків його життя. Але для музеїв крайового значення може бути

припущеною й певна спеціалізація по тій чи іншій галузі знання в межах свого територіального обсягу” [1183, 43-44].

Ці положення ілюстрували справді помітні зрушення у розробці теоретичних засад українського музейництва 20-х рр. Вони були зафіксовані у “Резолюції президії Укрнауки про музейну справу” від 2 квітня 1927 р.: “Музеї повинні бути по цільовій установці науковими установами з широкою політосвітньою роботою”. Президія Укрнауки ухвалила рішення про необхідність систематизації й упорядкування музейної мережі, здійснення класифікації музеїв за певними науковими ознаками (наявність систематизованих колекцій та наукових кадрів). Окреслювались такі типи музеїв: а) краєзнавчі місцевого типу; б) синтетичні крайові музеї з ознаками наукової установи; в) наукові музеї республіканського значення [1162, 165-166].

На початку 30-х рр. перебудова усієї діяльності музейних установ “шляхом включення музеїв у єдине русло будівництва соціалізму” набула цілеспрямованого характеру. Це неминуче призвело до згорання науково-дослідницької та збирацької роботи, що вкрай негативно позначилося на подальшому розвитку історичних досліджень. Об’єднавши навколо себе й активно залучивши до вивчення історії та культури краю місцеву інтелігенцію, краєзнавців-аматорів, музеї відіграли у 20-ті рр. роль своєрідних науково-методичних і координаційних центрів краєзнавчого руху на місцях [1183, 45].

З часу підпорядкування музеїв Укрнауці (1925 р.) наукова діяльність домінує серед інших напрямків роботи. З середини 20-х і до початку 30-х рр. діяльність музейних осередків спрямовується науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.) [409, 1-3]. У діяльності музеїв історико-краєзнавчого профілю переважали археологічні та етнографічні студії. Чи не найбільше уваги приділялось вивченню кустарних промислів та ремесел, що було викликано необхідністю дослідження продуктивних сил краю для раціонального

використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності [1162, 152].

Напрочуд широким був діапазон досліджень з питань історії краю музейних працівників Чернігівщини. Ще на зламі XIX-XX ст. у цьому регіоні склалася досить поважна дослідницька традиція в галузі археологічного краєзнавства. Її репрезентували Т. Кибальчич, П. Добровольський, М. Лілеєв, С. Гатцук, Є. Корноухов, А. Верзилов та ін. Крім того, розкопки на Чернігівщині проводили відомі вчені Д. Самоквасов, В. Антонович, В. Ляскоронський, Ф. Вовк. Започатковану ними справу в нових умовах успішно продовжили С.Г. Баран-Бутович, П.І. Смолічев, Ю.С. Виноградський, А.Г. Розанов, В.Г. Дроздов та ін. Влітку 1923 р. за ініціативою місцевих краєзнавців, яку підтримала Українська Академія наук, розгорнулося комплексне архітектурно-археологічне обстеження видатної пам'ятки давньоруської культури XI ст. Спасо-Преображенського собору [494, 130; 584, 1]. З цією метою при Чернігівському губвиконкомі була створена так звана "Тимчасова комісія для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова" до складу якої, крім кількох функціонерів, увійшли кращі наукові сили Чернігова – Я.М. Жданович, В.В. Дубровський, В.А. Шугаєвський, П.І. Смолічев, Б.К. Пилипенко, А.В. Верзилов, С.Г. Баран-Бутович, В.Г. Дроздов, які репрезентували музейні та архівні установи, навчальні заклади та інші краєзнавчі осередки, а також провідні київські фахівці в галузі давньоруської археології й архітектури М.О. Макаренко та І.В. Моргілевський, відряджені до Чернігова Українською академією наук. Незважаючи на скрутне фінансове становище, Чернігівський губвиконком виділив необхідні кошти, і 9 липня 1923 р. було започатковано розкопки й обміри. Безпосередню участь в них брали студенти наукового гуртка, що функціонував при Чернігівському інституті народної освіти [585, 9-13, 88-95, 118-133].

Роботи у Спаському соборі та довкола нього викликали неабиякий інтерес у городян. Місцева преса систематично інформувала своїх читачів про

найцікавіші знахідки і випадки, що траплялися в процесі досліджень. Газетярі не обходили стороною й суперечливої реакції віруючих на розкопки поблизу однієї з найшанованіших святинь міста.

Протягом липня-серпня 1923 р. відбулося близько 50 засідань комісії, на яких не тільки розглядалися поточні справи, але й порушувалися наукові проблеми, коригувалася методика досліджень, аналізувалися здобуті матеріали. Часом протоколи засідань навіть нагадують докладний польовий щоденник. Значний інтерес становить листування комісії з різними установами, реєстри знахідок і фотоматеріалів, що надійшли до музеєсховища.

Загалом, дослідження Спаського собору збагатили історичну науку цікавими фактами і спостереженнями, що були узагальнені у підсумкових публікаціях М.О. Макаренка та І.В. Моргілевського. Діяльність Тимчасової комісії, яка припинила своє існування у вересні 1923 р., становила певний етап у вивченні стародавньої історії Чернігова: вчені чи не вперше дістали можливість цілеспрямовано і всебічно дослідити цю видатну пам'ятку давньоруської культури XI ст., а також прилеглу до неї територію в межах колишнього дитинця. Водночас був нагромаджений дуже повчальний досвід співробітництва місцевих і академічних осередків, концентрації зусиль і коштів на реалізації конкретної програми, що не втратив актуальності й сьогодні. Нарешті, комісія відчутно стимулювала подальші археологічні та історико-архітектурні студії на Чернігівщині, які протягом 20-х рр. досягли незаперечних успіхів [385, 13-27; 584-585].

Згодом, у 1924 і 1926 рр. за участю П.І. Смолічева І.В. Моргілевський здійснив архітектурно-археологічне дослідження ще однієї давньоруської пам'ятки Чернігова – Успенського собору Єлецького монастиря [385, 29-33; 500, 141-142]. Дуже важливе значення мали дослідження давньоруського курганного могильника у с. Шестовиця, що на березі Десни неподалік від Чернігова, та двох тамошніх городищ. Зважаючи на загрозливий стан цієї унікальної пам'ятки, Чернігівський державний музей влітку 1925 р. спорядив

до Шестовиці експедицію під керівництвом П.І. Смолічева. Кошти на проведення розкопок, що з перервами тривали три сезони, асигнували місцеві органи народної освіти. За авторитетним твердженням Д.І. Бліфельда, це були перші справді серйозні дослідження давньоруських курганів на Чернігівщині у повоєнний період. Загалом П.І. Смолічев дослідив понад 40 курганів X ст., що містили поховання за обрядами трупоспалення і трупопокладення, а також кілька кенотафів – поховань без мерців. Одинарні та парні (чоловіків-воїнів і жінок-рабинь) поховання, часто-густо з кінями й спорядженням, були влаштовані у ямах і дерев'яних гробницях-зрубках. Поховальний інвентар складався зі зброї, знарядь праці, побутових речей, прикрас. Крім того, археологи віднайшли арабські та візантійські монети, скандинавські застібки-фібули. Аналіз поховального обряду й інвентарю дозволив П. Смолічеву висловити обережне припущення щодо етнічної, зокрема, варязької, приналежності частини поховань. Згодом цю думку поглибили інші вчені, що вели розкопки в Шестовиці у повоєнні роки. У цілому ж, здобуті П. Смолічевим матеріали мали важливе значення для вивчення процесу становлення феодальних відносин на території Київської Русі. Не випадково, отже, що саме 1925 р. він став дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету, а дещо пізніше співробітником Комісії Лівобережної України при Історичній секції УАН.

Під керівництвом С.Г. Барана-Бутовича проводилися розшуки неолітичних стоянок та слов'янських селищ і городищ у межах Чернігівської округи і по течії р. Снова, у долині болота “Замглай”, на узбережжі Дніпра і Десни. Було виявлено 13 нових об'єктів. С.Г. Баран-Бутович очолив також проведення археологічних розкопок у Чернігові. На початку 30-х рр. було створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток, яка організовувала місячні експедиції для дослідження неолітичних стоянок у межах Чернігівської округи. До розкопок найбільшої серед них – Мізинської 1932 р. було залучено місцевих краєзнавців, у тому числі і С.Г. Барана-Бутовича [393; 397-398; 586-603].

Співробітниками Сосницького музею на чолі з Ю.С. Виноградським було здійснене майже суцільне археологічне обстеження Середнього Подесення, що дало змогу виявити і дослідити близько 60 стоянок доби неоліту – бронзи, 9 раніше невідомих слов'янських городищ і 7 селищ [377, 1-4; 393, 1-6; 395, 1; 398, 1-3; 402, 1-10; 408, 1-5; 410, 1-2]. Чимало слов'янських старожитностей та пам'яток доби неоліту знайшли й вивчили працівники Конотопського музею на чолі з Я.Р. Морачевським [390, 1-2; 400, 7-12; 404, 1-36; 405, 1-36]. Під керівництвом директора Остерського музею А.Г. Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури поблизу с. Євминка та давньоруського городища у с. Старогородці, здійснене фронтальне обстеження пам'яток Нижнього Подесення. Своєрідним підсумком діяльності остерських краєзнавців у цьому напрямку стало складання реєстру археологічних пам'яток Остра і його околиць та археологічної мапи Остерщини [388, 1-28; 389, 1-11; 394, 1-9; 399, 1-8; 498, 182].

Активно тривало збирання етнографічних матеріалів, внаслідок чого музеї збагатилися численними пам'ятками декоративно-ужиткового мистецтва [1257]. За участю працівників Чернігівського музею В.Г. Дроздова, М.Г. Вайнштейна та П.І. Смолічева було виявлено унікальні муміфіковані поховання у склепі Воскресенської церкви містечка Седнева, які спричинили справжню сенсацію серед науковців, досліджено так звані Нові печери у Чернігові [386; 521, 49-55; 547, 78].

Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, а також водяних млинів і сукновалень, здійснене Б.Л. Луговським [438, 3-5] та Б.К. Пилипенком [413, 7-10]. Досить жваво проводилося збирання етнографічних матеріалів за програмою Всеукраїнської академії наук співробітниками Остерського музею [330, 1; 555, 182]. Одночасно працівники музеїв Чернігівщини досліджували гончарство на Городнянщині й ткацтво в Олишівському та Березнянському повітах. Тривало вивчення міщанського побуту Чернігова, Любеча, Березної, Остра й Козельця [1209, 135].

Роботу по дослідженню побуту народів УСРР проводив стаціонарно у різних пунктах України Музей (згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка: Волинь – село Замисловичі, Уманщина – село Сушківка, Чернігівщина – село Старосілля. Восени 1921 р. відомий український вчений А.І. Онищук – співробітник цього музею – розпочав стаціонарне вивчення села Старосілля Остерського повіту, де заснував першу спеціальну науково-дослідну станцію для проведення етнографічних досліджень. Протягом 1921-1923 рр. постійно проживаючи “в глухому, снігами занесеному селі”, він досліджував окремі аспекти народної культури (рибальство, землеробство, народну техніку та житло). Це цілком відповідало опрацьованій А.І. Онищуком концепції етнографічних студій, мета яких, на думку дослідника, “полягає не тільки в збиранні фактів народного побуту, але й в одкриванні та пізнаванні законів їх виникнення, розвитку й завмирання, в дослідках над їх територіальним поширенням, етнічними впливами й запозиченнями та місцем в народному побуті” [1162, 116].

На основі зібраних вченим у Старосіллі експонатів 23 грудня 1922 р. у Києві було відкрито етнографічний музей з такими відділами: народна побутова техніка, харчування, ловецтво, рибальство, хліборобство, скотарство, народна архітектура, одяг, комунікації й транспорт, громадське життя, порівняльне народознавство та відділ стаціонарного дослідження села. Музей здобув визначення далеко за межами України. Нові методи дослідження побуту села та його експозицію високо оцінили академіки М. Мурко з Праги, Д. Багалій, М. Біляшівський, А. Кримський, професори М. Макаренко, С. Рудницький, Ф. Колеса, Д. Золотарьов, М. Яворський, С. Штенберг, французький вчений А. Мортель та інші.

Журнал “Життя і революція” писав: “Це єдиний музей на Україні та може і в цілому СРСР, що виробив свій особливий метод досліду матеріальної культури села... Інші музеї не дають такого повного уявлення про життя села, показують лише один його бік – “святковий”. Онищук пішов іншим шляхом. Він збирає

усе, що стосується матеріальної культури селянина, все, що характеризує його побут і оточення. Такий метод дає змогу досліджувати життя селянина з дитячих років протягом цілого життя, дає повну картину його техніки і культури. Це дає змогу наочно побачити, як селянин пристосовує своє життя до природних умов, до місцевості, серед якої живе. Визбиравши геть все з одного села, музей поширює свою працю і на сусідні села...”.

Результати своїх етнографічних досліджень А.І. Онищук частково опублікував у статтях “Вибір човна в с. Старосілля Остерського повіту на Чернігівщині”, “Природні форми дерева в матеріальній культурі” (рукопис), “Рибальство: матеріали до монографії про с. Старосілля” (рукопис) та ін. Матеріали А.І. Онищука були використані його учнями та колегами при підготовці монографії про село Старосілля [1209, 135-136].

Згодом, взявши на озброєння досвід А.І. Онищука, науковці почали організовувати стаціонарні дослідження й в інших місцевостях. Так, у 1923 р. працівники музею досліджували гончарство й кошикарство в Слобідці, поблизу Києва, народне будівництво та одяг – на Малинщині й Миргородщині. З цього ж року Н.Б. Загледа стаціонарно вивчала рибальство, народну їжу та дитячий побут у селі Пекарі на Київщині [1162, 116-117].

У 1924 р. Л.С. Шульгіною було відкрито нову етнографічну дослідну станцію у селі Жукин на Чернігівщині. Крім зібраних про село загальних відомостей, було досліджено ономастику, “ловецтво”, рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство, городництво, народну їжу, техніку, медицину й ветеринарію, весілля, родини та хрестини, дитячий побут тощо. “За основу вивчення села, – зазначала дослідниця, – було положено всебічне дослідження одного господарства, і ці відомості доповнені були матеріалами, зібраними по інших господарствах та від різних спеціалістів, як от рибалки, теслярі, пасічники і т.п.” [1209, 136].

У 1926 р. А.І. Онищук, Ю.Ю. Павлович, Н.Б. Загледа проводять дослідження у селі Замисловичи Олевського повіту на Волині. Об’єктом

вивчення стали народна техніка, народні звичаї, обряди та ін. З цього ж року Л.С. Шульгина вивчає народну гончарську техніку в селі Бубнівка на Поділлі. Увагу співробітників музею також привернули традиційна культура та побут інших народів, що проживали в Україні, – болгар, євреїв, греків – з метою комплектування матеріалів для відділу порівняльного народознавства. Важливим та порівняно новим явищем в українській етнографії стало вивчення побуту робітників, що розпочали працівники музею на заводах та фабриках Києва. Вивчення традиційних і нових елементів побуту не лише селянства, а й робітників передбачалось науковими планами музею [1162, 117].

Одним із напрямів краєзнавчої роботи було опрацювання різноманітних методичних рекомендацій та інструктивних матеріалів. Заслуговує на увагу “Програма для збирання предметів і відомостей етнографічних по Чернігівській губернії”, яка стала науково-методичним порадином в царині етнографії для музейних працівників [1131]. Місцеві музейні осередки сприяли поживленню фольклорно-етнографічних студій. За їх участю створювалися етнографічні гуртки, комісії, товариства, краєзнавча діяльність яких охоплювала практично всі сторони життя краю [1209, 136].

Як відомо, у 20-ті рр. на музеї було покладено функції по охороні пам’яток історії та культури. Музейні працівники врятували від загибелі частину церковних цінностей, що підлягали вилученню й утилізації, деякі монастирські бібліотеки та архіви, фамільні портрети з колишніх поміщицьких маєтків. Було обстежено і взято на облік найбільш цінні архітектурні споруди, які опинилися під загрозою знищення. До музейних фондів надійшли меморіальні речі й рукописи М.М. Коцюбинського, П.О. Куліша, Л.І. Глібова, М.К. Заньковецької та інших видатних діячів української культури [518, 67зв.-70, 138-140; 522, 14-36, 46-47зв.]. Співробітники місцевих музеїв брали активну участь у діяльності новостворених громадських краєзнавчих осередків – наукових товариств, гуртків, комісій. При деяких музеях України у першій половині 20-х рр. діяли губернські екскурсійно-виставочні бюро. Були розроблені маршрути історико-

краєзнавчих екскурсій, які проводили досвідчені фахівці з метою поширення історичних знань, популяризації культурної спадщини минулого. Розгорталася й видавнича діяльність музеїв. Так, чотири видання побачили світ заходами співробітників Чернігівського музею. Під керівництвом В.І. Маслова у 1925 р. було започатковане видання “Бюлетеню Прилуцького окрмузею”, обидва номери якого сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю. Крім цікавого інформаційного матеріалу, на сторінках “Бюлетеню” друкувалися наукові розвідки місцевих дослідників, а також київських вчених С.І. Маслова та М.О. Макаренка [1183, 53-54]. У 1930 р. вийшов перший випуск бюлетеню Коростенського окружного музею краєзнавства. З 1925 р. Кабінет антропології та етнології почав видання власного друкованого органу – “Бюлетеню Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка”. У ньому поряд з іншими, публікувалися матеріали, що висвітлювали етнографічний напрям діяльності музеїв УСРР, що мало велике методично-організаційне значення для функціонування та розвитку місцевих осередків [1162, 124].

На жаль, внаслідок реорганізації наукових установ на початку 30-х рр., спостерігалось згортання історико-краєзнавчих досліджень у багатьох музеях України. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували краєзнавчу діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань провідні вчені – музейні працівники, необгрунтовано звинувачені у “націоналістичних” збоченнях. Негативні наслідки для історико-краєзнавчої діяльності музеїв мали рішення I Всеросійського музейного з’їзду, що орієнтували музеї на показ “ідей, а не речей”. Наслідком стало згортання краєзнавчої пошукової та збирацької роботи місцевих музеїв.

З кінця 20-х рр. фактично запанував нігілістичний пролеткультівський підхід й до пам’яток історії та культури, за якими не визнавалося вже ніякої духовної цінності для “будівників соціалістичного суспільства”. Пам’ятки перетворилися у джерело нагромадження валютних ресурсів і кольорового металу, використовувалися у господарсько-побутових цілях без усякого

урахування часу їхнього створення та історико-культурної цінності. Охороною ж пам'яток на рівні державних установ у той час займалися лише місцеві музеї. Втім, їхня роль в умовах, коли завідувач часто був єдиним науковим співробітником у музеї, а матеріальні ресурси надто обмежені, була мінімальною. І хоча ще продовжували існувати крайові інспектури та комісії охорони пам'яток, але вони не мали можливості реально протидіяти численним акціям руйнування історико-архітектурних об'єктів, що неухильно призводило до падіння їхнього авторитету.

Таким чином, вже наприкінці 20-х рр. фактична відмова від попередньої політики щодо пам'яток історії та культури стає очевидною. Прийняті раніше законодавчі акти формально ніхто не відміняв, але вони грубо порушувалися. Ідеологічна перебудова у цій галузі зводилася до ігнорування пам'яток минулих епох, оцінки їх виключно за класовою шкалою, що базувалася на вульгарно-соціологічних схемах.

Ліквідація системи спеціальних державних пам'яткоохоронних органів, нищення архітектурних споруд, експорт унікальних музейних експонатів – усе це найбільш яскраві прояви ігнорування вітчизняної культурно-історичної спадщини. Інструкція “Про порядок організації, діяльності, звітності й ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культури”, ухвалена Президією ВУЦВК 23 червня 1932 р., містила правове обґрунтування руйнації пам'яток [1183, 54-55].

Отже, українське музеєзнавство та краєзнавство не встигли повною мірою сформувати нову генерацію вчених, бо вже на початку 30-х рр. зазнали нищівних ударів як “реакційні заняття”. Ось чому чимало науковців були репресовані, а їхні твори заборонені. Так, вже у червні 1930 р. Головополітосвіти прийняв постанову, згідно з якою усі радянські музейні заклади повинні були реорганізуватися таким чином, щоб перетворитися “на базу масової політико-просвітницької роботи на основі наукового показу”. Фактично вольовим рішенням влади музеї ставали ідеологічними установами, що повинні були

популяризувати ідеї комуністичної партії та переваги соціалістичного ладу. Зміст історичних досліджень зазнав серйозних змін, оскільки головна увага відтепер зверталась на пошуки експонатів та документів, пов'язаних з революційним рухом у країні та діяльністю більшовиків.

Тим не менше, наведені факти дають можливість пересвідчитись у наявності значних наукових здобутків музейних працівників України у міжвоєнний період. Професіоналізм і справжній ентузіазм цих фахівців дозволив закласти надійні підвалини музейної справи нового типу, яка поєднала у собі класичні підходи до створення й збереження музейних колекцій зі значним розширенням предметного поля краєзнавства, яке почало обґрунтовано вивчати також історію населених пунктів, промислових підприємств тощо. Як показав час, неоціненне значення мало залучення аматорів до справи організації нових музеїв. Цей досвід цілком заслуговує на увагу й за сучасних умов. Зрозуміло, що на природному розвитку музейної справи, як і науки у цілому, не могли не позначитися відверто негативні та руйнівні загальні умови розвитку радянського суспільства тих часів із притаманною їм атмосферою підозрливості, наклепництва, інспірованих політичних процесів та загальної істерії. Ідеологічний прес із вкрай вульгаризованим та примітивним тлумаченням історії разом із фізичним знищенням цілої плеяди визначних українських музеєзнавців зумовили невиправні втрати для усієї української науки на довгі роки.

Архіви. Значну роль у становленні та розвитку історичної науки у досліджуваний період відіграли архіви. Ще під час громадянської війни урядом України було вжито чимало заходів, спрямованих на впорядкування архівної справи. Першим кроком у цьому напрямку була організація в січні 1919 р. у Харкові в складі ВУКОПМІСу архівної секції на чолі з істориком В.О. Барвинським – першої всеукраїнської установи по керівництву архівною справою [1072, 22].

Наприкінці березня 1919 р. архівна секція ВУКОПМІСу була переведена до Києва. Очолив її відомий історик та архівіст В.Л. Модзалевський. Юридичною підставою для роботи архівної секції став декрет РНК УСРР від 3 квітня 1919 р. “Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти”. Третій пункт декрету оголошував: “Архіви визнати такими, що перебувають під охороною Народного комісаріату освіти. Жодне відомство або установа, зберігаючи за собою користування архівом, не має права знищувати документи без дозволу Народного комісаріату освіти” [1182, 226].

20 квітня 1920 р. РНК УСРР ухвалила постанову про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні, згідно з якою всі архівні документи оголошувались всенародною власністю, визначалася структура державних архівів [1, 77-80]. У 1921 р. архівна секція ВУКОПМІСу реорганізовується у Головне управління архівами (Головарх) при Наркомосвіти УСРР [1022, 145-146], затверджуються його кошториси [9]. Керуючись законодавчими актами уряду України та відповідними постановами місцевих органів влади, губернські архівні управління розгорнули роботу по обстеженню й реєстрації архівів, концентрації та впорядкуванню архівних документів. Вживалися заходи щодо охорони архівів, які тимчасово зберігалися в приміщеннях ліквідованих установ [7, 55].

Протягом 1922 р. Головарх розробив інструкції з основних напрямків діяльності архівних установ, у тому числі про організацію роботи губернських архівних управлінь, облік архівних документів, що перебувають у відомствах, і передачу їх у відання губархівів, складання архівних описів і оглядів, виділення із загальних фондів історико-революційних матеріалів [5, 15, 30; 12, 19].

Однак, загальний стан архівної справи в Україні залишався незадовільним. Насамперед відчувалися брак кваліфікованих працівників та нестача необхідних коштів для обладнання архівосховищ, перевезення і розбирання документів. 28 серпня колегія Наркомосвіти УСРР затвердила штат губархівів у такій кількості: Київ – 5, Харків і Одеса – по 3, Чернігів, Полтава, Миколаїв,

Поділля, Кременчуг, Запоріжжя, Донбас, Катеринослав, Волинь – по 2 особи. Штат Головарху разом з технічним персоналом становив 12 осіб [8, 90-97]. Зменшував Наркомосвіти УСРР і кошти на утримання архівних установ. Зокрема, у першому кварталі 1922 р. Головарху на всю систему було виділено лише 3197 руб. замість 10 тис. згідно з кошторисом [3, 4; 9, 35].

У жовтні 1922 р. організаційно-правове становище Головарху значно погіршилося у зв'язку з його підпорядкуванням Головному комітету професійної освіти (Головпрофосвіта) Наркомосвіти УСРР. Штат Головарху було зменшено до 7 осіб [8, 20]. Перебуваючи у відомчому підпорядкуванні, Головарх не міг всебічно здійснювати контроль за станом архівів вищих органів державної влади і управління УСРР, наркоматів, громадських й кооперативних організацій, фабрик і заводів. У зв'язку з цим у жовтні 1922 р. колегія Головарху при Наркомосвіти УСРР розробила та передала на розгляд ВУЦВК проект реорганізації Головарху в Центральне архівне управління з підпорядкуванням його безпосередньо ВУЦВК [4, 54].

На підставі “Положення про центральне архівне управління” (ЦАУ), затвердженого ВУЦВК 3 січня 1923 р. [11, 19-43], місцевими органами Укрцентрархіву стали губернські архівні управління (губархи), організація яких проводилася ще з 1922 р. Наркомосвіти УСРР. У 1923 р. в основному було завершено організацію губархів при президіях губвиконкомів. При губархах, відповідно, створювалися губернські історичні архіви з історико-революційними відділами [517, 221-283]. У вересні 1923 р. ЦАУ УСРР розробило і надіслало на місця “Типове положення про губернські історичні архіви”. Цим положенням на губернські історичні архіви покладалися завдання щодо зберігання, упорядкування й наукової розробки архівних матеріалів місцевого значення [566, 72-83; 903, 55; 918, 17; 1196, 90].

Станом на 1 січня 1925 р. були створені губернські історичні архіви з окремими штатами при Чернігівському, Одеському і Полтавському губархах. У

решті губерній вони перебували на стадії організації і ще не відокремились від губернських архівів [517, 88-103].

Напрями діяльності названих установ визначалися завданнями, які стояли перед архівними органами України в цілому [517, 117-155; 529, 25-44]. На першому етапі їхньої діяльності особливого значення набувала реєстрація архівів. Вона розглядалася як першочергове завдання і проводилася двома шляхами: за допомогою спеціальних анкет, які розсилалися до всіх установ губернії, та через безпосереднє обстеження їх архівними працівниками [10, 13-17]. У 1924 р. в Україні було зареєстровано 4249 архівів, у тому числі в Чернігівській губернії – 1764, Подільській – 1231, Київській – 700, Харківській – 391, Волинській – 163 [12, 69зв.].

Проте, на шляху реєстрації архівів виникали труднощі, пов'язані з незадовільним забезпеченням реєстраційними анкетами. Крім того, працівники деяких губархів у 1924 р. під час перевірки виявили низку випадків свідомого знищення архівних матеріалів. Особи, винні у цьому, були притягнуті до відповідальності [10, 19; 1022, 146].

Усе це сприяло концентрації в губістархівах значних архівних фондів. Так, основу Чернігівського губістархіву складала фонди колишнього Губернського правління, Казенної палати, Управління державного майна, Духовної консисторії, матеріали свого часу зібрані Чернігівською губернською архівною комісією (серед них 10 томів Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., фонд Чернігівської міської думи(1792-1862 рр.) тощо [7, 133].

В історико-революційному відділі архіву були зосереджені фонди Чернігівського губернського жандармського управління, секретного столу Канцелярії чернігівського губернатора та інших судово-поліцейських установ. У рукописному відділі зберігалися стародруки, рукописні книги, грамоти та універсали, матеріали монастирів та інших культових установ [13, 13-15; 1072, 53].

На базі колишнього Центрального історичного архіву Полтавщини було організовано Полтавський губістархів, основу якого у 1923 р. становили фонди Канцелярії Полтавського губернатора (1911-1917 рр.), Полтавського губернського правління (1802-1919 рр.), малоросійського військового генерал-губернатора (1802-1835 рр.), полтавського, харківського і чернігівського генерал-губернатора (1836-1856 рр.), Полтавського малоросійського генерального суду, Казенної палати, губернської земської управи (1847-1920 рр.), Дирекції народних училищ, Полтавського губернського жандармського управління, Полтавського губернського присутствія, Полтавського окружного суду. Значну наукову цінність становили зібрані тут приватні архіви Рєпніних, Кочубеїв, Галаганів, Скаржинської, що містили унікальні документи XVII–XVIII ст. На жаль, ще у 1917 р. майже повністю були знищені документи з фондів земських начальників, поліцейських управлінь та “секретного столу” Полтавського губернатора [1144, 132; 1182, 228].

Цінні історичні джерела були зосереджені в Одеському губістархиві, насамперед, фонди колишніх новоросійського і бесарабського генерал-губернатора (1779–1889 рр.), одеського тимчасового генерал-губернатора (1779–1889, 1905–1908 рр.), одеського градоначальника, фонди поліцейських установ (жандармського управління, охоронного і розшукового відділень), Новоросійського університету (1865–1920 рр.), попечителя учбового округу, Поселенського управління Південного краю, Судової палати. Також до архіву були передані фонди Одеського і Миколаївського губвиконкомів, Держконтролю і Робітничо-селянської інспекції. На основі наявних документів вже до кінця 1922 р. було підготовлено і опубліковано низку досліджень на історико-революційну тематику [1072, 53-54].

У Вінниці, Житомирі, Катеринославі й Донецьку організація губістархівів відбувалася на основі фондів губернських установ і організацій [501, 33-70].

У 1925 р. у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, що була пов'язана з ліквідацією губерній, в Україні було створено 41 окружне архівне

управління. Вже у червні РНК УСРР затвердила структуру і штати Укрцентрархіву, його установ і окружних архівних управлінь. Всього по ЦАУ та центральних архівах встановлювався штат у 66 працівників. Окружні архівні управління, як місцеві органи ЦАУ УСРР, розподілялися на три групи: I – Чернігів, Полтава, Одеса, Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Житомир і Артемівськ – по 8 штатних працівників; II – Київ, Харків, Вінниця, Умань, Ніжин, Суми, Миколаїв, Луганськ, Херсон, Запоріжжя і Сталіно – по 4; III – решта 23 округи – по 2 працівники. До кінця 1925 р. окружні архівні управління були організовані в 37 округах, у серпні запрацював Центрархів Молдавії, з січня 1926 р. розпочали роботу Могилів-Подільський, Коростенський і Маріупольський окрархи. Таким чином, вже на початку 1926 р. організація мережі окружних архівних управлінь була завершена [1072, 63-65].

Проведення чергової адміністративно-територіальної реформи, згідно з якою на території України створювалися 484 райони, 18 міст, виділених в окремі адміністративно-господарчі одиниці, і Молдавська АСРР вимагало перебудови мережі архівних установ [17]. 18 вересня 1930 р. урядова комісія ухвалила рішення про утворення замість окрархів 28 місцевих архівних управлінь (місцевархів) та крайових історичних архівів [15; 19; 22-25], на які покладалися обов'язки по керівництву архівною справою не лише в межах міст, а й у районах, що перебували на території колишніх округів [14, 64-99]. Свою діяльність місцеві архівні управління розпочали 1 жовтня 1930 р. [26-41].

Організація в Україні крайових архівів й місцевих архівних управлінь розглядалася Укрцентрархівом як тимчасовий і вимушений захід. Вона була викликана тим, що після ліквідації окрархів не було реальної можливості створити архівні установи в кожному районі. Районні архіви за таких умов важко було забезпечити приміщеннями, коштами, кваліфікованими кадрами [14, 55-72]. Вже наприкінці 1930 р. ці недоліки відкрито далися взнаки. Місцевархи виявились відірваними від районних і сільських установ, сфера їхньої діяльності у порівнянні з окрархами зросла, райвиконкоми були

позбавлені права контролю за роботою місцевархів, оскільки вони підпорядковувалися міським радам [564, 43-77]. Усуненню недоліків в управлінні архівною справою на місцях могла сприяти лише організація районних архівних установ, які б перебували на місцевому бюджеті і створювалися поступово у міру зміцнення самих районів [1196, 92].

У зв'язку з цим ВУЦВК у листопаді 1931 р. ухвалив рішення створити замість місцевих архівних управлінь, їхніх філіалів та крайових історичних архівів таку систему архівних установ, яка включала б центральні республіканські архіви, державні історичні архіви у колишніх окружних центрах, а також міські та районні архівосховища для концентрації в них документів міськрад і райвиконкомів, установ і організацій, які діяли на території району або міста. Більшість державних історичних архівів створювалась на базі архівосховищ місцевих архівних управлінь та крайових історичних архівів [1095, 77; 1159, 13; 1260, 68].

Отже, ліквідація окрархів, утворення замість крайових історичних архівів і місцевих архівних управлінь державних історичних архівів [42], початок організації мережі районних і міських архівів мали вирішальне значення для створення такої системи місцевих архівних установ, яка відповідала б завданням архівного будівництва на той час. Розгалужена мережа державних історичних архівів забезпечувала охорону місцевих архівних матеріалів, їх наукову розробку, створення відповідного довідкового апарату.

Наступна адміністративно-територіальна реформа в Україні призвела до перебудови мережі архівних установ. 26 лютого 1932 р. секретаріат ВУЦВК, розглянувши питання про систему архівних установ у зв'язку з утворенням областей, ухвалив організувати при обласних виконавчих комітетах обласні архівні управління [16, 1-38; 18, 1-25]. Протягом березня були створені Вінницьке, Дніпропетровське, Київське, Одеське й Харківське, а у серпні-листопаді – Донецьке й Чернігівське обласні архівні управління які відразу

приступили до організації обласних історичних архівів [444-445; 452; 567-568]. Велика увага приділялася районним та міським державним архівам. У зв'язку з цим у квітні 1932 р. ЦАУ УСРР розробило і надіслало до областей “Основні вказівки до роботи районних і міських архівів” [1196, 93].

Обласні архівні управління створювалися для керівництва архівним будівництвом на відповідній території. Їм підпорядковувалися обласні історичні архіви, що організовувалися в областях, і державні історичні архіви, які існували на базі колишніх місцевих архівних управлінь [45-46;].

Завдяки уточненню облікових даних і проведенню в значних обсягах розбирання та інвентаризації архівних матеріалів, кількість документів, сконцентрованих в історичних архівах України, досягла у першій половині 1937 р. 23,9 млн. справ, у районних й міських архівах – 4,6 млн. справ [637, 5-7].

У березні 1939 р. архівні установи України перейшли до відання НКВС УСРР [44]. Центральний та обласний історичні архіви республіки підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УСРР та начальникам обласних управлінь НКВС, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС УСРР. Центральне архівне управління УСРР реорганізовувалося у Архівний відділ НКВС УСРР. На місцях обласні архівні управління перетворювалися в архівні відділи УНКВС областей [47-56; 1183, 70].

Таким чином, в Україні у 20-30-х рр. була побудована мережа центральних, обласних, державних історичних, районних і міських архівів, яка забезпечила в цілому зберігання архівних матеріалів єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) України. Слід також підкреслити, що система архівних установ була прив'язана до територіального устрою України, зазнаючи реорганізації після кожної адміністративної реформи. На жаль, ці здобутки часом зводила нанівець система так званих “спецхранів”, внаслідок створення якої чимало архівних

документів залишилося недосяжними для широкого кола дослідників. Зрозуміло, це негативно вплинуло на розвиток історичної науки.

Роботу на місцях Укрцентрархів спрямовував безпосередньо через губернські архівні управління та гуртки архівних кореспондентів (архівні комісії), що створювалися добровольцями, “які працювали безоплатно з метою збереження архівів дореволюційних установ, а також для збирання сучасних матеріалів історичної вартості”. Один з перших таких гуртків було організовано ще у 1920 р. у м. Лебедині, Сумської округи на чолі з головою місцевого ревкому Ю.І. Базавлуком. Завдяки роботі цього гуртка були врятовані цінні документи з архівів Капниста, Романова, Ковалевського, Пустовойтова та Межирічського волосного правління [1196, 93]. Станом на 1 січня 1929 р. кількість архівних кореспондентів в Україні становила близько 650 осіб. Вони інформували архівні установи про безгосподарні матеріали та про архіви, що перебували під загрозою знищення, пропагували та популяризували історичні знання серед населення, здійснювали контроль за виконанням архівного законодавства УСРР [1072, 70].

Спираючись на документальні джерела, архівісти вивчали історію свого краю. Так, співробітник архіву В.С. Євфимовський на підставі архівних даних упорядкував нариси про населені пункти Чернігівщини для історико-географічного словника, який готувала відповідна комісія при ВУАН. Працівники Полтавського краєвого архіву О.Т. Бузинний, Ф. А. Герасименко, П.Г. Клепацький, М.М. Бужинський та А.І. Козаченко на основі різноманітних архівних фондів видали низку праць про господарство Диканьського маєтку Кочубеїв у першій половині ХІХ ст., ретельно дослідили діяльність приходських училищ на Полтавщині у 1800-1812 рр., історію театру в Полтаві, діяльність Кирило-Мефодієвського товариства та історію ліберального руху в Україні в 40-х рр. ХІХ ст. [558, 65; 562, 53-54; 1196, 93-94].

Завідувач Чернігівським істархом П.К. Федоренко започаткував вивчення монастирських архівів, досліджував матеріали Новгород-Сіверського

намісницького правління. Про підсумки своїх досліджень науковці-архівісти доповідали, зокрема, на засіданнях історико-архівного семінару, що діяв на базі Чернігівського краєвого історичного архіву наприкінці 20-х рр. під керівництвом того ж таки П.К. Федоренка, який створив цілу низку праць з історії Чернігівщини XVII-XVIII ст. та регіональної історіографії й на засіданнях марксо-ленінського семінару історії партії та жовтневої революції, створеного в дусі тих часів на базі Полтавського краєвого архіву [563, 23].

Архівісти вивчали також історію визвольного руху. Так, у 20-х рр. у місцевій пресі було надруковано низку статей, що містили невідомі раніше факти про діяльність революційних народників. Тоді ж було покладено початок вивченню біографій діячів громадянської війни. У вересні 1927 р. Укрцентрархів запропонував архівам організувати тимчасові виставки архівних документів з історії революції 1905 та 1917 років. Їх створили 20 окружних архівних управлінь, у тому числі Полтавське, Роменське, Чернігівське, Прилуцьке, Глухівське, Конотопське, Ніжинське [558, 14-21]. У 1928-1930 рр. співробітники крайових історичних архівів підготували хроніку революційних подій 1905-1907 рр., список населених пунктів, де відбувалися революційні виступи, та реєстр протиурядових прокламацій, випущених у той час. Планувалося видання збірників документів до історії жовтневої революції та громадянської війни в регіонах. У 1927 р. за фондами центральних і крайових історичних архівів розроблялося 466 тем, з них майже половина була присвячена вивченню історії жовтневої революції і громадянської війни, історії комуністичної партії, селянських рухів та розвитку соціально-економічних відносин в Україні. Ця проблема залишалася однією з провідних у дослідженнях архівістів впродовж 30-х рр. [564, 8-9; 570, 14зв.-16; 1196, 94].

З середини 20-х рр. розпочалася науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву. У 1926 р. було видано перший документальний збірник "Рух декабристів на Україні", присвячений сторіччу їх повстання, де були надруковані документи Київського центрального та Одеського крайового

історичних архівів. Незважаючи на певні ідеологічні викривлення, ця праця стала помітною подією в археографічній діяльності архівних установ УСРР. В ці ж роки було здійснено низку видань науково-довідкової, методичної і навчальної літератури. З серпня 1925 р. почав виходити журнал “Архівна справа”—друкований орган Укрцентрархіву, який в доступній формі популяризував матеріали про основи архівної справи, завдання архівного будівництва та досягнення історичної науки. Також були зроблені перші спроби видавати довідково-інформаційні бюлетені з питань поточного архівного будівництва та наукової діяльності місцевих архівів. Так, у 1924 р. Київський губарх видав бюлетень під назвою “Червоний архівіст,” а у 1926-1927 рр. три номери бюлетеня “Архівний робітник” побачили світ у Луганську. Проте, ці видання місцевих архівних установ не набули систематичного характеру і через обмеженість матеріальних і поліграфічних ресурсів невдовзі були припинені [1072, 85-86].

У 1929-1931 рр. були вжиті заходи, спрямовані на активізацію діяльності Археографічної комісії при Укрцентрархіві, яка провела роботу щодо підготовки і видання науково-довідкової літератури та історичних джерел. Зокрема, у 1931 р. було видано “Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів”, а також третій випуск “Збірника узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі.” Журнал “Архівна справа” в 1931 р. було перейменовано в “Радянський архів.” Протягом року вийшло 6 його номерів. Продовжувалося видання “Бюлетеню Центрального архівного управління УСРР.” Проте, головним недоліком у діяльності Археографічної комісії стало те, що археографічна робота у той час ще не стала складовою частиною діяльності архівних установ, а проводилася лише окремими працівниками з власної ініціативи. Ось чому у квітні 1931 р. на засіданні Бюро історичного відділу Українського інституту Маркса і Леніна (УІМЛ) було поставлене завдання з метою докорінного поліпшення археографічної роботи у подальшому розгорнути її у тісному зв'язку з науково-дослідними установами, залучивши до неї аспірантів та

науковий склад кафедр наукових і вищих навчальних закладів та приступити до систематичного видання документів. Складений Центральним архівним управлінням УСРР видавничий план на 1931-1934 рр. у червні 1931 р. увійшов до всеукраїнського плану історичної роботи, що був затверджений республіканською конференцією істориків-марксистів. На кінець 20-х—початок 30-х рр. також припала організація роботи при Укрцентрархіві кабінету архівознавства, який було визнано “установою науково-дослідного характеру в галузі наукової розробки питань архівознавства.” На початку 1932 р. його було перетворено в науково-методичний, на базі якого передбачалося організувати науково-дослідний інститут Центрального архівного управління УСРР. При кабінеті було встановлено штат аспірантів у кількості 10 осіб [1196, 95].

Протягом 1934 – першої половини 1937 рр. архівні установи України підготували понад 650 статей, повідомлень та добірок документів для періодичної преси, організували 80 виставок документів [43, 26-31]. Водночас дедалі більше уваги приділялося виявленню та використанню архівних матеріалів господарсько-практичного значення, що призвело до згортання власне історико-краєзнавчих студій [27, 9; 28, 7; 29, 5; 30, 15; 31, 2зв.; 32, 2зв.; 565, 39-39зв.]. Було започатковане складання тематичної картотеки “До історії фабрик і заводів”. Керівництво Чернігівського обласного архівного управління ухвалило з цього приводу спеціальне рішення про “застосування відповідних заходів впливу” щодо керівників місцевих архівних установ, які не забезпечать належного рівня підготовки матеріалів з цієї теми. Набуває поширення агітаційно-пропагандистська робота архівних закладів. З початку 30-х рр. дослідження давньої та середньовічної історії України майже повністю припинилися. Працівники архівних установ зосереджували увагу на збиранні, вивченні й науковій розробці документів, пов’язаних з історією революційних рухів, громадянською війною, антирелігійною пропагандою та соціалістичною реконструкцією сільського господарства і промисловості. Як видно з п’ятирічних планів роботи Сумського та Полтавського державних історичних

архівів(1933-1937 рр.), звітів про роботу Полтавського державного історичного архіву за 1933 і 1938 рр., Сумського обласного державного архіву за 1939 і 1940 рр. та Полтавського обласного державного архіву за 1940 р. вся науково-методична, видавнича та агітаційна робота цих установ тепер зводилася лише до “підготовки статей, радіодоповідей і виставок, присвячених робітничому і селянському рухам, подіям 1917 р. та громадянської війни в регіонах, святкуванню ленінських ювілеїв та днів сталінської Конституції”[444, 4зв.-б; 445, 5; 446, 9; 453, 2-4; 454, 2-3; 455, 9], а в 1940 р. Полтавським архівом “науково-дослідницька робота не провадилась взагалі, оскільки співробітники працювали безпосередньо бригадами по архівно-технічному впорядкуванню матеріалів”[447, 3; 1196, 95-96].

Отже, незважаючи на певні недоліки, архівні установи відіграли важливу роль у розвитку історичних досліджень 20-30-х рр. Саме у цей час значно активізувалася архівна справа, що дало змогу широко розгорнути історичні студії в Україні, залучивши до них не тільки професійних істориків, але й широкі кола аматорів старовини.

Швидке зростання мережі допоміжних наукових закладів, важливе місце серед яких належало архівам, сприяло перетворенню історичних досліджень у справу “історичного значення”. Створена у ці роки джерельна база зумовлювала подальший розвиток історичної науки. І навіть згубні для держави 30-ті рр., коли були згорнуті наукові студії, перепрофільовані або закриті науково-дослідні установи та репресовані провідні вчені, не могли перекреслити досягнень історичної науки “золотого десятиріччя”.

Наукові установи у складі промислових підприємств. Наукову діяльність також здійснювали установи, що знаходилися у складі промислових підприємств. У досліджуваний період заводська наука будувалась за наступною схемою: заводська лабораторія, що провадила контрольні роботи і трестова лабораторія, що керувала заводськими, здійснювала контроль над матеріалами

й продукцією та вела невідкладні дослідження. Наступною ланкою був вже галузевий науково-дослідний інститут.

Така система не була бездоганно раціональною, особливо на думку тогочасного керівництва. Наукові структури часто-густо дублювали обов'язки одне одного та конкурували між собою, а впровадження результатів наукових досліджень у життя залишалося дуже повільним. У 1928 р. НК РСІ СРСР запропонував РНК СРСР ліквідувати трестові лабораторії. Проти виступила ВРНГ СРСР, і це рішення не було впроваджене у життя [968, 87]. Навпаки, після реорганізації синдикатів роль трестів та їх наукових закладів значно підвищилась. Перед трестами було поставлене завдання забезпечити використання сучасних досягнень науки і техніки на підприємствах [968, 111-112].

Так, 19 жовтня 1932 р. на нараді управляючих вугільними трестами Донбасу було прийняте рішення про створення на базі Сталінського філіалу Вугільного інституту і проектного бюро тресту “Сталінвугілля” експериментально-дослідного бюро тресту “Сталінвугілля”. У січні 1933 р. це рішення було виконане. Метою його створення було надання технічної допомоги копальням і шахтам тресту “Сталінвугілля” та піднесення їх технічного й організаційного рівня для покращання показників роботи (здобичі, продуктивності праці, ефективності, механізації й т. ін.).

Бюро мало наступні функції:

1. Дослідження і проектування як окремих комплексів, так і виробничих процесів шахт, експериментування запроєктованого обладнання та інструктування при запровадженні досягнутих результатів.
2. Вивчення нових машин і механізмів, випробування їх у виробничій обстановці та, в разі потреби, в лабораторній. Інструктаж і запровадження.
3. Розповсюдження технічних новацій шляхом вивчення іноземної та російської технічної літератури.

4. Розробки схем найбільш доцільних форм управління виробничою одиницею (шахтою), складання інструкцій до них для адміністративно-технічного персоналу.

Експериментальні роботи Бюро проводило на виробництві, для чого кожного разу трест визначав на якій саме шахті це відбуватиметься. Спеціальних лабораторій у нього не було [223, 71].

Однак, досить часто заводські лабораторії ставали гальмом для впровадження нових наукових досягнень у життя. Так, під час наукової конференції молодих вчених радянської України, що проходила 26-29 березня 1926 р., її учасники під час розмови з присутніми там Косіором, Любченком та Петровським висловили таку думку: “Ще одне питання потрібно підняти перед працівниками партії й уряду – про те, як доводиться науковим працівникам просувати розроблені методи у виробництво, де ми зустрічаємо великий консерватизм та опір заводських лабораторій” [182, 21].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що мережа допоміжних наукових закладів зазнала у радянський час значного розвитку. Невелика кількість установ такого типу, що виникли до революції, зазнали суттєвої реорганізації, подавляючи ж їх більшість була створена у 20-і рр. При цьому слід наголосити, що їх розбудова провадилася не стихійно, як раніше, а в рамках державної наукової політики, що сприяло налагодженню більш плідних зв'язків між допоміжними закладами та академічною наукою у цілому.

3.5. Наукові та красзнавчі товариства й гуртки.

У досліджуваній період значного розвитку набула наука, що розвивалася на громадських засадах – наукові товариства різного профілю. Вони об'єднували як аматорів, так і знаних вчених, які в рамках ухваленої ними програми досліджень здійснювали вільний науковий пошук без огляду на регламентуючий вплив владних структур. Європейська традиція організації

науки з пошаною ставиться до наукових товариств та їх діяльності, вбачаючи в них уособлення академічної автономії й свободи. Точка зору керівників радянської держави докорінно відрізнялася.

В Україні громадські форми наукового пошуку мали усталені традиції. Зусиллями багатьох поколінь дореволюційних дослідників було закладено надійні підвалини для систематичних й широкомасштабних досліджень майбутніх років, що дозволило піднести науку у 20-х рр. на якісно новий рівень. Якраз тоді була створена розгалужена мережа громадських, насамперед, краєзнавчих об'єднань. Разом із професійними вченими з дореволюційним “стажем” у краєзнавчий пошук включилися представники нової генерації дослідників, численні аматори старовини. Сучасник зазначав: “У краєзнавстві беруть участь усі: і робітник з фабрики, і селянин з села. Краєзнавство повинно перетворитися на щось більш широке, ніж наукове дослідження” [1183, 10-11].

Ще за доби національно-визвольних змагань і громадянської війни практично повсюдно почали виникати наукові товариства й гуртки. Загалом у 20-х рр. в Україні діяло близько 10 тис. різноманітних краєзнавчих осередків, які називали “органами самопізнання країни” та навіть “академіями наук на місцях”. Загін краєзнавців-аматорів республіки налічував у своїх лавах понад 30 тис. осіб. [1132; 1162, 161]. Між іншим, це переконливо спростовувало поширену серед частини фахівців думку про те, що наука може успішно розвиватися тільки у рафінованому академічному середовищі.

Багато у чому новостворені осередки продовжували кращі традиції громадських об'єднань дореволюційного часу. Провідну роль у їхній діяльності зазвичай відігравали досвідчені спеціалісти старого вишколу, які охоче передавали свої знання, а часом і власні колекції та бібліотеки науковій молоді [277-283].

Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя на хвилі національно-культурного відродження науковці, як правило, знаходили спільну мову з місцевими органами влади. І хоча коштів на потреби освіти, науки та культури

хронічно бракувало, держава усе ж таки надавала матеріальну підтримку громадським осередкам, які наполегливо вивчали історію рідного краю, дбали про пам'ятки старовини й мистецтва.

22 червня 1922 р. колегія Головпрофосу вирішила впорядкувати роботу наукових товариств, ухваливши положення про їх діяльність. Згідно цього документу в усіх місцевостях УСРР, де існували для цього необхідні умови, мали утворюватися наукові й науково-технічні товариства з метою взаємного обміну здобутими наслідками досліджень, розробки наукових питань й розповсюдження наукових знань.

Для заснування такого наукового об'єднання потрібно було подати відповідну заяву й проект статуту до губернського комітету професійно-технічної та спеціальної освіти (губпрофос) тієї губернії, у якій планувалося створити товариство, або до бюро наукового комітету, якщо осередок вже був наявним з попередніх років, а в Харкові – через науковий комітет до Головпрофосу. В заяві потрібно було вказати засновників наукового товариства, їх місце проживання, освітній та науковий ценз, професію й місце знаходження товариства, що створювалося, та род його наукової діяльності. Заява мала бути підписаною всіма засновниками товариства. Про кожен випадок реєстрації або відмови в ній губпрофос повідомляв науковий комітет Укрголовпрофосу, у віданні якого знаходилися всі наукові товариства України. У випадку непогодження науковий комітет мав право перенести питання для остаточного вирішення на колегію Головпрофосу.

Наукове товариство мало право влаштовувати доповіді, лекції й, з відповідного дозволу, курси, мати свою бібліотеку та інші необхідні для його діяльності науково-допоміжні заклади, а також видавати власні праці й матеріали у вигляді тимчасових чи постійних видань, відповідно з діючими узаконеннями й розпорядженнями. Кошти товариства склалися з періодичних внесків його членів, прибутків з підприємств, пов'язаних з його діяльністю,

субсидій, що могли надаватися урядом, та пожертв від будь-яких установ чи приватних осіб.

Відповідальною за всю діяльність товариства й дотримання ним статуту була президія. Наукове товариство було зобов'язане щорічно надавати звіт про свою роботу науковому комітету Головпрофосу та Всеукраїнській академії наук, а також відповідному наркомату за приналежністю. У випадку відхилення наукового товариства у процесі його діяльності від визначених статутом завдань чи будь-якого порушення установчих документів або радянських законів, воно могло бути закритим постановою Укрголовпрофосу. При ліквідації наукового товариства його майно, якщо інше не було передбачене статутом, надходило у розпорядження відповідного губпрофосу або Укрголовпрофосу до передачі його згідно з рішенням останнього до іншого осередку [64, 768].

Уповноваженим наукового комітету на місцях доручалося встановити зв'язок з науковими товариствами та їх філіями на закріпленій за ними території й надати науковому комітету довідки про їх діяльність, особовий склад, матеріальне становище, наявні при них допоміжні заклади й надіслати річні звіти усіх товариств за минулий рік [64, 728]. Ця робота призвела до перереєстрації діючих та утворення нових осередків. У першій половині 20-х рр. в Україні працювало 35 наукових товариств:

I. Одеса.

1. Одеське хірургічне товариство.
2. Одеське епідеміологічне товариство.
3. Одеське дерматологічне та венерологічне товариство.
4. Одеське товариство музичних діячів.
5. Одеське юридичне товариство "ОДЕЮР".
6. Одеське бальнеологічне товариство.
7. Одеське товариство психіатрів і невропатологів.
8. Товариство одеських лікарів-терапевтів.

9. Одеське товариство письменників.
10. Одеське товариство акліматизації рослин і тварин.
11. Одеське товариство дослідників природи.
12. Одеське одонтологічне товариство.
13. Наукове товариство Херсонських лікарів.
14. Одеське товариство науково-технічної інтелігенції.
15. Одеське філологічне товариство.

II. Київ.

1. Київське офтальмологічне товариство.
2. Наукове товариство студентів-медиків при Київському медичному інституті.
3. Фізико-медичне товариство.
4. Дерматологічне і венерологічне товариство.
5. Київське товариство дитячих лікарів.
6. Акушерсько-гінекологічне товариство.

III. Полтава.

1. Українське наукове товариство.
2. Наукове сільськогосподарське товариство.
3. Полтавське медичне товариство лікарів.
4. Полтавське відділення Українського юридичного товариства.

IV. Миколаїв.

1. Миколаївське наукове товариство ВУАН.
2. Миколаївське товариство дослідників природи.

V. Чернігів.

1. Чернігівське наукове товариство (філія ВУАН).
2. Наукове товариство лікарів у м. Ніжині.

VI. Волинь.

1. Волинська етносекція ВУАН.
2. Наукове товариство лікарів.

3. Волинський етнографічний науковий комітет.

VII. Кам'янець.

1. Наукове товариство при кам'янець-подільському ІНО.
2. Товариство дослідників природи.
3. Подільське відділення Всеукраїнського агрономічного товариства [64, 790].

Затвердження статутів наукових товариств широко використовувалось владою для того, щоб реєструвати лише ті з них, існування яких відповідало її інтересам. Так, уповноважений по Києву у червні 1925 р. звернувся за роз'ясненнями до Головнауки. Розглянувши статут Київського товариства дослідників природи він зауважив, що “йому невідомо про що йде мова. Якщо передбачається організація нового осередку, то він пропонує рішуче відмовити в його організації. Якщо ж мається на увазі старе товариство, то його треба затвердити, але з цілою низкою змін та уточнень” [144, 64].

Частина товариств входила до складу Всеукраїнської академії наук. Вони діяли майже самостійно, підпорядковуючись безпосередньо керівництву Академії, а не окремих її відділів: Історичне товариство Нестора-Літописця; Історично-літературне товариство; Товариство дослідників української історії, письменства й мови в Ленінграді; Товариство економістів; Товариство працівників [1182, 242].

Плідно працювали Полтавське наукове товариство [356, 1-2], наукове товариство на Донеччині (м. Луганськ) [368, 1-9], краєзнавче товариство ім. Ф. Вовка на Житомирщині [369, 1-5], науково-краєзнавче товариство Мелітопольської округи [370, 1-3], Миколаївське наукове товариство ім. Миколи Аркаса [378, 1-2] та ін.

Важливу роль у розвитку наукових досліджень відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою у складі В.Ю. Зубка, Й.Р. Карповича, В.І. Коновала, І.Я. Кошового, Б.Л. Луговського, С.П. Устименка та Г.Г. Холодного. Спочатку воно мало статус Українського

наукового товариства у Києві, а з 1925 р. діяло в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка затвердила в жовтні того ж року його статут [270, 1]. Згодом було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс) [361, 5]. Керівництво діяльністю товариства здійснювала постійна рада з 6 осіб, першим головою якої було обрано викладача Чернігівського інституту народної освіти Г.Г. Холодного, а секретарем В.Ю. Зубка. До складу постійної Ради входили також відомі вчені В.А. Шугаєвський, М.К. Шматько, Д.О. Заушкевич та представник губернського відділу народної освіти Т.Н. Голік. Протягом 1921-1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності поставило “розробку й популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини”, зросла з 31 до 76 осіб. Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 р. – історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства [270, 1-6; 361, 11-13; 520, 159зв.].

На початку 1921 р. виникло Сосницьке науково-дослідне товариство, яке проголосило своєю метою “об’єднання усіх місцевих науково-культурних сил для вивчення місцевого краю й сприяння Радянській владі шляхом наукової роботи”. Влітку 1921 р. його статут затвердив Сосницький повітовий виконком, а дещо пізніше й Українська академія наук. Товариство складалося з двох секцій: історико-соціально-економічної та природничо-математично-медичної.

Керівництво його діяльністю здійснювала президія у складі 4 осіб. Першим головою товариства було обрано завідуючого сосницькими педкурсами А.М. Шведова, заступником – відомого дослідника, фундатора Сосницького музею Ю.С. Виноградського. У перших зборах товариства взяла участь 21 особа, а згодом кількість його членів зросла до 50, переважно вчителів. Серед них були й мешканці Києва, Чернігова, Сновська, а також населених пунктів повіту – Корюківки, Макошина, Авдіївки, Погорільців. У вересні 1921 р. відділення товариства у складі 15 осіб оформилося у Мені [606, 1-61].

У липні 1924 р. було створене Остерське наукове товариство краєзнавства, членом якого за статутом мала право бути “всяка особа, яка що-небудь зробила для вивчення Остерщини”. Впродовж другої половини 20-х рр. кількість членів товариства, до складу якого входили вчителі, студенти Остерського педтехнікуму, лікарі, агрономи, зросла з 35 до 71 особи. Головою правління з 5 осіб було обрано відомого науковця, завідуючого Остерським музеєм А.Г. Розанова. Він же очолював археологічну секцію товариства. Керівництво етнографічною секцією здійснював М.Г. Шуранов, а природничою – Г.Є. Буш. Крім того, товариство мало допоміжні інституції – станції: метеорологічну, гідробіологічну, ліків й лікарських рослин [103, 183зв.; 155, 3-6].

У січні 1925 р. відбулися установчі збори Ніжинського наукового товариства краєзнавства, а у березні того ж року Всеукраїнська академія наук затвердила його статут. Переважну більшість членів товариства становили викладачі Ніжинського інституту народної освіти та співробітники створеної при ньому науково-дослідної кафедри історії культури й мови. На чолі товариства у 1925-1926 рр. перебував проф. Ф. Булаєвський, у 1926-1927 рр. – проф. В.І. Резанов, у 1927-1929 рр. – ректор Ніжинського інституту народної освіти М.Г. Куїс. Обов’язки секретаря виконували, відповідно, В.А. Фесенко, А.Г. Єршов [627] та П.В. Одарченко. Роботою історичної секції керував М.Н. Петровський (згодом член-кореспондент АН УРСР), а етнографічну очолював проф. Є.А. Рихлик [287, 1; 437, 3]. Крім того, діяли статистично-економічна та природнича секції товариства [269, 1-4].

У березні 1926 р. було проголошено заснування Конотопського краєзнавчого товариства, а через місяць затверджено його статут, який передбачав “вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людність, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт”. На загальних зборах членів товариства було обрано правління у складі 5 осіб. Товариство складалося з 4 секцій: економічної, історичної, природничої та етногра-

фічної. Спочатку товариство об'єднувало 23 дослідники, згодом їх кількість зросла до 84 осіб [1183, 104].

Чимало зусиль до організації краєзнавчого осередку доклали прилуцькі аматори старовини. Вже у 1919-1920 рр. виникло Товариство по дослідженню Прилук та повіту, а влітку 1926 р. утворився гурток краєзнавців, що поставив собі за мету вивчення історії та природи Прилуччини [403, 5; 406, 9].

Краєзнавчі гуртки, комітети та бюро певний час діяли також у Борзні, Городні, Лосинівці, Мрині, с. Софіївці (нині – Щорського району) та інших населених пунктах [366, 1-2; 367, 1-2; 624, 2-3; 1183, 104].

Місцеві краєзнавчі осередки підтримували щільні зв'язки з Центральним бюро краєзнавства при АН СРСР, Комісією краєзнавства при ВУАН, Українським комітетом краєзнавства. У роботі другої Всеросійської краєзнавчої конференції (грудень 1924 р.), Першого Всеукраїнського з'їзду в справі дослідження продуктивних сил народного господарства (грудень 1924 – січень 1925 рр.), Першої Всеукраїнської конференції краєзнавства (травень 1925 р.) брали участь дослідники з Чернігова, Ніжина, Остра.

Наукові товариства у короткий час зуміли визначити основні напрямки досліджень досить широкого діапазону й розгорнути діяльність по реалізації цілої низки наукових програм [1183, 105].

Значне місце в роботі належало дослідженню археологічних й архітектурних старожитностей. Зокрема, члени Чернігівського наукового товариства влітку 1923 р. брали участь в архітектурно-археологічних дослідженнях видатної пам'ятки XI ст. – Спасо-Преображенського собору в Чернігові, які проводила група науковців на чолі з М.О. Макаренком та І.В. Моргилевським, а дещо пізніше в охоронних археологічних роботах, якими керував у межах міста С.Г. Баран-Бутович [522, 15]. Завдяки зусиллям членів Сосницького науково-дослідного товариства й, насамперед, Ю.С. Виноградського було здійснене майже суцільне обстеження старожитностей Середнього Подесення й відкрито понад 50 стоянок первісної

людини доби неоліту – бронзи, а також близько 10 давньослов'янських городищ і селищ. Членами археологічної секції Остерського краєзнавчого товариства під керівництвом А.Г. Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури біля с. Євминка, досліджено стоянки доби неоліту в урочищі Бугаївка та давньоруське городище у с. Старогородці. З метою складання археологічної карти Остерщини було зібрано чималий матеріал у київських музеях та під час археологічних розвідок на терені Нижнього Подесення.

Тривало збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Члени етнографічної секції Чернігівського наукового товариства на чолі з Б.Л. Луговським збирали місцевий фольклор, досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної архітектури. Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, водяних млинів і сукновалень. Це й дозволило невдовзі створити у Чернігові етнографічний музей, про який вже згадувалося вище [438, 30-33].

Етнографічна секція Остерського краєзнавчого товариства на чолі з співробітницею місцевого краєзнавчого музею М.Г. Покащевською досліджувала побут і звичаї місцевого населення. Один з керівників Сосницького науково-дослідного товариства Ю.С. Виноградський збирав відомості про місцевих кобзарів та лірників й записував тексти фольклорних творів. Етнографічна секція Ніжинського наукового товариства на чолі з проф. Є.А. Рихликом надавала перевагу питанням ономастики та дослідженням місцевих народних обрядів [269, 2-3].

Помітне місце у діяльності товариств посідали історичні студії. Так, члени історико-краєзнавчої секції Чернігівського наукового товариства вивчали соціально-економічний розвиток й культурне життя краю від найдавніших часів до початку ХХ ст. Члени історичної секції Ніжинського краєзнавчого товариства досліджували, насамперед, минуле Чернігівщини XVII-XVIII ст. [282, 13-17, 33-41]. Історичні секції Конотопського та Сосницького краєзнавчих

товариств головну увагу приділяли проблемам місцевої історії, а економічні секції цих наукових осередків і статистично-економічна секція Ніжинського товариства вивчали економіку своїх регіонів [269, 2; 270, 3-5; 606, 13-19].

Наприкінці 20-х рр. у складі Чернігівського наукового товариства було створено бібліографічну секцію, члени якої складали покажчики літератури про Чернігівщину, а також каталоги місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду [501, 61].

Велику увагу краєзнавці приділяли питанням охорони пам'яток історії й культури. Так, членами Сосницького науково-дослідного товариства та музейної секції при Прилуцькому кабінеті політосвіти, що фактично відіграла роль краєзнавчого товариства, були складені й упорядковані реєстри пам'яток історії, культури та природи своїх округ. Аналогічну роботу проводили також Лосинівське бюро краєзнавства і Борзнянське бюро охорони пам'яток старовини та культури [366, 1-2; 367, 1-2; 618, 4-19, 123, 135-155; 619, 4, 15-19, 32, 69-70].

Досить різноманітними були й форми діяльності наукових товариств. Крім засідань окремих секцій влаштовувалися загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з інших міст. Крім того, краєзнавці влаштовували прилюдні урочисті засідання, присвячені пам'яті видатних діячів української культури – Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа, А. Свидницького, О. Лазаревського, М. Максимовича, Г. Сковороди, Л. Глібова та ін., брали участь у складанні Біографічного словника громадських діячів України, створили наукові бібліотеки в багатьох містах, які налічували по кілька тисяч видань, серед яких було чимало стародруків і цінних рукописів [267, 3; 606, 44; 1259].

Констатуючи успішне розгортання краєзнавчих досліджень, варто підкреслити, що втілення в життя накреслених планів часто-густо стримувалося відсутністю надійних джерел фінансування й недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Так, через брак “матеріальних засобів” поволі занепадає

Сосницьке товариство, яке дещо змінило свій профіль і з 1924 р. йменувалося науково-освітнім. За цих обставин краєзнавчий актив згуртувався навколо Сосницького музею, який виявився достатньо життєздатним і виборов собі право на існування. “Відсутність матеріальної бази була найголовнішою перешкодою” і в роботі Конотопського округового товариства краєзнавства, яке влітку 1927 р. створило 18 краєзнавчих гуртків у селах округи, але вони виявилися непрацездатними, хоча на папері в цих осередках налічувалося 600 осіб [1183, 108]. За даними Українського комітету краєзнавства у цей час були “цілковито матеріально незабезпечені майже всі товариства республіки” [158, 77].

Значного розвитку краєзнавчий рух набув у вищій та середній школі. Саме тоді навчальні заклади зосередили свою увагу на дослідженнях у галузі місцевої історії, почали розробляти та випробовувати нові форми й методи роботи. Викладачі, вчителі, студенти й учні брали участь у роботі Всеукраїнського студентського бюро краєзнавства, що почало діяти у червні 1924 р. у Харкові при Центральному бюро пролетарського студентства [103, 6-13; 157, 2зв.].

У середині 20-х рр. зросла питома вага краєзнавства у навчальних планах та програмах інститутів народної освіти. Значною мірою це було зумовлено вказівками Наркомосвіти, який пропонував усім педвузам України виконати «нове важливе завдання, збудувавши свою роботу на базі краєзнавства, як нового методу освітньої і наукової роботи для безпосереднього вивчення свого району». З цією метою методичною запискою Головнопрофосу від 21 лютого 1925 р. передбачалося розпочати “безпосереднє спостереження над явищами природи, промисловості, торгу, матеріальної та духовної культури рідного краю” [1183, 78-79]. І хоча на передній план висувалося соціально-економічне краєзнавство, інші його аспекти також не залишалися поза увагою. Про це свідчить складена викладачами Чернігівського інституту народної освіти програма з краєзнавства для студентів на літній триместр 1924/25 академічного

року, яка передбачала розгортання фольклорно-етнографічних досліджень [548, 6-8]. Досить активно працював студентський фольклорний гурток на чолі з Ю.Т. Нестеренком [340, арк.1-27]. Викладачі Чернігівського інституту народної освіти прагнули наблизити підготовку майбутніх педагогів до потреб розвитку шкільного краєзнавства. Вважаючи, що “краєзнавство в сучасному розумінні не може укластися ні у вузькі рамки окремої наукової дисципліни місцевої економічної географії, ні у план роботи окремого студентського гуртка, який охоплює лише невеличку частину студентської маси”, вони пропонували “пронизати елементами краєзнавства програми відповідних наукових дисциплін ІНО”, що сприяло б не тільки “пожвавленню методів викладання, а й залученню студентського загалу до самостійного наукового історико-краєзнавчого пошуку” [550, 41-42]. З цією метою була розроблена тематика екскурсій краєзнавчого змісту, що “увійшли як складова частина в загальну організацію роботи в ІНО” [552, 6]. Лекції мистецтвознавця Б.К. Пилипенка, прочитані в індустріальному технікумі та інституті народної освіти, послужили поштовхом до участі студентства в етнографічних експедиціях та обстеженнях історико-культурних пам’яток [414, 40-42].

Неабиякий інтерес становить діяльність першого в Україні студентського історико-архівного гуртка, створеного у жовтні 1922 р. викладачем В.В. Дубровським [626] на базі губернського історичного архіву з метою залучення молоді до науково-дослідної роботи в галузі місцевої історії, а також підготовки кваліфікованих архівістів [495, 418; 496, 138; 573, 26]. На початку 1924 р. кількість гуртківців значно зросла, чіткіше визначилися їхні інтереси й уподобання. Це спричинило поділ гуртка на три секції: історико-архівну, історико-революційну та секцію по складанню дипломатарію Чернігівщини. Відтоді учасники історико-архівної секції продовжували працю по вивченню та опису архівних матеріалів Новгород-Сіверського намісницького правління, студіювали ревізькі казки міст Сосницького, Новгород-Сіверського та Остерського повітів, вивчали друковані джерела з історії України XVII-XVIII

ст. [547, 78; 573, 6-7; 575, 35, 49зв.-50; 578, 1-17]. Члени історико-революційної секції на чолі з завідуючим відділом революції губістархіву Г.К. Кириєнком брали участь у систематизації і каталогізації справ секретного столу канцелярії Чернігівського губернатора та Чернігівського губернського жандармського управління, складанні покажчика матеріалів та хроніки революційного руху на Чернігівщині у 1905-1907 рр., готували наукові повідомлення й реферати на відповідні теми [579, 1-19]. Створена у липні 1924 р. з ініціативи співробітника губернського архіву, аспіранта Харківської кафедри історії України В.С. Євфимовського [628] секція по складанню дипломатарію Чернігівщини займалася тлумаченням оригінальних документів XVII-XVIII ст. з архіву Чернігівського губернського дворянського зібрання, реєстрацією та систематизацією матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського і Чернігівського полків 1729-1730 рр. [576, 36зв.-37; 577, 1-16]. Крім того, ще у березні 1924 р. була створена учнівська секція зі старшокласників чернігівських шкіл, які виявили інтерес до історико-архівних розшуків. На щотижневих засіданнях вони студіювали реферативним методом окремі питання історії Чернігівщини, а також брали участь у загальних працях гуртка. Серед вихованців учнівської секції гуртка варто згадати відомих вітчизняних істориків – академіка АН СРСР О.Л. Нарочницького та доктора історичних наук, професора Московського університету М.М. Пікуса. І хоча вони стали фахівцями з зарубіжної історії, про їхні захоплення краєзнавчими дослідженнями у юнацькі роки свідчать, зокрема, праці “Врожайність хліба в Новгород-Сіверському намісництві” та “Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780-1790 рр.”, видруковані у виданнях АН України наприкінці 20-х рр. [561, 31-33; 573, 24; 576, 36зв.; 580, 1-12].

Крім власне архівних студій гуртківці допомагали впорядковувати зібрання 2-го Чернігівського радянського музею під керівництвом П.І. Смолічева, а під час літніх вакацій збирали фольклорно-етнографічні матеріали, стародруки, нумізматичні пам’ятки. На засіданнях гуртка з лекціями виступали відомі вчені

М.С. Грушевський, професори І. Моргілевський, Д. Айналов, В. Веретенников, Й. Гермайзе, В. Барвинський, І. Сичов та ін. За прикладом Чернігівського гуртка були створені аналогічні об'єднання студентів Київського, Полтавського та Ніжинського інститутів народної освіти [572, 8]. У грудні 1924 р. академік Д.І. Багалій зробив на I-му Всеукраїнському з'їзді завгубархівів спеціальну доповідь про досвід роботи студентських історико-архівних гуртків [573, 7; 576, 50].

Плідною була участь членів чернігівського гуртка у археологічних розкопках та архітектурних обмірах Спасо-Преображенського й Успенського соборів, які здійснювали впродовж 1923-1924 рр. провідні київські фахівці М. Макаренко, М. Бойчук та І. Моргілевський. Останній висловив гуртківцям подяку від імені Всеукраїнської академії наук у друкованих органах [574, 24].

Співробітники Укрцентрархіву В. Веретенников, В. Романовський, В. Барвинський, В. Базилевич, В. Міяковський, які у червні-вересні 1924 р. проаналізували роботу історико-архівного гуртка, відзначили, що студенти оволоділи неабиякими знаннями й навичками, а саме: досить вільно читають і тлумачать скоропис XVII-XVIII ст., належним чином орієнтуються в архіві, вміють описувати справи згідно вимог археографії й вилучати з них історичну інформацію, знайомі теоретично і практично з методами археологічних розкопок та архітектурних обмірів [495, 422-423; 496, 139зв.].

Не дивно, що діяльність цього краєзнавчого осередку здобула широкий розголос далеко за межами Чернігівщини. Так, науковий відділ Головнауки НКО РРФСР повідомляв у травні 1924 р. Чернігівський історико-архівний гурток, що один екземпляр його звіту передано до Московського відділення Центрального бюро краєзнавства, яке не забариться надіслати необхідну літературу та вказівки, й радив вступити в організаційний зв'язок з Комісією краєзнавства при Всеукраїнській академії наук.

Заслуговує на увагу висока оцінка діяльності історико-архівного гуртка з боку академіка М.С. Грушевського, який у квітні 1924 р. висловлював побажання

підтримувати щільні зв'язки з гуртківцями, а В.В. Дубровського запрошував на засідання Археографічної комісії ВУАН з метою визначення шляхів подальшої археографічної роботи [574, 9-15].

Лише протягом 1924 р. гурток встановив зв'язки з багатьма науковими організаціями України та Росії. Слід погодитись з професором І.В. Моргілевським, який у травні 1924 р. писав, що “за короткий час свого існування гурток, яким талановито керує В.В. Дубровський, встиг стати серйозною науковою базою в Чернігові, засвітивши ще один маяк на безбережному океані неуттва і темноти, на вогник якого традиційно тримають курс вчені, що прибувають із різних країв до Чернігова” [1183, 84-86].

Проте, як не дивно, подальша діяльність гуртка не дістала підтримки з боку студентського загалу та адміністрації Чернігівського інституту народної освіти, що й засвідчила резолюція загальних зборів студентів, ухвалена 7 лютого 1925 р.: “Історико-архівного гуртка до плану роботи не включати, оскільки він не являється необхідним” [573, 7-8, 24зв., 28; 574, 10]. Відтак, вже у 1925 р. гурток фактично припинив своє існування.

Одним із провідних історико-краєзнавчих осередків 20-х рр. став гурток краєзнавства, створений у 1924 р. за дорученням ВУАН при Ніжинському інституті народної освіти у роботі якого брали участь близько 30 студентів на чолі з викладачем О.С. Грузинським. Складався він з двох секцій: природничої та соціально-економічної. Остання у свою чергу поділялася на дві підсекції – етнографічно-фольклорну та статистично-економічну. Найбільш активно працювала етнографічна підсекція, яка підтримувала зв'язки з Центральним бюро краєзнавства у Харкові та Етнографічною комісією ВУАН. Гуртківці брали участь у фольклорно-етнографічних експедиціях, залучалися до реорганізації музею М.В. Гоголя, який існував при інституті на засадах навчально-допоміжного кабінету. Значною мірою завдяки зусиллям гуртківців були впорядковані нові відділи музею, як-от: церковної старовини, етнографії, старого Ніжина. Почалася організація краєзнавчого відділу з природничим і

виробничим підвідділами, що було певною мірою зумовлене вимогами часу, оскільки з другої половини 20-х рр. навіть у викладанні суспільних наук та виробничих дисциплін починається примусове впровадження краєзнавчого ухилу. Планувалося створення музею краєзнавства [1183, 87-88].

Не залишилися осторонь краєзнавчого руху й середні спеціальні навчальні заклади та загальноосвітні школи. Запровадження краєзнавства як окремої дисципліни до навчальних планів призвело до розгортання клубно-гурткової роботи. Так, учні Остерського педтехнікуму – члени районного краєзнавчого товариства – створили гуртки при хатах-читальнях деяких сіл повіту (наприклад, у с. Юськовка – Гребля), а випускники організували краєзнавчі об'єднання при школах за місцем роботи у м. Рихлах на Глухівщині – Г.М. Христович, у м. Літках на Київщині – Ф.І. Калиниченко, у ст. Слов'янський на Кубані – Л.Г. Добровольський). Ці гуртки створювалися на підставі статуту Остерського краєзнавчого товариства й підтримували з ним щільні зв'язки [155, 3-6].

Заснований у 1920-у р. краєзнавчий гурток у Старобільській окрузі на Донбасі займався “вивченням округи в природничо-історичному, суспільно-економічному та культурно-історичному розрізі та збиранням документів, що характеризують ці відносини”[363, 1-2].

Як видно з матеріалів звіту Уманських інституцій краєзнавства за 1923 р. “збирання матеріалів відбувається учнями всіх шкіл повіту, насамперед – І-ї трудової школи м. Умані. Юні краєзнавці займаються обслідуванням Уманщини з боків: історико-топографічного, історичного розвитку живини й рослин, зміни доісторичних культур, історичного минулого краю, етнографії, антропології, фольклору, мистецтва. Крім того, активно працює археологічний гурток при агротехнікумі” [358, 3-5; 359, 3-4].

У Коростенській окрузі на Житомирщині у цей час працювало 3 краєзнавчих гуртки загальною кількістю 22 особи, які займалися, насамперед,

“охороною позамузейних наукових цінностей та дослідно-краєзнавчою працею у галузі природи, етнографії, історії й побуту” [364, 1-2].

Активну краєзнавчу роботу розпочав з 1923 р. Лубенський педтехнікум. Тут було запроваджено обов’язковий курс краєзнавства як навчальної дисципліни, розрахований на кілька років за такими напрямками: 1) природничі особливості Лубенщини; 2) населення – етнографічний склад, культура, побут, мова; 3) природні багатства; 4) господарча діяльність; 5) найцікавіші культурно-господарчі явища. До того ж, діяв факультативний гурток краєзнавства [1193, 21-22].

У другій половині 20-х рр. форми та методи краєзнавчої роботи дещо змінюються. Так, зі звіту Конотопського педтехнікуму за 1926 р. дізнаємося, що “включення краєзнавства, як окремої дисципліни навчального плану призвело до майже цілковитого занепаду краєзнавчої роботи в технікумі у межах клубно-гурткових. Натомість, значного розвитку досяг краєзнавчий ухил в окремих дисциплінах, як, наприклад, економгеографія, семінар соц. виху, біологія та ін.” Це значною мірою й зумовило перехід студентського краєзнавчого гуртка, який невдовзі відновив свою діяльність, до вивчення у першу чергу природних умов та соціально-економічного розвитку рідного краю [157, 3; 1183, 94]. Аналогічні завдання вирішував також краєзнавчий гурток Кременчуцького педтехнікуму під керівництвом викладача П.П. Молокова-Журського, що розпочав роботу у 1928 р. [1193, 22].

Відповідні зміни торкнулися й краєзнавчих об’єднань, досить розгалужена мережа яких продовжувала діяти у той час у загальноосвітніх школах. Як засвідчує звіт Глухівської окружної інспекції народної освіти, у березні 1927 р. на терені округи працювали 5 шкільних краєзнавчих гуртків (при Воронізькій та Семенівській 7-річних школах, при Воздвиженській профшколі сільського господарства – 2 гуртки на чолі з вчителем Федоренком та гурток при Червонохутірській сільськогосподарській профшколі на чолі з агрономом Короткевичем). Втім, головна увага у роботі цих гуртків також приділялася

вивченню природних ресурсів [401, 44]. Ці ж завдання також вважалися першочерговими у роботі краєзнавчих гуртків Старобільської округи на Луганщині, що діяли при місцевому педтехнікумі та кількох семирічних школах й займалися, насамперед, “ вивченням фольклору та свого району й села з боку природних умов” [384, 1].

Ніжинський окружний відділ народної освіти хоча й передбачав розгортання краєзнавчої роботи у 1925-1928 рр., спрямував діяльність краєзнавчих гуртків лише на вивчення природи та національного й соціального складу населення краю [625, 6-18], а Народницька райінспектура народної освіти Коростенської округи на Житомирщині у 1929 р. поставила перед краєзнавцями завдання скласти опис району, щоб видати його у вигляді брошури, як допоміжний матеріал по краєзнавству у школі. З цією метою кожному вчителю було доручено скласти опис свого села [371, 1-2].

Незважаючи на те, що деякі гуртки проводили більш широкі краєзнавчі дослідження (наприклад, краєзнавчі гуртки Воронізької 7-річної школи Глухівської округи та Галицької трудової школи № 1 Лосинівського району) [367, 1-2; 624, 1-4], історичний аспект цієї галузі науки досить часто залишався поза увагою вчителів. Почасти це пояснюється тією обставиною, що натої час предмет краєзнавства ще не був достатньо чітко визначений у науково-педагогічній літературі. Цю думку підтверджує, зокрема, план навчально-виховної роботи Остерської 7-річної школи на 1929-1930 навчальний рік у галузі краєзнавства, який передбачав вивчення географії, клімату й місцевої промисловості [348, 2-4].

Певні труднощі у розвитку історико-краєзнавчих досліджень виникли також у зв'язку з відсутністю належного керівництва роботою низки краєзнавчих гуртків. Про це свідчить, зокрема, відповідь Прилуцької 7-річної школи на запит Всеукраїнської академії наук, з якої видно, що зібрані прилуцькими аматорами історико-етнографічні матеріали не впорядковані й не

систематизовані внаслідок нестачі кваліфікованих спеціалістів-краєзнавців [401, 1; 1193, 22-23].

Набагато краще справи полягали у тих краєзнавчих об'єднаннях, що зуміли налагодити творчі контакти з Етнографічною комісією ВУАН, члени якої надавали великого значення залученню школярів до краєзнавчо-етнографічної роботи. Збереглося кілька анкет-програм, підготовлених членами Комісії спеціально для школярів. У 1930 р. вийшов другий випуск “Бюлетеню Етнографічної комісії ВУАН”, присвячений виключно питанням шкільного краєзнавства. У ньому було подано методику вивчення учнями історії свого села, району тощо.

При підтримці Етнографічної комісії, яка дбала про те, щоб у навчальних закладах проводився “краєзнавчий практикум”, активно провадилася краєзнавча робота у Мринському й Остерському педтехнікумах та багатьох школах Чернігівщини [333, 1-11; 334, 90-99; 335, 50-63; 336, 200-217; 342, 90-97; 343, 30-44; 345, 77-80], а Хорольський гурток краєзнавства на Полтавщині, що налічував 48 членів під керівництвом І.Х. Гриненка, хоча й налагодив плідну співпрацю з Центральним бюро краєзнавства у Ленінграді, Українською академією наук, Українським геологічним комітетом та іншими установами, все ж таки у дусі вимог того часу, починаючи з 1929 р., своїм головним завданням вважав “всебічну допомогу радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продукційних сил Хорольського району в широкому розумінні цього поняття” [375, 1-2].

Досить активно у цей час працювали 6 краєзнавчих гуртків у Шепетівській окрузі на Хмельниччині, краєзнавчі осередки у Переяславській, Броварській та Васильківській райтрудошколах на Київщині, 3 краєзнавчі гуртки в Мелітопільській окрузі на Запоріжжі, краєзнавчі гуртки в Донецькій області при Артемівському педтехнікумі під керівництвом Власовича та Бовтало й при Краматорському ФЗУ під керівництвом А.Д. Лисовського та Н.М. Ниркової, краєзнавчі гуртки у селах Галиці, Макіївці та місті Козельці Ніжинської округи

на Чернігівщині, що “займалися збиранням речей матеріальної культури своєї місцевості та вивченням флори, фауни, ґрунтів, комах і фольклору, а також поширенням й популяризацією наукових знань серед широкої маси населення шляхом лекцій, екскурсій, досліджень, різних оголошень в періодичній пресі та надсилки матеріалів до різних наукових установ” [376, 1-2; 379, 1-1зв.; 380, 1; 383, 1; 1193, 23].

Шкільні краєзнавчі гуртки здійснювали експедиції по збиранню етнографічного матеріалу. Значну його частину вони надсилали до Етнографічної комісії. Ці краєзнавчі осередки мали неабияке значення для виховання молоді, допомагали учням поглибити знання, здобуті на заняттях. Збираючи краєзнавчий матеріал, школи налагоджували щільні зв'язки з академічними установами й тим самим, певною мірою, перетворювались на своєрідну ланку колективної наукової праці. Нарешті, краєзнавча робота пробуджувала у молоді потяг до наукових студій в галузі історії та етнографії.

Так, наслідком праці учасників краєзнавчого гуртка І-ої Козелецької семирічної школи під керівництвом вчителя М.М. Кащенко стало створення у місцевому музеї вітрини “Козелець та його околиці в минулому і зараз”, куточків єврейської культури та старого й нового побуту [331, 1; 347, 1-3].

Учасники Воронізького краєзнавчого гуртка на чолі з вчителем П.І. Бугославським налагодили зв'язки з Українським комітетом краєзнавства та планували взяти активну участь у “збереженні речей науково-археологічного значення на терені Глухівської округи”, але не встигли, оскільки невдовзі гурток припинив існування.

Чимало цікавого матеріалу про походження назв населених пунктів, історичні й народні пісні, звичаї, казки, легенди, весільні обряди, відомості з народного календарю й метрології було зібрано та надіслано до Етнографічної комісії ВУАН учасниками етнографічних гуртків – учнями 8-ї Ніжинської школи на чолі з І.С. Євфимовським, Олишівської школи Чернігівської округи на чолі з вчителем К.П. Вітковським, Олексіївської трудшколи Бахмацького

району Конотопської округи на чолі з вчителем І. М. Мацьком та ін. [338, 1-37; 339, 1-48; 341, 1-113; 344, 1-64; 346, 1-56]

На Прилуччині у 1930 р. була навіть створена спеціальна комісія з учителів та учнів у складі п'ятох осіб для керівництва збиранням краєзнавчих матеріалів й підтримки постійно зв'язку з Етнографічною комісією ВУАН [337, 1-4; 1183, 95-97].

Як бачимо, у 20-ті рр. краєзнавчі дослідження були надзвичайно актуальними. Про це свідчить вихід у світ книжок з краєзнавства, рекомендованих для школи, а також статей у часописах “Краєзнавство”, “Шлях освіти”, “Політосвіта” [426, 99-105]. Активно працював у цьому напрямі, зокрема, чернігівський історик Л.В. Миловидов, який підготував шкільний підручник з краєзнавства [557, 9]. Питанням організації шкільних музеїв, музейних кімнат й популяризації пам'яток матеріальної та духовної культури було присвячено збірник статей “Краєзнавство в трудовій школі”, розрахований переважно на керівників шкільних краєзнавчих осередків.

Інститути народної освіти мали кабінети краєзнавства, що спрямовували майбутніх учителів на комплексне вивчення рідного краю [449, 19; 479, 99; 539, 122-125; 549, 58-59; 551, 101-103]. На гуманітарних факультетах інших вищих навчальних закладів читався невеликий за обсягом курс лекцій з краєзнавства. Історична секція ВУАН організувала обговорення педагогічних питань та методики краєзнавчої роботи у школі, а також рекомендувала ширше залучати школярів до увічнення пам'яті видатних діячів науки, культури й мистецтва шляхом виготовлення та встановлення меморіальних дошок на будинках, де вони проживали або працювали.

З кінця 20-х рр. зацікавленість владних структур діяльністю наукових товариств поступово згасла. Відповідно й державні академічні інституції дедалі менше уваги звертали на їх існування та невдовзі зовсім припинили координацію досліджень. На листопадовій сесії ВУАН 1929 р. було прийняте несподіване рішення про ліквідацію усіх наукових товариств у системі ВУАН.

У 1930 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про завдання партії в області наукової роботи”. Вона закликала до рішучої боротьби з дрібнобуржуазним, одноосібним ставленням окремих працівників до наукових досліджень та переходу до принципів колективності й плановості, які передбачалося запровадити у діяльність наукових товариств. Жорстка звітність усіх осередків перед відповідними партійними організаціями та проведення виборів керівних органів наукових товариств під пильним контролем призначеної владою партійної комісії – ось головний лейтмотив цієї постанови [1156, 88].

Наслідком ухваленого рішення став стрімкий занепад наукових товариств, які виявилися неспроможними існувати у нових умовах командно-адміністративної системи, що передбачала постійне втручання “компетентних органів” у вільний науковий пошук. Чисельні краєзнавчі об’єднання проіснували більш тривалий час, оскільки їх діяльність не піддавалася такій суворій регламентації з боку держави. Втім, й вони практично припинили роботу або значно звузили напрямки своїх досліджень, відтепер зорієнтованих виключно на пошук фактів, необхідних для яскравого підтвердження беззастережних успіхів радянської влади.

Ось чому характер наукових пошуків та зміст краєзнавчої роботи вже на початку 30-х рр. зазнали суттєвих змін. Саме у цей час зросла питома вага досліджень, присвячених історії промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. З часом директивні органи дедалі активніше вимагали від дослідників переводити свої дослідження у площину “практичних потреб соціалістичного будівництва”. Набували поширення суто адміністративні методи керівництва краєзнавчими пошуками й необґрунтовані звинувачення фахівців. Відтак, у поточних матеріалах шкільних краєзнавчих осередків почали переважати питання суто адміністративні, а саме: планування, звітність, зв’язки з партійними органами, з підшефними колективами, вишукування “класових ворогів” тощо. Відтепер шкільні краєзнавчі гуртки займаються виключно дослідженням природи та продуктивних сил рідного краю. Поряд з

ними виникають гуртки юних істориків, які головну увагу приділяли проблемам історії революційного руху, класової боротьби, колективізації сільського господарства та ін., які на той час вважалися найбільш актуальними.

Ситуація принципово змінилася на гірше у другій половині 30-х рр. Масові репресії, до яких вдався у боротьбі з будь-якими проявами опозиції тоталітарний режим, своїм вістрям були спрямовані проти національної інтелігенції, діячів освіти, науки та культури. Це знекровило краєзнавчі товариства й гуртки та значною мірою спричинило занепад краєзнавчого руху загалом. З іншого боку, надання марксистській методології історичного дослідження нормативного статусу призвело до відчутного викривлення історичної ретроспективи й неподільного панування догматичних схем. Відтак, краєзнавчі студії було витіснено на узбіччя історіографічного процесу, а доробок місцевих дослідників на довгі десятиріччя вилучено з наукового обігу [1183, 11-12].

Отже, краєзнавство протягом 20-на початку 30-х рр. перебувало на гребені свого розвитку. Саме тоді виникла велика кількість різноманітних краєзнавчих осередків. Розширилася їхня географія. Вони працювали не тільки у містах, а й у багатьох сільських населених пунктах, що сприяло розгортанню краєзнавчих студій. Спираючись на багату джерельну базу, досвідчені науковці досягли значних успіхів у розвитку наукових студій та підготували чимало молодих фахівців-краєзнавців. Результати їх наукових досліджень знайшли відображення у місцевих наукових виданнях й отримали схвальні відгуки з боку провідних українських вчених. Найбільш активними учасниками краєзнавчих досліджень на місцях були викладачі та вчителі, які залучали до пошукової роботи студентів й шкільну молодь. Певні труднощі виникали у зв'язку з нестачею кваліфікованих фахівців, але вони досить успішно долалися шляхом координації зусиль місцевих краєзнавців з провідними науковими інституціями – Всеукраїнським комітетом краєзнавства, Етнографічною комісією ВУАН та ін. У цей час було опубліковано чимало методичних

рекомендацій для розгортання історико-краєзнавчої роботи на місцях, різноманітних анкет, путівників і навчальних програм краєзнавчого змісту. Зміна політичної ситуації в Україні призвела до згорання краєзнавчих пошуків, переслідування вчених і аматорів старовини, закриття наукових установ в центрі й на місцях, що завдало непоправної шкоди подальшим науковим дослідженням.

Як бачимо, радянська держава увійшла у міжвоєний період ще не маючи усталеної системи організації науки. На території України було розташовано чимало загальноросійських наукових закладів різного профілю й підпорядкування. Наукові товариства, музеї, архіви та різні дослідницькі асоціації зазвичай не мали зовсім чи отримували недостатнє державне фінансування. Центральні ж наукові установи, такі як Академія наук або Національна бібліотека, створені за часів гетьмана П. Скоропадського, ще не встигли “твердо спертися на ноги”.

Неоднозначним було становище ВУАН, що хоча й стала центральним науковим закладом республіки та отримувала досить значні бюджетні кошти на розвиток своєї науково-матеріальної бази, змушена була протягом усього досліджуваного періоду відчувати тиск влади, спрямований на послідовне підкорення академічних установ, перетворення їх на керований та передбачуваний підрозділ. Численні реорганізації структурних підрозділів фундаментальної науки теж не сприяли науковому пошуку.

Порівняно швидкими темпами розвивалася прикладна – галузева наука, підпорядкована інтересам промисловості чи сільського господарства, оскільки у досліджуваний період “ув’язка” з виробництвом, зазвичай, ставилася на перше місце, досить часто за рахунок теоретичних досліджень. При цьому інколи урядом приймалися парадоксальні рішення, як це було у ситуації з Академією сільськогосподарських наук, яка вже з перших років свого існування потрапила під удар з боку керівництва ВУАМЛІН.

У цей час були започатковані специфічні, притаманні лише тоталітарній державі, партійно-ідеологічні наукові заклади, що стали могутнім знаряддям насильницького запровадження комуністичної ідеології у царині науки. Втім, навіть вони зазнали утиску з боку “сталінських емісарів” та згодом були розгромлені.

Значного розвитку набули допоміжні наукові заклади. Була створена система бібліотек як державного, так і місцевого підпорядкування. Приділялася пильна увага розбудові музейної мережі, що повинно було стати важливим засобом агітації й пропаганди переваг радянського способу життя. Розвиток архівної справи розглядався як невід’ємна складова проваджуваної державної політики. Кампанія реєстрації наукових товариств й запровадження координації їх досліджень академічними інституціями та партійними органами ставила за мету встановлення ретельного контролю навіть за діяльністю громадських об’єднань науковців та краєзнавців-аматорів. Коли ж ці осередки перестали вписуватися у нові суспільно-політичні реалії сталінського режиму, їх докорінно перепрофілювали або знищили.

Отже, процес організаційного оформлення радянської системи наукових установ був доволі суперечливим. З одного боку, влада намагалася знайти більш раціональну та ефективну модель побудови нової структури організації науки, внаслідок чого звичайним явищем були численні реорганізації науково-дослідних закладів. З іншого боку, досить часто ці реорганізації або навіть ліквідації наукових осередків, а інколи й цілих галузей, підпорядковувались ідеологічним мотивам. Вчені часто розглядалися як носії ворожої ідеології, яку слід рішуче викорінювати, що надзвичайно сильно гальмувало науково-технічний прогрес.

РОЗДІЛ IV

ПРОВІДНІ НАУКОВІ ШКОЛИ ТА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ НАУКОВИХ СПІВТОВАРИСТВ

4.1. Загальні підходи до осмислення поняття наукова школа. Вітчизняні наукові школи як соціокультурний феномен.

Дослідження історії наукових шкіл – важливе завдання вітчизняної історичної науки. На жаль, є усі підстави констатувати, що в цьому плані зроблено замало. Загальні праці, присвячені історії Національної академії наук та окремих провідних інституцій, як правило, залишають осторонь багато визначних та відверто драматичних сторінок вітчизняної науки, в тому числі пов'язаних як із формуванням і здобутками наукових шкіл у міжвоєнний період, так і з обставинами руйнації деяких шкіл, які могли б за сприятливих умов відігравати по-справжньому світове значення.

Існування шкіл у різних галузях наук довело надзвичайну ефективність саме таких наукових об'єднань. Вони прокладають нові шляхи в науці, дають могутній поштовх процесу наукового пошуку. Створення наукової школи може відбутися лише внаслідок поєднання багатьох чинників та наявності необхідних умов. Значення цього терміну може бути багатоплановим й змінювати свій сенс в контексті конкретної епохи, галузі знання чи окремого наукового закладу. Справжня наукова школа є унікальною, відрізняється від загальної наукової спільноти та, багато в чому, є неповторною в історії науки. Вона асоціюється не тільки з ученим-лідером, а й з історичним часом, державною політикою та національними традиціями. До того ж сама школа, залежно від її загального напрямку та участі в ній непересічних особистостей, може справляти великий вплив на розвиток наукової та суспільної думки.

Наукові школи як соціальний феномен відносяться до тих важливих інститутів людства, що спонтанно виникають на конкретному етапі окремої

наукової дисципліни та розвитку суспільства в цілому. Цей процес неможливо спрогнозувати чи запланувати, адже за наказом, в адміністративному порядку таке самодостатнє, неформальне об'єднання дослідників не створюється. Люди в них працюють не за примусом, а за власним бажанням, за покликанням.

Саме існування наукових шкіл є критеріально значимим показником того, що наука в даному суспільстві і державі розвивається повноцінно і плідно, що на визначально важливих напрямках наукової думки зосереджуються зусилля вчених кількох поколінь, які забезпечують довготривалу стратегію вирішення по-справжньому суттєвих проблем наукового пошуку. Школа – це водночас і акумуляція ресурсів (інтелектуальних, фінансових, організаційних), і спадкоємність праці, і створення креативної атмосфери, де забезпечується поява проривних ідей, їхня критика, апробація і втілення у вигляді нових теорій, експериментів, прикладних технологій та матеріалів [1192, 51-52].

Слід зазначити, що саме у 20-30-х рр. в Україні з'явилися й досить швидко встигли отримати широке визнання наукові школи, які визначали теоретичну новизну і практичну значущість наукового знання впродовж ХХ ст. В умовах майже тотального контролю сталінської влади за всіма верствами суспільства, передусім за інтелігенцією, що жила під постійним жахом репресій, країна отримала колосальні досягнення (досить часто світового рівня) практично в усіх наукових галузях. Намагання партійних і радянських інституцій керувати цим процесом, жорстко регламентувати наукову діяльність могло зруйнувати ієрархію й традиції, що вже склалися, та зрештою взагалі знищити школу (що в багатьох випадках й відбувалося).

В історичній та наукознавчій літературі проблематика наукових шкіл висвітлена досить широко. Багато праць присвячено безпосередньо феномену наукових шкіл, розкриттю їх суті та механізму створення власних наукових концепцій. Існує чимало досліджень, в яких проаналізовано загальні характеристики наукових шкіл.

Вже класичними стали роботи Н.В. Агофонова [834], В.С. Арутюнова [841], О.О. Баєва [854], Г. Кребера, Г. Штейнера, М.Г. Ярошевського [1249], С.Р. Микулинського [1067], Д. Бернала [866], П.Л. Капиці [1005], К.А. Ланге [1038], І.І. Леймана [1043], М.І. Родного [1145], Ю.О., Г.М. Добрава [955-960], Храмова [1234], В.І. Онопрієнка [1066; 1104; 1108], С.Г. Кара-Мурзи [1006]. Зважаючи на наукову спеціалізацію авторів, не дивно, що вони аналізують школи, що склалися переважно у фізиці та математиці, де процес кристалізації та природної еволюції наукової школи простежується найбільш яскраво.

Складність проблеми “наукова школа” зумовила розмаїття підходів до неї та велику кількість трактувань самого поняття [1249, 503-504]. Можна навести декілька визначень, у яких проглядаються визначальні спільні риси досліджуваного явища. “Наукова школа – неформальна творча співдружність у межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об’єднаних спільністю підходів до вирішення проблеми, стилю роботи, спільного наукового мислення, ідей і методів їх реалізації [866, 41]. “Наукова школа – неформальний науковий колектив, який формується при великому вченому на базі науково-дослідної установи з метою колективної розробки певної наукової ідеї (проблеми, напрямку) або ціла низка формально відособлених наукових колективів” [1038, 207]. “Наукова школа – колектив на чолі з науковим керівником, що є автором певної програми дослідження. Кожній науковій школі притаманний певний стиль роботи, що залишається незмінним при зміні проблематики” [1145, 84].

На нашу думку, ідеальна структура, яка б володіла ознаками наукової школи, повинна мати єдність проблематики, методів дослідження і тлумачення наукових результатів, а до того ж була б пов’язана з певною особистістю і географічною точкою. Лабораторія, науково-дослідний колектив переходять у ранг школи тоді, коли в них є оригінальна концепція, яку можна розглядати як новий напрямок у науці. Наукова школа – це традиція

мислення, особлива наукова атмосфера. Така школа дуже прискорює становлення вченого.

Перелік визначень наукової школи можна продовжити й далі. Узагальнене визначення ще не сформоване, проте окремі характерні риси його вже виділені. М.Г. Ярошевський вказує, що термін “школа” за усієї своєї невизначеності означає, по-перше, єдність навчання творчості та процесу дослідження, по-друге, позицію, якої дотримується одна група вчених по відношенню до інших. Він виділяє серед інших такі наступні важливі ознаки наукової школи: наявність лідера, що задає вектор розвитку школи, наявність дослідницької програми, що об’єднує колектив на основі єдиної мети, єдину парадигму спільної діяльності [1249, 86].

Для того, щоб розглянути процес створення наукових шкіл в зазначений період, слід намагатися дотримуватися концептуальних положень, висунутих та докладно обгрунтованих Ю.О. Храмовим. Річ у тому, що сучасні наукові школи, про які переважно йдеться у літературі, окрім вже наведених рис, мають й абсолютно нові, пов’язані з системою функціонування інформації.

Ю.О. Храмов визначає наукову школу як неформальну творчу співдружність дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у межах якогось наукового напрямку, об’єднаних спільними підходами до вирішення проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати та завоювала авторитет і суспільне визнання у даній галузі знання. Він визначає, зокрема, наступні характерні риси наукових шкіл:

- наявність наукового лідера дослідницького колективу – видатного вченого, керівника школи;
- стиль роботи і методика досліджень;
- наукова ідеологія, певна наукова концепція (фундаментальна ідея), науково-дослідна програма;
- особлива наукова атмосфера;

- висока наукова кваліфікація дослідників, що групуються навколо лідера;
- значимість отриманих школою результатів у певній галузі науки;
- її високий науковий авторитет у цій галузі та громадське визнання [1234, 13].

На наш погляд, треба також обов'язково зважати на географічну та організаційно-структурну, навіть відомчу, “прив'язку” тієї чи іншої школи до конкретного місця – навчального закладу, дослідницького інституту, міста врешті решт. Адже у кожного видатного вченого, безумовно, є прихильники й послідовники поза межами його постійного професійного функціонування, але до складу наукової школи вони не входитимуть. Безумовно, треба брати до уваги також не тільки дослідницьку програму школи, а й її навчальну функцію, спеціальне дбайливе створення кадрів, в процесі чого складаються ще й певні міжособистісні відносини, єдиний стиль роботи та самосвідомість.

Діяльність українських наукових шкіл у перші десятиріччя радянської влади вражає своїми масштабами та рівнем досягнень.

В літературі традиційним став перелік видатних вчених, що створили свої школи. Світове визнання здобули математики М.М. Крилов, М.М. Боголюбов, Д.О. Граве, С.Н. Бернштейн, М.П. Кравчук та їхні учні. В ці роки виникли та розвинулися найвідоміші школи теоретичної фізики (Л.Д. Ландау, О.І. Ахієзер), фізики низьких температур (Л.В. Шубніков), фізики кристалів (І.В. Обреїмов), ядерної фізики (К.Д. Синельников, О.І. Лейпунський, А.К. Вальтер). Широко відомими були гірничі школи О.М. Терпигорєва та Л.Д. Шевякова, потужні школи будівельної та гірничої механіки О.М. Динника та М.М. Федорова, деформованого твердого тіла, яку очолювали К.К. Симінський і С.В. Серенсен, гідро- й аеродинаміки Г.Ф. Проскури, зварювання під керівництвом Є.О. Патона, електронної хімії Л.В. Писаржевського, турбобудування В.М. Маковського. Базуючись на потужних досягненнях попередніх поколінь вчених у біології та медицині, виникали школи в галузі патофізіології, анатомії, офтальмології, терапії (О.О. Богомолець, В.П. Воробйов, В.П. Філатов, Н.Д.

Стражеско). У біології виділялися яскраві постаті І.І. Шмальгаузен, Д.К. Зерова, М.Г. Холодного, які теж створили власні школи. Серед мікробіологів варто згадати школу М.І. Штуцера.

Навіть побіжного погляду достатньо, щоб помітити, що у переліку наукових шкіл переважають осередки, створені, насамперед, в технічних та точних науках. Ці науки ще за імперських часів мали серйозну базу, яка складалася у центральних університетах та інститутах. Саме цей фундамент визначив і дозволив створити умови для поступового розвитку цілих галузей наук та більш-менш природного відтворення наукових кадрів. Існування наукових шкіл у багатьох галузях технічних наук дозволяє стверджувати, що в цей час вже встигла сформуватися українська технічна еліта – категорія технічної інтелігенції, якій притаманні найвищі професійні та моральні якості.

Потенціал, що був сформований у 20-30-і рр., дозволив витримати тяжкі випробування війни й багато у чому визначив обличчя української науки у повоєнні часи. Завдання, які радянський уряд ставив перед країною – прискорена індустріалізація, створення могутнього промислового потенціалу та оборонного комплексу, суттєво визначили орієнтацію фундаментальних та прикладних досліджень, а також значною мірою розв'язали проблеми фінансування саме цих галузей науки. Так, бурхливий розвиток фізики, зокрема ядерної, був би неможливий без масштабної державної підтримки.

Крім того, з'явилися школи в абсолютно нових галузях науки, які досі в Україні не розвивалися, але були необхідні у нових суспільних та економічних умовах.

П.М. Василенко став засновником і лідером наукової школи машинознавства та сільськогосподарської механіки, В.В. Юр'єву належить заслуга створення вітчизняної школи в галузі селекції і насінництва сільськогосподарських культур, а Є.П. Вотчалу – школи українських ботаніків-фізіологів, оскільки бурхливий розвиток сільського господарства потребував нових методів роботи. Багаторічна творча діяльність К.Г. Воблого

започаткувала школу дослідників економічної географії в Україні і справила значний вплив на її подальше формування. З'явилася навіть школа в абсолютно новій галузі комунальної гігієни, яку очолював А.Н. Марзєєв.

Отже, у зазначений період вітчизняна наукова еліта в основному сформувалася, а її роль у суспільстві продовжувала невпинно зростати. Ось чому, виходячи зі свого розуміння масштабу й складності соціально-економічних завдань та темпів їх розв'язання, влада на рівні державної політики повинна була створювати умови для творчої праці вчених у галузях фундаментальних і технічних наук.

У суспільних науках становище було іншим. Примітивна ідеологізація цієї сфери громадського та наукового життя, агресивне втручання влади в процес наукового пошуку та розвитку, намагання звести все до єдиного марксистського знаменника негативно позначилися на цій галузі. Зрозуміло, що партійним керівникам важко було предметно втрутитись, скажімо, у якісь спеціальні проблеми фізики чи ботаніки зі своїми „вказівками”. Із суспільними науками було, зрозуміло, інакше та набагато для них гірше. У цій царині ледь не кожен партійний ватажок вважав себе якщо не фахівцем, то цілком спроможним “вказувати” і “спрямовувати”.

Догматизм марксизму-ленінізму та ідеологічна непримиренність і політична нетерпимість лідерів радянської історичної науки не дозволили сформуватися школам у цьому напрямку, хоча й були певні спроби. Науково-дослідницькі гуртки учнів окремих учених-ентузіастів, які діяли у вищій школі, важко визначати як школи.

Звичайно, створення школи – процес, що триває десятиліттями. В той же час загальноновизнаним є той факт, що за досить короткий період М.С. Грушевський створив київську школу історії України. За сприятливих обставин, коли вдало поєднуються необхідні чинники: персональний, структурний, видавничий та ідеологічний (як після приїзду М. Грушевського у 1924 р.), для цього може вистачити й декількох років. Київська школа встигла сформуватися, але не

розвинулася повністю, не досягла свого природного апогею. Про її сформованість свідчить наявність названих складників і той результат, який вона дала – збагачення української науки на багато десятиліть уперед. Її кваліфікують як історико-соціологічну школу української історіографії, що об'єднала дослідників для реконструкції історії українського народу і громадсько-державних та культурних інституцій, створених різними верствами українського народу. Особливістю цієї школи було застосування соціологічного аналізу для дослідження різноманітних процесів в українській історії, використання порівняльно-історичного методу. Саме школа М. Грушевського залучила до роботи чисельні документальні фонди з Археографічної комісії, Архіву давніх актів, архівів Росії тощо, які надали багатий матеріал для історичних досліджень та узагальнень. Її організаційну структуру у своїй сукупності становили історичні установи ВУАН, їхні працівники були представниками цієї школи [1107, 147-148]. Видатний історик прагнув сформувавши нову школу не тільки зі своїх колег-науковців, а й з колишніх опонентів та навіть з конкурентів, нав'язаних владою, насамперед методом переконання на практиці у правильності його наукових ідей та методології.

Деякі дослідники вважають, що крім школи М. Грушевського в 20-ті рр., поряд з марксистською школою М. Яворського у Харкові, все ж таки склалися ще й історико-правова школа М. Слабченка в Одесі, представники якої хотіли поєднати державницьку ідеологію з марксизмом, та соціально-економічна школа Д. Багалія у Харкові, яка намагалася запровадити марксизм у народницьку ідеологію і вважала школу М. Грушевського анахронізмом, а Яворського – неприйнятною. Існує також думка, що національна державницька течія досягла видатних успіхів у дослідженні історії України шляхом сполучення різноманітних підходів у річищі подолання методологічної кризи, доповнила схему М. Грушевського новим соціально-економічним і державно-політичним змістом та створила елементи схеми історії України ХІХ ст. Як

закономірний прояв альтернативності науки, її розвиненості як соціального та наукового феномену, виникли наукові школи М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка, М. Василенка і М. Яворського. Втім, через специфіку свого створення і функціонування та нетривалого часу існування в соціально-політичному та соціокультурному плані вони фактично склали єдину (загальну, комплексну) школу. За винятком школи М. Яворського, всі ці осередки виконували тотожні соціальні функції, діяли в межах однієї схеми і течії, спільно протистояли більшовицьким і великодержавницьким концепціям, уособлювали національно-культурне відродження. Саме вони забезпечували спадковість у поступі науки, робили спроби здолати методологічну кризу, готували наукові кадри, взаємодіяли і конкурували між собою, нарощували знання, прагнули створити власні концепції [695, 25-26; 905, 130; 906, 260-261].

На наш погляд, навіть за наявності яскравих постатей таких видатних вчених, як Д.І. Багалій, М.П. Василенко, М.Є. Слабченко, О.І. Левицький та їх послідовників, при великій кількості створених в Україні профільних установ, історичні наукові школи як окреме суспільне явище все ж таки не встигли розвинути в повному обсязі. Безумовно, існували їх зовнішні структурні ознаки: постать лідера-засновника, колектив учнів і співробітників, науково-організаційне та матеріально-фінансове підґрунтя, деякі традиції, періодичний орган, наукове середовище, визнане місце в науці, відповідна самосвідомість членів. Вони виконували дослідницькі, організаційні, педагогічні та просвітницькі завдання у певному просторі й часі. Але, як уже зазначалося, окрім інших умов, для повноцінного формування та подальшого існування шкіл у гуманітарних, зокрема, історичних, науках потрібен тривалий час. В точних та технічних науках процес створення шкіл іде швидше, суспільні ж науки розвиваються в іншому режимі часу. Поступовий процес створення історичних шкіл був штучно зупинений, адже фактично їм було відпущено трохи більше 10 років, а їх доробок на тривалий час просто вилучили з наукового обігу і він, на жаль, не справив всебічного впливу на подальший розвиток української науки.

Твердження про існування етнографічної школи в українському мовознавстві теж викликає певний сумнів. Безумовно, у 20-і рр. працювала ціла плеяда визначних мовознавців, “що шукали чистоту української мови в народній пісні, в фольклорі” – А. Кримський, В. Ганцов, О. Курило, І. Огієнко, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Суліма та ін. Саме у цей час були створені чисельні наукові установи, існували періодичні видання тощо. Широкий розмах мали студії українських діалектів (Б. Ткаченко, П. Попов), видавалися підручники та словники [1107, 147-148]. І все ж таки, на наш погляд, більш правильним було б називати цих вчених однодумцями, співробітниками, колегами. Наукової школи у загальновизнаному сенсі тоді не склалося – не було одного визнаного лідера, єдиної парадигми та системи досліджень [1192, 54-58].

Як бачимо, 20-30-ті рр. були ознаменовані для української науки формуванням і плідною діяльністю низки наукових шкіл, спроможних працювати на рівні тодішніх світових стандартів. Ці школи здобули вже тоді світове визнання, яке ґрунтувалося на авторитеті їх лідерів й на безперечних досягненнях практично на всіх головних напрямках наукового пошуку. Репресивно-каральна машина, що безупинно працювала протягом усього досліджуваного періоду, штучно й безжально обірвала роботу багатьох шкіл, вирвавши з життя у самому розквіті сил багатьох з тих, хто становив славу як української, так і світової науки.

Отже, наукові школи репрезентували загальновизнану форму наукового пошуку, де поєднувалися як особисто-творчі, персоналізовані фактори (у вигляді лідера школи та його послідовників), так і чинники матеріально-організаційні, фінансові, ресурсні (без чого зазвичай у сучасній науці важко вести розмову про істотні результати та приріст знання). Феномен наукових шкіл – явище для науки унікальне й своєрідне, що за своєю сутністю часом стає загальнолюдським надбанням. Втім, за формою вони здебільшого виникали і розвивалися як школи національні. Наукова школа – природна

форма функціонування науки у якості пізнавальної системи та соціального інституту.

Саме у досліджуваній період в Україні з'явилися й досить швидко встигли отримати широке визнання наукові школи, які визначали теоретичну новизну й практичну значущість наукового знання майже впродовж усього ХХ ст.

Попри усі труднощі, вітчизняні школи спромоглися в цей час досягти посправжньому визначних досягнень. І відбулося це за умов, коли до загальних соціально-побутових негараздів додався ще й гнітючий фактор репресивного тиску, не тільки морально-психологічного терору, а й досить частого прямого притягнення науковців різних рівнів до суду з наступною розправою над ними [1199, 37-39].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в контексті розвитку української науки у міжвоєнний період сформувалися певні визначні наукові школи, що плідно працювали в різних галузях та напрямках наукового пошуку. Ці школи цілком відповідали головним критеріальним ознакам досліджуваної проблеми. Насамперед, йдеться про неформальну творчу співдружність дослідників, очолюваних лідером і об'єднаних спільними підходами та уявленнями про сутність проблеми, підходами та методами її вирішення тощо.

Внаслідок низки причин (перш за все – зосередженість на завданнях прискореної соціально-економічної модернізації) особливо значного розвитку набули саме наукові школи, які діяли у сфері технічних та природничих наук і могли давати безпосередній швидкий прикладний ефект. Важливе значення відіграло й те, що в цих науках значно краще реалізовувалася певна спадкоємність, коли в роботі могли використовуватися й давати ефект підходи та принципи, що формувалися десятиліттями у дожовтневий час (що наперед унеможлиблювалося для наук суспільних).

Відповідно, формування наукових шкіл у сфері суспільно-гуманітарних наук штучно гальмувалося, а згодом й свідомо зводилося нанівець. Ось чому повноцінних наукових шкіл у цих галузях практично не виникло, у зв'язку з

чим скоріше можна вести розмову про якісь “протошколи”, що не набули належного визнання з боку радянської влади насамперед з політичних причин та невдовзі зазнали серйозних переслідувань.

Сьогодні науковим школам приділяється, як на наш погляд, занадто велика увага, оскільки наука успішно розвивається й без наукових шкіл. У західній історіографії науки проблема наукових шкіл зазвичай розглядається як радянській (ще більше пострадянській) феномен. В європейській науці існують лише поодинокі наукові школи, в американській вони фактично зовсім відсутні. У той же час в Україні їх рахують вже сотнями. Феномен наукових шкіл пов’язаний передусім з різними орієнтаціями у розвитку досліджень: на Заході (особливо в США) акцентується увага саме на інноваційності наукового знання, а в колишніх республіках СРСР – на його традиції. До того ж у 1930-ті рр. наукові школи лише зароджувалися. Актуальною ж була інша проблема розвитку вітчизняної науки – формування професійних наукових співтовариств в провідних наукових галузях, перш за все в природознавстві й прикладних науках. Якщо такі кваліфіковані наукові співтовариства в царині українознавства були сформовані ще у попередній період у Науковому товаристві ім. Шевченка та Українському науковому товаристві в Києві, то створення подібних об’єднань в природознавстві, технічних, медичних, сільськогосподарських галузях означало досягнення українською наукою рівня цілісного інституціоналізованого утворення. Саме процес формування професійних наукових співтовариств (а не наукових шкіл), здатних експертно оцінювати результати досліджень на провідних наукових напрямках, становив зміст інституціалізації вітчизняної науки досліджуваного періоду.

4.2. Вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути – головні осередки створення наукових шкіл.

Підвалини для створення майбутніх наукових шкіл у різних галузях науки закладалися, в першу чергу, у вищих навчальних закладах, які ще за часів Російської імперії мали серйозні традиції підготовки кадрів. Це, значною мірою, пояснювалося також впливом видатних вчених світового рівня на формування наукових кадрів, зокрема їх поглядами на систему вузівської підготовки. Зусиллями видатних діячів української вищої школи – В.І. Вернадського, А.Ю. Кримського, М.Д. Стражеско, О.В. Палладіна, Є.О. Патона, М.В. Корнаухова, М.Я. Калиновича підготовка молодих науковців у профільних ВНЗ була піднята на досить високий рівень. Згодом ці фахівці або залишалися в своїх навчальних закладах, де створювали власні школи, або поповнювали кадровий склад спеціалізованих профільних інститутів.

Показовою є діяльність академіка АН УРСР та АН СРСР О.В. Палладіна. Ще у 1921р. він розпочав свою педагогічну діяльність, очоливши кафедру фізіологічної хімії в Медичній академії (згодом Харківській медичній інститут). Вплив його непересічної особистості на молодих медиків неможливо було переоцінити. “Палладін. Професор. Розумний, знавець своєї справи ... Чудовий педагог, уважно ставиться до запитів студентства” – таку характеристику він отримав ще на початку викладацької роботи у 1922 р. На основі лекцій, прочитаних ним в інституті, був створений відомий “Підручник біологічної хімії”, що одержав престижну на той час премію Укрголовнауки. Підручник з’явився у 1924 р. й згодом був неодноразово перевиданий як у радянських республіках, так і за кордоном (болгарською, польською, румунською мовами). Ця робота яскраво свідчила про те, що вчений розглядав науково-дослідну й навчально-виховну роботу у ВНЗ як дві сторони загального

процесу формування висококваліфікованого спеціаліста, здатного розв'язувати найскладніші проблеми [1182, 276].

На той час такий підхід до виховання наукових кадрів у вищій школі був новаторським і сміливим. Не дивно, що він не одразу дістав загальну підтримку й зустрів опір у певних колах педагогів. Втім, з часом формула О.В. Палладіна “науково-дослідна праця плюс навчально-виховна робота” стала визначальною в переважній більшості вищих навчальних закладів, зумовила видатні результати у підготовці майбутніх науковців та сприяла створенню наукових шкіл. Робота О.В. Палладіна у Харківському медичному інституті та у Київському університеті мала серйозний вплив на вдосконалення педагогічної майстерності молодих викладачів різних спеціальностей. Він вчив їх працювати як з аудиторією в цілому, так і з окремими студентами, постійно виступаючи з доповідями на конференціях та семінарах молодих викладачів [1097, 59-60].

У витоків декількох медичних шкіл стояли відомі ще в дорадянські часи видатні вчені-медики, які працювали у вищих медичних закладах. Загальним визнанням користувалася як в СРСР, так і за кордоном школа завідуючого кафедрою нормальної анатомії Харківського медичного інституту академіка В.П. Воробйова. На початку 20-х років, коли матеріальне становище ВНЗ та наукових закладів було дуже важким, В.П. Воробйов доклав чимало зусиль для виховання наукових кадрів. На його власній кафедрі було лише шість співробітників. Професор особисто підібрав 24 студента з другого та третього курсів, залучив їх до обов'язків препараторів, займався з ними за спеціальними планами, за якими кожен повинен був виконати особисте завдання підвищеної складності. Велику роль у підготовці майбутніх колег відіграли також оригінальні підручники та навчальні посібники, написані В.П. Воробйовим, за допомогою яких сформувалося багато наступних поколінь науковців та медиків-практиків. Особливе значення й сьогодні має створена за його ініціативою книга “Анатомія людини” (на жаль, у 1932 р. був випущений лише перший том). Вона стала яскравим прикладом колективної роботи та тріумфом

радянської анатомічної школи в цілому, оскільки до спільної праці в авторському колективі були залучені кращі вчені-морфологи України, Росії та Азербайджану. В книзі була органічно поєднана найпередовіша на той час теорія та медична практика.

Створення нової морфології проходило у боротьбі з застарілими методами та уявленнями в анатомії. Саме тоді й склалася наукова школа В.П. Воробйова, поруч з яким працювали його колеги і вихованці – О.М. Журавльов, А.Л. Шабадаш, Р.Д. Синельников, М.С. Кондратьєв, В.В. Бобін та інші.

Як відомо, Володимир Петрович був автором й розробником способу бальзамування тіла В.І. Леніна методом, який, зокрема, не передбачав використання формаліну і секрет якого професор не розкрив нікому. 31 жовтня 1937 р. професор В.П. Воробйов раптово помер за нез'ясованих обставин. Тіло його було кремоване, а прах передано на зберігання до анатомічного музею Харківського медичного університету. Тільки 25 січня 2003 р. останки великого вченого були поховані на алеї знаменитих харків'ян 13-го міського цвинтаря.

Оригінальний п'ятитомний “Атлас анатомії людини”, складений В.П. Воробйовим разом зі співробітниками, здобув світове визнання і став своєрідним пам'ятником діяльності вченого (був надрукований після його смерті, у 1946-1948 рр.) [1097, 45-48].

Вагомий внесок в українську науку здійснили наукові школи, що виникли у вищих навчальних закладах Дніпропетровська. У Гірничому інституті ще з 1914 р. працював О. М. Динник, один з найвидатніших механіків України. Він був широко відомий своїми численними науковими роботами в галузі прикладної математики, фізики, механіки, опору матеріалів і теорії пружності. Цікаво простежити його науковий шлях: інженер, магістр механіки, ад'юнкт прикладної механіки, магістр прикладної математики, професор, доктор технічних наук, дійсний член Академії наук СРСР і Академії наук УРСР. О.М. Динник вдало поєднав у собі теоретика, експериментатора та інженера, всі дослідження цього вченого були експериментально перевірені й широко

запроваджені в інженерну практику. Саме він у 20-х рр. став засновником технічної наукової школи, до якої увійшли Г. Савін, А. Локшин, В. Лазарян, О. Пеньков, В. Георгієвська. Головними напрямками їхніх досліджень були теорія пружності, будівельна та гірнична механіка. У працях представників цієї школи висвітлювалися різні аспекти теорії пружності: стійкість стрижнів і стрижневих систем; експериментальні дослідження стійкості арок; методи розв'язання задач теорії пружності; дослідження температурних напружень; динаміка підйомного каната; фізико – механічні властивості будівельних матеріалів і гірських порід та ін. Одночасно з різноманітною науково-дослідницькою роботою О.М. Динник провадив активну педагогічну діяльність. Створений за його ініціативою при гірничому інституті науково-технічний гурток став справжньою школою, що відкрила шлях до творчої наукової діяльності багатьом майбутнім видатним механікам. У 1930 році, коли з гірничого інституту виділився металургійний інститут, гурток було реорганізовано в постійно діючий семінар кафедр будівельної механіки металургійного інституту і університету. Він швидко став провідним осередком наукової думки міста з питань прикладної механіки і математики, а кількість його слухачів досягла значної кількості. Поряд з проблемами будівельної механіки і теорії пружності тут цікавилися питаннями гідромеханіки, аеродинаміки, математики. Протягом 11 років понад 80 учасників семінару захистили кандидатські і докторські дисертації [1068, 78-84].

У 1919-1932 рр. Л.В. Писаржевський, професор загальної та фізичної хімії Катеринославського (Дніпропетровського) гірничого інституту, працював крім того у хіміко-технологічному, хіміко-фармацевтичному, металургійному, політехнічному інститутах, університеті та навіть на Вищих жіночих курсах. Без сумніву ця цілеспрямована діяльність забезпечувала молоду хімічну промисловість кваліфікованими кадрами та створювала передумови для формування власної наукової школи. Як згадував один з учнів Писаржевського, майбутній академік АН УРСР В.А. Ройтер, Лев Володимирович вмів цінити

ініціативу й самостійність своїх учнів. Помітивши помилку співробітника, він не тиснув своїм авторитетом, а так спрямовував роботу, що колега сам переконувався в помилці та виправляв її [1097, 127].

Практично всі вчені, що започаткували власні наукової школи, займалися викладацькою діяльністю, що створювало необхідні передумови для виховання однодумців. Але лише цього недостатньо для виникнення школи в певній галузі науки (особливо це стосується технічних та точних наук). Потрібно, щоб наукові знання досягли такого рівня, коли для їх подальшого розвитку стають необхідними спільні зусилля, колективна творча праця такого рівня, який не можуть забезпечити існуючі формальні та неформальні об'єднання науковців [909, 36].

О.В. Палладін, працюючи викладачем, створив київську біохімічну школу, яка разом з його харківськими учнями та послідовниками відіграла велику роль у подальшому розвитку науки. Втім, тільки цим внесок вченого до цієї важливої справи не обмежувався, оскільки він сподівався створити великий науковий колектив, здатний швидко розв'язувати актуальні складні комплексні проблеми. Палладін ще за часів роботи у Харкові вважав за необхідне реорганізувати кафедру фізіологічної хімії таким чином, щоб разом із навчальною роботою проводилися широкі наукові дослідження. Ось чому незабаром у медичному інституті виникла перша кафедра нового типу – науково-дослідна кафедра біохімії, що стала осередком наукової роботи, де найбільш здібні студенти працювали разом із досвідченими вченими над розв'язанням актуальних проблем зазначеної галузі. У досить стислі строки вченому вдалося підготувати кадри високої кваліфікації та зробити серйозний крок до організації великого наукового колективу. Створення у 1925 р. на базі нової кафедри Українського науково-дослідного біохімічного інституту стало проривом у галузі біологічної хімії. У 1935 р. інститут переїхав до Києва, де отримав статус академічного. Як зазначалося “Інститут біохімії Академії наук дав цілу школу біохіміків і в галузі підготовки біохімічних кадрів посідав

перше місце в СРСР” [250, 166]. Завдяки організаторському та педагогічному таланту Палладіна, який постійно дбав про підготовку наукової зміни, в стінах інституту з’явився чималий загін талановитих вчених, які згодом стали гордістю вітчизняної науки. Вони працювали над широким спектром проблем, що змінювалися згідно з викликами часу. Це були біохімія м’язів та мозку, біохімія вітамінів та авітамінозів тощо. Дослідження школи Палладіна в галузі біохімії м’язової діяльності стали надзвичайно важливими для практики фізичної культури і спорту

Роль наукових інститутів м. Харкова у становленні української та й радянської науки в цілому загальновідома. Український фізико-технічний інститут (УФТІ), створений у 1928 р. (фактично розпочав роботу у 1929 р.) за визначальної участі академіка А.Ф. Іоффе, в цьому плані не мав собі рівних. Інститут створювався у місті, де було зосереджено велику промисловість (ідея наближення науки до виробництва) на розвиток ідеї децентралізації науки. На той час великі успіхи, яких досягли, зокрема, фізики Німеччини, оцінювались саме як плідний наслідок децентралізації наукових колективів. Цікаво, що на початкових стадіях організації УФТІ (коли ще не існувало самого інституту як такого) у Харкові було проведено першу в СРСР теоретичну конференцію з проблем фізики. Одним з її ініціаторів став Д.Д. Іваненко – згодом видатний фізик. Конференція проходила 19 – 25 травня 1929 р. у міському діловому клубі і зібрала близько 80 учасників, у тому числі й іноземців. З цього часу стали звичайним явищем візити (часом – досить тривалі) до УФТІ провідних фізиків світу. Треба згадати поїздки до Харкова Н. Бора, П. Еренфеста, П. Дірака, Г. Гамова, В. Фока, І. Курчатова тощо. Поль Еренфест взагалі обіймав посаду іноземного консультанта інституту з теоретичних питань і надавав велику допомогу харків’янам в організації інституту та в оснащенні його відповідним лабораторним обладнанням.

Головним завданням УФТІ було вирішення принципових теоретичних проблем великого перспективного значення. Перші ж роки його роботи були

ознаменовані значними досягненнями молодих талановитих співробітників, що забезпечило швидке перетворення інституту на один з провідних фізичних осередків не тільки СРСР, а й усього світу. Показово, що в УФТІ у 30-і рр. працювало багато іноземних фізиків, в тому числі Г. Плачек, Ф. Хоутерманс, Л. Тісса, А. Вайсберг, який заснував у Харкові науковий журнал “Journal de Physique de USSR”.

Молодому вченому А.К. Вальтеру у 1930 р. разом з групою інших ленінградських науковців, було запропоновано організувати наукову роботу у нещодавно заснованому УФТІ. Після обладнання інститутських лабораторій колектив дослідників у складі заступника директора А.І. Лейпунського, наукового керівника К.Д. Синельникова, старшого фізика А.К. Вальтера і молодшого співробітника Г.Д. Латишева почав вивчати будову атомного ядра. Саме тут у жовтні 1932 р. відбулися перші в СРСР експерименти з розщеплення атомного ядра літію штучно прискореними протонами. Треба зауважити, що у світі це був тільки другий експеримент – перший належав англійським фізикам Кавендишської лабораторії Е. Резерфорда в Кембриджі Д. Кокрофту та Е. Уолтону.

Дослідження в галузі ядерної фізики надали потужний поштовх розвитку новим галузям фізичної науки та техніки. Первістком прискорювальної техніки став найпотужніший у Європі електростатичний генератор Ван де Граафа – прискорювач заряджених часток, для роботи якого були потрібні високовакуумні насоси. Їх розробка і досвід застосування стали початком створення вітчизняної вакуумної фізики та техніки і першим великим успіхом молодого А.К. Вальтера. Подальші дослідження вченого (1932-1941 рр.) були пов'язані з вивченням проблем з техніки постійних високих напружень і вакуумної техніки в контексті ядерної фізики. У 1935-1936 рр. А.К. Вальтер очолив експериментальні та розрахунково-конструкторські роботи з розробки різних типів електростатичних генераторів, зі створення першого вітчизняного електростатичного прискорювача електронів. Наукові розробки в галузі ядерної

фізики, прискорювачів заряджених частинок були настільки успішними, що в 1937 р. А.К. Вальтеру було присвоєно наукову ступінь кандидата фізико-математичних наук без захисту дисертації. Ще через два роки він захистив докторську дисертацію на тему “Електростатичні генератори та їх застосування”. Не дивлячись на колосальну завантаженість, А.К. Вальтер суміщав наукову роботу з педагогічною, викладаючи в декількох інститутах. За його ініціативою у Харківському державному університеті було засновано кафедру фізики атомного ядра (1937 р). В університеті він заклав базу для досліджень з питань ядерної фізики та створив українську школу фізиків-ядерників. Для покращення науково-педагогічного процесу вчений розробив навчально-методичні матеріали, блискуче читав лекції про досягнення науки і техніки в галузі фізики атомного ядра та використання атомної енергії, керував науковими працями аспірантів, провадив активну роботу з популяризації фізичної науки серед громадськості міста, насамперед молоді [1199, 45-47].

В цьому ж інституті була створена найстаріша в СРСР криогенна лабораторія, де у 1931-1932 рр. вперше отримали зріджені водень та гелій [1002, 59-61]. На її базі Л. В. Шубніков та І.В. Обреїмов (перший директор УФТІ) започаткували створення в СРСР школи з фізики низьких температур. Вже перші дослідження молодого колективу дали фундаментальні результати на рівні європейської науки. Так, Л. В. Шубніков та Ю. Рябінін розробили теорію ідеального діаманетизму надпровідників у 1934 р. – майже водночас із німецьким фізиком В. Мейсснером та його співробітником Р. Оксенфельдом. Через три роки той же Л. Шубніков разом із С. Шалитом дали остаточний доказ існування антиферромагнітного стану (теорію цього явища запропонував у 1932 р. Л. Неель). Зарубіжні фізики, зокрема Г. Біссетт, довели це роком пізніше.

Саме Л.В. Шубнікову належала ідея створення ланки, яка б об'єднувала фундаментальну науку та промисловість. Такою ланкою у 1935 р. стала Дослідна станція глибокого охолодження, де вчений зумів сформувати

невеликий, але цілком ефективний творчий колектив – 10 наукових співробітників та 25 працівників допоміжного технічного персоналу, які згодом отримали результати світового рівня.

Передчасна смерть в застінках сталінських катівень завадила талановитому досліднику продовжити свої перспективні роботи. 6 серпня 1937 р. – якраз в день повернення з відпустки, яку Л.В. Шубніков проводив разом зі своїм другом Л. Ландау в Криму – його було заарештовано. Вчений пішов з життя, тільки розпочавши реалізацію свого багатого творчого потенціалу, але все ж таки встиг закласти основи школи кріогенної фізики. Цей напрямок і сьогодні залишається одним з провідних у Харкові, наочним свідченням чого є діяльність Фізико-технічного інституту низьких температур (ФТІНТ) НАН України, заснованого у 1960 р. зусиллями Б.І. Веркіна. До історії фізики Л.В. Шубніков увійшов не тільки як видатний експериментатор, який отримав низку фундаментальних результатів у галузі фізики конденсованих станів, фізики і техніки низьких температур (що започаткувало ці напрямки в СРСР), але й чудовий педагог, вихователь перших радянських “кріогенних кадрів”, засновник першої профільної наукової школи в країні.

Високий рівень розвитку хімічних наук в СРСР значною мірою визначався діяльністю Інституту фізичної хімії у Дніпропетровську. Вже згадуваний вище академік Л.В. Писаржевський заснував його у 1927 р. на базі науково-дослідної кафедри та очолював понад 10 років – до останніх днів свого життя. Він зібрав в інституті десятки талановитих вчених, для яких став наставником та старшим товаришем. До його школи входили, зокрема, В. Ройтер, М. Поляков. В. Дайн [1199, 47-48].

Герой соціалістичної праці академік О.І. Бродський згадував: “Коли я починав у Дніпропетровську свою вищу освіту, в місті було лише кілька хіміків, що згуртувалися навколо Лева Володимировича, ...який за 20 років зумів перетворити Дніпропетровськ на великий фізико-хімічний центр” [29, 128]. Головним завданням інституту було опрацювання тогочасних наукових

досягнень і запровадження нових прогресивних ідей у хімії, зокрема в галузі хімічної будови, енергетики реакцій, каталізу та теорії електродних процесів. Саме в цьому інституті у 1934 р. вперше в СРСР було здобуто важку воду й почала розвиватися важлива галузь хімії ізотопів. Тільки з часом стало посправжньому зрозумілим, наскільки важливим був цей напрямок досліджень, як у суто науковому, так і в прикладному, народногосподарському і воєнно-промисловому значенні.

Доцільним об'єднанням роботи вчених постійно опікувався І.І. Шмальгаузен, який у статусі дійсного члена ВУАН активно організовував різні наукові гуртки та освітянські семінари. У 1922 р. він створив кафедру експериментальної зоології ВУАН, а в 1925 р – Біологічний інститут ім. Ф.З.Омельченка ВУАН. Згодом, у 1930 р. у Києві на базі Зоологічного музею, окремих лабораторій Біологічного інституту ім. Ф.З.Омельченка і зоологічних кафедр ВУАН ним був організований Інститут зоології і біології ВУАН (з 1939 р. – Інститут зоології АН УРСР). І.І. Шмальгаузен став його першим директором і керував ним до 1941 р.

Завдяки цьому вченому новостворений інститут став головним зоологічним осередком в СРСР, який почав здійснювати в межах України широку координацію і організацію досліджень із більшості провідних зоологічних проблем, а в наступні роки зберігав роль великого регіонального зоологічного закладу СРСР. Окрім широкого кола питань, пов'язаних із вивченням фауни України, протягом усього довоєнного періоду здійснювалися великі роботи з експериментальної зоології, систематики, зоогеографії і фауни хребетних тварин України. Було виконано також важливий цикл досліджень у галузі паразитології. З часом інститут перетворився у великий дослідницький центр світового масштабу і міцно увійшов у систему наукової діяльності колишнього СРСР.

З ініціативи Є.О. Патона було створено лабораторію зварювання, згодом – Електрозварювальний комітет, а в 1934 р. – Інститут електрозварювання, де

розгорталися комплексні дослідження механіки зварних конструкцій, металургії процесу зварювання, металознавства зварних з'єднань, фізики дугового розряду. Головними напрямками досліджень Інституту електрозварювання стають роботи в галузі металургії зварювання і вдосконалення технології та обладнання. Уявлення про зварювання як металургійний процес, сформульоване в інституті, мало фундаментальне і прикладне значення. Вже в 1932 р. була сконструйована перша головка для зварювання відкритою дугою, яка виявилась простішою і надійнішою, ніж зарубіжні моделі, дещо пізніше – автомат для зварювання відкритою дугою, удосконалення якого відкрило важливі перспективи автоматичного зварювання в промисловості. У 30-і рр. Є.О. Патон створив цілу вітчизняну школу з питань електрозварювання, визнану у світі. Її представляли Б. Горбунов, Д. Дудко, В. Лебедев, Б. Медовар, Б. Мовчан, Б. Касаткін та інші. Усі ці розробки згодом отримали виняткове оборонне значення. Під час Великої Вітчизняної війни саме технології, розроблені школою Є.О. Патона, дозволили у стислий час налагодити випуск бойової, насамперед танкової, техніки на заводських конвеєрах.

Створення профільних медичних інститутів мало під собою, безумовно, інше підґрунтя, ніж спеціалізованих технічних. Охороні здоров'я трудящих в Україні приділяли багато уваги. Ось чому, коли клініка очних хвороб медичного інституту в м. Одесі перестала встигати обслуговувати хворих, а маленька лабораторія вже не вмщувала всіх працівників, професор В.П. Філатов виступив з ініціативою створення великої клінічної та експериментальної бази для наукових досліджень. У 1936 р. був заснований Український інститут експериментальної офтальмології, директором якого В.П. Філатов залишався до останніх днів життя, і в стінах якого були виховані численні кадри висококваліфікованих офтальмологів. В цей науково-дослідний заклад, який водночас був і лікарнею, з надією на повернення зору їхали хворі не тільки з України, а й з усього СРСР, згодом і з-за кордону [1199, 49-50].

Свого часу головною умовою повернення професора О.О. Богомольця з Москви до України було створення окремого експериментального інституту, який би займався питаннями біології та патофізіології, а після обрання його президентом ВУАН, саме він керував реорганізацією академії, коли замість розрізнених кафедр, комісій та кабінетів започаткували струнку систему інститутів. За його ініціативою у 1930 р. відкрився Інститут експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я УРСР, а у 1934 р. – Інститут клінічної фізіології Академії наук УРСР. Нові заклади за короткий час стали провідними осередками біологічної та патофізіологічної науки в Україні. О.О. Богомолець завжди ставив перед собою та своїми учнями і колегами найскладніші та найактуальніші завдання, які охоплювали майже всі галузі патологічної фізіології. Створена ним школа фізіологів мала всесоюзне значення, а видана ними колективна багатотомна праця “Основи патологічної фізіології” у 1941 р. була удостоєна Державної премії СРСР [1002, 195-197].

Як відомо, організаційні форми української науки неодноразово змінювалися протягом 20-х – початку 30-х рр. Численні комісії, лабораторії, науково-дослідні кафедри врешті-решт поступилися місцем досить цілісній системі спеціалізованих вищих наукових закладів та науково-дослідних інститутів. Викликом часу у 30-і рр. стало зосередження значних сил вчених у єдиних монолітних об'єднаннях, оскільки навіть найталановитіші одинаки чи наявні невеликі колективи не могли задовольнити потреб народного господарства. З 1934 по 1936 рр. було створено 26 академічних інститутів. Як з гордістю доповідалося у звіті Академії наук (1936 р.), “інститути зоології і біології, біохімії, клінічної фізіології, мікробіології, фізики, геології за характером своєї роботи, за їх важливістю посідали одне з передових місць у СРСР та не поступалися відповідним інститутам Союзної академії наук і закордону” [250, 165]. Роль цих закладів у розвитку радянської науки зараз оцінюється неоднозначно, та не викликає сумніву той факт, що саме у стінах

профільних академічних інститутів координувалася праця творчих колективів, які за сприятливих умов перетворювалися на наукові школи.

Вже наприкінці 20-х рр. керування наукою в УСРР остаточно перейшло на рівень державної політики й здійснювалося тими ж методами, що і в усіх галузях народного господарства. Численні галузі наук, особливо технічних, мали виняткове господарське або оборонне значення, внаслідок чого наукова діяльність стала об'єктом державного планування та фінансування. За наказами центральної влади створювалися мережі наукових установ різного рівня (конструкторські бюро, групи, лабораторії й майстерні, науково-дослідні інститути, заводи-інститути, іспитові стенди й полігони тощо). Такі мобілізаційні моделі організаційної структури дозволяли ефективно досягати мети, коли вона задавалася певними чіткими параметрами, але на пошуково-проривних напрямках не давали потрібних результатів й остаточно створили умови, несприятливі для організації вільного наукового пошуку й подальшого розвитку наукових шкіл.

4.3. Лідери наукових шкіл та їх послідовники.

Усі без винятку дослідники вказують на те, що головною ознакою виникнення та тривалого існування наукової школи є наявність лідера – неординарної, непересічної особистості.

“Історія науки показує, – відзначав П.Л. Капиця, – що великий учений – це не обов'язково велика людина, але великий учитель не може не бути великою людиною” [1139, 28]. С.І. Гессен підкреслював, що метод наукового мислення передається шляхом усного переказу, носієм якого є не мертво слово, а завжди жива людина. “На цьому базується величезне значення вчителя і школи. Ніякі книги ніколи не можуть дати того, що може дати гарна школа” [922 , 35].

Втім, не викликає сумніву також і те, що школа неможлива без талановитих послідовників, які не тільки можуть, але й психологічно готові навчатися у

лідера, йти його шляхом, вирішувати сформульовані ним проблеми. Найбільш талановиті учні потім створюють власні школи, таким чином продовжуючи перманентний розвиток науки.

Практично усі українські вчені, які можуть бути названі лідерами наукових шкіл, мали вчене звання професорів, обіймали академічні посади в союзній чи українській Академіях наук та досить часто отримували почесні звання Героїв соціалістичної праці (Богомолець, Філатов, Патон) або лауреатів Ленінської та Державної премій (Воробйов, Палладін, Пісаржевський). Зазвичай вони очолювали провідні наукові заклади, які ж самі і створили. З одного боку, держава визнавала високий рівень цих людей, надавала їм реальну можливість працювати та розвивати науку. З іншого – ніякий, навіть найвищий, статус не міг бути “охоронною грамотою” у складні і непередбачувані сталінські часи. Ось чому природний розвиток наукового напрямку чи школи міг бути несподівано перерваний у будь-яку мить.

Навіть побіжний огляд життєвого шляху лідерів вітчизняних наукових шкіл показує, що колосальну роль у формуванні більшості вчених відіграли родина й найближче оточення, які з дитинства виховували в них відданість науковим традиціям. Так, на становлення особистісних якостей І.І. Шмальгаузена мав величезний вплив його батько, видатний ботанік-флорист і палеофітолог І.Ф. Шмальгаузен, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, професор кафедри морфології і систематики рослин Київського університету і директор Київського ботанічного саду.

О.В. Палладін народився в родині видатного російського ботаніка, фізіолога рослин, професора трьох університетів (Харківського, Варшавського, Петербурзького), академіка Російської академії наук В.І. Палладіна. Його наукові інтереси, пов’язані з дослідження фізіології та біохімії рослин, згодом визначили науковий шлях сина.

Доля родини О.О. Богомольця була трагічною. Сам майбутній академік народився у Лук’янівській в’язниці, де перебувала його мати – революціонерка

Софія Богомолець. Вона отримала за участь у “Південно-російському робітничому союзі” та причетність до терористичних справ смертний вирок, замінений після народження дитини висилкою до Сибіру. Шість років ув’язнення отримав і батько – Олександр Богомолець, який так само був згодом висланий до Сибіру (до іншого місця, ніж дружина). Хлопчик спочатку ріс і виховувався у діда під Ніжином, потім мешкав у Києві у далекого родича, де познайомився зі своїм майбутнім вчителем та наставником, видатним фахівцем з загальної патології професором В.В. Підвисоцьким. Саме під його впливом (та під впливом свого батька – земського лікаря О.М. Богомольця) О.О. Богомолець присвятив життя медицині, зокрема ендокринології та патофізіології. Ще у студентські роки він під керівництвом В.В. Підвисоцького виконував наукові роботи, а 1909-го року захистив докторську дисертацію з патології надниркових залоз. Захист відбувся в одній з провідних медичних установ Російської імперії – Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії, а одним з опонентів був Іван Павлов – на той час вже лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини.

В.П. Філатов походив з династії медиків. Батько, земський лікар, спеціаліст з хірургії та очних хвороб, безпосередньо керував становленням сина як майбутнього лікаря. Троє рідних братів батька також займалися медициною. Причому один з них, Ніл Федорович Філатов, який очолював кафедру дитячих хвороб Московського університету, був засновником російської педіатрії.

Безумовно, не викликає сумніву високий рівень освіченості майбутніх лідерів українських наукових шкіл. Переважна більшість з них отримали академічну освіту, закінчивши провідні університети або інститути Москви, Петербурга, Києва, Одеси, Симферополя. Цікаво, що значну роль у підготовці провідних вчених України та Росії відіграла Одеська гімназія – своєрідна кузня українських науковців. Саме її свого часу закінчили лауреати Ленінської премії В.П. Воробйов, О.П. Самойлов (батько вітчизняної електрокардіографії), Л.І.

Мандельштам (світило теоретичної фізики), Л.В. Писаржевський (творець школи неорганічної та фізичної хімії).

Мабуть, найкращу освіту мав Є.О. Патон. Його батько був дипломатом, колишнім полковником лейб-гвардії. Народився Євген у Німці, а виховання в родині консула дало вільне володіння європейськими мовами (англійською, французькою, німецькою). Згодом Є.О. Патон навчався у Королівській Саксонській технічній вищій школі у Дрездені (згодом Дрезденський політехнічний інститут), де його викладачами були кращі професори – Цойнер, Моор, Френкель. Пізніше, щоб отримати російський диплом (німецький в Росії не визнавався), він за дозволом Олександра III став студентом п'ятого курсу Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучень, який закінчив у 1896 р. Для цього йому знадобилося екстерном скласти дванадцять іспитів та захистити п'ять дипломних проєктів.

В Російській імперії стажування науковців за кордоном було традиційною справою. Для формування майбутніх світил української радянської фізики важливим чинником стало те, що вони (Л. Шубніков, О. Лейпунський, І. Обреїмов, Л. Ландау, К. Синельников) свого часу встигли попрацювати у закордонних наукових центрах Геттінгену, Лейдену, Копенгагену та Кембриджу. Вони вільно володіли іноземними мовами і сформувалися як науковці під потужним впливом передової європейської науки того часу. Так, Л. Шубніков під час відрядження до Голандії зумів попрацювати в криогенній лабораторії з прекрасною експериментальною базою та отримав нагоду повсякденного спілкування з А. Ейнштейном, М. Планком, П. Дираком, Е. Шредингером, Н. Бором та іншими знаменитостями (що потім поставили йому в провину під час політичного процесу).

Окремої розповіді заслуговує постать М.М. Боголюбова, академіка АН УРСР та АН СРСР, професора математики, члена багатьох іноземних академій наук і товариств, засновника шкіл нелінійної механіки в Києві та теоретичної фізики у Москві, що налічували десятки докторів та кандидатів наук. Понад 60

з них успішно захистили дисертації безпосередньо під керівництвом М.М. Боголюбова. Парадоксально, але сам вчений не тільки не захищав дисертацій, а й навіть не мав спеціальної освіти взагалі. Більш того, формально він не здобув навіть середньої освіти (!) Після закінчення семирічки талановитий юнак самостійно займався математикою і фізикою. Його батько був богословом і не мав жодного стосунку до математики, але, вчасно помітивши схильність і неабиякі здібності старшого сина до цієї науки, почав займатися з ним сам. З великими труднощами були знайдені підручники з диференційного та інтегрального обчислювання. Згодом батько відвіз юного математика у Київ до свого знайомого Д.О. Граве, який підтвердив обдарованість молодого Боголюбова і передав хлопця під опіку видатному вченому та педагогу М.М. Крилову [1191, 113-115].

З часом, незважаючи на різницю у віці, імена вчителя та учня в історії математики будуть майже завжди стояти поруч. Математичний талант М.М. Боголюбова був настільки яскравим, що за спеціальним дозволом РНК УСРР у 1925 р. 26-річний вчений без диплому про вищу освіту був прийнятий до аспірантури при кафедрі математичної фізики Академії наук, а у 1930 р. її президія присудила йому *honoris causa* науковий ступінь доктора математики [1001, 193-194].

Природні схильності, талант та високий рівень освіти – початковий етап у формуванні лідера. А далі цей процес може йти різними шляхами. Так, Д. Зербіно виділяє три ймовірні варіанти формування такої непересічної особистості [978, 20].

Найпоширеніший шлях становлення майбутнього лідера – виховання і самовиховання здібної молодого людини в старій, уже відомій науковій школі, яка має свого лідера. Саме тут, за бажання, молодий вчений може багато чому навчитися і не лише опанувати конкретні методики, засвоїти наукові ідеї, а й проникнутися духом науки, творчості, збагатитися основами наукової етики та корисними традиціями.

Безперечно, так формувався М.С. Грушевський, який був учнем та послідовником відомого історика В. Антоновича, одержав “путівку у життя” саме від нього та створив власну наукову школу у Львові ще за життя вчителя.

О.В.Палладін завжди завдячував власному формуванню як вченого-біохіміка трьом видатним постатям – В.М. Бехтереву, М.Є. Введенському і, найбільше, І.П. Павлову, який у публічній лекції в Лондоні (1906 р.) високо оцінив першу наукову працю здібного студента, написану під безпосереднім керівництвом великого фізіолога [1097, 54-55].

Величезну роль у становленні І.І. Шмальгаузена відіграли наукові контакти з О.М. Северцовим, М.М. Воскобойниковим, С.Г. Навашиним та іншими видатними вченими під час навчання в університеті Св. Володимира в Києві. Саме тоді сформувалася активна життєва позиція молодого науковця, проявилася його неабияка ерудиція та вільна орієнтація в різних галузях біологічної науки. І.І. Шмальгаузен багато в чому перейняв риси характеру академіка О.М. Северцова – корифея світової еволюційної морфології і філогенетики [945, 23-24].

Д.О. Граве навчався на фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, де вже склалася потужна математична школа під керівництвом видатного вченого П.Л. Чебишева. Там працював також відомий фахівець з теорії диференційних рівнянь О.М. Коркін, який керував науковою роботою здібного студента. Спілкування з такими особистостями було справжньою школою як математики, так і вищої педагогічної майстерності. Згодом Граве з вдячністю згадував свого вчителя: “Я в своїй педагогічній діяльності неодноразово вдавався до способу Коркіна, особливо коли не було підходящих керівництв (підручників)” [953, 129].

В.П. Філатов вже в студентські роки у Московському університеті вважався визнаним лідером. Йому було з кого брати приклад, адже в ці роки з викладачів сформувалася справжня плеяда великих вчених. Кафедру очних хвороб очолювали знамениті офтальмологи О.О. Крюков та А.Н. Маклаков, курс

хірургії читав Н.В. Скліфосовський, фізіологію – Н.М. Сеченов, фізику – О.Г. Столетов. Ще на IV курсі В.П. Філатов зацікавився питаннями лікування хворих на більмо. Ось чому після закінчення навчання він став ординатором очної клініки при університеті та автором ідеї пересадки рогової.

На межі XIX-XX століть у Київському університеті під керівництвом видатного вченого В.П. Образцова виникла найбільша в Україні терапевтична школа, яка стала, по суті, продовженням клінічної школи знаменитого З.П. Боткина. Яскрава особистість В.П. Образцова, його лікарський талант та підкреслено гуманістична спрямованість створеної ним школи постійно привертала до вченого молодь. Вчитися до нього йшли люди зовсім не випадкові, справжня потреба в творчій діяльності була однією з кардинальних властивостей його учнів. Цілком закономірно, що з основного ядра його клінічної школи вийшло багато відомих професорів, завідуючих терапевтичними кафедрами. Саме там сформувалась особистість знаменитого українського терапевта М.Д. Стражеско, в наступні роки – лідера власної провідної школи терапевтів та гематологів СРСР.

Більш складний варіант формування лідера – коли у слабке наукове середовище потрапляє молода людина з явними творчими здібностями, яка проходить повз порожні розмови, побутові нашарування, суперечки та бажає використовувати лише досвід, знання, уміння старших колег. Не дивлячись на труднощі, такий молодий науковець використовує будь-який корисний досвід оточуючих, по-своєму трансформує отримані знання, визначає власний шлях наукового пошуку й поступово виростає у справжнього лідера.

На наш погляд, саме так складалася доля О.П. Воробйова – визнаного лідера всесоюзної школи анатомії та морфології. Він був дуже здібним юнаком і ще за часів навчання на другому курсі Харківського медичного інституту його призначили прозектором кафедри нормальної анатомії. Подібних прецедентів на той час не було взагалі. Безумовно, серед його викладачів не було видатних постатей, і юнак змушений був торувати власний науковий шлях значною

мірою самотужки. Його наполеглива практична робота швидко дала визначні теоретичні результати. У досить молодому віці О.П. Воробйов очолив інститутські кафедри у Харкові, Тарту, Софії і невдовзі створив власну наукову школу [1097, 54-55].

Освітній шлях К.Г. Воблого був типовим для дітей російських священників: бурса, семінарія, духовна академія. Навчаючись у Київській духовній академії, він вирішив присвятити своє життя економічним наукам і потрапив до невеликої групи студентів академії, яких називали “зблудшими філософами” за їх прагнення до вивчення світських наук. У той час семінаристам дозволялося вчитися лише в Дерптському або Томському університетах. Розпочавши навчання у Дерпті, Воблий згодом перевівся до Варшавського університету, який закінчив з золотою медаллю. Молодого науковця залишали при кафедрі політичної економії для підготовки до професорського звання, але незабаром його науковий керівник помер, і К.Г. Воблий вирішив перебратися до Києва. Далі в науці він йшов своїм власним шляхом, швидко захистивши магістерську і докторську дисертації. До речі, в докторській дисертації він вперше в Європі використав аналіз професійно-промислового перепису як метод дослідження народного господарства. Саме цим методом радянська статистична практика користувалася при проведенні перепису 1920 р. [301, 1-26].

Існує і третій варіант, який вважається рідкісним, але, як показує життя, цілком можливим — формування лідера не в науковому середовищі, а в оточенні практиків, знавців своєї справи, хоча й доволі далеких від суто дослідницької роботи. Зазвичай це таланти (в генетичному сенсі), люди з Божою іскрою у душі. Цікаво, що цей шлях формування лідерів найчастіше простежується саме у період, що нами розглядається, коли доступ до освіти і науки здобули вихідці з незаможних верств населення.

П.М. Василенко, як і згадувані вище вчені, був природно обдарованим, але видатним ученим зробив себе сам. Як казав його учень і послідовник член-

кореспондент УААН Д.Г. Войтюк: “Особистість Петра Мефодійовича являє собою унікальний феномен: як із звичайного хлопця з бідної селянської родини може сформуватись видатний вчений. Для цього, як відомо, треба мати наявності чотири передумови: природні здібності, відповідне виховання, працьовитість і можливість одержати ... освіту”. Здобувши досить фрагментарну освіту у Луганському сільськогосподарському інституті, П.М. Василенко самостійно опанував усі премудрості механіки завдяки природному математичному складу розуму, безмежній працездатності й цілеспрямованості. Щасливим збігом обставин для нього стала можливість спілкування з видатними вченими того часу – академіками К.К. Симінським, М.М. Криловим, М.М. Боголюбовим, С.В. Серенсеном, що були його викладачами під час навчання в аспірантурі Київського інституту механізації та електрифікації сільського господарства.

Яскравим прикладом третього варіанту є також доля академіка В.Я. Юр'єва, директора Українського науково-дослідного інституту рослинництва. Після закінчення інституту він працював агрономом у Пензенській губернії, а потім науковим співробітником на Харківській селекційній станції, де за перші роки роботи зібрав понад 10 тис. зразків різних польових культур, які ретельно вивчив і визначив їхню цінність для селекції. На їх основі В.Я. Юр'єв з 1920 по 1930 рр. створив свої кращі високоврожайні сорти злакових культур. За величезні досягнення в аграрній науці у 1936 р. йому було присвоєно без захисту дисертації вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук. Крім цього, як вважає більшість сучасних дослідників, надзвичайно важливим здобутком ученого було створення власної наукової школи, яку пройшли сотні молодих науковців, які згодом стали видатними аграріями (В.І. Дідусь, В.П. Пахомова, М.О. Голуб та ін.) і сприяли піднесенню рівня наукових досліджень та успіхам у селекційній справі.

Дуже важливе значення мають психологічні якості майбутнього лідера. Наукова школа не зможе сформуватися навіть за наявності видатного вченого,

якщо він індивідуаліст, інтроверт. Трапляються випадки, коли здібний, навіть геніальний одинак-творець не має таланту дослідника-вчителя. Так, наприклад, яскравий спортсмен не обов'язково буде талановитим тренером. Д. Зербіно наполягає на думці, що тільки вчений-екстраверт здатний створити власну наукову школу [978, 44-45].

В українській науці 20-30-х рр. є знакова постать – А.Ю. Кримський. Він без перебільшення мав унікальні здібності, знав понад 60 мов, був автором 26 томів наукових досліджень та понад 500 статей [256, 3-5, 113-125, 189-210]. Його праці з історії народів Близького й Середнього Сходу, історії мусульманства, семітських мов, арабської літератури здобули загальне визнання [256, 185-188]. Широко відомі його глибинні наукові дослідження, присвячені вивченню мов східних слов'янських народів [256, 177-178; 294-296], літературознавству, фольклористиці та етнографії. А.Ю. Кримський видав декілька поетичних збірок, оповідань, повістей, переклав чимало художніх творів з арабської, перської, французької, англійської та інших мов. Багато праць видатного вченого перекладено й надруковано у різних країнах світу. А.Ю. Кримський також був одним із організаторів та керівників багатьох академічних наукових інституцій, тривалий час займався викладацькою діяльністю. Цей видатний вчений був академіком АН УРСР, майже десятиріччя працював неодмінним секретарем Академії наук, очолював Інститут української наукової мови. Втім, слід зазначити, що будучи людиною досить замкненою, до того ж слабкого здоров'я, поступово втрачаючи зір, Кримський навряд чи мав необхідні якості саме для створення власної школи. Безперечно, його праці мали колосальний вплив на сучасну науку, але власної наукової школи він не створив. І хоча у традиційному переліку досягнень української історичної науки зустрічається термін “школа А. Кримського”, казати про це виходячи з основних положень про наукову школу, на наш погляд, не зовсім правильно.

Як не дивно, але й такому видатному досліднику українських старожитностей, як Д. І. Яворницький, теж не вдалося створити власної школи.

Хоча в сучасній історіографії й зустрічаються думки про те, що він нібито завершив формування нового напрямку в історіографії, що визначається як історико-етнографічна школа, але можна стверджувати, що академік через застарілу методологію, нестачу талановитих колег та учнів, відірваність від наукових центрів все ж таки власної наукової історичної школи не створив [695, 8].

Без перебільшення, класичним екстравертом був М.С. Грушевський. Вже у роки створення Львівської, а згодом Київської наукових шкіл він був надзвичайно енергійним, сповненим новими ідеями, встигав зробити безліч важливих справ. Те ж можна сказати й про академіків О.В. Палладіна, Є.О. Патона, В.П. Воробйова, О.О. Богомольця. При досить великих відмінностях характерів вони мали неабиякі організаторські здібності, потужну енергетику, поєднану з власною харизмою, що дозволяло їм нести важкий тягар лідерства і вести за собою колективи учнів та послідовників.

Безумовно, колосальну роль у становленні лідера відіграють його особисті інтелектуальні та моральні якості, що справляють неабиякий вплив на формування загальних рис тієї чи іншої школи. Так, учень М.М. Боголюбова академік А.О. Логунов – ректор Московського університету, ставив свого вчителя в один рядок з такими корифеями науки, як І.П. Павлов та В.І. Вернадський, не тільки за рівнем його наукових досягнень, але й у моральному плані: “Звичайно, в одному ряду вони стоять передусім завдяки нечуваному обдарованню, але кожний водночас є зразком найвищих моральних якостей. Немає жодних сумнівів, що коли наше наукове середовище втратить цей моральний капітал, таку втрату не заповнить жодне наймудріше планування досліджень”.

Великий вплив на учнів і послідовників справляли особисті якості професора В.П. Воробйова. Водночас із жорстким стилем керівництва йому були притаманні глибока повага до колег, вміння прислуховуватися до їхніх думок, намагання допомогти їм не тільки у науковій сфері, а й приватному

житті. Вимогливість завжди поєднувалася в нього з чуйністю. І якщо цього вимагала справа, академік зустрічався зі студентом і працював стільки, скільки було потрібно. Він щиро вважав, що весь час професора належить його роботі і вихованцям. Незважаючи на колосальне навантаження, В.П. Воробйов залишався ще й душею колективу, в якому не тільки працював а й відпочивав [1097, 48-50].

Надзвичайно яскравою була постать І.І. Шмальгаузена, в якій поєднувалися багатогранні захоплення і одночасно найвищий рівень досягнень у різних напрямках наукової діяльності. Аналізуючи науковий доробок цього дослідника, ми бачимо справжнього вченого-енциклопедиста. Оригінальність І.І. Шмальгаузена як вченого криється у його високій ерудиції, динамічності думки і здатності швидко переключатися з одного напрямку наукових досліджень до іншого. Він поєднував наукову інтуїцію з глибокими всебічними знаннями стану вивчення різних ділянок біологічної науки: порівняльної морфології і ембріології хребетних, еволюційної морфології, феногенетики, теорії еволюції тощо. Доречно згадати і вражаючий діапазон наукових зацікавлень І.І. Шмальгаузена також в сільськогосподарській науці [945, 23-25].

Академік П.М. Василенко дивував оточуючих різнобічністю інтересів у різних галузях механіки, прикладної математики, автоматичного керування і суміжних з ними напрямків, а також у питаннях теорії ймовірності, статистичної динаміки і, навіть, історії та філософії. Як і більшість талановитих людей, непересічною особистістю був академік В.П. Філатов. Він писав картини та вірші, грав на різних музичних інструментах, володів декількома іноземними мовами, цікавився філософією.

Перелік особистих чеснот видатних українських науковців можна продовжувати, але беззаперечно одне – кожен з них ставав лідером не тому, що його призначали чи обирали на офіційну посаду. Термін “харизматичний лідер” зазвичай застосовують для характеристики визначного політика, який веде за

собою маси та змінює історію. Втім, щоб вести за собою науковий колектив, одержувати нові революційні знання та змінювати людське уявлення про світ, а врешті решт і сам світ, потрібна, мабуть, не менша харизма. Саме до таких людей ми повинні віднести провідних українських вчених 20-30-х рр. – визнаних лідерів вітчизняних наукових шкіл, результати досліджень яких не ставляться під сумнів і сьогодні.

Наукові школи як дієвий інституціональний чинник прискорення суспільного розвитку відносяться до тих феноменів, що виникли у процесі європейських знакових революцій XVIII – XIX ст. та вочевидь стимулювали оформлення сучасної європейської та світової науки. Створення наукової школи – явище багатопланове й водночас унікальне. У виникненні шкіл виняткову роль відіграють основоположники – визнані непересічні особистості, які своїми ідеями та організаторськими здібностями забезпечують створення та подальше існування наукової школи.

Беззаперечним є положення, що наукову школу може створити тільки вчений із яскраво вираженою креативністю – із новими думками та підходами, спроможний виконувати роль невтомного генератора гіпотез та ідей, здатний критично аналізувати й синтезувати результати досліджень. Така творча особистість – людина зі своїм особливим способом мислення, бажанням проникнути в сутність предмета й піти істотно далі, ніж його попередники та сучасники.

Разом з тим такий лідер-творець має бути справжнім натхненником свого наукового колективу, а не просто формальним начальником. Адже в науці формальне підпорядкування керівнику поступається за своїм значенням єднанню однодумців, непересічному моральному авторитету лідерів.

Видатний лікар О.О. Богомолець належав до типу вчених з абстрактним мисленням, вчених-синтетиків, які узагальнюють вже відомі факти та намічають нові шляхи в науці. Це був вчений-філософ. Саме такі науковці здатні охопити думкою цілу галузь науки, зрозуміти її досягнення та недоліки,

швидко переключатися, в разі потреби, з одного напрямку на інший. Такі вчені мають дар передбачення в науці, глибоко проникають у суть проблеми, її зміст. Патофізіологію вважають теорією та філософією медицини, тож не дивно, що у її витоків стояв саме такий вчений-мислитель та філософ, яким був О.О. Богомолець. Всі його учні та послідовники знали, що коло наукових інтересів Богомольця було надзвичайно широке. Він ніколи не йшов у своїх дослідженнях та експериментах знайомими шляхами. Його трактовка та підхід до вирішення конкретних проблем завжди були оригінальними. Вчений мав гарне почуття гумору, тому міг дозволити собі назвати власні концепції “єресями”, особливо, якщо вони ламали застиглі норми та традиції [1074, 28]. Багатий експериментальний матеріал дозволив О.О. Богомольцю запропонувати низку оригінальних концепцій, які істотно вплинули на розвиток фізіології. Винайдена ним та його школою антиретикулярна цитотоксична сироватка знайшла широке застосування в медицині.

Особливість творчої наукової манери М.М. Боголюбова полягала у глибині і всеосяжному охопленні явищ. Досліджуючи нову для себе галузь, він настільки ґрунтовно підіймав цілину її невирішених проблем, що іншим дослідникам часом залишалося просто йти прокладеним ним шляхом. Як відзначав його учень академік А.О. Логунов, науковій творчості М.М. Боголюбова була притаманна вражаюча єдність теоретичного підходу до природи, різноманітної у виявах, але єдиної у своїй сутності. Ця єдність виявляється в тому, що у працях М.М. Боголюбова гармонійно поєднувалися методи математики і фізики. При вирішенні завдань, поставлених фізикою, він відкривав нові математичні методи, які після цього розвивалися в самостійні розділи математики. Разом зі своїм вчителем М.М. Криловим він отримав результати світового рівня в галузі математичної фізики, розбудував новий напрям математичної фізики – теорію нелінійних коливань, а також загальну теорію динамічних систем, загальну теорію мір. Робота М.М. Боголюбова “Про деякі

нові методи варіаційного обчислення” одержала премію Болонської академії наук на Міжнародному конгресі з проблем варіаційного обчислення у 1930 р.

Для загального розвитку фізичної хімії ХХ ст. теоретичною основою стало уявлення про електрони, розроблене Л.В. Писаржевським. Разом зі своїми співробітниками та учнями він вивчав застосування електронної та електронно-іонної теорії до різних галузей хімії. Велику увагу вчений приділяв явищу каталізу та впливу на це явище різних фізичних агентів(світла, електричного заряду). Фактично своїми роботами він заклав основи сучасної теорії електронного каталізу. Сучасні погляди на природу хімічного зв'язку та механізм хімічних реакцій сформувалися під значним впливом теорій Л.В. Писаржевського.

Наукові інтереси К.Г. Воблого в різних напрямках економіки, статистики, географії призвели до аналізу й теоретичного осмислення компонентної (галузевої) структури народного господарства України і, зокрема, фундаментальним дослідженням цукрово-бурякового комплексу, що формувався на українських землях з ХІХ ст. Ідеї К.Г. Воблого, його захоплення великими можливостями України щодо харчової індустрії й суміжних виробництв і галузей надихали його послідовників на розробку теоретичних і конструктивних питань територіальної організації продуктивних сил і, зокрема, цукрової промисловості [302, 5-7]. Ще один напрям, започаткований К.Г. Воблим та розвинутий його послідовниками в економічній та соціальній географії, – це системний підхід до вивчення нашої країни, комплексний аналіз і пізнання її регіональних утворень [303, 2].

Теоретичні та експериментальні праці І.І. Шмальгаузена справили значний вплив на формування наступних наукових напрямів: порівняльне вивчення будови тварин та їх ембріонального розвитку, вирішення проблем росту організмів, теорії еволюції та експериментальної біології, проблеми цілісності організму, проблеми походження наземних хребетних, кібернетичні проблеми біології тощо. Фактично усі вони стали програмними не тільки для І.І.

Шмальгаузена, але й для світової та вітчизняної науки у ХХ ст. Саме в цей час закладався фундамент багатьох сучасних біологічних дисциплін, формувалося біологічне і, особливо, еволюційне мислення, так характерне для нинішнього покоління дослідників природи. Наукові програми І.І. Шмальгаузена в тій або іншій мірі впливають на стиль мислення в біологічній науці, на кардинальні зміни в її структурі, а його праці з еволюційної теорії, написані в 30–50-х рр., – це широкий синтез біологічних знань про процес еволюції. Монографія “Ріст організмів”, що вийшла в 1932 р., здобула світове визнання. Фактично, розробляючи еволюційні проблеми, вчений використав досягнення усіх фундаментальних біологічних наук. Працюючи над вирішенням багатьох важливих проблем еволюційної теорії, І.І. Шмальгаузен зробив свій, оригінальний і неповторний внесок. Серед багатьох проблем найбільш важливою є розробка вченим теорії факторів еволюції, адже саме ця галузь знання була найбільш “гарячою точкою”, і зроблені в ній відкриття та узагальнення піднесли еволюційну теорію на новий рівень розвитку. Одним з найвидатніших досягнень сучасної еволюційної теорії стало вчення про стабілізуючий добір І.І. Шмальгаузена.

Є.О. Патон – яскравий приклад того, як непересічна особистість досягає успіхів та веде за собою послідовників у зовсім новій галузі науки. Як відомо, початок своєї творчої діяльності Патон присвятив мостобудуванню, спроектувавши більше 30 мостів. Це був визначний фахівець з оригінальним інженерним мисленням і стійким прагненням до наукового пошуку та вдосконалення отриманих результатів. За довгий час, майже чверть століття, викладання у Київському політехнічному інституті вчений підготував ціле покоління інженерів-будівельників та мостобудівників. Але у 1929 р. він захопився зовсім новою перспективною галуззю техніки — електричним зварюванням та енергійно взявся за роботу в цьому напрямку. В 30-ті рр. блискуче проявився його талант організатора колективних наукових досліджень. Є.О. Патон завжди чітко визначав стратегію керування ним

установ, поєднуючи глибокі розробки теоретичних основ електрозварювання з конкретним застосуванням їх для вирішення завдань промисловості. Спочатку невеликий, а згодом потужний колектив однодумців під його керівництвом зосередив увагу на вирішенні питань міцності зварних з'єднань і конструкцій. Вивчення Є.О. Патоном, його колегами та учнями особливостей несучої можливості зварних конструкцій при різному навантаженні довело принципову можливість створення зварних конструкцій відповідного призначення, які за міцністю не поступалися клепаним, а за багатьма показниками навіть перевершували їх [1182, 298-301].

Видатний анатом, доктор медицини, академік В.П. Воробйов був відомий широкому загалу переважно як розробник нового ефективного методу бальзамування померлих, що дозволив зберегти тіла В.І. Леніна та Г.М. Димитрова. Втім, справжнє значення його діяльності сягає далеко за межі цього методу. В.П. Воробйов створив новий функціональний динамічний напрям в анатомії. Запропонований ним метод дослідження тканин тіла людини, коли об'єкт вивчення розглядався у трьох вимірах за допомогою біокулярної лупи, дозволив вивчати структури тіла, які раніш випадали з поля зору анатомів та гістологів. Фактично він розробив нову специфічну галузь морфологічної науки, яку сам вчений називав "суміжною галуззю макро-мікроскопічного бачення". Значні дослідження були проведені в галузі вивчення будови і функцій нервової системи, зокрема іннервації серця. Важливими були результати вивчення складних морфологічних взаємин між нервовою системою та шлунком, що дали підстави розробити Воробйову теорію нейрогенного утворення виразки шлунку тощо [1001, 221-222].

Отже, лідер наукової школи повинен, мати власні наукові ідеї й не боятися передавати їх не тільки своїм учням, а й навіть тим, хто не належить до безпосередніх учнів. Дослідник, що має ідеї й легко їх віддає та вміє підказати, якими шляхами рухатися, стає дослідником-вчителем. Це не просто викладач готових знань, не проповідник і не лектор. Д. Зербіно порівнює таку людину з

гуру, який веде свою наукову паству й іде поперед неї і разом із нею [978, 77]. Він обов'язково має творчу фантазію (щоб визначити спочатку, що саме треба шукати, знайти тему), є водночас і “драматургом” (щоб створити план теми), і “режисером” (розставляє акценти, дає напрям пошуку, визначає послідовність), а також критиком і редактором. Лідер повинен бути видатним психологом, аби знайти працівників, які так само, як і він, здатні захопитися обраною проблемою дослідження.

4.4. Технології створення наукових шкіл та їх історичні долі.

Хоча кожна наукова школа мала свої унікальні й неповторні риси, але було й чимало спільного. Існували власні технології та підходи, якими лідери шкіл відверто й щедро ділилися з іншими. Той же О.О. Богомолець стверджував, що хоча для створення наукової школи й необхідний перш за все видатний учений, який має нову ідею узагальнюючого, синтетичного значення, але цього недостатньо без співробітників-однодумців. Він писав: “Дуже важливо, щоб керівник, зберігаючи за собою пріоритет провідної ідеї, при розробці цієї ідеї співробітниками давав би їм якомога більше самостійності, віддаючи у повну їх власність ті окремі гіпотези, які він пропонує їм перевірити...; ...співробітники повинні заразитися ентузіазмом свого керівника; ...потрібно, щоб керівник надав своїм співробітникам можливість широкої критики і проявів повної індивідуальної ініціативи...”. О.О. Богомолець завершує цей перелік необхідних якостей керівника наукової школи ще однією важливою характеристикою: “Вчений, який ревниво ставиться до успіхів своїх учнів, ніколи не створить школи” [871, 303].

Досить часто й у самій серцевині наукової школи бувають сутички, скепсис працюючих поруч або елементарна заздрість. Але істинна наукова школа, очолювана справжнім лідером, завжди здатна ці негативні явища перебороти в інтересах розвитку свого напрямку.

Дуже цікавим є питання про склад київської історичної школи М.С. Грушевського. Дослідники пропонують, зокрема, розрізняти учнів, аспірантів, співробітників, послідовників та прихильників видатного вченого. Склад школи у 1924-1930 рр. не був сталий. Існувало постійне ядро з 20-26 дослідників, а також були вчені, які то тяжіли до цієї школи, то знову відходили від неї.

Можливо, питання про конкретний склад школи непросто вирішується ще й тому, що у М.С. Грушевського – людини, безперечно, владної, характер був дуже непростий, і внутрішні стосунки у школі склалися не завжди легко та однозначно.

Ось чому всіх причетних до установ і видань Грушевського пропонують розглядати персонально за наступними критеріями:

- 1) чи визнавав вчений лідерство М.С. Грушевського;
- 2) чи брав постійну участь або тільки іноді відвідував засідання наукових установ;
- 3) чи поділяв історіософські засади, методологію (хоча б в основному);
- 4) чи друкувався в редактованих Грушевським виданнях.

Відповідно до цього й виділяються: а) ті, хто, без сумніву, належав до школи (наприклад К. Грушевська, Ф. Савченко, С. Шамрай); б) „підтримував постійний зв'язок” (М. Петровський); в) “співпрацював” (І. Крип'якевич); г) „мав окремі контакти” (В. Герасимчук); д) “був аспірантом” (І. Кравченко, І. Мандзюк) [976]. Можна зазначити, що аналогічний підхід (із певними застереженнями) може бути застосований і до аналізу інших наукових шкіл.

Педагогічна діяльність В.П. Воробйова мала не менше значення, ніж його наукові студії. Учні й соратники вченого зробили важливий внесок у розвиток медичної науки 20-30-х рр. Багато років працюючи у вищих навчальних закладах та викладаючи анатомію, В.П. Вороб'йов фактично розробив абсолютно новий за змістом і формою курс. Він був неповторним лектором та неперевершеним вчителем: блискуче читав лекції, керував науковими гуртками, допомагав майбутнім вченим оволодівати досвідом наукових

досліджень та експериментів. Кожна його лекція ілюструвалася максимально реалістичними власноруч ним зробленими препаратами та малюнками, обов'язковим було відвідування студентами анатомічних музеїв, що створювалися за безпосередньою участю В.П. Воробйова. У 1932 р. у Харкові ним був створений Музей становлення людини, що довго залишався чи не єдиним подібним закладом у світі та відігравав колосальну роль у вихованні майбутніх вчених.

В листі до одного зі своїх учнів академік виклав власну програму створення працездатного творчого колективу, фактично кодекс честі лідера: “Любіть помічників, бережіть їх...надавайте їм допомогу у важкі хвилини їх життя ... Стежте за ними і намагайтеся не здаватися вищим за них. Наказуйте лише після прохання, але наказ ваш повинен бути виконаний. Вислуховуйте навіть найабсурднішу думку і ніколи не показуйте помічникові, що він безнадійний, а завжди підбадьорюйте його визнанням чогось позитивного в його роботі...На кафедрі ніколи нічого не вирішуйте самі, а завжди поговоріть з усіма співробітниками... Не гоніться за становищем та авторитетом... все це прийде само. Пам'ятайте, що відірваність завжди небезпечна, а своя точка зору завжди ясніша тоді, коли підтвердиш її іншою” [1097, 49-50].

Результати досліджень академіка О.А. Динника в галузі теорії пружності увійшли в навчальні посібники і технічні довідники не тільки в Україні та СРСР, а й у багатьох європейських країнах. Одночасно з широкою та різноманітною науково-дослідницькою роботою вчений проводив активну педагогічну діяльність. Створений за його ініціативою при гірничому інституті науково-технічний гурток став справжньою школою, де навчались і ставали на шлях творчої наукової діяльності багато майбутніх видатних механіків. 1930 року, коли зі структури гірничого інституту виділився металургійний інститут, гурток було реорганізовано в постійно діючий семінар кафедр будівельної механіки металургійного інституту і університету. Семінар швидко став осередком наукової думки міста з питань прикладної механіки і математики, а

кількість його учасників значно зростає. Поряд з проблемами будівельної механіки і теорії пружності тут розглядали роботи з гідромеханіки, аеродинаміки, математики. Протягом 11 років понад 80 учасників семінару захистили кандидатські і докторські дисертації [1068, 78-84].

З точки зору можливого шляху розвитку наукової школи великий інтерес становить діяльність видатного математика Д.О. Граве, який у 1899-1939 рр. працював професором Київського університету, а у 1934-1939 рр. до того ж очолював Інститут математики АН УРСР [273, 1; 274, 1; 275, 1-3]. Один з його учнів, Гершон І. Дрінфельд, писав: “Д.О. Граве вдалося те, що дуже рідко вдається і вдавалось іншим видатним ученим – створення наукової школи. Школу цю умовно можна назвати алгебраїчною, але не в назві справа. Важливо те, що до цієї школи належали Б.М. Делоне, М.Г. Чеботарьов, О.Ю. Шмідт ... і що учасники школи чимало зробили для розвитку математики в різних містах держави – в Києві, Казані, Москві, Петербурзі та ін”.

Усі перелічені вище видатні вчені дійсно складали першу в Україні визначну алгебраїчну школу, але вона сформувалася ще у дореволюційні часи, а потім кожен з учнів пішов своїм шляхом. Після революції Д.О. Граве відмовився викладати алгебру, причому це був його усвідомлений вибір [276, 2]. Із значною долею іронії на питання, чому він не хоче читати лекцій з алгебри, вчений якось відповів: “Алгебра – це буржуазна наука”. Г.І. Дрінфельд вважає, що справжньою причиною відмови Д.О. Граве від викладання його улюбленого предмету було те, що вчений болісно переживав розпад своєї алгебраїчної школи, а надії створити нове подібне співтовариство однодумців у нього не було. Ось чому ним оволоділа думка, що час вимагає від математиків зайнятися практичним застосуванням математики. Цю думку він прищеплював своїм молодим талановитим колегам, у зв'язку з чим наступне покоління учнів Граве зайнялося прикладними дисциплінами: Н.І. Ахієзер – аеродинамікою, Ю.Д. Соколов – механікою, А.Л. Наумов – теоретичною електротехнікою. Сам Д.О. Граве почав вести заняття тільки з теоретичної

механіки, а згодом написав і видав нестандартний підручник з цієї дисципліни. Творча атмосфера його семінарських занять сприяла розвитку математичних здібностей багатьох студентів.

Чотирирічний харківський період роботи Л.Д. Ландау (1934-1938 рр.) був напрочуд плідним. Багато результатів, одержаних ним у ті роки, стали класичними та носять його ім'я. Не випадково у 1934 р. вченому без захисту дисертації було присуджено ступінь доктора фізико-математичних наук. Саме тоді почала створюватися і школа Ландау. Будучи природженим педагогом, після отримання професорського звання у 27 років (!) він почав мріяти про написання книжок з фізики та математики всіх рівнів – від шкільних підручників до монографій для професіоналів. З 1935 р. Л.Д. Ландау працював на кафедрах теоретичної та експериментальної фізики Харківського університету. Саме тоді він розробив та почав планомірно втілювати власну систему підготовки фізиків-теоретиків, які повинні були скласти серію спеціальних іспитів з математики та фізики – так званий “теормінімум Ландау”. Облік іспитів Ландау вів власноруч, але ставив не оцінки, а лише позначку “здав” чи “не здав”. Це була дуже складна, але життєстійка система, що набула значного поширення та користується популярністю серед фізиків й досі. Ті, хто повністю пройшли випробування, одержували право називатися учнями Ландау та можливість без професійних перешкод займатися будь-яким питанням теоретичної фізики. Втім, слід зазначити, що небагатьом вдавалося скласти програму “теормінімуму” у повному обсязі. З 1934 до 1961 року повністю всі іспити склали лише 44 науковця. У харківський період це були О.С. Компанієць, Є.М. Ліфшиць, О.І. Ахієзер, І.Я. Померанчук та угорець Л. Тисса. Видатний вчений залишив по собі в Харкові “філіал школи Ландау”, а два найяскравіші її представники І.М. Ліфшиць (рідний брат Є.М. Ліфшиця) та О.І. Ахієзер згодом створили свої власні потужні наукові школи. Вони зберегли головні традиції школи свого вчителя: надзвичайно високий професійний рівень, що забезпечувався добре апробованою системою підготовки та відбору

кадрів; жорстку вимогливість на семінарах та взаємну доброзичливість у життєвих питаннях; дружні теплі стосунки Вчителя та учнів; піклування про молоде покоління, яке повинно було розуміти й засвоювати базові принципи існування Школи та чітко них дотримуватися. Фактично Л.Д. Ландау створив та вивів харківську теоретичну фізику на світовий рівень.

Академік П.М. Василенко багато часу та уваги приділяв підготовці молодих учених, маючи неабиякий талант у відкритті молодих обдарувань. “Ви хочете стати вченим? Це дуже нелегка праця і відповідальна робота, – говорив він, – головне не засмічувати науку... Нехай кожний своєю працею здобуде честь і право називатися вченим”. Семінари та лекції П.М. Василенка відігравали значну роль для молоді. Л.В. Погорілий, учень і послідовник П.М. Василенка, згадував, що курс лекцій Петро Мефодійович читав із захопленням, логічно, строго академічно, так, що всі бажаючі могли скласти неоціненні для екзаменів конспекти. Ґрунтовним конспектом лекцій з сільськогосподарських машин, який дбайливо склав Л.В. Погорілий, згодом декілька років користувалися його друзі-студенти, а потім навіть аспіранти.

Окрім вузівських лекцій П.М. Василенко вів заняття у гуртку землеробської механіки, який мав не меншу роль, ніж обов’язкові заняття, особливо для формування особистостей майбутніх вчених. Під час зборів гуртку, які проходили у формі бесід, він неквапливо розповідав що-небудь нове про роль теорії, про новини науки, про розв’язання актуальних прикладних задач.

Велике значення для підвищення рівня наукових досліджень і конструкторських розробок на території України та колишнього Радянського Союзу мали науково-методичні семінари під керівництвом академіка, на яких розглядалися питання застосування механіко-математичних методів досліджень при конструюванні нової сільськогосподарської техніки. Для наукової школи П.М. Василенка була характерна особлива творча атмосфера доброзичливих дискусій, демократичності й наукової принциповості, взаємної поваги і вимогливості, відданості науці та наукового ентузіазму [947, 75-77].

Не буде перебільшенням стверджувати, що остання характеристика, адресована школі П.М. Василенка може бути значною мірою віднесена й до характеристики в цілому українських наукових шкіл як своєрідного соціально-культурного феномену. Найкращі представники української науки існували всупереч вимогам і канонам режиму, стверджуючи ті чесноти, на яких тільки й може існувати справжня наука.

Історія української науки 20-30-х рр. налічує багато славних та трагічних сторінок, важливе місце серед яких, без сумніву, займають драматичні події становлення та діяльності українських наукових шкіл. Їхні долі, як і долі їх лідерів, віддзеркалюють усю суперечливість досліджуваного періоду, коли, з одного боку, одержавлена наука виходила по певних напрямках на досягнення світового рівня, а з іншого – коли часом дике свавілля спецслужб і невігластво компартійного керівництва не тільки ставали на заваді науковій творчості, але й сприяли фізичному знищенню видатних представників української наукової інтелігенції.

Про атмосферу, що царювала у ті часи, написано настільки багато, що ми обмежимося згадкою лише одного секретного листа співробітників НКВС УСРР капітанів державної безпеки Рахліна і Карпейського від 2 липня 1936 р. до завідуючого відділом науки ЦК КП(б)У Кровицького, в якому перераховуються вигадані злочини багатьох академіків: “Академік Світальський М.Г. за показаннями засудженого члена контрреволюційної організації УНЦ Мазуренка був пов’язаний з контрреволюційною організацією... Академік Любименко В.М. за показаннями засудженого члена контрреволюційної організації УНЦ Яворського був пов’язаний з контрреволюційною організацією. Проживаючи в Ленінграді, в АН СРСР зовсім не працював, навіть не приїздив на останні сесії. Ображений, що його не призначили директором інституту ботаніки після смерті академіка Фоміна. Надіслана з Ленінграду характеристика на Любименка передана Вам Академією наук.

...Академік Богомолець О.О. за показаннями засудженого по справі УВО Сорочан був пов'язаний з контрреволюційною організацією...

Академік Гольдман О.Г. - за показаннями засудженого по справі УНЦ Височанського був членом контрреволюційної організації...

Академік Крилов М.М. – поміщик, різко антирадянські налаштований. До ліквідації справи СВУ блокувався з Єфремовим. Дуже близький до найбільш реакційних кіл. Відкрито висловлював незадоволення радянською владою і її політикою. В 1934 р. поїздка Крилова за кордон не була допущена...

Проф. Боголюбов М.М. – 1909 року народження, син попа, колишнього учителя богослов'я Київського університету. Налаштований реакційно, вихованець академіка Крилова, знаходиться під його великим впливом. В громадській діяльності ВУАН участі не брав і не бере...

Проф. Орлов М.Х. – був пов'язаний з членом УВО Чайковським, опісля засудженим...

Професор Фінкельштейн В.С. – по агентурним міркуванням виїзд за кордон ні в якому разі не припустимий...

Академік Стражеско Н.Д. – має в Парижі 2-х дочок. Реакційно налаштований, антисеміт. До 1929 р. відкрито контрреволюційно себе проявляв, зараз такі факти не відзначаються” [2, 4-9].

Всі перелічені в цьому документі вчені становили гордість української науки і, незважаючи на це, знаходилися під постійним негласним наглядом та перманентною підозрою в “контрреволюційній діяльності”. Мабуть ні в кого не викликає сумніву той факт, що якби ті, хто загинув від сталінських репресій, продовжили свою працю, розвиток нашої науки та суспільства значно б прискорився.

Згадуваний у доносі академік М.Г. Світальський – видатний російський геолог, що зробив колосальний внесок у вивчення геології України. Він протягом трьох років очолював Інститут геологічних наук УРСР. Не дивлячись на велике навантаження, науковець постійно вів викладацьку діяльність у

Київському університеті, працював над вихованням кадрів гірничих інженерів та геологів, яких так потребувала українська промисловість. За загальним визнанням М.Г. Світацький був чудовим лектором та педагогом, встиг створити фундаментальні підручники. У разі природного розвитку речей Україна могла б мати визначну гірничо-геологічну школу, але за стандартним звинуваченням “участь у контрреволюційній організації” у 1937 р. вчений був розстріляний.

Наукові праці академіка М.П. Кравчука з різних галузей математики (вищої алгебри та математичного аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ймовірностей та математичної статистики тощо) без перебільшення увійшли до скарбниці світової науки. Аналізуючи потенційні можливості вітчизняної науки, він писав у 30-ті рр.: “Ми маємо право і підстави сподіватися в ближчому майбутньому таких наукових математичних кадрів, що зроблять нашу математичну школу осередком світового значення”. Загальновизнаними в математиці стали терміни, пов’язані з його ім’ям: многочлени Кравчука, моменти Кравчука, формули Кравчука, осцилятори Кравчука. А нещодавно завдяки пошукам науковця І. Качановського (США) виявилось, що М.П. Кравчук стояв і біля витоків винаходу першого у світі електронного комп’ютера. До того ж він був не лише великим математиком, а й справжнім учителем, наділеним даром виявляти таланти та розвивати їх. У 1920-1921 рр. М.П. Кравчук став викладачем математики і директором школи в с. Саварці (на Богуславщині). Новий учитель докорінно змінив старі методи навчання, викликав у школярів великий інтерес до математики, збудив у них потяг до самостійної творчості. В цій сільській школі під дбайливою опікою талановитого педагога розпочався шлях у велику науку відомого українського вченого А.М. Люльки – генерального конструктора авіаційних двигунів, творця першого в світі двоконтурного турбореактивного двигуна. Перший конструктор радянських космічних кораблів С.П. Корольов завдяки допомозі Кравчука зумів поступити до Київського політехнічного інституту, де слухав його блискучі

лекції. Але школі видатних математиків, яку, безперечно, міг би створити М.П. Кравчук, також не судилося виникнути. У 1938 р. він був заарештований і загинув на Колимі у 1942 р.

Суто наукові погляди та переконання вчених, як правило, ніякого значення у вирішенні їхньої долі не мали. Зазвичай, вона вирішувалася, виходячи з політичних мотивів найпримітивнішого гатунку. Найбільш показовою є доля історичної школи М.С. Грушевського. Як відомо, майже всі його учні та створені ним наукові установи були знищені. Фактично саме ця школа та творча спадщина видатного історика прийняли на себе першу хвилю репресій ще у 1929-1930 рр., коли було ліквідовано Історичну секцію, закрито всі періодичні видання, знищено журнал “Україна” тощо. У 1932-1933 рр. зазнали арештів чимало співробітників, близьких друзів та родичів Грушевського. Багатьох з них відправили у заслання де вони й загинули (зокрема його доньки та брат). Знищення київської школи М.С. Грушевського відбулося у кілька етапів: руйнування структури історичних установ (спочатку реорганізація, потім скорочення штатів, врешті решт закриття); закриття і заборона всіх видань і огульна критика співробітників, а згодом і їхнє часткове фізичне винищення. Академію наук не знищили – її “реформували”, а школа Грушевського такому реформуванню не підлягала, бо воно не відповідало самій її суті [976].

Втім, така ж сумна доля чекала й на опонентів Грушевського, оскільки знищена була й марксистська історична школа академіка ВУАН М.І. Яворського разом із заснованим ним Інститутом історії. Хоча загалом і визнавалося, що Яворський був першим істориком, який спробував переосмислити історію України на марксистській основі [1263-1264], але його роботи також були піддані жорсткій та нищівній критиці з відверто вульгаризаторських позицій. На початку 30-х рр. академік був заарештований і загинув у таборі. Знищили не тільки самого вченого – з бібліотек за канонами того часу було вилучено абсолютно всі його праці.

Удару було завдано не тільки по окремих вчених, а й по цілих установах. Терор вівся, як кажуть, “по площах”, як килимне бомбардування.

Фактично повністю був зруйнований Інститут транспортної механіки АН УРСР, одна з провідних наукових установ, де працювали перспективні молоді кадри, робота яких мала безпосереднє практичне значення для народного господарства.

Постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р. внаслідок “засміченості контрреволюційними елементами” та відірваності досліджень від “практики реального життя” була ліквідована Всеукраїнська сільськогосподарська академія. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося “зміцнити” фахівцями з числа робітничої молоді, тобто на місце знищених спеціалістів (серед яких були науковці з європейським та світовим визнанням) мали прийти люди, зовсім не готові для фахової роботи в науці чи практичної на селі.

Харківський фізико-технічний інститут (УФТІ), який, до речі, часто відвідували видатні західноєвропейські фізики Н. Бор, Д. Кокрофт і П. Дірак, – своєрідний острівець свободи того часу, – був розгромлений зовсім не випадково. Більшовицьке керівництво віддавало належне досягненням, зробленим у стінах УФТІ, та серйозно фінансувало роботи, що мали велике оборонне значення. Завідуючий відділом науки ЦК КП(б)У Кровицький у доповідній записці до ЦК партії “Про стан Українського фізико-технічного інституту” писав: “Велика кількість праць інституту має оборонне значення. Наркомтяжпром вклав до інституту більше 10 млн. руб. і надав йому багате устаткування. Інститут конструює міцні генератори ультракоротких хвиль для знищення противника і зупинки двигунів на відстані; створює авіаційні радіостанції, прилади для визначення місцезнаходження літаків; нові види вибухових речовин; апаратуру для рідких газів (кисень та ін.), призначену для стратосферних літаків; розробляє засоби здобування чистого гелію для дирижаблів. В попередній своїй роботі по розщепленню внутрішньоатомного ядра інститут отримав визнання в СРСР і за кордоном” [253, 5].

Втім, на цьому похвала діяльності науковців закінчується та починаються “оргвисновки”: “В політичному відношенні становище в інституті несприятливе”. Головною проблемою вважалося те, що в цій установі працювала велика група іноземних підданих (12 осіб), переважно німців, що прибули в різний час із-за кордону. Серед них були 4 члени Німецької компартії, про яких Комінтерн повідомив, що допускати їх до оборонної роботи неможливо. За німцями, безумовно, дуже пильно стежили, фіксуючи їх переїзди: “Всі іноземні піддані живуть на території інституту, бувають за кордоном і до них приїжджають з-за кордону. Підозрілим вважалося і те, що німці обійняли в інституті відповідальні посади, причому науковий статус іноземців оцінювався не фахівцями, а партійними діячами: “Іноземці, за винятком Ланге і Руеман, не мають особливої наукової цінності. Інженер Фріц Штекель – працівник без якоїсь наукової ініціативи; Вайсберг впродовж 4 років зовсім не працював як науковий працівник; інженер Тісса є аспірантом, готує дисертацію і збирається виїхати за кордон...” [253, 6]. Але головним було те, що цих іноземців можна було дуже легко звинуватити у проведенні контрреволюційної шкідницької роботи, тим більше, що “політична робота серед безпартійних і зокрема серед іноземців не проводиться. В клубі іноземці надані самі собі” [253, 8].

Фізики, які працювали над розщепленням атому, активно виступали проти оборонної тематики роботи, що у суспільно-політичній ситуації кінця 30-х років сприймалося саме як контрреволюція. Не дивно, що далі доповідна записка переростає у справжній донос: “Учасники цієї групи: Шубніков, який втік за кордон у 1923 р. і повернувся до СРСР у 1925 р.; Обреїмов, мати і сестри якого втекли за кордон у 1926 р., а брат білий офіцер в Болгарії; колишній комсомолец троцькіст Корець, заарештований органами НКВС наприкінці 1935 р.; доктор Ландау – син великого шкідника, засудженого на 10 років; після арешту Кореця Ландау демонстративно не виходив на роботу. Виступи проти оборонної тематики активно підтримуються іноземцями...” [253, 7].

Далі Кровицький сигналізував ЦК про проникнення до інституту троцькістів і наводив їх список: член наукової ради Імас, науковий працівник Синельников, колишній троцькіст Лосєв, що виступав проти підписки на позику і Корець.

Автор записки дуже шкодує, що з інституту “виживається” здібна радянська наукова молодь. Аспірант комсомолец П’ятигорський, “особливо здібний до наукової роботи” був вигнаний з інституту професором Ландау за те, що викрив троцькіста Кореця. Активного комсомольця Мирониченка звільнили з аспірантури в 1935 р. Член партії Сукачов був відряджений ЦК ВКП(б) до інституту аспірантом, але вимушений був піти в Харківський електротехнічний інститут. Член партії науковий співробітник Стельников після тривалої боротьби був змушений наприкінці 1935 р. піти в Дніпропетровський фізикотехнічний інститут. Член партії науковий співробітник Гей в 1936 р. покинув інститут і виїхав до Ленінграду. Між тим, в інституті комуністів серед наукових працівників було тільки 6 осіб, а серед 11 аспірантів – тільки 1 член партії. В такій обстановці парткомітет інституту проявляв бездіяльність, політичної роботи серед безпартійних і, зокрема, серед іноземців не проводилося [253, 6].

Але головними чеснотами цих молодих аспірантів, судячи з усього, були лише їх членство у комсомолі або партії та активна робота з викриття троцькістів, тобто написання доносів. Не дивно, що при слушній нагоді волелюбна професура та керівництво інституту намагалися позбутися тих, хто перешкоджав роботі.

Згодом ці факти також були використані для відповідних звинувачень та розправ. Кращі вчені інституту – Л.В. Шубніков, В.С. Розенкевич, Л.В. Горський були розстріляні, а О.І. Лейпунський, І.В. Обреїмов та найталановитіший радянський фізик-теоретик Л.Д. Ландау зазнали переслідувань й арештів. Німецьких фізиків, зокрема згаданого у доповідній

записці О. Вайсберга та Ф. Хоутерманса, згодом було передано до рук гестапо [1188, 245].

У 1956 р., коли готувалася справа про реабілітацію співробітників УФТІ, нобелівський лауреат Л.Д. Ландау дав вичерпну характеристику діяльності своїх харківських колег: “Л.В. Шубніков, без сумніву, був одним із найвидатніших фізиків, що працювали в області низьких температур не тільки у нас в Союзі, але й у світовому масштабі. Багато з його праць до теперішнього часу є класичними. Говорити про його шкідницьку діяльність в галузі фізики низьких температур цілковито абсурдно, враховуючи, що саме він як раз і був одним із засновників цієї галузі у нас. Його палкий патріотизм підкреслюється тим, що він добровільно кинув роботу в Голандії для роботи на Батьківщині. Збитки, завдані вітчизняній науці дочасною загибеллю Л.В. Шубнікова, важко переоцінити ... В.С. Горський був найбільшим у нас в Союзі фахівцем з рентгеноструктурного аналізу. Достатньо сказати, що до теперішнього часу, недивлячись на минулі двадцять років, ми не маємо в цій галузі фізика, рівної йому сили. Л. В. Розенкевич ще не встиг багато чого зробити в науці, оскільки він змінив свою наукову спеціальність – зайнявся ядерною фізикою всього за кілька років до арешту. Втім вже за цей короткий час він виділився як дуже талановитий працівник, який, неодмінно, зумів би відіграти суттєву роль в розвитку цієї важливої галузі фізики” [1116, 131].

У 2003 р. ще один лауреат Нобелівської премії – російський фізик В. Гінзбург у своїй нобелівській лекції високо оцінив роботи школи Л. Шубнікова: “Лев Шубніков зі співробітниками отримав у Харкові важливі результати, що стосувалися надпровідних зплавів, що поводять себе суттєво інакше, ніж чисті надпровідники...По суті справи, він вперше досить детально дослідив так звані надпровідники II роду. Я дізнався про його праці, у всякому випадку, не пізніше 1943 року, коли почав займатися надпровідністю. Використовується навіть термін “шубниковська фаза” для досліджуваних Шубніковим зплавів” [1116, 153]. В цілому наслідки розгрому УФТІ були дуже серйозні. Надовго

загальмувався розвиток низки важливих наукових напрямків, у тому числі й тих, що стосувалися оборони. Це, безперечно, далось взнаки пізніше, у роки Великої Вітчизняної війни.

На щастя для української науки та суспільства в цілому чимало наукових шкіл все ж таки зуміли пережити важкі роки й дати могутні паростки у повоєнні часи. Це зайвий раз свідчить про високий потенціал вітчизняної науки та непересічне значення досягнень, здійснених поколінням лідерів-фундаторів у 20-30-ті рр.

Так, наприклад, школа О.В. Палладіна планомірно продовжувала роботу за напрямками, закладеними її засновником. Учні та послідовники Палладіна працювали не тільки в Інституті біохімії АН УРСР. Згодом вони очолили науково-дослідні інститути, лабораторії, десятки кафедр у медичних та сільськогосподарських ВНЗ СРСР й виховали своїх учнів та послідовників. Без перебільшення школа, створена видатним біохіміком, мала не тільки українське, а й загальносоюзне значення. Понад 100 робіт належить академіку АН УРСР Р.В. Чаговцю, який займався питанням біохімії м'язів, експериментальними основами вітамініотерапії, застосуванням вітамінів у тваринництві тощо. Саме він розробив оригінальну методику електрометричних досліджень у біохімії. Надзвичайно важливе значення мали його праці, присвячені дії наркотиків та транквілізаторів. Згодом Р.В. Чаговець продовжив роботу О.В. Палладіна по створенню наукової школи – під його керівництвом було підготовлено більше 20 кандидатів та докторів наук [1001, 662-663].

Академік АН УРСР М.Ф. Гулий присвятив свою діяльність питанням біохімії м'язової діяльності, розробці методів очищення та кристалізації тканинних білків, вивченню їхніх фізико-хімічних та біологічних властивостей та функціональних взаємовідносин у процесі обміну речовин. Завдяки його розробкам були одержані дифтерійний та правцевий анатоксини, що застосовуються для створення лікувальних сироваток. Вчений зробив значний

внесок у вдосконалення методів лікування цукрового діабету. У сільськогосподарській практиці широко застосовуються запропоновані М.Ф. Гулим методи підвищення жирномолочності корів та збагачення силосів на органічні азотні речовини [1001, 248-249].

Член-кореспондент АН СРСР та АН УРСР Д.Л. Фердман – автор понад 130 наукових праць, присвячених вивченню біохімічних процесів у м'язах, зокрема, обміну фосфорних і азотистих сполук та вуглеводів. Ним було запропоновано важливий метод лікування захворювання м'язів за допомогою препарату АТФ. Член-кореспондент АН УРСР А.М. Утевський плідно працював у галузі дослідження біохімії ферментів і гормонів, біохімії внутрішньоклітинного обміну [1001, 649,654].

За 28 років своєї наукової і педагогічної діяльності у Дніпропетровському гірничому інституті академік О.М. Динник створив міцний творчий колектив наукових працівників, виховав багатьох вчених, які продовжили самостійну роботу у вищих навчальних закладах Дніпропетровська, Києва, Москви та інших міст. Серед його учнів було понад 35 кандидатів та докторів наук (професор Дніпропетровського транспортного інституту А.Ш. Локшин, дійсний член АН УРСР професор Г.М. Савіна тощо) [1001, 258].

У науковій школі П.М. Василенка чітко простежувалася традиція наступності, передача від одного покоління дослідників до іншого певного запасу знань, ідей, концепцій, підходів і методів, стилю мислення й роботи. Керівництво власною школою він передав своєму учневі й послідовнику члену-кореспонденту УААН, професору Д.Г. Войтюку, який не тільки розвинув досягнення школи в галузі землеробської механіки, але й відкрив її нову сторінку – систему точного землеробства. Наукова школа академіка П.М. Василенка зберегла традиції свого засновника й стала осередком інтенсивної концентрації творчої енергії у процесі наукового пошуку та розвитку нових напрямків досліджень. Школа відкрила шлях до науки кільком поколінням учених. Продовжувачами традицій П.М. Василенка стали школи академіка Л.В.

Погорілого, члена-кореспондента УААН В.М. Булгакова, професорів О.О. Омельченка, М.С. Хоменка, В.С. Басіна та інших.

Школу академіка В.Я. Юр'єва пройшли сотні молодих науковців, які згодом стали визначними вченими-селекціонерами, кандидатами й докторами сільськогосподарських і біологічних наук. Їх наукові праці сприяли піднесенню рівня наукових досліджень та успіхам у селекційній справі. Ними були створені десятки високоврожайних сортів польових культур.

Інститут зоології НАН УРСР з часом перетворився у великий дослідницький центр світового масштабу і міцно увійшов до системи провідних наукових закладів СРСР. Слід зазначити, що організаційні принципи, розроблені І.І. Шмальгаузенем при створенні названих наукових установ, стали класичними і до цього часу визначають життєдіяльність наукових закладів аналогічного типу. Так, зокрема, положення про завдання, напрямки роботи і структуру інституту, сформульовані І.І. Шмальгаузенем ще у 30-х рр., і сьогодні є основоположними для всіх установ такого типу в країнах колишнього СРСР [1188, 247-248].

Не переривала своєї блискучої діяльності й школа Є.О. Патона, де були закладені основи фундаментальних цілеспрямованих досліджень у галузі електрозварювання, здійснювався вихід у теорію досліджуваних процесів та вивчалася їхня фізико-хімічна природа. Це дозволило істотно розширити наукові й технічні перспективи електричного зварювання металів і вийти на принципово нові горизонти досліджень у розвитку науки про зварювання, створити нові галузі виробництва, запровадити прогресивні технологічні процеси та нові покоління зварювальної техніки. Закономірним наслідком цієї роботи стало те, що у роки Великої Вітчизняної війни в максимально обмежений термін на величезному танковому заводі, евакуйованому на Урал, співробітники Інституту електрозварювання зуміли розв'язати низку найскладніших наукових та інженерних завдань щодо розробки технології автоматичного зварювання під флюсом. Ця технологія була успішно

запроваджена у виробництво передової військової техніки: танків, артилерійських систем, авіабомб тощо. Застосування автоматичного зварювання в оборонній промисловості дало винятково великий ефект і забезпечило можливість швидкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів та озброєння високої якості. Визнанням непересічних заслуг Є.О. Патона стало присвоєння йому у 1943 р. звання Героя соціалістичної праці. Інститут і надалі розширював технологічні й конструкторські розробки автоматичного зварювання під флюсом, а згодом перейшов до теоретичних та експериментальних досліджень у зварюванні плавленням. Поєднуючи обидва свої улюблені напрямки в науці, Є.О. Патон став палким прихильником застосування електрозварювання у мостобудуванні. Цільнозварний міст через Дніпро у Києві, до відкриття якого вчений не дожив кількох місяців, став справжнім пам'ятником цій великій особистості. А найбільшим визнанням значення роботи Є.О. Патона для розвитку науки і техніки на тлі багатьох його видатних досягнень стало створення всесвітньо відомої науково-інженерної школи в галузі електрозварювання металів та електротехнології [1106, 32].

За час своєї багаторічної педагогічної діяльності чимало видатних вчених виховав В.П. Філатов. Серед них, у першу чергу, слід назвати академіка Н.А. Пучковську, яка потім майже 30 років керувала інститутом імені власного учителя та професорів Б.С. Бродського, С.Ф. Кальфа, В.В. Войно-Ясенецького, З.М. Скрипниченко, Н.І. Шпака, С.А. Бархаш, А.І. Пахомова та багатьох інших. Інститут очних хвороб та тканинної терапії АМН України став одним із небагатьох лікувальних закладів нашої країни, відомим усьому світові, до думки вчених якого прислуховуються провідні офтальмологи інших країн. Це стало можливим значною мірою завдяки тому, що традиції наукової школи офтальмології, закладені В.П. Філатовим, не переривалися протягом багатьох десятиліть. Стосовно кадрового потенціалу інститут просто не має конкурентів у складній справі лікування очних хвороб та трансплантації тканин. Причини цього дуже точно визначила керівник дитячого відділення інституту професор

Н.Ф. Боброва: “Є гарне прислів’я: ми видатні не тому, що ми такі самі собою, а тому, що ми стоїмо на плечах велетнів. Наш інститут дісно стоїть на плечах одного з таких велетнів, оскільки академік Філатов створив настільки могутню офтальмологічну школу, що пройшло вже багато років, як його немає з нами, а створена ним школа продовжує своїм корінням підпитувати покоління” [1154].

Останню фразу можна з повним правом віднести до української науки в цілому. Дійсно, вітчизняну науку справді створювали справжні титани. Саме вони зуміли у складних умовах післяреволюційних – передвоєнних часів, за умов фатального тоталітаризму й репресій досягти важливих результатів часто європейського та світового рівня у різних галузях досліджень. І сучасна наука міцно спирається на на їхні плечі [1188, 249-250].

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що наука в радянській Україні ніколи не перебувала у стані пошуку, цілковито вільного від державного втручання. З середини 20-х й особливо протягом 30-х рр. воно набуло неприхованого репресивного характеру.

Особливо тяжкими були репресії 1937-1938 рр., що фатально позначились як на стані суспільства у цілому, так й на розвиткові наукових досліджень. При централізованому державному управлінні досить легко було здійснити розгром не тільки окремих напрямків досліджень, а й цілих наукових шкіл. За видатними вченими встановлювалося пильне спостереження, й кожний їх крок ставав відомим владі. Знищувалися не тільки окремі вчені, а й цілі установи з їх працівниками, що зводило нанівець результати плідної багаторічної праці великих наукових колективів. Викривлено тлумачувані інтереси політичної “доцільності” призводили до невірних втрат у сфері наукового пошуку, а суспільство відкидалося у своєму розвитку на десятки років назад.

Репресивні акції призвели до знищення вже сформованої наукової еліти, що мала свою культурну традицію та багато в чому визначала обличчя не тільки вітчизняної науки, а й усього українського суспільства. Рештки представників наукового співтовариства, що не потрапили під удар, були приречені на

необхідність безперервно демонструвати свою повну політичну лояльність. Негативним наслідком цих розправ стало також швидке кількісне зростання наукової інтелігенції за рахунок соціальних верств, які вже були виховані на неприйнятті попередньої традиції, що значно знизило професійний рівень багатьох молодих вчених й поглибило розрив між старою інтелектуальною елітою та основною масою представників нової генерації.

Нова інтелігенція перероджувалася не на еліту “інтелекту”, а на псевдоеліту посади. Керівники наукових установ перетворювалися на звичайних чиновників, які повинні були перш за все бути конформістами й пильними поплічниками “органів”. Внаслідок цього невдовзі було сформовано значний прошарок нової бюрократії, що за часів репресій проти першого покоління радянських чиновників заступив їхнє місце [1188, 246].

Українська наука у 30-ті рр. зазнала надзвичайно тяжких втрат. У сталінських катівнях загинули як вчені зі світовими іменами, які становлять гордість нашої країни, так і безліч тих, хто тільки починав науковий шлях і єдиний “злочин” яких полягав у небажанні схилити голову перед державним й компартійним невіглаством, перед політикою уніфікації й насадження єдинодумств. Знищення українських науковців, руйнація низки визначних українських наукових шкіл – один із найбільш тяжких злочинів комуністичного режиму, що мав серйозні негативні наслідки не тільки гальмуванням процесу наукового пошуку, а й нанесенням величезних нематеріальних збитків, які відгукнулися багаторічною моральною деградацією наукової спільноти, пануванням настроїв конформізму, засиллям вчених-чиновників на керівних посадах.

Незважаючи на це, слід підкреслити, що саме у 20-30-ті рр. були закладені надійні підвалини для наукових досліджень наступних років практично в усіх галузях. І зроблено це було значною мірою завдяки діяльності провідних наукових шкіл, засновники яких зуміли виховати велику кількість своїх однодумців і послідовників навіть у найтяжчих умовах сталінського диктату.

Творчий доробок видатних наукових колективів 20-30-х рр., як і людська особистість їхніх керівників, становили неповторне обличчя української науки в цілому. Особистості лідерів-фундаторів українських наукових шкіл мають європейське та світове значення. Доробок цих науковців заслуговує на заслужене визнання й глибоке подальше вивчення, оскільки його значення виходить далеко за межі досліджуваного нами періоду.

РОЗДІЛ V

ГОЛОВНІ ФОРМИ Й НАПРЯМКИ МІЖНАРОДНОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

5.1. Міжнародні контакти вчених УРСР у загальному контексті політики радянської держави щодо науки.

Наука, безумовно, є явищем інтернаціональним і з необхідністю передбачає досить інтенсивний характер комунікації. Вона не може довго існувати й давати повноцінні результати, будучи заточеною у національних рамках та відірваною від навколишнього середовища. Прагнення комунікації щонайменше виражається у законному бажанні вчених знати про досягнення своїх закордонних колег та повідомляти їм про свої досягнення.

Поширеною зараз є думка про те, що за радянських часів можливість таких контактів була максимально обмеженою. Втім, процес встановлення цієї закритості радянського наукового простору вивчений ще недостатньо [1187, 19].

Керівництво СРСР надавало великого значення науковим контактам із закордоном. Не в останню чергу це було елементом великого проекту іміджевої політики радянської влади, яка будь-що прагнула здобути відносну репутабельність та моральну легітимацію (принаймні, в очах громадськості) на Заході. Отже, контакти радянських вчених з їх іноземними колегами резонно розглядалися як непогана можливість вигідної репрезентації більшовицького режиму на міжнародній арені, задля чого від самого початку його становлення були взяті владою під пильний контроль та згодом повністю централізовані.

Перший орган, який повинен був займатись міжнародними науковими зв'язками, був створений ще у 1918 році і називався Бюро закордонної науки і техніки. Саме на нього були покладені функції обліку вимог різних установ щодо іноземної літератури, переклад окремих праць та виконання спеціальних

досліджень. За обставин громадянської війни Бюро так і не зуміло розгорнути повноцінної роботи [1033, 15].

Ввезення наукової літератури повинна була координувати створена у 1921 р. Центральна міжвідомча комісія із закупівлі та розподілу закордонної літератури (Коміноліт). На виконання цього завдання комісія мала, зокрема, збирати усі заявки на закордонну літературу та (після розгляду і затвердження) направляти відповідне рішення до Наркомату зовнішньої торгівлі. Крім того комісія повинна була складати покажчики найбільш цінної закордонної літератури з точною інформацією про бібліотеку чи книгосховище, де вона знаходиться. Встановлений порядок отримання наукової літератури був єдино можливим офіційним шляхом. Усі установи та особи, які купували чи отримували закордонну літературу поза встановленою процедурою, підлягали відповідальності за законом [1065, 25].

У жовтні 1924 року в Москві відбулася нарада керівників головнаук РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР. Вона ухвалила рішення про проведення періодичних нарад, на яких прийматимуться рішення щодо відправлення делегатів на міжнародні з'їзди та конференції, експонатів на закордонні виставки та будуть затверджуватися плани закордонних відряджень і закупівель [992, 83].

5 травня 1925 р. у Москві було створено організацію, спеціально призначену для здійснення (фактично – більшої централізації) наукових та культурних зв'язків – Всесоюзне товариство культурного зв'язку (ВТКЗ) із закордоном. Статут товариства був затверджений ЦВК та Раднаркомом СРСР 8 серпня 1925 р. До ведення товариства перейшла майже вся робота, яку раніше вела ціла низка інших організацій. Серед членів правління було по одному представнику від союзних республік. За даними на жовтень 1926 р. успіхи радянської України були відбиті у 22 бюлетенях ВТКЗ [992, 91-92].

Втім, інтенсивність і різноманітність контактів практично унеможлилювали їх контроль в якомусь одному центрі. Вже у наступному 1926 р. був створений український аналог ВТКЗ – Всеукраїнське товариство

культурних взаємин (ВУТКЗ), але розпочати роботу йому вдалося лише у 1928 р. Товариство розгорнуло досить активну діяльність з налагодження зовнішніх наукових та культурних зв'язків, яка, щоправда, суттєво обмежувалась через вкрай малий штат її працівників. Ця діяльність, однак, не зробила ВУТКЗ монополістом у цій галузі в Україні, оскільки воно лише доповнювало працю окремих осіб та установ. Головною метою цього товариства була презентація досягнень країни, у зв'язку з чим увага його співробітників приділялася, насамперед, масовим заходам на кшталт виставок чи форумів [784, 90].

У 30-ті роки державна політика починає змінюватись у бік майже повної закритості від зовнішнього, у тому числі й наукового, світу.

Якщо у попередні роки державні органи, не дивлячись на надмірну централізацію і бюрократизацію, головним чином лише керували та координували працю вчених, то тепер головною функцією держави стає обмеження контактів, відбір тільки тих кандидатів, хто точно не залишиться за кордоном та не завдасть іншої шкоди іміджу СРСР. Наукове відрядження починає розглядатися майже у якості заохочення за повну лояльність до більшовицького режиму та його політики.

Треба звернути увагу на те, що весь процес розгляду та затвердження кандидатур на закордонні поїздки став настільки централізованим, що до нього долучилася майже уся владна вертикаль. Починалося “ходіння по муках” з низового рівня – партгрупи наукового закладу, яка рекомендувала фахівця та здійснювала “первинну фільтрацію”.

Далі до прискіпливої перевірки долучалися НКВС, Наркомпрос, РНК, і, нарешті, яким би це не виглядало дивним, саме політбюро ЦК ВКП(б) (!!!) [645, 104-106; 248, 4-6; 635, 181].

Зрозуміло, що за такої складної системи контакти не могли бути активними. До того ж, величезна кількість перевіряючих майже обов'язково знаходила якісь гріхи чи підозрілі біографічні “плями” якщо й не у самого вченого, то у когось з його родичів або знайомих.

Закордонні відрядження українських вчених. Найбільш яскраво віддзеркалюють ситуацію, що складалася на ниві закордонних контактів української науки, відрядження вчених за кордон.

У 1920-ті рр. кількість закордонних відряджень поступово зростала по мірі виходу країни з післявоєнної руйнації та у зв'язку із поступовим покращенням фінансового забезпечення науки.

У 1922-1923 рр. Наркомос України направив за кордон 36 вчених, в той час як АН СРСР у 1921–1925 рр. відрядила за кордон 94 вчених (у тому числі 36 академіків), Наркомос РСФРР у 1922–1923 рр. – 225.

У тому ж році політбюро ЦК КП(б)У постановило відправити делегацію українських педагогів до Брюсселю на міжнародний конгрес професійних об'єднань працівників освіти.

У 1924 р. М.М. Крилов відвідав Париж та взяв участь у міжнародному математичному конгресі у Торонто. Щоправда, не обійшлося без певних непорозумінь, бо за час, коли академік перебував за кордоном, його було „механічно скорочено” з роботи у Київському інституті народної освіти.

20 квітня 1926 р. на засіданні секретаріату ЦК КП (б)У було розглянуте питання про регулювання закордонних відряджень. З метою економії було вирішено скоротити загальну кількість поїздок та надалі встановлювати певний твердо обмежений бюджет на відрядження, а регулювання всім процесом покласти на керівництво відповідних відомств. До того ж вводилося обов'язкове представлення попередніх планів поїздок та затвердження звітів після відрядження.

У 1926/27 навчальному році в УСРР було дозволено 64 наукових відрядження, у 1926/27 – 213, а у два наступних роки – 214 [1204, 174].

Помітно активізуються зовнішні наукові контакти після проведення у 1925 р. заходів, присвячених 200-річному ювілею Всесоюзної академії наук. Значну частину гостей свята склали німці, і у Німеччині вирішили у якості зустрічного кроку провести “тиждень вчених”, у якому б взяли активну участь

радянські вчені. Цей захід було проведено у 1927 р. у Берліні. Серед присутніх було чимало вчених з України. Зокрема, можна згадати І.І. Шмальгаузена та О.В. Палладіна.

У тому ж 1927 р. поїздки до Німеччини здійснив Л.М. Яснопольський. Метою його візиту було вивчення німецької валютної системи. По закінченню відрядження він представив спільному зібранню ВУАН звіт про економічну ситуацію у Німеччині.

Хоча й були менш розповсюдженими, але також практикувалися відрядження за кордон молодих спеціалістів. Наприклад, у 1923 р. НКО УСРР вирішив направити за кордон 15 молодих комуністів – випускників українських ВНЗ – з метою удосконалення наукових та практичних знань. У 1929 р. до Канади для навчання було направлено студента Є.С. Кравчука [1195, 368].

Головною перешкодою в отриманні закордонних відряджень у 1920-і рр. був брак коштів. Економіка переживала важкі часи і далеко не на усі поїздки держава була спроможною виділяти гроші. Так, у вже згадуваному протоколі засідання секретаріату ЦК КП(б)У від 20 квітня 1926 р. йшлося про необхідність скорочення кількості відряджень саме через міркування економії та потребу зменшити вивіз дефіцитної валюти за кордон [24, 155]. Втім, доки відверто політичні міркування ще не вийшли на перший план, вчений міг сам відшукати гроші на свою поїздки, і тоді дозвіл зазвичай надавався. Як приклад (щоправда, він стосується професора Білоруського державного університету) можна навести досить типову ситуацію із вченим В.В. Лєпшкіним, який отримав відмову на своє прохання про відрядження до Німеччини та Чехословаччини за державний рахунок, а коли ж стало відомо, що приймаюча сторона готова взяти на себе утримання науковця, поїздки дозволили [971, 164-169].

Іншою, характерною для нашої країни і зараз, проблемою була непереборна бюрократична тяганина. Так, академік В.І. Липський у своєму листі неодмінному секретареві ВУАН академіку А.Ю. Кримському з відтінком

відчаю пише, що не дуже сподівається на відрядження – бо не може 49 разів бути в Наркомосвіті, плюс ще 13 разів десь в іншому місці, як це зробив винятково наполегливий математик М.М. Крилов, коли отримував відповідний дозвіл [643, 129].

У 30-ті рр. кількість відряджень за кордон різко зменшилась. По суті, за кордон виїжджала тільки невелика група вчених, яка предстала вітчизняну наукову еліту.

Ще у 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло спеціальне рішення “Про порядок вирішення питання про участь делегацій СРСР у міжнародних з’їздах та про склад таких делегацій”. Згідно з ним питання участі у міжнародних з’їздах, як поза межами СРСР, так і на його території, тепер вирішувались безпосередньо РНК СРСР. Особовий склад делегацій визначався Комісією ЦК з виїздів за кордон, а у разі розбіжностей з РНК – у ЦК [32, 256]. Відтепер за кордон могла виїздити тільки порівняно невелика група вчених зі всесвітньо відомими іменами.

Так, у 1935 р. відрядження отримали О.Г. Гольдман, О.О. Богомолець, М.М. Крилов, М.М. Боголюбов, О.З. Козлов та Л.В. Писаржевський [645, 181].

Академік О.О. Богомолець та професор В.М. Шаповал брали участь у конференції з переливання крові, що проходила в Італії та відвідали Неаполітанську біологічну станцію. Академік Л.В. Писаржевський був за кордоном для ознайомлення з останніми досягненнями фізичної хімії. Професор О.З. Козлов перебував у відрядженні до Франції з метою вивчення сучасної хірургічної техніки в місцевих клініках та удосконалення власної майстерності. Представник наркомату охорони здоров’я професор Гальперін взяв участь у роботі Міжнародного хірургічного конгресу в Каїрі [235, 47].

Взагалі, серед відряджених за кордон у 30-і рр. більшість складають медичні працівники. Г.В. Саган резонно пояснює це меншою ідеологічною роллю, яку відігравали медики порівняно із, наприклад, заангажованими представниками суспільних наук [784, 87]. Зрозуміло, менше за інших отримали дозвілів на

виїзд за кордон науковці – гуманітарії, дещо більше поїздок здійснили представники технічних та природничих наук.

Поступово виїзд за кордон ставав дедалі проблемнішим навіть для видатних вчених, ім'я яких було відоме всьому науковому світові. Так, наприклад, М.М. Крилов у 1934 р. вимушений був звертатись із доповідною запискою до президії ВУАН про необхідність для його діяльності сталих міжнародних наукових контактів та власну потребу у лікуванні за кордоном [645, 104].

Для того, щоб передати труднощі з отриманням дозволу на виїзд за кордон, наведемо схему проведення відповідної процедури. Первинне рішення про направлення за кордон приймалося партгрупкою та президією Академії наук [248, 4; 645, 106].

Потім (за умови позитивного рішення першої інстанції) документи подавалися до РНК УСРР. На цьому етапі справи кандидатів на виїзд перевірялися НКВС. Зазвичай така перевірка мала дуже ретельний та прискіпливий характер. Неважко уявити, що представники спецслужб керувалися саме “презумпцією відмови”.

Так, з тринадцяти осіб, що перевірялись НКВС у 1936 р., тільки відносно чотирьох (серед яких на перевірку П.П. Бродського просто не вистачило часу) не виникло зауважень, причому “ненадійними” було визнано чимало видатних вчених, які вже багато разів перебували за кордоном. Після цієї перевірки голова РНК УСРР подавав прохання про надання дозволу на відрядження до Політбюро ЦК ВКП(б), яке вже приймало остаточне рішення [635, 181; 1187, 175-178].

Очевидно, що за таких обставин отримати дозвіл на виїзд було складно навіть для наукових світил, а про пересічних вчених годі й казати.

Наукові установи в Україні були у ще гіршому становищі, ніж загальносоюзні.

Так, у доповідній записці Президії Академії наук говорилося наступне: “Академія наук УСРР майже не одержує закордонних відряджень, навіть коли

стоїть питання про участь в міжнародних наукових конгресах, в той час, коли Академія наук СРСР широко користується цим правом і зараз, наприклад, обговорює питання про відрядження низки академіків на Празьку всесвітню виставку” [250, 165-177].

Перешкоди з боку уряду були викликані становленням тоталітарної системи в СРСР та зведенням “залізної завіси”. Звісно, свою роль у цьому процесі відіграло також занепокоєння партійно-радянського керівництва країни можливістю неповернення вчених із відряджень як це вчинили, скажімо, академіки В.М. Іпатьєв та А.Є. Чичибабін. Вони та інші вчені, що залишилися за кордоном, були позбавлені усіх звань, а їхні праці в СРСР були вилучені з наукового обігу [1029, 257].

Не будемо також скидати з рахунків й інший погляд на ці події, протилежний думці про вирішальний характер політики радянської влади у зведенні “залізної завіси”. Так, Д.А. Александров наполягає на значній (хоча й не вирішальній) ролі самих науковців у поступовому встановленні наукової ізоляції радянської країни. По-перше, на його думку, це було пов’язане з переорієнтацією вчених із закордонних на вітчизняні авторитети. По-друге, покращилися можливості наукової самореалізації в рамках СРСР. По-третє, з’явилося нове покоління радянських дослідників, яке вже не мало сталих зв’язків із закордоном (та відповідної потреби у таких зв’язках, враховуючи зміни геополітичної ситуації та тематику їхніх наукових досліджень) [836, 15-21; 1204, 176-177].

Отже, ми бачимо, що у 30-ті рр. на перший план виходять політичні міркування, які відтісняють наукову доцільність при вирішенні питань про надання закордонних відряджень.

Іноземні вчені в Україні. Наукові контакти, однак, відбувалися не тільки під час відряджень українських науковців за кордон. Іноземні вчені також відвідували Україну.

У 1925 р. проходила ювілейна сесія Академії наук, присвячена її 200-річчю, яку відвідали вчені з 25 країн світу. На ній також були присутні чисельні представники УСРР. Частиною програми свята була демонстрація досягнень радянської науки та економіки. Саме для цього закордонні гості відвідали окрім Москви інші міста СРСР, у тому числі й України [992, 127-129].

У 1932 р. група німецьких вчених перебувала в Україні для вивчення економічних успіхів [992, 269], двічі відбулися візити англійських медичних делегацій [784, 47].

Такі контакти значною мірою залежали від політичних стосунків СРСР із тією чи іншою іноземною країною. Так, основну частину наукових спеціалістів, особливо військових фахівців, які працювали в радянських установах, складали німці, з якими склалися відносно дружні відносини після укладення Рапалльського договору (1922 р.).

Із розгортанням індустріалізації починається запрошення іноземних наукових і технічних спеціалістів на роботу до СРСР. Свого піку їх кількість досягла наприкінці 20-х-на початку 30-х рр. У 1932 р. в Україні нараховувалося разом із членами їхніх родин 5,5 тисяч спеціалістів, більшість з яких складали знов таки німці.

Втім, в УСРР працювали не тільки німецькі спеціалісти. Так, наприклад для консультації при спорудженні ДніпроГЕС був запрошений американський інженер Г.Л. Купер [784, 43].

У 30-х рр. і без того несистемні візити і праця іноземців в Україні (і взагалі в СРСР), як і відрядження радянських вчених за кордон, починають згортатися.

Іноземні науковці перебувають під пильним наглядом партійних та спеціальних органів. Прикладом може слугувати ситуація, яка склалась в Українському фізико-технічному інституті. В цей час там працювала велика група іноземців (12 осіб), переважно німців. Не дивлячись на те, що майже всі вони були членами Німецької компартії, відділ науки ЦК КП(б)У підготував критичну записку про їх діяльність до ЦК КП(б)У. В ній стурбовано

повідомлялося, що іноземці мають в інституті ґрунт для проведення контрреволюційної шкідницької роботи та поширюють “контрреволюційний троцькистський наклеп” на більшовицьку партію і Комінтерн [253, 6].

Тож не дивно, що іноземні спеціалісти також стають жертвами гучних справ. Наприклад, у Шахтинській справі 1928 р. поряд із п'ятдесятьма радянськими інженерами були звинувачені у шкідництві троє німецьких фахівців [784, 41].

За таких умов, звісно, приток іноземців до СРСР значно поменшав, а багато з тих, хто залишився працювати, опинилися у скрутному становищі чи стали жертвами репресій.

Обмін науковими виданнями та інформацією між науково-дослідними установами. Важливою формою наукових зв'язків радянської України із іноземними країнами був обмін друкованими працями та інформацією між науковими установами і публікація статей в закордонних виданнях.

У 1920 р. Радою народних комісарів РСФРР було прийняте рішення про заборону вивозу наукової літератури за кордон без спеціального дозволу РНК [1065, 25]. Закуповувати літературу тепер можна було тільки через вже згадувану Центральну міжвідомчу комісію із закупівлі та розподілення закордонної літератури (Коміноліт) [1065, 28-29].

Дещо пізніше право придбання за кордоном літератури, а також приладів, інструментів та хімічних реактивів перейшло безпосередньо до Наркомпросу, а також окремих наукових установ, яким був наданий (як виняток та привілей) дозвіл самостійно проводити закупівлі. Такі операції здійснювалися зазвичай через представників Наркомосу та повинні були погоджуватись з Наркоматом зовнішньої торгівлі [1065, 31].

Так, у 1921 р. наркомос України створив у Берліні редакційну комісію, що займалась видавничою діяльністю, закупівлею літератури, а також відправляла в Україну літературу, отриману у дарунок з Німеччини та Америки. На 1921-22 рр. для забезпечення роботи комісії було виділено з держбюджету 250 тис.

золотих крб. Важливим наслідком роботи комісії стала укладена у 1921 р. угода про друк у Німеччині підручників українською мовою. Загальний наклад видань сягав дев'яти мільйонів друкованих аркушів [1065, 82-83].

У травні 1923 р. комісію було розпущено, а замість неї відкрито представництво наркомосу України у Німеччині, яке у травні 1924 р. через погіршення радянсько-німецьких стосунків було перенесено до Праги, а з січня 1925 р. знову повернулося до Берліну. Представництво проіснувало до 1927 р.

До 1923 р. тривали досить активні двосторонні наукові контакти між Україною та іншими країнами. Так, 2 червня 1922 р. Всеукраїнський науковий комітет при Наркомосі України запропонував польським науковим установам налагодити обмін інформацією, у тому числі й за попередні роки, коли зв'язки були обірвані або зведені до мінімуму [1182, 338-339].

У 1922 р. був налагоджений обмін літературою між науковими установами СРСР та Шведською королівською академією. Україну представляли установи Харкова (Харківський університет, Астрономічна обсерваторія, Товариство фізико-хімічних наук, Товариство дослідників природи), Києва (Товариство науковців – природознавців при Київському університеті), Одеси (Товариство науковців – природознавців, Ялти – Ботанічний кабінет Нікітського саду тощо) [1195, 371-372].

12 липня 1925 р. Всесоюзній академії наук було надане право передплачувати літературу безпосередньо на свою адресу на пільгових умовах, минаючи народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Після цього відповідною постановою Укрголовнауки було вирішено підготувати аналогічного наказу відносно Української академії. 5 грудня 1925 р. президія Укрголовнауки передала проект постанови про надання ВУАН, Всенародній бібліотеці України та Українському науковому інституту книгознавства права безмитного та безцензурного одержання літератури до НКО.

Постійною проблемою у зовнішніх наукових контактах було нерегулярне та недостатнє фінансування. До червня 1927 р. ВУАН кожного місяця окремо

зверталася до Особливої валютної наради за дозволом на користування валютним лімітом у межах 300-700 доларів для зовнішніх операцій, причому наперед було невідомо, чи будуть виділені кошти та яка саме сума. Це, зрозуміло, не дозволяло заздалегідь нормально планувати роботу. Деякий час гроші взагалі перестали виділяти згідно зі спеціальним наказом Народного комісаріату фінансів про заборону пересилки грошей за кордон. Втім, після спеціального звернення ВУАН був відновлений щомісячний ліміт на закупівлі у розмірі до 250 доларів, що на той час було досить значною сумою [1182, 339].

У 1922 р. був налагоджений обмін літературою між науковими установами СРСР та Шведською королівською академією. Україну представляли установи Харкова (Харківський університет, Астрономічна обсерваторія, Товариство фізико-хімічних наук, Товариство дослідників природи), Києва (Товариство науковців – природознавців при Київському університеті), Одеси (Товариство науковців – природознавців, Ялти – Ботанічний кабінет Нікітського саду тощо) [1065, 69-70].

На початку 20-х рр. робилися кроки щодо виходу на іноземний книжковий ринок. У Берліні йшли переговори з видавництвом “Книга” з метою передачі їм прав контрагентства на розповсюдження українських видань. У Відні проходили консультації з приводу співробітництва з фірмою Гольдштейна. У Парижі був налагоджений зв’язок із видавництвом “Бюлетеня” французької книги, з яким Держвидав обмінявся каталогами. Із Канадою підтримувався зв’язок через журнал “Голос Праці”.

У 1926 р. невдовзі після створення Всеукраїнське товариство культурних взаємин значною мірою перебрало на себе керівництво процесом книгообміну.

Радянські (в тому числі й українські) вчені активно публікувалися у закордонних наукових періодичних виданнях. Зокрема, у німецькому “Цайтшрит фюр фізик” за 1926-1932 рр. вийшло 45 томів, у яких з 4 тис. статей біля 450 належало саме радянським авторам. У 1926-1927 рр. такі статті іноді складали понад половини загального об’єму випуску. Всього у часописі

надрукували свої праці 200 радянських авторів. Україна була представлена вченими з Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст [1023, 153].

У 30-ті рр. інтенсивність зовнішніх контактів української науки починає різко зменшуватись.

Стартує кампанія по боротьбі з “низькоуклінством” перед Заходом, найбільш яскравим прикладом якої стала сумнозвісна “справа академіка Лузіна”, що відбилась і на Україні. У той час у Харкові виходив німецькою мовою журнал “Physikalische Zeitschrift der Sowjet Union”, який надавав вітчизняним фізикам можливість представляти свої дослідження світові. Але незабаром місцевий обком прийняв рішення про видання журналу українською мовою (щоправда невдовзі це розпорядження було скасоване наказом із Москви) [836, 6].

Українські вчені доклали чимало зусиль, щоб подолати ізоляцію, яка ставала дедалі відчутнішою. Так, у доповідній записці про стан Української Академії наук у 1936 р. академіки вимагали від уряду забезпечення з метою придбання для потреб цієї наукової установи іноземної літератури річного кредиту в 250 тис. руб. [250, 165-177].

Продовжувався також процес налагодження двосторонніх контактів. Так, у 1932 р. до ВУАН надійшов лист від Пруської академії наук про бажання Румунської академії встановити постійний зв'язок та обмін науковими працями, оскільки на той час між Румунією та Україною не було налагоджено прямого поштового зв'язку. На засіданні фракції ВУАН було визнане за доцільне встановлення систематичного наукового зв'язку з Румунською академією через Пруську академію наук [218, 13].

У доповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора про стан науково-дослідних інститутів суспільних наук окремо зазначалося, що поповнення бібліотек вказаних інститутів “йде самотьком”, “всліпу” і в дуже недостатніх розмірах. Особливо кепські справи із придбанням іноземної літератури [250, 33].

Треба, однак, зазначити, що справи не вичерпувалися складністю отримання іноземної наукової літератури. Для придбаних такою важкою ціною закордонних видань далеко не завжди створювались належні умови зберігання. Зокрема, бібліотека Академії наук, що була “...дев’ятою, а, можливо, навіть і сьомою у світі за своїми багатствами...при цьому, напевно, водночас була ...однією з самих хаотичних бібліотек за своїм станом ”, дуже довго знаходилася у важкому становищі і не могла забезпечити пристойне зберігання близько мільону книжок, з яких понад 600 тисяч цінних закордонних творів, які перебували у малоприспособованому приміщенні колишньої семінарії на Подолі [250, 170; 651, 142-144].

Не сприяла налагодженню інформаційних контактів і ситуація на міжнародній арені. У 1937 р., через деякий час після приходу нацистів до влади, спеціальним наказом імперського та пруського міністра з науки, виховання та народної освіти обмін книгами та науковими статтями з СРСР було заборонено.

Зв’язки з науковцями Західної України та вченими української діаспори.

Окремої уваги заслуговує питання про наукові контакти радянської України з вченими та установами української діаспори й українських земель, що знаходились у складі інших держав. У 1924 р. ВУАН надіслала заступникові офіційного представника СРСР у Канаді І.Ю. Кулику “Звідомлення” про свою роботу аби ознайомити з нею чисельну українську діаспору. Рецензія на звідомлення була опублікована в найбільш тиражній газеті канадських українців [836, 19]. Одним з перших почав налагоджувати зв’язки із радянською Україною директор Українського національного музею у Львові професор І.С. Свенціцький. 17 березня 1922 р. він надіслав до повпредства УСРР у Варшаві видання Українського музею та висловив бажання налагодити зв’язок із книжковим ринком України [43, 136].

24 травня 1923 р. була укладена поштово-телеграфна конвенція між РРФСР, УСРР та БСРР з одного боку та Польщею з іншого. З цього часу на новий

рівень було піднято книгообмін. Книжкові видавництва Галичини і Волині звернулися до Повпредства УСРР з пропозицією обміну своїх видань на видання з радянської України [1150, 136].

Пожвавленню контактів сприяло обрання науковців з Західної України академіками Всеукраїнської Академії наук. Зокрема, до складу академії були обрані С. Смаль – Стоцький, В.М. Гнатюк, К.Й. Студинський, С. Дністрянський, І.Я. Горбачевський, М.С. Возняк, Ф.М. Колесса, В.Г. Щурат. Наркомос СРСР переказував їм відповідну зарплату за рахунок спеціальних асигнувань за валютним кошторисом НКО [211, 32]. Обрання академіком К.Й. Студинського – голови НТШ – призвело до значної активізації співпраці між НТШ та ВУАН [1150, 141]. У цей же час Д. Багалій, М. Василенко, А. Кримський та чимало інших вчених УСРР були членами НТШ [1150, 138].

Відносини західноукраїнських вчених із радянською Україною сприймалися далеко не однозначно як західними колегами, так і українцями, які перебували в еміграції. Ось чому К.Й. Студинському відверто дорікали за сам факт того, що він вважає нормальним мати якісь стосунки із більшовицькою владою та її представниками. Втім, відомий своїм критичним ставленням до колег С.Єфремов також дуже іронічно ставився до того, що Студинський погодився отримувати гроші від радянської влади.

Звичайно, і під час активізації контактів на заваді ставали цензурні перешкоди як з боку польської, так і з боку радянської влади. Також не завжди регулярно надходили видання, які надсилалися з УСРР. Так, у листі з Західної України про пересилку так званих літературних пайків, було сказане наступне: “Книг, журналів не отримуємо, газети отримуємо регулярно ... як же з кінофільмами? Хіба це така складна справа?” [211, 29].

Взагалі протягом 20-х рр. між науковцями з УСРР та вченими з Західної України та української діаспори підтримувались більш-менш постійні контакти.

Втім, вже на початку 30-х рр. ситуація докорінно змінилася. Якщо раніше зарплатня західноукраїнським академікам, хоча й з певними труднощами, все ж таки виділялася, то з початку 30-х цей процес почав затягуватись, на що звертає увагу консул СРСР у Львові А. Радченко: “Прошу якось вирішити питання про зарплату місцевим штатним академікам ВУАН. Їм вже давно не платили. Становище деяких дуже тяжке, особливо академіка Возняка. Як академік ВУАН він й не може й не хоче ніде працювати і форменим чином голодує” [211, 29-30]. Цього ж часу до політбюро ЦК КП(б)У від заступника наркомосу УСРР Карпеко надходить прохання надати роз’яснення щодо подальшої виплати зарплатні західноукраїнським академікам. Він пише, що до 1 жовтня 1930 р. зарплата львівським академікам переказувалася досить акуратно. До валютного кошторису НКО 1931 р. за погодженням з НКФ також було включено спеціальний кредит в сумі 12000 крб. Протягом поточного року щокварталу НКО подавав до НКФ УСРР вимоги про перекази заробітної платні в межах цього ліміту, які потім пересилалися для виконання до НКФ Союзу. Не дивлячись на чисельні вимоги НКО та НКФ про підтвердження переказів, впродовж 9-ти місяців жодних відомостей від НКФ СРСР не було одержано і лише 14 вересня 1931 р. було повідомлено про те, що всі вимоги про переказ заробітної платні академікам залишені без виконання аж до розв’язання цього питання окремою валютною комісією при РНК СРСР. Оскільки сподіватися на додатковий відпуск валюти не було ніяких підстав, НКО за погодженням з НКФ УСРР дали свою згоду на виділення необхідної для розрахунку з академіками суми валюти (на що було потрібно до січня 1932 р. 10980 руб.) з решти асигнувань за кошторисом НКО на наукові відрядження. Проте, від Укрпостпредства жодних відомостей не надійшло, у зв’язку з чим Карпеко просить ЦК КП(б)У “дати директиву відповідним органам про виділення коштів для сплати заборгованості академікам” та інформує про “надіслання до Москви для розв’язання цієї справи члена колегії НКО т. Бутвіна” [211, 32].

Невдовзі цю справу було розв'язано дещо дивним засобом, але в дусі тих часів: у вересні 1933 р. М.С. Возняка, К.Й. Студинського, В.Г. Щурата та Ф.М. Колессу позбавили звань членів Всеукраїнської академії наук як “агентів польських поміщиків і німецьких фашистів, як ворогів українських трудящих мас” [222, 11-12]. Більшість західноукраїнських академіків були позбавлені цих звань у 1934 р. Цілком очевидно, що за таких умов подальші зв'язки стали неможливі.

Як бачимо, основними формами міжнародної наукової комунікації у міжвоєнний період були закордонні відрядження, обмін літературою, публікація праць в іноземних й вітчизняних, але орієнтованих на закордонну аудиторію виданнях, участь у наукових форумах та праця іноземних вчених в Україні. Також треба зазначити, що історія міжнародних інформаційних контактів української науки поділяється на два етапи.

На першому, що охоплює 20-ті рр., наукові зв'язки значно розширюються, хоча й перебувають під пильним наглядом партійно-радянських органів. Головними проблемами цього періоду були нестача фінансів та досить значна бюрократична плутанина й тяганина. Особливого розквіту наукове співробітництво набуло після того, як фінансова скрута й загальна руїна поступово почали досить успішно долатися. Внаслідок цього з'явилися потенційні можливості для поглиблення міжнародної співпраці, оскільки тоталітарний контроль ще не набув такого розмаху, як згодом.

На другому етапі, що розпочався у 30-ті рр., було сформовано нову політику щодо наукових зв'язків із закордоном. Вона знайшла втілення у побудові жорстко централізованої системи перевірки та затвердження кандидатур на відрядження, розгортанні боротьби з “низькоукліном перед Заходом”, значною мірою обірвавши практику публікації наукових праць за кордоном та розгорнувши переслідування іноземних науковців, які працювали в Україні.

На обох етапах закордонні зв'язки носили або політичний характер (насамперед бажання продемонструвати досягнення радянської, в тому числі й

української науки), або приватний, коли йшлося про необхідність збагатити особистий досвід конкретного вченого, надати йому можливість ознайомитися з міжнародними науковими досягненнями тощо. Причому у 30-ті рр. при виборі кандидатури того чи іншого вченого для налагодження контактів з іноземними колегами головним критерієм ставала його політична благонадійність, а питання наукової доцільності цілком відійшли на другий план.

Головну роль у згортанні міжнародних наукових зв'язків відіграла партійно-радянська політика зведення навколо СРСР “залізної завіси”. Втім, не можна скидати з рахунків також налаштованість на певну ізоляцію й частини науковців, особливо представників молодого покоління, вихованих вже за радянських умов. Вони, у своїй більшості, орієнтувалися вже на внутрішні, а не на зовнішні авторитети, були глибоко переконаними у перевазі радянського способу життя над західним, через що вже не мали такої нагальної потреби у виході на міжнародний науковий простір [1195, 373].

5.2. Співпраця вчених радянської України з науковцями з інших республік СРСР.

Контакти вчених радянської України з науковими закладами та науковцями інших радянських республік міжвоєнного періоду відбувалися в умовах суперечливого становлення нової соціально-політичної та економічної системи, коли, з одного боку, закладалися основи тоталітарної ідеократії, а з іншого ще остаточно не було знищено ідейний та культурний плюралізм (принаймні, протягом 20-х рр.), що дозволило науці й освіті в Україні сягнути достатньо високого рівня розвитку. Завдання здійснюваної у державі прискореної соціально-економічної модернізації вимагали інтенсивного розвитку науки та інтенсифікації контактів між науковцями різних союзних республік.

У досліджуваній період радянські республіки знаходилися у складі однієї держави – СРСР, через що їх розвиток був пов'язаний найтіснішим чином.

Радянське керівництво ставило перед країною грандіозні завдання цивілізаційного рівня, які передбачали також реорганізацію та прискорений (силоміць форсований!) розвиток науки. Таке завдання можна було вирішити тільки силами усього Радянського Союзу, масштабною мобілізацією величезного наукового потенціалу.

Слід пам'ятати, що рівень розвитку різних регіонів СРСР був вочевидь неоднаковим. Ось чому перед тим, як перейти до узагальненого розгляду форм взаємодії, ми дослідимо особливості наукових контактів між різними радянськими республіками.

Якщо рівень науково-технічного розвитку РСФРР, УРСР та БРСР був якщо й не однаковим, але принаймні хоча б відносно співставним, то ситуація в інших республіках була набагато гірша. Якщо в цілому по СРСР писемність становила 56,6 % то в Узбекистані – 11,6%, у Казахстані – 25,2%, у Киргизії – 16,5%, у Таджикистані – 3,8%, у Туркменії – 14%. А серед корінних (титульних) народів цих республік писемність була ще нижчою: серед казахів – 7,1%, киргизів – 4,6%, узбеків – 3,8%, таджиків – 2,3%, туркмен – 2,3%. У вищій освіті та науці ситуація була ще гіршою: Казахстан мав один вищій навчальний заклад та один науково-дослідний, Узбекистан – три ВНЗ, інші республіки Середньої Азії взагалі не мали вищих навчальних закладів [1185, 318].

Із двох з половиною тисяч наукових закладів, що існували в СРСР наприкінці двадцятих років, більше половини знаходились у Москві, Ленінграді, в Україні та на Північному Кавказі. Зокрема, у 1929 р. з 438 науково-дослідних інститутів та їх філій в РСФРР було розташовано 276, в УСРР – 88, у Білорусії – 19, у Азербайджані – 9, у Грузії – 22, у Вірменії – 6, у Туркменії – 4, в Узбекистані – 12, у Казахстані – 1, у Киргизії – 1.

Аналогічною була ситуація з науковими кадрами. На початку першої п'ятирічки 76% науковців працювали у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі та Казані. На інші райони країни припадало 24% кадрів, з яких на республіки радянського Сходу – одиниці [881, 285].

З 30 науково-дослідних установ, підвідомчих ВРНГ (Вищій Раді Народного Господарства) на середину 20-х років 23 знаходилися у РСФРР, 5 – в Україні та 2 – у Закавказзі, а в інших частинах СРСР їх не було взагалі. Відповідно, у 1929 р. у РСФРР було вже 41 науково-дослідна установа вказаної підпорядкованості, в УСРР – 20, у Закавказзі – 3. У 1931 р. з 206 закладів 148 знаходилися в РСФРР, в УСРР – 38, 11 – у Закавказзі, 4 – у Середній Азії та у Білорусії – 5 [968, 115].

Таким чином, наукова співпраця УСРР, РФСРР та БСРР із середньоазіатськими республіками набула форми допомоги у підйомі освіти, науки та техніки, розвитку сільського господарства та промисловості, у розвідці та розробці корисних копалин тощо.

Така допомога набувала різних форм. Наприклад, українські вчені брали активну участь у створенні бібліотеки Казахського державного університету. У 1928 році Президія Української Академії наук направила до Казахстану усі наявні академічні видання та включила його наукові інституції до переліку установ, що отримують усі видання Української Академії наук безкоштовно [1185, 318-319].

Суттєвою була допомога у підготовці кадрів для республік СРСР. Так, у 1922/23 –1927/28 навчальних роках у вищих навчальних закладах РСФРР та УСРР пройшли навчання 4737 студентів з Узбекистану, Туркменії, Закавказзя та Білорусії [881, 129].

Водночас вчені з України, разом із російськими та білоруськими колегами, брали участь у розробці загальносоюзних проектів, які не могли бути здійснені силами місцевих кадрів. Так, за української допомоги проходила розробка карагандинського вугільного району (басейну). У 1932 році науково-дослідним сектором Київського хіміко-технологічного інституту розроблювалась методика по кількісному визначенню фосфору у карагандинському вугіллі [883, 66-67].

Український науково-дослідний інститут прикладної фізико-хімії та Харківський науково-дослідний вуглехімічний інститут брали участь у розробці родовища солі Кара-Богаз-Гол [883, 80-81].

Низка медичних установ Грузії були підшефними Харківському науковому товариству та іншим закладам в Україні [246, 4].

Але й українським науковцям було чому повчитися у своїх середньоазійських колег. Їх цікавили, зокрема, технічні сільськогосподарські культури, які для цих районів були традиційними, а Україна у їх вирощуванні тільки робила перші кроки. Так, влітку 1929 року група робітників сільськогосподарських установ України відвідала Узбекистан, Туркменію та Казахстан. Там вони вивчали досвід вирощування бавовни та переймали досягнення своїх азійських колег [883, 66-67].

Коли ж Україна власними силами не могла впоратись із проектами на своїй території, вирішення проблем здійснювалося з допомогою залучення необхідних сил з інших союзних республік. Яскравим прикладом може слугувати будівництво ДніпроГЕСу. Ця новобудова мала загальносоюзний статус. Ось чому з самого початку вся проектна документація та науково-технічні розробки розглядалося на засіданнях РНК СРСР. Головою правління Дніпробуду був призначений заступник голови ВРНГ Е.І. Квіринг. До складу технічної ради при правлінні увійшли професор Московського інституту інженерів транспорту Є.В. Близняк, професор Ленінградського політехнічного інституту Павловський та інші російські вчені [883, 106].

Щоправда, широке залучення наукових сил ззовні не завжди знаходило повну підтримку в українських наукових колах. На нараді ВУАН 25 вересня 1925 р. академік М.С. Грушевський висловився проти вирішення “через голову” місцевих установ питань, що торкаються українських справ. Зокрема, згадувався показовий факт, що Троцький приїхав у справах Дніпробуду з готовим штатом співробітників [643, 140-141].

Поступово співпраця давала свої позитивні наслідки. Так, наприклад, у 1939 р. загальна кількість науково-дослідних інститутів зросла до 757. Вони були розподілені по республіках наступним чином: в РФСРР було розташовано 472 інститути та філії, в УРСР – 138, у Білорусії – 24, у Азербайджані – 20, у Грузії – 34, у Вірменії – 13, у Туркменії – 9, в Узбекистані – 21, у Таджикистані – 7, у Казахстані – 16, у Киргизії – 3 [246, 5-7]. Це надавало підстави констатувати, що в усіх радянських республіках на кінець 1930-х років склалася своя система науково-дослідних установ, яка в цілому відповідала їх господарчим потребам, та на базі якої згодом будуть сформовані нові республіканські академії наук.

“Соцзмагання” та обмін інформацією. Характерною рисою радянського ладу було “соціалістичне змагання”, яке поширювалося майже на усі сфери життя. Не обійшло воно й науку. Змагання було покликане в першу чергу підняти ентузіазм науковців та підвищити ефективність їх праці за умов, коли держава не була спроможною здійснювати більш-менш адекватну оплату праці вчених (втім, як і оплату праці робітника, інженера, лікаря, педагога чи селянина...). Але цим його завдання не вичерпувались.

Змагання проводилися не усюди, а переважно в тих галузях, де результати найбільш цікавили партійне та радянське керівництво, і де можна було отримати максимальний ідеологічний ефект. Це, з одного боку, відривало науковців від деяких цікавих і перспективних у науковому плані напрямків, а, з іншого, допомагало подолати багатопроєктність і зосередитися на головному. Звісно, наукові установи змагалися також у швидкості “втілення марксистського методу” в дослідження та посиленні зв’язків із практикою, що також відповідало інтересам партії. Треба зауважити, що форма соцзмагань за усієї її штучності чи навіть якоїсь, на перший погляд, гротескності дозволяла обмінюватися досвідом, поширювати цікаві методичні та організаційні новації, оптимізувати структуру та управління науковими установами.

Перший договір на “соцзмагання” було укладено і підписано між Всеукраїнською та Білоруською академіями наук 16 січня 1930 року у Мінську

[642, 123-126; 1185, 319]. 3 березня цього ж року у Ленінграді було підписано новий договір, яким соцзмагання було розповсюджене й на АН СРСР. Від АН СРСР цей договір підписали А.П. Карпінський та Г.М. Кржижанівський, від Білоруської академії наук С.М. Некрашевич та Д.В. Желунович, від ВУАН М.Г. Холодний. Умови соцзмагання передбачали покращення структури академій, допомогу у реконструкції народного господарства, підвищення кваліфікації співробітників академій та підготовку нового покоління дослідників, розповсюдження наукових знань серед трудящих, допомогу у здійсненні культурної революції тощо [884, 89]. Для керівництва змаганням у академіях були створенні спеціальні комісії. У комісію ВУАН увійшли академіки О.Г. Шліхтер, М.Г. Холодний, К.К. Симинський та інші [1185, 320].

У соцзмаганні брали участь і окремі наукові установи, які працювали за одним профілем. Наприклад, етнографічна комісія ВУАН змагалась з етнографічною кафедрою БАН, Зоологічний музей ВУАН із зоологічною кафедрою БАН, Геологічний музей України із Геологічним інститутом БАН, Геологічним та Мінералогічним інститутами АН СРСР.

На початку 1931 р. були підведені підсумки виконання договору та проведене обговорення нового договору. Соціалістичне змагання між академіями наук залишалось важливим елементом співпраці і у наступні роки .

Важливе місце у співпраці займав обмін друкованими працями, науковими журналами та іншою науковою періодикою. Через ці загальновизнані канали наукового співробітництва та академічної комунікації тіснішим ставав зв'язок між установами і окремими науковцями, більш інтенсивно відбувався взаємообмін ідеями і новими методами. Безперечно, усе це підвищувало плідність і науковий рівень досліджень. Взаємно поповнювалися фонди бібліотек, що було надзвичайно важливо за умов певної ізоляції радянського наукового товариства від світових тенденцій (хоча у досліджуваний період ця ізоляція не була занадто щільною та абсолютною).

Історія обміну науковими виданнями із Росією починається ще за часів громадянської війни – у травні 1919 р., коли Українська Академія наук звертається до Російської з проханням передачі наукових видань. Одночасно до Києва приїздить представник РАН для закупівлі видань українською мовою.

Цього ж 1919 р. бібліотека АН СРСР отримала у подарунок біля 750 томів видань українською мовою. Це дозволило істотно поповнити загальний фонд україніки у союзному центрі.

У 1921 р. Російська АН вирішила задовільнити прохання щодо видачі видань РАН історико-філологічного змісту та надсилання їх до України. Того ж року вказані видання поступили в Україну. Починаючи з 1923 р. наукові установи ВУАН почали отримувати обов'язковий екземпляр друкованої продукції з усіх радянських республік, так само як відповідні обов'язки перед партнерами брала на себе і українська сторона. З 1926 р. було налагоджено обмін стародрукованими дублетними виданнями з 1-м Московським державним університетом, Ярославським державним університетом, Далекосхідним науково-дослідним інститутом та багатьма іншими. Наприклад, у 1928 р. ВУАН здійснювала обмін своїми виданнями із 360 установами, у тому числі 106 науковими установами та ВНЗ України, 117 науковими установами радянських республік та 137 закордонними установами [1185, 320-321].

Предметом обміну та передачі був також науково-дослідний матеріал. Так, у 1926 р. 77 видів рослин у подарунок отримала оранжерея Київського акліматизаційного садка від Головного ботанічного саду у Ленінграді.

У 1929-1930 рр. Одеський ботанічний сад отримав з Ленінграду 400 екземплярів рослин та велику кількість літератури.

Дуже принциповим та однозначно позитивним кроком була передача з Москви до українських установ архівних та музейних експонатів, що мали відношення до України. Загальну картину передачі музейних фондів подає у своїй праці В.М. Даниленко [942, 144-146].

Вивчення цього досвіду є своєрідним керівництвом до дії для сучасного покоління політиків та науковців, які опікуються поверненням українських національних скарбів та пам'яток на Батьківщину. Відповідні факти з історії України, зокрема, кінця 20-х – початку 30-х років наочно свідчать про ефективність і плідність копіткої праці політиків і науковців, які здійснюють взаємовигідне співробітництво між країнами (зрозуміло, що тоді йшлося про взаємодію республік у складі фактично однієї унітарної країни, але це не міняє суті справи – таку роботу треба здійснювати – і не тільки відносно Російської Федерації, але й інших країн-сусідів, а також інших країн, де зберігається безліч експонатів, що репрезентують українську історію).

Отже, у 1926 р. з Ленінграду до Києва був переданий Музей української давнини та мистецтва Потоцького.

У 1927 р. були передані фонди рад робітничих, селянських депутатів за 1918-22 рр.– цінні джерела з історії української революції. Цього ж року Всеукраїнський історичний музей ім Т.Г. Шевченка отримав з Москви та Ленінграду 244 експонати.

У 1929 р. з Москви та Ленінграду до Харківського художнього музею було передано більш ніж 300 експонатів. У 1930 р. УСРР передані історичні реліквії, які були вивезені з України ще у XVIII сторіччі. З Московського державного історичного музею, Оружейної палати Московського Кремля, Третьяковської галереї та Ермітажу надійшло 2 тисячі експонатів. У 1931 р. бібліотека АН СРСР передала архіву давніх актів у Києві 134 томи “Рум’янцевського” опису Малоросії [1185, 321].

Отже, ми бачимо, що велика кількість дуже цінних матеріалів, що були вивезені до Росії за часів царату, повернулася до України. В цих процесах відповідну конструктивну роль відіграли як українські, так і російські вчені.

Обмін науковими кадрами. Наукове співробітництво відбувалося і у специфічному, притаманному академічному співтовариству, вигляді обрання членів академій. Для того, щоб зміцнити зв’язки між союзними академіями

наук до їх складу обиралися видатні академіки зі складу іншої академії та навпаки.

Так, у 1929 р. пройшли вибори нових академіків до АН СРСР. Було обрано 42 нових члени, у тому числі вчені радянської України: математик М.М. Крилов, фізико-хімік В.А. Кістяківський, мікробіолог та епідеміолог Д.К. Заболотний. У червні 1929 р., у свою чергу, відбулися вибори до АН УСРР. Було обрано 34 особи. Серед них були видатні російські вчені – О. В. Шмідт, Г.М. Кржижанівський, А.П. Карпінський, А.Н. Сєверцов, В.А. Стеклов, Є.С. Варга. І.П. Бородин, М.І. Вавілов [1212, 212].

Одночасно йшло формування особливих комісій з членів АН СРСР за спеціальностями. Від кожної республіки був обраний один представник та його заступник. УРСР представляли Ю.І. Озерський та М.І. Яворський [968, 179-180].

За допомогою такого взаємного обрання наука союзних республік приєднувалася до нової, єдиної наукової системи на базі АН СРСР, посилювалася інтеграція академічного співтовариства через канали вказаної кадрової комунікації-кооперації.

СРСР до останніх років свого існування характеризувався високим рівнем соціальної мобільності. Людина могла народитися в одному місці, вчитися в іншому, а працювати у третьому (як мінімум, адже кар'єрне зростання могло вимагати і набагато частіших змін місця проживання). Причому її могли перевести (чи “розподілити”) до іншого місця роботи, яке інколи знаходилося на протилежному боці величезної країни. У цьому плані винятком не стала і наука. У відповідності до потреб піднесення науки в Україні до республіки була переведена велика кількість наукових кадрів.

Для керівництва відкритою у Харкові науково-дослідною кафедрою фізики було запрошено професора Д.А. Рожанського з Ленінградського фізико-технічного інституту.

Для зміцнення фізичних інститутів України з Ленінграду прибули групи молодих вчених, зокрема, до Харкова – В.В. Гей, Д.І. Іваненко, Л.В. Розенкевич, К.Д. Синельников; до Дніпропетровська – Б.Н. Фінкельштейн, Г.В. Курдюмов [253, 6].

Наприкінці 1920-х на початку 30-х років за ініціативою Ленінградського фізико-технічного інституту та за його активної підтримки був створений Український фізико-технічний інститут у Харкові. Ця наукова установа була урочисто відкрита у 1930 р., а у 1931 р. створено її філію у Дніпропетровську, що через два роки набула статусу самостійного інституту [968, 160].

Визначним є особистий внесок у відкриття Українського фізико-технічного інституту академіка АН СРСР А.Ф. Іоффе. Так, у доповідній записці РНК УСРР щодо розвитку науки зазначається, що УФТІ належить створити на базі та у щільному контакті з Ленінградським державним фізико-технічним інститутом лише за умови особистої участі Іоффе [942, 134].

У 1930 р. для керівництва науково-дослідним інститутом мікробіології та епідеміології імені Д.К. Заболотного з Ростова до Києва був переведений професор М.І. Штуцер. Дещо раніше цей вчений, якого по праву вважали одним з провідних мікробіологів країни, проїздом перебував у Києві, де з ним і зустрівся уповноважений управління науки Л.М. Левитський. У персональній розмові Штуцер погодився переїхати до Києва і зайняти посаду директора, але за виконання українською стороною деяких умов. По-перше, йшлося про призначення йому ставки, яка була б не нижчою від тієї, що вчений отримував у Ростові. По-друге, професор просив віднайти можливість для переведення його дітей до вищих навчальних закладів Києва, аналогічних тим, де вони навчалися у Ростові. Після узгодження з Управлінням науковими справами НКО УСРР усі прохання М.І. Штуцера – науковця, вкрай потрібного для України, – були задоволені [644, 60-61]. А у 1935 р. видатного мікробіолога було репресовано, як і багатьох його колег.

В Українському фізико-технічному інституті деякий час працювали такі видатні вчені як Л.Д. Ландау та І.В. Курчатов. Треба, однак, зазначити, що політичний терор і невпинні репресії зводили майже нанівець працю науковців, часто навіть у випадку, коли вчений залишався на волі й продовжував дослідження. Наприклад, Ландау під час своєї роботи знаходився під щільним наглядом НКВС як син шкідника. А пізніше тільки “втеча” до Москви та заступництво П.Л. Капиці, після якого молодого геніального фізика звільнили з під арешту, врятували його від загибелі [942, 135].

Окрім Ландау та Курчатова для розгортання науково-дослідної роботи та забезпечення належної теоретичної бази для досліджень до Харкова з Ленінграду у 1928-31 рр. переїхали І.В. Обреїмов, А.І. Лейпунський, А.К. Вальтер та інші [1004].

Академік А.В. Леонтович з Москви був запрошений для керівництва кафедрою загальної фізіології, а професор Д.Н. Кашкаров з Ташкенту очолив кафедру екології у Зообіологічному інституті АН УСРР. Директором інституту прикладної ботаніки було призначено В.М. Любименка, який згодом став засновником фіто-фізіологічних лабораторій у Криму, Харкові та Києві. Науковий центр загальносоюзного значення з лікування очних хвороб заснував у Одесі В.П. Філатов [942, 135]. Пізніше ним була розроблена низка нових методів лікування, наприклад, пересадка рогівки ока та консервованої шкіри [1212, 31].

У 1917 р. майже усі академічні заклади розміщувались у Петрограді. Виняток становили нечисельні науково-дослідні установи, розкидані по країні. Зокрема, в Україні розміщувались Миколаївська та Сімеїзька обсерваторії, а у Севастополі – біологічна станція Російської Академії Наук.

За часів радянської влади ситуація суттєво змінилася. Так, у 1929-30 рр. в Україні вже працювали 17 філій загальносоюзних та республіканських інститутів.

З іншого боку, і українські інститути також створювали свої філії за межами України. Так, наприклад, Макіївський НДІ мав свої лабораторії у Підмосков'ї, Новосибірську та на Уралі. Всесоюзний НДІ забезпечення прогресу кам'яновугільної промисловості у Харкові створив відділення у Тулі, Новосибірську та Свердловську. На 1931 р. 20 інститутів ВРНГ на Україні мали 21 філію за межами республіки [942, 135-136].

В СРСР існувала певна система квот для студентів з національних республік. Наприклад, у 1930/31 рр. з 375 аспірантів АН СРСР 50% були з союзних республік [15, 38]. У 1927 р. в аспірантурі Головпрофобру та Головнауки РСФРР навчалися 26 аспірантів з України, а у 1930 р. президія ВАСХНІЛ звернулася до Наркомосу УСРР із пропозицією направити кандидатів до аспірантури Академії сільськогосподарських наук СРСР. Навчальні заклади України також готували фахівців для інших республік. Так, в Українському біохімічному інституті у 1925-27 рр. на курсах-практикумах навчалася 50 осіб, що представляли різні союзні республіки [942, 139-143].

Отже, під час процесу перебудови системи науки в УСРР кількість різноманітних наукових інституцій та установ швидко зростала, що зробило актуальною проблему підготовки дедалі більшої кількості наукових фахівців. Для її вирішення в межах України створювались нові навчальні заклади, розширювався прийом до аспірантури тощо. Однак цього було недостатньо, і велика кількість молодих українських науковців навчалася за межами республіки, зокрема, у РСФРР. Цілком слушно вважалося, що навчання у Москві, Ленінграді та інших провідних наукових та культурних центрах СРСР було найбільш якісним у радянській державі. Ось чому отримати місце в московській аспірантурі було великою честю для будь-якого молодого науковця.

Наукові відрядження. Важливою формою обміну досвідом та спільної праці стали взаємні відрядження. Тим більше, що на цей час кількість відряджень за кордон, які і до цього не носили масового характеру, різко

зменшується і відрядження в межах Радянського Союзу стають основною формою отримання нового досвіду [784, 176].

У січні 1926 р. конференція головнаук наркомпросів прийняла рішення надавати більше відряджень до братніх республік. Таким чином, якщо у 1926 році у відрядженнях до Москви та Ленінграду побували 46 вчених з України, то у 1930 р. – вже 113.

За першу половину 1930 року 80 українських вчених взяли участь у наукових конференціях та з'їздах, що пройшли у Москві та Ленінграді.

Російські вчені також активно відвідували Україну. У 1928–1929 роках тільки Наркомос РСФРР направив до України 45 науковців з 20 міст Росії [942, 141-142].

Важливою й масовою формою обміну досвідом та налагодження стосунків були спільні наукові конференції. Як і у випадку з відрядженнями, поступове згортання наукових контактів із зарубіжжям вимушено зробило більш актуальними внутрішні контакти. Крім того, мали місце спільні сесії та з'їзди, на яких планувалися та координувалися наукові дослідження.

У 1919 р. Київ відвідав академік А.Є. Ферсман, який виступив на загальних зборах української Академії наук із доповіддю про діяльність РАН та прийняв участь у діяльності Комісії з вивчення природних багатств України, створеної за прикладом Комісії з вивчення природних виробничих сил Російської Академії наук [1176, 39].

У вересні-жовтні 1921 р. у Петрограді відбувався I Всеросійський з'їзд ботаніків, у роботі якого взяли участь вчені з Харкова. Також були заявлені, але внаслідок різних причин (переважно матеріально-фінансових) не змогли приїхати делегації з Києва, Катеринослава та Одеси [641, 208-209].

У 1924 р. українська делегація брала участь у II Всесоюзній конференції з краєзнавства [643, 61].

У вересні 1927 р. у Києві відбувся всесоюзний з'їзд лікарів-патологів, участь у роботі якого брала велика делегація німецьких медиків [784, 97].

У березні 1931 р. у Москві відбулась Загальносоюзна конференція з планування наукової роботи, а у 1933 р. – конференція, присвячена проблемам Великого Донбасу [1107, 154]. В Одесі 19-24 серпня 1932 р. пройшов I Всесоюзний з'їзд фізиків. У Харкові 25 жовтня – 1 листопада 1932 р. VI Всесоюзний Менделєєвський з'їзд. 1934 р. у Москві було проведено Загальносоюзну конференцію з вивчення стратосфери [642, 263]. У цьому ж році пройшов II математичний з'їзд, у якому, зокрема, взяв участь видатний український математик – академік М.П. Кравчук [1107, 154]. У 1934 р. при інституті хімії УАН пройшла Всесоюзна конференція з проблем неводних розчинів [645, 129]. У квітні 1936 р. було скликано спільну сесію Академій наук СРСР, УРСР, БРСР та Загальносоюзної сільськогосподарської академії ім. Леніна з питань розвитку аграрного сектору [1107, 139]. У цьому ж році у Ленінграді відбулася нарада представників Інституту мовознавства АН УРСР та Інституту мови і мислення АН СРСР [1107, 140].

Отже, всього протягом 30-х рр. академічні установи УРСР провели більш ніж два десятки конференцій із різних галузей науки.

Координація наукових досліджень. Поступово вчені союзних республік під впливом радянського керівництва поглиблювали співробітництво. Розширювалися й ставали більш різноманітними форми зв'язків. Згодом сторони перейшли від обміну інформацією та особистих контактів до координації у роботі, а пізніше й до спеціалізації в межах усього союзного наукового простору.

Вже у першій половині 20-х рр. почали розроблятися проекти загальносоюзних асоціацій у різних галузях науки. Зокрема, це стосувалося досліджень, що здійснювалися в галузі фізики, астрономії, рентгенології та радіології [144, 10].

У постанові Загальноукраїнської партійної наради від 1929 р. у справах науки при агітаційно – пропагандистському відділі ЦК КП(б)У зазначалося: “Необхідною умовою розвитку науки в УРСР та всьому СРСР є тісний зв’язок та координація наукової роботи УРСР із науковою роботою усього Союзу Радянських Республік” [884, 83].

ВУАН у плануванні своєї роботи враховувала потреби не тільки українських установ, а й інших республік СРСР. Так, наприклад, під час розробки наукової проблематики на другу п’ятирічку керівництво української академії надіслало листа до уповноваженого наркомату важкої промисловості СРСР, у якому, зокрема, просила “...визначити проблеми, у вирішенні яких особливо зацікавлений наркомат, а також надати свої міркування щодо кооперування науково-дослідних робіт між інститутами ВУАН та інститутами наркомату” [645, 119-121]. Для налагодження спільної роботи Україну відвідували делегації з інших республік СРСР [246, 4].

Спільна робота вчених радянських республік дозволяла вирішувати завдання, які кожна з них окремо розв’язати б не зуміла. Такими завданнями були, наприклад, розробка Донецького вугільного басейну, якою займались вчені з України та Росії та дослідження проблем Великого Дніпра, розташованого, як відомо, на території одразу трьох республік. Українські та білоруські вчені разом проводили економічне та етнографічне дослідження Полісся.

Надзвичайно гострою була проблема забезпечення водою Донбасу, водні ресурси та гідрологічні умови якого були на той час недостатньо вивчені. Спеціальною постановою Ради Праці та Оборони від 10 березня 1929 р. низці організацій було доручено провести гідрологічне обстеження цієї величезної території, яке б допомогло забезпечити водою усі галузі господарства регіону. Вчені та співробітники Водоканалбуду (Москва), Науково-дослідного інституту водного господарства України, Наркомздорову УСРР, Московського інституту споруд, лєнінградських установ (Енергобуд та Геолком) дослідили потреби у

воді різних підприємств та населення та відшукали джерела води. За результатами їх праці було розроблено масштабний і конкретний план, який було схвалено до виконання вже у наступному році.

Яскравим прикладом співпраці радянських вчених є Таджики-Памірська комплексна експедиція 1932 р., організована РНК СРСР та урядом Таджикистану. Було створено 70 науково-дослідних партій, у яких загалом працювало 350 науковців, у тому числі М.І. Вавілов, А.Є. Ферсман, Д.І. Щербаков та інші. Всього ж в експедиції, враховуючи місцевих жителів, брало участь біля 1000 осіб. Було проведено дослідження тваринного та рослинного світу на величезній території, обстежені льодовики, здійснені серйозні розвідки з історії та культури тощо. Важливим наслідком роботи експедиції стало відкриття чисельних родовищ корисних копалин (власне, що й було її першочерговим практичним завданням).

Нерідкою була ситуація, коли академічні установи СРСР надавали пряму матеріально-технічну допомогу українським. Так, наприклад, у 1927 році АН СРСР надав апаратуру для створеної у Полтаві гравіметричної обсерваторії. У 1929 р. Одеська державна геофізична обсерваторія на кошти Ленінградського гідрографічного управління досліджувала узбережжя Азовського та Чорного морів. А у 1931 р. Ленінградський астрономічний інститут виготовив та передав до Харківської астрономічної обсерваторії креслення спектрогеліоскопу Хеля [942, 143].

У 1938 р. відбулася нарада представників академій наук СРСР, УРСР та БРСР, де вирішувалися питання координації тематичних планів наукових досліджень з хімії та геохімії.

Як бачимо, спільними зусиллями науковців різних республік вдавалося вирішувати дуже складні завдання і наукові проблеми, значення яких неможливо переоцінити.

Незважаючи на це, наприкінці 30-х років відсутність зв'язків та кооперації відзначалася в партійно-державних документах у якості окремого істотного

недоліку в роботі. У доповідному листі до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора “Про науково-дослідні інститути суспільних наук АН УСРР” йшлося, зокрема, про відповідні проблеми в деяких наукових інституціях: “Інститути суспільних наук не мають ніяких організаційних і наукових зв’язків з інститутами АН СРСР, з інститутами Академії ім. Леніна, з галузевими науково-дослідними інститутами наркоматів в УСРР і з науковими співробітниками, що працюють в вишах УСРР і т. ін.” [250, 31-39].

Отже, порівнюючи форми міжнародних контактів українських вчених зі співробітництвом науковців у межах СРСР, можна побачити, що вони лише частково збігаються. Так, за допомогою відряджень, обміну науковими виданнями та інформацією, кадровому обміну і взаємній участі у наукових конференціях українські вчені контактували і з закордоном, і з іншими радянськими республіками. Втім, навіть у межах однакових форм наукової комунікації внутрішні контакти були значно ширшими і інтенсивнішими.

Найбільш масовою формою наукових зв’язків з іншими країнами були наукові відрядження. У 20-і рр. кількість закордонних відряджень поступово зростала по мірі виходу країни з післявоєнної руйнації та у зв’язку з поступовим покращенням фінансового забезпечення науки. У 30-ті рр. кількість відряджень за кордон різко зменшилась через запровадження значно жорсткішої політики відносно зовнішніх зв’язків. Тепер кандидати на поїздку у далеке зарубіжжя, щоб отримати відповідний дозвіл на відрядження, повинні були пройти затвердження на всіх сходинках владної вертикалі. Кількість же відряджень у межах СРСР, навпаки, зростає протягом усього міжвоєнного періоду.

Між згортанням міжнародних контактів та збільшенням кількості відряджень по СРСР можна простежити прямий зв’язок. Так, академік В.І. Липський у своєму листі неодмінному секретареві ВУАН академіку А.Ю. Кримському з відтінком відчаю пише, що не дуже сподівається на отримання

дозволу для поїздки за кордон, у зв'язку з чим просить, щоб йому надали внутрішнє відрядження до Туркестану, оскільки його набагато легше здобути.

Аналогічна ситуація склалася і в політиці щодо кадрового обміну із закордоном та з радянськими республіками. Іноземні науковці не тільки підпадали під пильний нагляд партійних та правоохоронних структур, але й ставали жертвами гучних штучно інспірованих справ. Це, звичайно, призвело до згорання присутності фахівців із далекого зарубіжжя в УРСР (як і в СРСР у цілому). При цьому “міграція” кадрів у межах Союзу ніколи не припинялася.

Якщо предметами обміну із закордонними установами були в основному наукові видання, то в межах СРСР Україні передавалися навіть цінні музейні колекції, науково-довідкові матеріали, цілі бібліотечні та архівні фонди.

Контакти на загальносоюзному рівні включали також соціалістичне змагання (хоча насправді багато його форм до соціалізму не мали жодного стосунку), взаємне залучення науковців до органів управління, створення на території України філіалів загальносоюзних та республіканських дослідних установ і, навпаки, українських філіалів у інших республіках, допомогу у підготовці фахівців різного профілю. Мала місце також матеріально-технічна допомога Україні з боку РСФРР та інших республік. Зі свого боку, Україна також надавала наукову підтримку республікам СРСР.

Так чи інакше, але контакти між науковцями у межах радянської держави, що успішно розвивалися й у 20-і, й у 30-і рр., майже повністю витіснили міжнародну співпрацю. На відміну від зовнішніх контактів їх форми були набагато різноманітнішими. В цілому вони здійснювалися принаймні за такими напрямками:

- інтеграція в галузі наукових досліджень;
- реалізація партійно-радянської політики всебічного заохочення до контактів;
- спільна робота над виконанням нових науково-прикладних завдань, пов'язаних із індустріалізацією та модернізацією господарства.

Поступово виконуючи вказівки зверху, науковці радянських республік перейшли від співробітництва до чіткої координації роботи. У досліджуваній період наука досягла досить високого ступеня складності та розгалуження. Внаслідок цього плідні наукові пошуки вже не могли здійснюватися без чіткого планування та спеціалізації.

Не беручи до уваги негативних наслідків впливу на українську науку радянської компартійної системи, особливо у період піку сталінських репресій, можна сказати, що налагоджене співробітництво та координація зусиль вчених радянських республік у цілому сприяли значному розвитку наукових досліджень. Така співпраця разом зі зростаючим бюджетним фінансуванням дозволили СРСР і УРСР, як його складовій частині, швидко досягти високого науково-технічного рівня та увійти до списку великих світових держав. На жаль, одночасно з цими безумовними досягненнями “залізна завіса” надовго відрізала українську науку від світової, спричинила довготривалу установку на корпоративну замкненість і самодостатність, що згодом призвело до суттєвого відставання вітчизняних досліджень від визначальних світових тенденцій (особливо в інноваційних галузях), значення яких не могло бути належним чином оцінено партійно-радянським керівництвом.

Між тим, інтенсивність та якість усіх форм наукової комунікації є критеріально важливим індикатором, з допомогою якого можна оцінити стан розвитку науки в тій чи іншій державі, відповідність її загальним тенденціям динаміки наукового співтовариства, яке завжди виробляє й поширює певні стандарти й вимоги до академічної відкритості та взаємодії. Постійний обмін інформацією відносно проблематики, методології та наслідків наукових досліджень є необхідною умовою для повноцінного функціонування науки у якості суспільного інституту.

З іншого боку, така комунікація виступає важливим каналом реалізації наукою свого призначення як цивілізуючого фактору, через посередництво якого досягнення й надбання однієї країни стають відомими в інших. Самі

можливості та напрямки як зовнішньої, так і внутрішньої наукової комунікації визначаються наявністю та взаємодією цілого комплексу факторів, що зумовлюють націленість вчених на якомога інтенсивнішу комунікаційну активність, відкритість, готовність до обміну та вільних дискусій чи визначають налаштованість на закритість, поширення духу корпоративної замкненості й недовіри до світового наукового співтовариства, що врешті решт призводить до кризових явищ у розвитку наукового організму.

Українська держава за часів незалежності опинилася на роздоріжжі. Ще й досі ми вважаємо, що перебуваємо на етапі “демократичного транзиту” та “посткомуністичної трансформації”. Ще й дотепер точаться дискусії щодо вибору моделей розвитку та напрямків зовнішньополітичної орієнтації. Політична та інтелектуальна еліта міркує про те, які ж потрібні реформи, щоб Україна стала повноправним членом світової спільноти.

Невизначеність значною мірою характеризує стан і перспективи нашої науки. Дехто й досі схильний дотримуватися думки, що найкраща освіта та найпотужніша наука були за радянських часів. Проте, СРСР досить швидко (за точку відліку справедливо взяти вже середину 1980-х рр.) виявив свою неспроможність розвиватися за умов ринкових відносин, деідеологізації та відсутності монопартійного диктату. “Непорушний Союз” продемонстрував відсутність потенціалу саморозвитку. Наслідком стала дезінтеграція союзної держави та нова геополітична реальність, у якій основоположні інституції продемонстрували свою нежиттєздатність. Це також значною мірою стосувалося стагнуючої організації радянської науки, багато в чому успадкованої незалежною Українською державою. Вже давно стало очевидним, що за багатьма показниками розвитку науки Китай, країни Південно-Східної Азії та Індія далеко випередили Україну й інші республіки колишнього СРСР. Реформи нашій науці потрібні, й потрібні негайно. Постає інше питання: на кого орієнтуватися у цій сфері? З якими країнами підтримувати особливо інтенсивні комунікації: з західними чи відновлювати традиційні контакти з

колишніми радянськими республіками? Більш покладатися на свої сили чи на міжнародні зв'язки та евентуальну допомогу?

Сучасні наука й техніка ускладнилися до такого ступеню, що в межах однієї держави вже неможливо мати всі необхідні для цивілізованого життя галузі. Це однозначно доводить необхідність міжнародної наукової комунікації. Влада й науковці підходили й підходять до цієї проблеми досить безсистемно, в основному методом спроб та помилок, без урахування попереднього досвіду. А в інших країнах на сьогодні вже накопичений багатий досвід міжнародної співпраці.

Певні напрацювання є й у нашої країни. Не дивлячись на тотальну закритість радянського суспільства досліджуваного періоду, коли закордонні зв'язки системно обмежувалися та знаходилися під пильним наглядом держави та її спецслужб, повністю вони ніколи не припинялися. Отже, вивчення досвіду міжнародної та внутрішньої комунікації УРСР 20-30-х рр. надає можливість більш правильно визначити перспективи сучасної України у цій галузі.

ВИСНОВКИ

У 20-30-ті рр. ХХ ст. в Україні, як і в цілому в СРСР, створювалася наукова система нового типу, завданням якої було якнайшвидше здійснення мобілізаційної модернізації “наздоганяючого” типу. Задля утримання геополітичної та економічної конкурентоспроможності радянської держави й подолання загроз цивілізаційного відставання було конче потрібно здійснити низку швидких перетворень, які б надали змогу індустріалізувати виробництво, створити чи модернізувати ключові галузі, що мали оборонне значення, наблизити науку до вимог сучасної технології, докорінним чином реорганізувати підготовку кадрів для виробництва та армії. Усе це вимагало повному оцінити як статус науки у суспільстві, так і засади науково-технічної та кадрової політики. Пізніше подібні завдання ставили перед собою й інші країни, що намагалися подолати економічне відставання шляхом використання досягнень науково-технічного прогресу. Втім, вітчизняний досвід створення такої наукової системи мав свою специфіку й дістався ціною величезних втрат. Час вимагав свідомого прискорення соціального розвитку, вироблення й акумулювання соціальних технологій, які б ініціювали та всебічно стимулювали зміни – організаційно-управлінські, кадрові, ментально-духовні. Саме вони й були усвідомленим імперативом для СРСР, змушеного здійснювати завдання модернізації, що маскувалася досить незграбними гаслами “побудови основ соціалізму”.

Політика свідомої ізоляції представників радянського наукового співтовариства (зрозуміло, що УРСР не стала винятком) спотворила природний розвиток наукової комунікації, змусила цілі покоління вчених існувати в умовах автаркії, коли отримання іноземної наукової періодики та закордонні відрядження були скоріше винятком, ніж нормальною практикою роботи. Тотальне одержавлення української науки у міжвоєнний період призвело до формулювання таких пріоритетів наукової політики, що цілком підкорялися

завданням соціально-економічного розвитку країни згідно з затвердженими параметрами перспективного планування. Якщо ці перспективи визначалися більш – менш адекватно, то наука забезпечувала відносний успіх, якщо ні – то закладалися засади стратегічного відставання на десятки років наперед.

Незважаючи на певні труднощі соціально-економічного розвитку, у 20-ті рр. загальна ситуація в науці характеризувалася певним балансом державних та ініціативно-суспільних форм її організації. Існувала велика кількість громадських наукових товариств і асоціацій, що доповнювали й збалансовували державні наукові установи. При цьому паралельно здійснювався наступ владних структур на організаційні основи науки. У 1921 р. було ліквідоване Українське наукове товариство, що становило суспільно-ініціативну альтернативу державній Академії наук. Його секції були злиті з академічними підрозділами. Проте, до кінця 20-х рр. продовжували існувати інші наукові товариства, у тому числі й у структурі ВУАН. У цей час по всій Україні активно працювали численні місцеві наукові й краєзнавчі осередки та їх філії.

На початку 20-х рр. виникла своєрідна система організації науки. Була сформована мережа науково-дослідних кафедр, частину з яких згодом реорганізували в інститути. НДК найчастіше виникали при вищих навчальних закладах, де для них існувала хоча б елементарна матеріальна база. Незважаючи на це, вони були відірвані від навчального процесу, проте стали головною структурною ланкою української науки. Кафедри у своїй роботі були пов'язані спільними кабінетами й лабораторіями з ВУАН, вищими навчальними закладами, дослідними станціями й підприємствами. Вони готували нові кадри для науково-дослідних установ і ВНЗ. Профіль їх роботи формувався на основі традицій досліджень, накопичених у тій чи іншій установі, кваліфікації провідних співробітників, а також у залежності від потреб народного господарства, причому значимість останнього фактору була ледве не вирішальною.

У середині 20-х рр. у СРСР підсилилася тенденція централізації не тільки в державно-політичному плані, але й у галузі наукової політики. На жовтневій нараді 1924 р. головних управлінь наукових установ (Головнаук) республік позиції УСРР та РСФРР принципово розійшлися. Представники Росії доводили інтернаціональну суть науки, з чого ніби-то виходила неминучість її централізації під егідою найбільш авторитетного наукового осередку, українці ж відстоювали право на автономний розвиток науки в республіках. Влітку 1925 р. РНК СРСР оголосив про автоматичне присвоєння Російській академії наук статусу загальносоюзної. Українські вчені виступили з протестом проти цього, оскільки, на їх думку, це загрожувало самобутньому розвитку національних культур. Невдовзі було прийняте рішення про створення мережі республіканських наукових закладів. Установи ж, діяльність яких виходила за межі окремих республік, визнавалися загальносоюзними, залишаючись при цьому у віданні останніх. Фінансування подібних наукових організацій або програм досліджень повинне було здійснюватися коштом союзного бюджету.

Українська національна інтелігенція сподівалася на те, що політичні процеси в СРСР йтимуть у напрямку лібералізації, й що справа національного відродження України нарешті дістане державної підтримки. Однак ці надії не виправдалися. Кінець 20-х рр. став критичним часом для національно-культурної розбудови республіки. У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці й посилилася централізація та адміністративні методи управління. Головним завданням поточного моменту стала боротьба з місцевим буржуазним націоналістичним ухилом. Під “націоналізмом” почала розумітися не тільки будь-яка спроба пошуку оптимальних форм стосунків між центром і республіками, а й взагалі прихильність до будь-яких національних традицій. Почалося відродження російського великодержавництва та прискорена русифікація України. Період українського ренесансу закінчився.

Цей рік став початком “великого перелому” і в українській науці. Проведені під тиском партійних органів вибори до ВУАН створили прецедент

політичного втручання влади в діяльність наукової спільноти, що стало усталеною практикою у 30-ті рр. й мало надзвичайно згубний вплив на долю вітчизняної науки. Цей процес довершили численні показові політичні судилища й масові репресії проти науковців у наступні роки.

Процес заідеологізованості суспільних наук було прискорено завдяки створенню марксистсько-ленінських наукових закладів – комуністичних університетів, інститутів, академій, що здійснювали активний вплив на всі традиційні галузі гуманітарних наук. Ідеологічний тиск на науку відбувався в усіх академічних установах не лише гуманітарного, а й природничо-технічного профілю. Невдовзі це призвело до цілковитої вульгаризації й спотворення марксистсько-ленінських ідей. Головною ж трагедією для науки стало збіднення та спрощення всього спектру досліджень. Внаслідок безцеремонного державного втручання в діяльність наукових установ та перманентних реорганізацій їх структури суттєвих деформацій зазнали принципи функціонування наукової спільноти, що у свою чергу негативно позначилося на формуванні як соціальної інфраструктури науки, так і внутрішніх механізмів відтворення наукового знання. Синхронно з побудовою нової організаційної структури науки у 30-ті рр. була створена більш пристосована для неї система державного управління науковими закладами з відповідними інституціями в адміністративно-господарчих і партійних апаратах.

Перша половина 30-х рр. була ознаменована для української науки пошуками нової стратегії розвитку в умовах її наближення до вирішення конкретних народногосподарських завдань. Цей пошук здійснювався емпірично й волюнтаристськи, внаслідок того, що постійно змінювалося ставлення держави до науки. Особливе становище СРСР у світі, ізоляваність від використання нових зарубіжних технологій багато у чому визначили подальшу орієнтацію як прикладної, так і фундаментальної науки на розв'язання завдань воєнно-промислового комплексу.

Була створена розгалужена система галузевої науки, головними осередками якої стали великі інститути. Розширення фронту досліджень призвело у той же час до дисциплінарної диференціації — відокремленню нових наукових напрямків і дисциплін. Заходами держави було розгорнуте капітальне будівництво наукових установ нового профілю, значно покращилась їх експериментально-технічна база. В інститутах природничо-технічного профілю були обладнані сучасні лабораторії та експериментальні майстерні. Значно зросли обсяги бюджетного фінансування, було суттєво оновлено кадровий склад, розширилась видавнича діяльність наукових закладів. Разом з тим в умовах перманентних реорганізацій та репресій постійно відчувався дефіцит кваліфікованих фахівців. Хоча ліквідація університетів й ускладнила підготовку наукової молоді, позитивним наслідком стало розширення контактів між науковими установами у межах СРСР, що сприяло формуванню сталих професійних спільнот у різних галузях. Міжнародне наукове співробітництво у цей час було суттєво обмежене.

Друга половина 30-х рр. була затьмарена масовими репресіями. Головними причинами репресивної політики щодо науки стали тоталітаризація держави та усього суспільного життя, волюнтаризм в управлінні економікою, безперервні реорганізації й нереальні плани, неможливість виконання яких призводила до пошуку винних. Теза про наростання класової боротьби в ході соціалістичного будівництва неминуче призвела до пошуків все нових ворогів і шкідників. В Україні загальна картина репресій ускладнилася боротьбою з вигаданою загрозою “націоналізму”, виявленням серед інтелігенції членів українських націоналістичних партій та рухів й тих, хто їм співчуває. Репресії здійснювалися не лише шляхом фізичного й морального знищення вчених. Завдяки утвердженню ідеології войовничого матеріалізму перекривалися перспективні наукові напрямки, руйнувалася система традиційних, перевірених ходом історії наукових цінностей, деформувалась етика вченого.

Отже, розгляд історії української науки з позицій суспільно-політичного дискурсу дозволив, фокусуючи увагу на владно-політичних детермінантах суспільного буття, встановити засади директивно-бюрократичної моделі побудови та управління радянською наукою, що визначили на багато років як безсумнівні її досягнення, так і створили передумови для стратегічного відставання від провідних західних держав. Вплив радянської влади на науку у досліджуваній період носив як формуючий, так і деформуючий характер. Наука в СРСР почала (навіть раніше, ніж на Заході) перетворюватися у “велику науку”, що викликало до життя масову професію – науковий співробітник. Швидкість (“більшовицький наступ”) та ефективність (“раціоналізація”, “науковий підхід”, “наукова організація праці”) стали не просто показниками функціонування й розвитку соціального організму, а й критеріями прогресу. Надмірна централізація організації та управління науковою системою спотворили демократичні механізми функціонування наукового співтовариства, але частково виправдали себе у роки війни, будучи якнайкраще пристосовані для швидкої мобілізації наукових ресурсів для потреб фронту. Ці недоліки далися взнаки пізніше, перетворившись ледь не на головні чинники стагнації суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архіви та рукописні фонди

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 14. – Архівне управління при Раді Міністрів УРСР (1920-1944)

Оп. 1.

1. Спр. 3. – Проекти постанов РНК УСРР про ліквідацію губернських архівних комітетів і архівних секцій губернських комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмісів); короткий огляд архівного законодавства РСФРР, положення про Головне архівне управління УСРР (Головарх); інструкції і обіжники про організацію губернських архівних управлінь (губархів), концентрацію і утилізацію документів, діяльність і функції місцевих комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини та документи з інших питань. – 1920 р. – 426 арк.
2. Спр. 4. – Протоколи засідань наукового відділу ВУКОПМІСу і положення про Українську книжкову палату при науковому відділі. – 18 грудня 1920 – 15 січня 1921 рр. – 3 арк.
3. Спр. 30. – Оперативні плани роботи, звіти та доповіді про діяльність Головарху УСРР за 1921-1922 рр. – Вересень 1921 – липень 1922 рр. – 97 арк.
4. Спр. 53. – Обіжники Головарху губнаркомосам про реєстрацію і охорону архівів та організацію губернських архівних управлінь. – 11 січня – 8 липня 1921 р. – 13 арк.
5. Спр. 54. – Інструкції Головарху губернським архівним управлінням про порядок їх роботи і передачу їм справ губернських архівних секцій губкопмісів, про реєстрацію і облік архівів, складання описів і оглядів, розподіл Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) на секції.

- Статут Українського головного архіву та положення про губернські історичні архіви. – 9 лютого – 21 грудня 1922 р. – 38 арк.
6. Спр. 70. – Листування з Харківським губернським архівним управлінням, Лебединським повітовим виконкомом про охорону, розшук, концентрацію і перевезення архівних документів. – 7 лютого – 14 жовтня 1922 р. – 33 арк.
 7. Спр. 71. – Листування з Чернігівським губернським архівним управлінням про охорону, розбір та утилізацію архівних документів; анкети про стан архівів в м. Чернігові і Чернігівській губернії. – 29 грудня 1921 – 18 липня 1922 рр. – 76 арк.
 8. Спр. 72. – Листування з Наркомосом УСРР про штати Головарху; списки і мандати працівників Головарху України. – 3 січня – 1 грудня 1922 рр. – 134 арк.
 9. Спр. 74. – Кошториси Головарху УСРР на 1922/1923 та 1923/1924 рр. – 1922 р. – 163 арк.
 10. Спр. 75. – Журнал вхідних документів Головарху УСРР. – 24 лютого – 30 жовтня 1924 рр. – 23 арк.
 11. Спр. 77. – Положення про Центральне архівне управління (Укрцентрархів); постанови та витяги з протоколів засідань ВУЦВК і РНК УСРР про охорону архівів, закріплення за архівами їх приміщень, дозвіл Укрцентрархіву мати свої спеціальні кошти; штати Укрцентрархіву. – 16 листопада 1922 – 23 грудня 1923 рр. – 73 арк.
 12. Спр. 119. – Звіти про роботу Укрцентрархіву за 1922-1924 р.; проект створення Центрархіву СРСР; листування з Секретаріатом ВУЦВК про передачу Центрального архіву давніх актів м. Києва з відання Академії наук УСРР до Укрцентрархіву та проект положення про архів; проект інструкції по складанню інвентарного опису. – 6 лютого – 24 грудня 1924 р. – 99 арк.

- 13.Спр. 301. – Звіти про роботу Чернігівського губернського архівного управління за листопад-грудень 1923 р., січень-травень 1924 р. та листування з ним про виявлення цінних архівних документів, забезпечення губарху виданнями по архівознавству, охорону документів релігійних установ, проведення обліку архівів та з ін. питань. – 9 січня – 24 червня 1924 р. – 163 арк.
- 14.Спр. 1109. – Звіт про роботу ЦАУ УСРР за 1929-1930 рр.; проект постанови ВУЦВК, доповідь Комісії РКІ по чистці апарату ЦАУ та ін. Документи про стан архівної справи і роботу архівних установ України. – 4 січня – 3 грудня 1930 р. – 161 арк.
- 15.Спр. 1110. – Звіти про роботу Київського центрального історичного і крайових історичних архівів за 1930 р. – 5 січня – 7 червня 1931 р. – 246 арк.
- 16.Спр. 1304. – Листування з архівними установами про їх реорганізацію в зв'язку з утворенням областей. – 23 лютого – 31 грудня 1931 р. – 38 арк.
- 17.Спр. 1305. – Перелік адміністративно-територіальних одиниць УСРР. – 3 лютого 1931 р. – 85 арк.
- 18.Спр. 1306. – План роботи та чорновики звіту ЦАУ УСРР про стан архівної справи на Україні в 1931 р. – 25 арк.
- 19.Спр. 1309. – П'ятирічні плани роботи Дніпропетровського, Одеського і Полтавського крайових історичних архівів на 1931-1935 рр. – 20 травня – 8 грудня 1930 р. – 29 арк.
- 20.Спр. 1317. – Звіт про роботу Київського центрального історичного архіву за 1931 р. – 29 лютого 1932 р. – 28 арк.
- 21.Спр. 1319. – Звіт про роботу Харківського центрального історичного архіву за 1931 р. – 26 березня 1932 р. – 9 арк.
- 22.Спр. 1320. – Звіт про роботу крайового історичного архіву Донбасу за 1931 р. – 11 травня 1932 р. – 12 арк.

- 23.Спр. 1324. – Звіт про роботу Одеського краєвого історичного архіву за 1931 р. – 20 лютого 1932 р. – 27 арк.
- 24.Спр. 1325. – Звіт про роботу Полтавського краєвого історичного архіву за 1931 р. – 25 лютого 1932 р. – 13 арк.
- 25.Спр. 1326. – Звіт про роботу Чернігівського краєвого історичного архіву за 1931 р. – 11 березня 1932 р. – 27 арк.
- 26.Спр. 1333. – Звіт про роботу Вінницького місцевого архівного управління за 1931 р. – 13 лютого 1932 р. – 22 арк.
- 27.Спр. 1336. – Звіт про роботу Дніпропетровського місцевого архівного управління за 1931 р. – 13 лютого 1932 р. – 30 арк.
- 28.Спр. 1343. – Звіт про роботу Запорізького місцевого архівного управління за 1931 р. – 15 лютого 1932 р. – 19 арк.
- 29.Спр. 1347. – Звіт про роботу Київського місцевого архівного управління за 1931 р. – 28 лютого 1932 р. – 29 арк.
- 30.Спр. 1349. – План роботи Конотопського місцевого архівного управління на 1931 р. та звіт про перевірку його роботи. – 30 квітня – 27 липня 1931 р. – 246 арк.
- 31.Спр. 1350. – Звіт про роботу Конотопського місцевого архівного управління за 1931 р. – 13 березня 1932 р. – 14 арк.
- 32.Спр. 1351. – Звіт про роботу Глухівської філії Конотопського місцевого архівного управління за 1931 р. – 13 квітня 1932 р. – 11 арк.
- 33.Спр. 1355. – Звіт про роботу Криворізького місцевого архівного управління за 1931 р. – 7 березня 1932 р. – 19 арк.
- 34.Спр. 1359. – Звіт про роботу Луганського місцевого архівного управління за 1931 р. – 9 квітня – 19 серпня 1931 р. – 26 арк.
- 35.Спр. 1363. – Звіт про роботу Маріупольського місцевого архівного управління за 1931 р. – 19 лютого 1932 р. – 24 арк.
- 36.Спр. 1371. – Звіт про роботу Одеського місцевого архівного управління за 1931 р. – 17 лютого 1932 р. – 39 арк.

- 37.Спр. 1374. – Звіт про роботу Полтавського місцевого архівного управління за 1931 р. – 13 лютого 1932 р. – 18 арк.
- 38.Спр. 1381. – Звіт про роботу Сумського місцевого архівного управління за 1931 р. – 18 лютого 1932 р. – 20 арк.
- 39.Спр. 1385. – Звіт про роботу Харківського місцевого архівного управління за 1931 р. – 9 березня 1932 р. – 20 арк.
- 40.Спр. 1388. – Звіт про роботу Черкаського місцевого архівного управління за 1931 р. – 27 лютого 1932 р. – 21 арк.
- 41.Спр. 1391. – Звіт про роботу Чернігівського місцевого архівного управління за 1931 р. – 11 березня 1932 р. – 13 арк.
- 42.Спр. 1712. – П'ятирічний план ЦАУ і обласних державних архівів УСРР на 1933-1937 рр. – 1933 р. – 257 арк.
- 43.Спр. 1733. – Звіт про роботу ЦАУ УСРР за 1934 р. – 1934 р. – 33 арк.
- 44.Спр. 1754. – Листування з ЦАУ СРСР про перехід архівних установ у відання НКВС; пояснююча записка до 5-річного плану роботи архівних установ УСРР на 1938-1942 рр. – 31 січня 1936 – 14 березня 1938 рр. – 285 арк.
- 45.Спр. 1767. – Доповідна записка до ЦВК і РНК УРСР від 20 січня 1937 р. про стан архівної справи на Україні. – 20 січня 1937 р. – 110 арк.
- 46.Спр. 1769. – Накази №№ 1-196 по ЦАУ УРСР за 1937 р. – 7 січня – 31 грудня 1937 р. – 357 арк.
- 47.Спр. 1841. – Звіт про роботу Архівного управління НКВС УРСР за 1939 р. – 1939 р. – 48 арк.
- 48.Спр. 1843. – Звіти про роботу центральних державних архівів УРСР за 1939 р. – 25 січня 1939 – 29 лютого 1940 рр. – 166 арк.
- 49.Спр. 1846. – Звіти про роботу архівних установ Вінницької області за 1939 р. – 25 квітня 1939 – 8 лютого 1940 рр. – 75 арк.
- 50.Спр. 1852. – Звіти про роботу архівних установ Дніпропетровської області за 1939 р. – 29 липня 1939 – 3 березня 1940 рр. – 157 арк.

- 51.Спр. 1856. – Звіти про роботу архівних установ Запорізької області за 1939 р. – 11 травня 1939 – 24 січня 1940 рр. – 59 арк.
- 52.Спр. 1860. – Звіти про роботу архівних установ Київської області за 1939 р. – 7 травня 1939 – 5 лютого 1940 рр. – 94 арк.
- 53.Спр. 1864. – Звіти про роботу архівних установ Миколаївської області за 1939 р. – 10 лютого – 17 червня 1939 р. – 138 арк.
- 54.Спр. 1866. – Звіти про роботу архівних установ Одеської області за 1939 р. – 3 травня 1939 – 9 квітня 1940 рр. – 103 арк.
- 55.Спр. 1868. – Звіти про роботу архівних установ Полтавської області за 1939 р. – 9 травня 1939 – 14 січня 1940 рр. – 114 арк.
- 56.Спр. 1870. – Звіти про роботу архівних установ Сумської області за 1939 р. – 20 квітня 1939 – 24 січня 1940 рр. – 92 арк.

Ф. 166. – Народний комісаріат освіти УРСР

Оп. 2.

- 57.Спр. 405. – Звіти про роботу та операційні плани Українського наукового комітету. – 31 березня – 1 червня 1924 р. – 22 арк.
- 58.Спр. 448. – Декрети Раднаркому УСРР, інструкції уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР про тарифікацію наукових працівників вузів, робітфаків і установ, підвідомчих Головному науковому комітету Наркомосу УСРР, забезпечення професорів і викладачів інститутів України. – 11 травня 1921 – 18 вересня 1923 рр. – 122 арк.
- 59.Спр. 449. – Протоколи засідань комітету іноземної літератури Наркомосу УСРР за 1922 р. і матеріали до них. – 16 вересня 1921 р. – 21 лютого 1923 рр. – 52 арк.
- 60.Спр 450. – Матеріали про підготовку та проведення I Всеукраїнського наукового конгресу, з'їзду Російської асоціації фізиків, Всеукраїнського з'їзду по краєзнавству в м. Києві, Всесоюзного з'їзду астрономів в м. Харкові, з'їзду по вивченню продуктивних сил і народного

- господарства України та проект положення про І з'їзд у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства України, І Всеукраїнський науковий конгрес, протоколи, звіти організаційних комітетів, доповідні записки, програми, кошториси та пояснювальні записки до них. Списки членів ІІ з'їзду російської асоціації фізиків в м. Києві. – 18 вересня 1921 р. – 8 грудня 1935 рр. – 194 арк.
- 61.Спр. 451. – Матеріали про організацію та роботу Всеукраїнської академії наук (постанови Раднаркому УСРР та статут про завдання Всеукраїнської академії наук, протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, штатний розклад; є повідомлення Всеукраїнської академії наук про її роботу з 1 грудня 1918 р. по 1 січня 1920 р. Списки співробітників Всеукраїнської академії наук за 1921-1923 рр. – 490 арк.
- 62.Спр. 452. – Звіт про роботу ВУАН за 1921 р. – 37 арк.
- 63.Спр. 453. – Матеріали про роботу Редакційного комітету по виданню творів О.О. Потебні при Всеукраїнській академії наук (протоколи, звіти, доповідні записки, операційні плани, бюлетень Редакційного комітету). Списки робітників Редакційного комітету по виданню творів Потебні О.О. на грудень 1921 р. – Квітень 1921 – 10 грудня 1923 рр. – 114 арк.
- 64.Спр. 454. – Матеріали про організацію та роботу науково-природничих товариств і науково-дослідних установ України (положення, протоколи, статuti, звіти, доповіді, доповідні та наукові записки, плани, наукові праці, кошториси, штати). – 31 січня 1921 – 28 січня 1935 рр. – 800 арк.
- 65.Спр. 456. – Матеріали про облік, охорону й дослідження пам'яток культури і природи України (декрет ВУЦВК і Раднаркому УСРР, постанови, положення, статuti, протоколи, звіти доповідні та пояснювальні записки, плани, кошториси). – 8 березня 1921 – 13 квітня 1925 рр. – 243 арк.
- 66.Спр. 457. – Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри землеробства при науковому комітеті Наркомосу УСРР, Харківському

- сільськогосподарському інституті та Київській науково-дослідній кафедрі сільськогосподарської економіки (звіти, доповідні записки, кошториси, виписки з протоколів). – 27 жовтня 1921 – 29 грудня 1925 рр. – 135 арк.
- 67.Спр. 458. – Матеріали про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму (положення, протоколи, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, анкети, штатний розклад). Списки аспірантів та викладачів інституту марксизму-ленінізму на лютий 1923 р. – листопад 1924 р. – 7 жовтня 1921 – 24 грудня 1925 рр. – 224 арк.
68. Спр. 459. – Доповіді, доповідні записки про організацію та роботу науково-дослідних кафедр інститутів м. Катеринослава. Списки науково-дослідних кафедр і їх керівників Катеринославського гірничого інституту. – 16 липня – 1 грудня 1921 р. – 66 арк.
- 69.Спр. 460. – Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри механіки при Катеринославському гірничому інституті (звіти, протоколи, доповідні записки, плани робіт кафедр). – 2 вересня 1921 – 3 жовтня 1925 рр. – 59 арк.
- 70.Спр. 461. – Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр при Катеринославському гірничому інституті (звіти, доповіді, доповідні записки, виписки з протоколів, кошториси, вимогові відомості на виплату зарплати науковим співробітникам). – 22 жовтня 1921 – 17 жовтня 1925 рр. – 93 арк.
- 71.Спр. 462. – Звіт науково-дослідної кафедри хімії Катеринославського гірничого інституту про її організацію та роботу в 1921-1925/26 учб. роках. – 30 серпня 1921 – 20 жовтня 1925 рр. – 98 арк.
- 72.Спр. 463. – Матеріали про організацію та роботу Київської науково-дослідної кафедри педології (протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, штатний розклад). Список наукових робітників науково-

- дослідної кафедри педології у м. Києві на листопад 1921 р. – 19 листопада 1921 – 8 жовтня 1924 рр. – 61 арк.
- 73.Спр. 464. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр історії України, історії культури та мови російсько-української філології, античної культури при Ніжинському інституті Народної освіти (звіти, доповідні записки, виписки з протоколів, кошториси, характеристики на наукових робітників). – 22 серпня 1921 – 5 грудня 1924 рр. – 269 арк.
- 74.Спр. 465. – Матеріали про організацію науково-дослідних кафедр при Одеських вузах (протоколи, плани, доповідні записки, схеми, кошториси). – 15 жовтня 1921 – 5 лютого 1924 рр. – 142 арк.
- 75.Спр. 466. – Матеріали про організацію та роботу Одеської науково-дослідної кафедри фізики (протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси). – 23 жовтня 1921 – 20 квітня 1925 рр. – 57 арк.
- 76.Спр. 467. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри хімії при Одеській науково-дослідній кафедрі фізики (протоколи, звіти, доповідні записки). – 29 жовтня 1921 – 2 липня 1925 рр. – 116 арк.
- 77.Спр. 468. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри педології при Одеському педагогічному інституті (протоколи, звіти, доповідні записки, резолюції зборів). – 24 серпня 1921 – 2 липня 1926 рр. – 116 арк.
- 78.Спр. 469. – Матеріали про організацію та роботу Харківських музеїв: староукраїнського мистецтва, археологічного, українського мистецтва, соціального музею ім. Артема (положення, звіти, оперативні плани, кошториси, штатний розклад). – 21 березня 1921 – 29 липня 1924 рр. – 95 арк.
- 79.Спр. 470. – Матеріали про організацію науково-дослідної кафедри фізики в м. Харкові (проект положення, протокол засідання пленуму

- науково-дослідної кафедри про організацію при цій кафедрі секції теоретичної фізики, звіти, доповідні записки, характеристики наукових робітників). – 17 жовтня 1921 – 9 квітня 1925 рр. – 23 арк.
- 80.Спр. 471. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр при Харківських інститутах народної освіти, технологічному та інституті сільського господарства і лісництва (протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, вимогові відомості, штатний розклад). – 20 серпня 1921 – 10 липня 1923 рр. – 85 арк.
- 81.Спр. 472. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри авіації і гідромеханіки при Харківському технологічному інституті (звіти, доповіді, доповідні записки, операційні плани, кошториси). – 16 жовтня 1921 – 1 жовтня 1925 рр. – 40 арк.
- 82.Спр. 473. – Звіти про роботу науково-дослідної кафедри машинобудування при Харківському технологічному інституті за 1921-1925 рр. – 12 жовтня 1921 – 5 травня 1925 рр. – 181 арк.
- 83.Спр. 474. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр: архітектури, залізничного будівництва, механічної технології, металів при Харківському технологічному інституті (звіти, доповіді, доповідні записки, виписи з протоколів, характеристики наукових працівників). – 11 жовтня 1921 – 20 грудня 1924 рр. – 91 арк.
- 84.Спр. 475. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри світового господарства при Харківському технологічному інституті (протоколи, звіти, доповідні записки, операційні плани). Список наукових працівників кафедри світового господарства на 1924/25 р. – 19 вересня 1921 – 26 листопада 1925 рр. – 63 арк.
- 85.Спр. 476. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри “Проблеми сучасного права” при Харківському інституті народного господарства (протоколи, звіти, доповідні записки, плани робіт, кошториси). Список наукових працівників кафедри “Проблем

- сучасного права” на 15 вересня 1925 р. – 1 листопада 1921 – 7 жовтня 1925 рр. – 124 арк.
- 86.Спр. 477. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри фізичної хімії при Харківському інституті народної освіти (звіти, доповідні записки, плани, кошториси). – 6 вересня 1921 – 30 вересня 1925 рр. – 171 арк.
- 87.Спр. 478. – Матеріали про організацію роботи науково-дослідної кафедри хімії при Харківському інституті народного господарства (звіти, доповідні записки, операційні плани, кошториси). – 17 жовтня 1921 – 26 жовтня 1925 рр. – 72 арк.
- 88.Спр. 479. – Матеріали про організацію роботи науково-дослідної кафедри органічної хімії (протоколи, звіти, доповідні записки, плани роботи, кошториси). – 11 жовтня 1921 – 31 серпня 1925 рр. – 76 арк.
- 89.Спр. 480. – Матеріали про організацію роботи науково-дослідної кафедри мовознавства (протоколи, звіти, доповідні записки, плани робіт, кошториси). – 1 листопада 1921 – 28 вересня 1925 рр. – 343 арк.
- 90.Спр. 481. – Звіти про роботу кафедри геометрії та аспірантів Харківського інституту народної освіти. – 26 жовтня 1921 – 8 липня 1926 рр. – 96 арк.
- 91.Спр. 482. – Звіти про організацію та роботу науково-дослідних кафедр: зоофізіології, епізоології, морфології, зоопатології, бактеріології при Харківському ветеринарному інституті за 1921-1925 рр. – Жовтень 1921 – Червень 1925 рр.
- 92.Спр. 483. – Доповідні записки, оригінали рукописів, тези та машинописні копії праць вчених України. – 18 лютого 1921 – 15 серпня 1924 рр. – 726 арк.
- 93.Спр. 484. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри фізіології при Харківському медичному інституті (звіти,

- операційні плани, кошториси). – 1 грудня 1921 – 9 січня 1926 рр. – 28 арк.
- 94.Спр. 485. – Матеріали про організацію та роботу Харківських науково-дослідних кафедр фармацевтичної хімії та фармакології (протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси та пояснювальні записки до них). – 7 квітня 1921 – 15 червня 1926 рр.
- 95.Спр. 486. – Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри прикладної ботаніки та зоології при Харківському інституті сільського господарства та лісництва (протоколи, звіти, доповідні записки, плани робіт, штатний розклад). – Вересень 1921 – серпень 1925 рр. – 94 арк.
96. Спр. 487. – Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр (звіти, доповідні записки, плани робіт, списки наукової літератури). – Вересень 1921 – жовтень 1925 рр.
- 97.Спр. 488. – Матеріали про організацію та роботу Харківської науково-дослідної кафедри ботаніки (звіти, доповідні записки, плани робіт, списки наукової літератури). – Вересень 1921 – жовтень 1925 рр.
- 98.Спр. 489. – Положення, звіти, кошториси витрат, операційні плани і протоколи Одеської астрономічної обсерваторії. – 1 жовтня 1921 – 6 липня 1925 рр. – 89 арк.
- 99.Спр. 490. – Справа з виписами протоколів засідань наукового комітету Укрголовпрофосу про надання наукових закордонних відряджень з характеристиками та списками осіб, відряджених за кордон. – 1 березня 1921 – 6 вересня 1923 рр. – 438 арк.
100. Спр. 491. – Особисті картки, автобіографії та окремі праці наукових співробітників інститутів України, надіслані до Наукового комітету для затвердження. – 6 квітня 1921 – 1 травня 1927 рр.
101. Спр. 1195. – Звіти, доповіді про стан Центрального пролетарського музею Полтавщини, його статут та відомості на виплату зарплати

співробітникам музею за травень, жовтень, листопад 1921 р. – 6 лютого 1922 – 4 грудня 1923 рр. – 49 арк.

Оп. 3.

102. Спр. 405. – Звіти про роботу та операційні плани Українського наукового комітету. – 31 березня 1923 – 1 червня 1927 рр. – 461 арк.
103. Спр. 406. – Протоколи студентських організацій, звіти про роботу, кошториси на утримання та інші матеріали Українського комітету краєзнавства. Список особистого складу . – 17 жовтня 1923 – 22 червня 1925 рр. – 118 арк.
104. Спр. 411. – Матеріали про роботу українських науково-дослідних інститутів, ДВУ, Всесоюзної сільськогосподарської академії наук та інших установ (протоколи, доповідні записки, звіти, положення програми, заяви і посвідчення співробітників цих установ). – 4 вересня 1923 – 9 грудня 1924 рр. – 915 арк.
105. Спр. 412. – План роботи та кошторис Інституту Української наукової мови при ВУАН за 1925/26 р. і пояснювальна записка до них та листування з Наркомосом УСРР щодо видання Українського юридичного термінологічного словника. – 24 лютого 1923 – 30 червня 1925 рр. – 34 арк.
106. Спр. 413. – Виписки з протоколів колегії Укрголовполітосвіти, проект організації, науково-операційні плани, повідомлення та звіти про роботу Київської науково-дослідної кафедри історії України. Список особистого складу кафедри. – 29 серпня 1923 – 19 вересня 1925 рр. – 68 арк.
107. Спр. 416. – Звіти про роботу, учбові плани, програми, кошториси витрат науково-дослідної кафедри металографії і механіко-термічної обробки металів у м. Катеринославі. – 1 січня 1923 – 1 лютого 1926 рр. – 69 арк.

108. Спр. 417. – Звіт про роботу науково-дослідної кафедри гірничого мистецтва в м. Катеринославі. – 10 березня 1923 – 17 жовтня 1925 рр. – 34 арк.
109. Спр. 418. – Звіти про роботу, операційні плани та реферати аспірантів Київської науково-дослідної кафедри математики. – Квітень 1923 – жовтень 1925 рр. – 45 арк.
110. Спр. 419. – Виписки з протоколів колегії Укрголовпрофосвіти, проект організації, науково-операційні плани, повідомлення та звіти про роботу Київської науково-дослідної кафедри історії України. Список особистого складу кафедри. – 20 серпня 1923 – 1 жовтня 1925 рр. – 67 арк.
111. Спр. 420. – Звіти про роботу та операційні плани Київської науково-дослідної кафедри мовознавства. – 23 червня 1923 – 20 жовтня 1924 рр. – 9 арк.
112. Спр. 421. – Доповіді та звіти про роботу Київської науково-дослідної кафедри зоотехнології. – 29 червня 1923 – 20 жовтня 1924 рр.
113. Спр. 422. – Статут, кошторис витрат, звіти про роботу, штати, особистий склад та операційні плани Київської астрономічної обсерваторії. – 5 червня 1923 – 20 жовтня 1924 рр. – 9 арк.
114. Спр. 423. – Доповіді і звіти про роботу науково-дослідної кафедри технології сільськогосподарського виробництва Київського політехнічного інституту. – 2 квітня 1923 – 7 вересня 1925 рр. – 64 арк.
115. Спр. 424. – Виписи з протоколів засідань бюро, факультетських комісій, завідувачів кафедрами та інші організаційні справи Київського політехнічного інституту та матеріали до них (відзиви на дисертаційну роботу доцента Супруненка, списки співробітників та штати кабінетів і допоміжних установах, заяви аспірантів і викладачів на закордонні інформації та інші) – 2 січня 1923 – 15 лютого 1926 рр. – 67 арк.

116. Спр. 425. – Звіти про роботу, операційні плани робіт, повідомлення, кошториси витрат та програми занять аспірантів науково-дослідної кафедри зоології при Київському інституті народної освіти. – 30 січня 1923 – 9 вересня 1925 рр. – 56 арк.
117. Спр. 426. – Матеріали про стан наукових установ і закладів м. Одеси (звіти, доповіді, доповідні записки уповноваженого наукового комітету, протоколи засідань комісії перегляду особистого складу науково-дослідних кафедр, список праць наукових працівників, приготовані до друку, заяви на наукові відрядження, список аспірантів і членів наукових кафедр та листування з цих питань). – 29 червня 1923 – 17 листопада 1925 рр. – 163 арк.
118. Спр. 429. – Положення, звіти про роботу, кошториси витрат та опис інвентарю Одеської астрономічної обсерваторії. – 2 листопада 1923 – 6 вересня 1925 рр. – 49 арк.
119. Спр. 430. – Звіти і доповіді про роботу, операційні плани науково-дослідної кафедри прикладної механіки при науковому бюро Губпрофосу м. Одеси. – 13 листопада 1923 – 17 вересня 1925 рр. – 40 арк.
120. Спр. 431. – Звіти про діяльність і операційні плани науково-дослідної кафедри рослинництва в м. Одесі. – 20 квітня 1923 – 17 січня 1927 рр. – 66 арк.
121. Спр. 432. – Звіти про роботу, наукові плани і програми Одеської науково-дослідної кафедри сучасних правових проблем. Особисті картки і автобіографії аспірантів. – Квітень 1923 – 1 січня 1926 рр. – 45 арк.
122. Спр. 433. – Доповідна записка про організацію науково-дослідної кафедри НОТ в м. Одесі. – 23 грудня 1923 – 20 лютого 1925 рр. – 33 арк.
123. Спр. 434. – Матеріали про стан науково-дослідної роботи науково-дослідної кафедри інженерно-будівельних наук при Одеському

- політехнічному інституті за 1922/23, 1923/24 і січень-червень 1925 р. (звіти, плани, доповіді, листування). – 22 квітня 1923 – 12 липня 1925 рр. – 90 арк.
124. Спр. 435. – Звіт про роботу вищого семінару по механіці при Одеському політехнічному інституті. – 6 липня 1923 – 30 червня 1925 рр. – 10 арк.
125. Спр. 436. – Випис з протоколу президії Укрнауки та доповідна записка про організацію кафедри історії Української культури при Одеському інституті народної освіти. – 15 листопада 1923 – 13 липня 1925 рр. – 15 арк.
126. Спр. 437. – Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри експериментальної медицини при Одеському медичному інституті (звіти, доповідні записки, плани і програми робіт аспірантів та листування по особовому складу з квітня 1923 р. по вересень 1925 р.). – 6 квітня 1923 – 1 січня 1926 рр. – 58 арк.
127. Спр. 440. – Звіти і доповіді про роботу, загальні і індивідуальні плани робіт аспірантів і викладачів науково-дослідної кафедри профілактичної медицини при Одеському медичному інституті. – 8 вересня 1923 – 1 серпня 1925 рр. – 33 арк.
128. Спр. 441. – Звіт про роботу та доповідна записка до нього науково-дослідної кафедри прикладної механіки. Протоколи і акти обслідування стану Одеського технікуму прикладної хімії. – 29 жовтня 1923 – 29 липня 1925 рр. – 5 арк.
129. Спр. 442. – Звіти, кошториси витрат, операційні плани Укрголовнауки. Звіти про роботу, наукові плани і програми Харківської науково-дослідної кафедри. Особисті картки, автобіографії аспірантів та викладачів (Бузескул). – 7 січня 1924 – 7 січня 1926 рр. – 304 арк.

130. Спр. 443. – Звіти і доповідні записки про створення науково-дослідної кафедри історії Української і європейської культури у Харкові. – 2 серпня 1923 – 1 липня 1926 рр. – 315 арк.
131. Спр. 444. – Звіти про роботу науково-дослідної кафедри технології харчових речовин Харківського технологічного інституту. – 1 серпня 1923 – 25 червня 1926 рр. – 294 арк.
132. Спр. 445. – Особисті картки аспірантів інститутів України, зареєстровані Всеукраїнським науковим комітетом. – Січень 1923 р. – 678 арк.

Оп. 4.

133. Спр. 948. – Протоколи засідань президії Укрголовнауки. Оригінали. – 29 листопада – 24 грудня 1924 р. – 18 арк.
134. Спр. 949. Протоколи засідань Укрголовнауки. – 2 грудня 1924 – 10 липня 1925 рр. – 100 арк.
135. Спр. 950. – Протоколи постанов Пленуму Укрголовнауки. Оригінали. – 27 грудня 1924 – 28 січня 1925 рр. – 69 арк.
136. Спр. 951. – Загальний звіт Укрголовнауки про роботу науково-дослідних кафедр України за 1923/24 р. – 10 жовтня – 30 грудня 1924 р. – 581 арк.

Оп. 5.

137. Спр. 454. – Положення про наукові товариства, прийняте на засіданні колегії Головпрофосу 22 червня 1922 р. – 768 арк.
138. Спр. 719. – Бюлетень засідання Великої президії Укрнауки за 1925 р. – 10 січня – 27 червня 1925 р. – 135 арк.
139. Спр. 724. – Заяви учених України про надання закордонних відряджень і звіти про відрядження, заяви чужоземних підданих про надання їм роботи в радянських установах України. Інформаційні відомості про видачу наукових відряджень за кордон з квітня 1922 р. по 1 січня 1925 р. – 8-25 липня 1925 р. – 66 арк.

140. Спр. 724-а. – Постанова РНК УСРР про розвиток науково-дослідних установ і підготовку наукових працівників та викладачів вишів. Списки членів пленуму Укрголовнауки, особистого складу науково-дослідних інститутів і кафедр на 1922-1927 рр. та списки аспірантів. – 1 січня 1925 – 1 жовтня 1927 рр. – 443 арк.
141. Спр. 725. – Матеріали про діяльність Укрголовнауки за 1925 р. – 1 січня 1925 – 1 січня 1926 рр. – 307 арк.
142. Спр. 729. – Ч. II. – Звіти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського, Харківського, Чернігівського державних музеїв та Катеринославської і Одеської публічних бібліотек про їх роботу за 1924/1925 р. і матеріали до них. – 23 лютого – 31 грудня 1925 р. – 464 арк.
143. Спр. 733. – Протоколи засідань пленуму Укрголовнауки (оригінали) і матеріали до них. – 16 травня – 3 червня 1925 р. – 220 арк.
144. Спр. 734. – Протоколи, статuti, звіти про роботу Всеукраїнських наукових товариств та асоціацій. – 4 січня – 25 квітня 1925 р. – 89 арк.
145. Спр. 735. – Матеріали про роботу Укрголовнауки (постанови, положення, статут, інструкції, протоколи, звіти, тези доповідей). – Січень 1925 – січень 1926 рр. – 235 арк.
146. Спр. 738. – Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр України (протоколи, звіти, доповідні, доповідні записки, плани, програми, кошториси). – 24 травня – 31 грудня 1925 р. – 902 арк.
147. Спр. 746. – Звіти про роботу Всеукраїнських наукових товариств та асоціацій. – 26 квітня – 25 червня 1925 р. – 68 арк.
148. Спр. 750. – Плани та звіти науково-дослідних кафедр і музеїв України про їх роботу. – 1-30 жовтня 1925 р. – 118 арк.

Оп. 6.

149. Спр. 257. – Статистичні відомості про стан вишів, технікумів та робітфаків України і склад студентів за 1926/27 р. навчальний рік. – 1927 р. – 82 арк.
150. Спр. 366. – Матеріали про роботу Українського центрального бюро секції наукових працівників ВУКу Робос (протоколи, резолюції, тези доповідей, звіти, пропозиції, листування). – 17 грудня 1926 – 27 січня 1930 рр. – 78 арк.
151. Спр. 599. – Виписи з протоколів засідань президії Укрголовнауки і матеріали до них. – 14 листопада 1925 – 6 лютого 1926 рр. – 134 арк.
152. Спр. 600. – Протоколи президії Укрголовнауки. – 5 січня – 1 липня 1925 р. – 133 арк.
153. Спр. 2445. – Листування з Прилуцькою окрінспектурою наросвіти про місце знаходження матеріалів бувшого Етнографічного музею. – Вересень 1925 р. – 38 арк.
154. Спр. 8199. – Звіт про роботу Роменського округового музею. – 27 жовтня 1926 р. – 24 арк.
155. Спр. 8590. – Звіт Остерського наукового товариства краєзнавства про його діяльність за 1925 – 1927 рр. – Не датовано. – 22 арк.
156. Спр. 8591. – Центральне бюро краєзнавства: краєзнавчий перепис. – Листопад 1926 р. – 112 арк.
157. Спр. 8989. – Звіт Гадяцького педтехнікуму та листування з Всеукраїнською академією наук, Конотопським і Коростишевським педтехнікумами про проведення краєзнавчої роботи. – 26 березня – 31 травня 1927 р. (Копія). – 83 арк.
158. Спр. 8595. – Положення про Український комітет краєзнавства. – 1927 р. – 78 арк.
159. Спр. 9387. – Матеріали про організацію і роботу крайових комісій по охороні пам'ятників культури і природи. – 1 липня 1926 – 30 квітня 1930 рр. – 353 арк.

160. Спр. 9390. – Матеріали про охорону старовинних пам'яток архітектури (церков і монастирів). – 25 вересня 1926 – 8 червня 1929 рр. – 464 арк.
161. Спр. 9391. – Листування з окрвиконкомаами, Українським комітетом охорони пам'яток історії й культури про охорону пам'яток архітектури. – 25 червня 1929 – 4 травня 1930 рр. – 396 арк.
162. Спр. 9392. – Листування про охорону пам'яток історії і культури. – 20 вересня – 1 листопада 1930 р. – 220 арк.

Оп. 7.

163. Спр. 562. – Протоколи розпорядчих засідань Укрголовнауки та матеріали до них. – 14 липня 1927 – 13 січня 1928 рр. – 107 арк.
164. Спр. 563. – Протоколи засідань президії Укрголовнауки за 1927/28 р. – 8 жовтня 1927 – 9 січня 1928 рр. – 31 арк.
165. Спр. 564. – Протоколи засідань президії Укрголовнауки за 1927/28 р. – 26 листопада 1927 – 29 грудня 1928 р. – 95 арк.
166. Спр. 589. – Матеріали до захисту дисертації викладачем Ніжинського інституту народної освіти К.Т. Штепою (протоколи, заява, біографія, наукова праця, відзиви, рецензії . доповідні записки). – 17 січня – 16 липня 1927 р. – 67 арк.
167. Спр. 626. – Список наукових робітників, що зареєстровані у ВУКСВ на 1-е листопада 1928 р. – Жовтень – листопад 1928 р. – 413 арк.
168. Спр. 1444. – Протоколи, статuti, звіти про роботу наукових товариств України. – 27 квітня – 6 серпня 1930 р. – 235 арк.

Оп. 8.

169. Спр. 487. – Матеріали про затвердження аспірантів по інститутах України (протоколи, анкети, характеристики, автобіографії, списки співробітників Одеського історико-археологічного музею). – 23 січня 1928 – 13 листопада 1931 рр. – 192 арк.

170. Спр. 490. – Статистичні відомості про виконання плану прийому аспірантів за 1927/28 р. та 1928/29 навчальні роки. Анкети та матеріали до них аспірантів Томашевича, Лисенка, Держинського. – Березень 1928 – 1929 рр. – 22 арк.

Оп. 9.

171. Спр. 77. – Статистичні відомості про мережу, рух учнів і потребу в кадрах учбових закладів УСРР. – Не датований. – 42 арк.
172. Спр. 78. – Відомості про підсумки прийому до аспірантури в вишах УСРР на 1928/29 р. та контингент і правила прийому на 1929/30 р. Списки аспірантів. – Не датований. – 71 арк.
173. Спр. 343. – Протоколи розпорядчих засідань та списки установ Укрнауки. – Січень 1929 – 1 жовтня 1930 рр. – 80 арк.
174. Спр. 344. – Протоколи розпоряджень завідуючого та заступників Укрнауки Наркомосу УСРР. – 13 квітня 1929 – 28 грудня 1930 рр. – 220 арк.
175. Спр. 1448. – Протоколи засідань комісії в справі перевірки наукового складу та аспірантів науково-дослідних інститутів України і матеріали до них. – 1 червня – 2 листопада 1930 р. – 206 арк.

Оп. 10.

176. Спр. 1397. – Акти, висновки та доповідні записки про обстеження наукової та експозиційної роботи Лубенського, Полтавського, Миргородського, Роменського, Хорольського та ін. музеїв. – 2-23 березня 1933 р. – 129 арк.

Оп. 11.

177. Спр. 361. – Паспорт Новгород-Сіверського музею. – 1 січня 1936 р. – 13 арк.
178. Спр. 420. – Реєстр пам'ятників матеріальної культури Сумського округу. – Без дати. – 2 арк.

**Ф. 331. – Уповноважений комісії сприяння вченим РНК СРСР при
РНК УСРР (1921-1938)**

Оп. 1.

179. Спр. 433. Документи про надання продовольчих пайків науковим працівникам, зареєстрованим в ВУКСВ (доповіді, заяви, списки, листування). – 17 грудня 1931– 19 грудня 1932 рр. – 212 арк.
180. Спр. 477. Документи про забезпечення продовольчими пайками і промисловими товарами наукових працівників, зареєстрованих в ВУКСВ (доповіді, довідки, листування). – 7 жовтня – 22 грудня 1932 р. – 18 арк.
181. Спр. 478. Документи про забезпечення продовольчими пайками і промисловими товарами наукових працівників, зареєстрованих в ВУКСВ (доповіді, довідки, листування). – 1 липня – 31 грудня 1932 р. – 18 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. – Центральний комітет компартії України

Оп. 20. – Документи відділів ЦК КП(б)У (1918 – 1941 рр.)

182. Спр. 685. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У об утверждении и перемещении коммунистов, присланные в отдел для сведения. – 4 января – 27 декабря 1921 г. – 237 арк.
183. Спр. 1854. Протокол заседаний комиссий Народного комиссариата просвещения УССР с представителями ведомств и учреждений по установлению сети Высших учебных заведений, проверке институтов и рабочих факультетов УССР. Выписки из протоколов заседаний коллегии Народного комиссариата просвещения УССР. Доклады, сводки НКП УСРР в ЦК КП(б)У о состоянии высших учебных

- заведений, культурно-просветительной работе на селе, предполагаемом приеме в высшие учебные заведения в 1924/25 учебном году. – 16 января – 31 декабря 1924 г. – 96 арк.
184. Спр. 1857. Протоколы заседаний Истпарта ЦК КП(б)У (Комиссии по истории революции и Коммунистической партии (большевиков) Украины. Докладная записка, доклад истпарта о штатах Комиссии по истории Октябрьской революции и КП(б)У, его губернских отделов на 1924-1925 гг., результатах обследования Екатеринославского губернского истпартотдела. Переписка с Истпартом по вопросам издательской деятельности. – 7 января – 20 декабря 1924 г. – 33 арк.
185. Спр. 2005. Протоколы совещания коммунистических вузов при Агитпропе ЦК РКП(б). Постановления ЦК КП(б)У, доклады, протоколы заседаний, переписка, планы набора слушателей, программа занятий Коммунистического университета им. Артема и Украинского института марксизма. – 1 февраля – 12 декабря 1925 г. – 46 арк.
186. Спр. 2008. Циркулярные письма, проекты постановлений ЦК КП(б)У, СНК УССР, тезисы докладов, обзоры, справки партийных, советских, комсомольских органов и учреждений по вопросам народного образования, деятельности Главполитпросвета, подготовке специализированных кадров народного хозяйства. В деле имеется докладная записка Наркомпроса УССР «О реорганизации Украинской Академии наук». – 12 января – 17 декабря 1925 г. – 212 арк.
187. Спр. 2009. Переписка с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦВК, ВУРПС, ЦК ЛКСМУ о ликвидации неграмотности, постановке учебно-педагогической работы в учебных заведениях, подготовке профессиональных кадров, состоянии школьной сети в республике, материальном обеспечении студентов, преподавателей и др. вопросам народного образования. – 21 января – 29 июля 1925. – 172 арк.

188. Спр. 2010. Переписка с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦВК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УССР о выделении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам, обучающимся в высших учебных заведениях в Германии. – 5 января – 8 августа 1925 г. – 167 арк.
189. Спр. 2022. Протоколы, резолюции совещаний, переписка Республиканского Истпарта с ЦК КП(б)У, архивными органами о характере и формах взаимоотношений между Истпартом и КП(б)У и Укрцентрархивом. – Май – июнь 1925 г. – 36 арк.
190. Спр. 2264. Тезисы к докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в г. Киеве, работе Президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской Лавры в историко-культурный заповедник и др. вопросам. – 11 января – 31 декабря 1926 г. – 256 арк.
191. Спр. 2265. Отчет Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1924-1926 гг. – 13 августа 1926 г. – 72 с.
192. Спр. 2266. Объяснительная записка Народного комиссариата просвещения УССР к пятилетнему плану подготовки научных сотрудников и преподавателей Украины за 1926-1930 гг. – 1926 г. – 82 арк.
193. Спр. 2269. Письмо Истпарта ЦК КП(б)У (Комиссии по истории Октябрьской революции и Коммунистической партии) (большевиков) Украины) о порядке хранения документов в партархивах. Докладная записка Украинского института марксизма в ЦК КП(б)У о научной и учебной деятельности Института, жилищном и материальном положении аспирантов. Выводы комиссии (автор не указан) по

- обследованию Коммунистического университета им. Артема. – 30 января – 17 ноября 1926 г. – 15 арк.
194. Спр. 2490. Справки, инструкции выписки из протоколов заседаний Оргбюро и секретариата ЦК КП(б)У, переписка с партийными и советскими органами о наборе, условиях приема, состоянии учебного процесса в Институте марксизма, Коммунистическом университете им. Артема, курсах подготовки партработников и пропагандистов (4 января – 13 декабря 1927 г. – 66 арк.
195. Спр. 2491. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, копии резолюций всесоюзных и всеукраинских съездов пролетарского студенчества, протоколы комиссий Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом просвещения УССР о работе высших учебных заведений республики. – 3 января – 11 ноября 1927 г. – 118 арк.
196. Спр. 2498. Циркуляр ЦК ВКП(б) о разработке архивных фондов в связи с подготовкой к 10-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Отчет Истпарта ЦК КП(б)У за 1927 г., его переписка с ЦК КП(б)У, другими истпартами по вопросам истпартработы. В деле имеются докладные записки, выписки из протоколов заседаний Оргбюро ЦК КП(б)У о работе Центрального Архивного управления (ЦАУ) УССР. – 19 февраля – 14 октября 1927 г. – 7 февраля 1927 – январь 1928 гг. – 42 арк.
197. Спр. 2686. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, докладные записки, справки о работе Института марксизма и его партячейки, заявление слушателей Института. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки об условиях приема и подбору слушателей в Университет им. Артема, материальном обеспечении его слушателей, списки окончивших Университет. В деле имеется список окончивших университет им. Я.М.

- Свердлова и направлениях в распоряжение ЦК КП(б)У. – 25 января – 24 декабря 1928 г. – 94 арк.
198. Спр. 2708. Докладные записки, справки Информотдела ЦК КП(б)У, ВСНХ УССР, советских органов о состоянии и перспективах развития высшего образования в республике, связях вузов с производством, положении дел в отдельных учебных заведениях, деятельности партячеек вузов. Тезисы доклада профессора С.Ю. Семковского о взаимопомощи республиканских и союзных научно-исследовательских учреждений. – 2 февраля – 29 сентября 1928 г. – 85 арк.
199. Спр. 2704. Переписка с Наркомпросом УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, справки, докладные записки Информотдела ЦК КП(б)У, советских органов по вопросам состояния и работы высших учебных заведений, средних школ, техникумов, создании Института Советского строительства, материальном положении и бытовых условиях студентов. – 11 января – 19 декабря 1928 г. – 117 арк.
200. Спр. 2705. Докладные записки Агитпропа ЦК КП(б)У, Наркомпроса УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, письма академиков о состоянии и деятельности Академии наук УССР. В деле имеется циркулярное письмо Комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) партийным организациям о мероприятиях в связи с выборами в Академию наук СССР. – 4 января – 19 декабря 1928 г. – 40 арк.
201. Спр. 2919. Протоколы дирекции Института истории партии и Октябрьской революции на Украине при ЦК КП(б)У. План работы Института на 1929 г. Докладные записки Института в ЦК КП(б)У о праздновании 10-летия установления Советской власти на Украине, редакторе журнала «Летопись революции» и др. вопросам. Устав общества старых большевиков при ЦК КП(б)У. – 23 февраля – 20 декабря 1929 г. – 27 арк.

202. Спр. 2920. Докладные записки историка М.А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. – 15 мая – 23 мая 1929 гг. – 62 арк.
203. Спр. 2921. Стенограмма общих партийных собраний Института марксизма-ленинизма в связи с обсуждением доклада «Правый уклон и национальный вопрос». – 16 мая 1919 – 23 мая 1929 гг. – 62 арк.
204. Спр. 2922. Письмо организационно-распределительного отдела ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) об утверждении состава слушателей в Украинский филиал Промакадемии. Докладная записка Института марксизма в ЦК КП(б)У о предоставлении жилплощади аспирантам. Списки принятых в украинский филиал Промакадемии, заканчивающих Институт марксизма-ленинизма и Коммунистический университет им. Артема, план распределения выпускников. – 28 мая – 9 декабря 1929 г. – 14 арк.
205. Спр. 2923. Протокол комиссии политбюро ЦК КП(б)У о работе Всеукраинской академии наук (ВУАН). Выводы и предложения Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе ВУАН. – 31 января – 27 мая 1929 г. – 52 арк.
206. Спр. 2924. Докладная записка Всеукраинской Академии наук в ЦК КП(б)У о Всесоюзной конференции историков-марксистов, приложения к ней. Выписка из протокола заседания Совета, ревизионной комиссии Украинского общества «Историков-марксистов» и делегатов-коммунистов на Всесоюзном совещании историков-марксистов с осуждением антисоветской деятельности академика Ефремова в прессе. – 6 января 1919 – 11 января 1929 гг. – 37 арк.
207. Спр. 3089. Справки культпропотдела ЦК КП(б)У о переводе Молдавского сектора из Комуниверситета нацменьшинств запада в Комуниверситет им. Артема. Выписки из протоколов заседаний бюро, Секретариата, письма окружкомов партии в ЦК КП(б)У о контингенте набора в высшие учебные заведения г. Харькова, выпуске аспирантов

- кафедры марксизма-ленинизма при Всеукраинской Академии наук и др. вопросам, списки директоров научно-исследовательских институтов, студентов 3 курса Комуниверситета им. Артема, слушателей школы рационализации управления. – 30 января – 12 декабря 1930 г. – 50 арк.
208. Спр. 3100. Протоколы заседаний дирекции Института истории партии и Октябрьской революции на Украине при ЦК КП(б)У. Докладные записки, циркуляры Института и окружных партийных комитетов в ЦК КП(б)У о состоянии исторических документов и сдаче их в партийный архив, др. вопросам. – 18 января 1930 – 3 января 1931 гг. – 205 арк.
209. Спр. 3101. Постановление секретариата, письмо ЦК КП(б)У окружкомам партии об условиях приема в Украинский институт марксизма-ленинизма Народного комиссариата просвещения УССР. Докладные записки марксизма-ленинизма в ЦК КП(б)У о рассмотрении проекта реорганизации Института, увеличении стипендии студентам и др. вопросам. Список аспирантов, заканчивающих в июле 1930 г. и январе 1931 г. институт. – 4 января – 17 ноября 1930 г. – 68 арк.
210. Спр. 3102. Стенограмма, протоколы заседаний комфракции Всесоюзных съездов математиков, зоологов, гистологов, биологов, состоявшихся в г. Киеве. – 6 мая – 3 августа 1930 г. – 75 арк.
211. Спр. 4194. Постановлением циркулярне письма ЦК КП(б)У о задачах партпросвещения на 1931-1932 учебный год, дальнейшее расширение заочного партпросвещения. Бюллетень информационного сектора Оргинстра ЦК КП(б)У «О состоянии партпросвещения 1930-1931 года». Докладные записки, справки, письма о работе Всеукраинской ассоциации марксистско-ленинских институтов, (ВУАМЛИН), Всеукраинской академии наук ВУАН, проведении дискуссии о состоянии экономических наук и задачах экономистов на Украине. Протокол заседания Агротехнической секции Харьковского

- товарищества аграрников-марксистов. Выписки из резолюции совещания Всеукраинского товарищества педагогов-марксистов о марксистско-ленинских взглядах Н.А. Скрыпника в вопросах педагогики и строительства политехнической школы. Докладная записка бригады культпропа ЦК КП(б)У о работе общества «Историк-марксист на Украине». – 3 января – 16 ноября 1931 г. – 80 с.
212. Спр. 4198. Списки, утвержденные Секретариатом ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний политбюро ЦК КП(б)У, анкеты, характеристики на лиц, рекомендованных в счет парттысячи в Институт Внешней торговли и Красную профессию. Список аспирантов Коммунистического университета им. Артема набора 1931 г. – 3 февраля – 3 августа 1931 г. – 33 с.
213. Спр. 4207. Стенограмма совещания при культотделе ЦК КП(б)У о перестройке исторической науки. – 4 декабря 1931 г. – 60 арк.
214. Спр. 4209. Стенограмма выступления заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У Хвыли А.А. на совещании в отделе ЦК КП(б)У о перестройке исторической науки. – 4 декабря 1931 г. – 14 арк.
215. Спр. 4210. План работы Института истории партии и Октябрьской революции на Украине при ЦК КП(б)У на 1931 г., протоколы заседаний дирекции Института и докладная записка в ЦК КП(б)У об организации работы по разработке историко-партийной проблематики. Докладная записка Института и проект решения ЦК КП(б)У об издании коллективной истории пролетарской революции и гражданской войны на Украине. – 12 января – 7 сентября 1931 г. – 105 арк.
216. Спр. 4211. Докладные записки в ЦК КП(б)У по вопросам организации научно-исследовательского института-заповедника «Чапли» и состоянии сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений, необходимости согласования планов научно-исследовательских институтов с планами работ соответствующих

- отраслей народного хозяйства. – 12 января – 7 сентября 1931 г. – 105 арк.
217. Спр. 5291. Протоколы заседаний дирекции Института истории партии и Октябрьской революции на Украине при ЦК КП(б)У, Проекты положения об Институте и его областных филиалах. – 23 февраля – 19 ноября 1932 г. – 42 с.
218. Спр. 5295. Протоколы, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, партийной организации и фракции, докладные записки Всеукраинской Академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т.Г. Шевченко в ЦК КП(б)У о работе академии и институтов. – 11 января – 23 октября 1932 г. – 80 арк.
219. Спр. 5308 Протоколы конференции Всеукраинского отделения обществ старых большевиков при Институте В.И. Ленина, заседаний бюро общества. – 31 декабря 1931 – 26 декабря 1932 гг. – 27 с.
220. Спр. 6221. Справки Оргинстра ЦК КП(б)У, уполномоченных ЦК КП(б)У о состоянии научно-исследовательских институтов ВУАМЛИН в связи с письмом И.В. Сталина в журнал «Пролетарская революция», Докладные записки, справки переписка о работе института Красной профессуры (ИКП), Всеукраинской ассоциации научно-исследовательских институтов (ВУАМЛИН), Института журналистики, Всеукраинской Высшей коммунистической сельскохозяйственной школы им. Артема. Списки аспирантов коммунистов научно-исследовательских институтов, рекомендованных на руководящую работу. – 19 января – 17 декабря 1933 г. – 103 арк.
221. Спр. 6222. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских органов, Наркомпроса УССР о состоянии и работе органов просвещения, необходимости их реорганизации, состоянии высших и

- средних учебных заведений, научной квалификации и присвоении ученых званий преподавателям высшей школы. Докладные записки секретаря Днепропетровского обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, справки советских учреждений и промышленных предприятий о потребности в кадрах по отдельным отраслям народного хозяйства. – 5 января – 17 декабря 1933 г. – 164 арк.
222. Спр. 6223. Проекты постановлений ЦК КП(б)У, докладные записки, постановления, письма партийных органов, наркомата просвещения УССР о работе Академии наук УССР (ВУАН), Сельскохозяйственной Академии наук УССР (ВУАН), научно-исследовательских институтов республики. Протоколы заседаний комиссии политбюро ЦК КП(б)У по избранию действительных членов ВУАН. В деле имеется справка заведующей кадрами минералоги Северо-Кавказского госуниверситета на имя секретарей ЦК КП(б)У С.В. Косиора и П.П. Постышева о наличии на Украине золотоносных пород. – 4 февраля – 28 декабря 1933 г. – 152 арк.
223. Спр. 6224. Материалы по истории создания, состоянии научно-исследовательской работы и перспективах развития Макеевского научно-исследовательского института НКТ СССР и экспериментально-исследовательского бюро треста «Сталинуголь». В деле имеется справка об Институте гигиены и патологии труда (г. Сталино). – 1933 г. – 88 арк.
224. Спр. 6225. Копия «Положения об Институте Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б)» (ИМЭЛ). Письмо ИМЭЛ членам авторского коллектива по написанию истории ВКП(б). Докладные записки, справки, письма в ЦК КП(б)У о подготовке к изданию Украинской советской энциклопедии. Протоколы заседаний, справки, информации редакции «Истории фабрик и заводов», переписка по выпуску серии

- книг по истории крупных промышленных предприятий». – 9 марта – 16 декабря 1933 г. – 66 арк.
225. Спр. 6443. Машинописный текст брошюры В. Винниченко «За яку Україну» и критическая заметка на эту брошюру, опубликованная в газете «Новый мир» (Париж). – 22 июля – 4 августа 1934 г. – 104 арк.
226. Спр. 6444. Письмо Института Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У о некоторых добавлениях к английскому шеститомному изданию произведений В.И. Ленина. Письма Института истории партии и Октябрьской революции на Украине при ЦК КП(б)У на имя С.В. Косиора по вопросам переезда Института и Единого партийного архива в Киев. Переписка с редакцией «Истории фабрик и заводов» о ходе подготовки материалов для этого сериала». – 14 февраля – 4 ноября 1934 г. – 36 арк.
227. Спр. 6445. Докладные записки. Справки, письма отделов ЦК КП(б)У, партийных органов, академиков, ученых о работе Всеукраинской Академии наук научно-исследовательских институтов, поездках ученых за границу, передаче из Роства на Украину архива И.М. Бородянского. В деле имеется оригинал письма за подписью А.М. Горького на имя П.П. Постышева. – 3 января – 30 ноября 1934 г. – 95 арк.
228. Спр. 6446 Докладные записки, письма, телеграммы сельхозотдела ЦК КП(б)У, Всеукраинской Академии сельскохозяйственных наук, партийных, советских органов по вопросам работы Академии сельхознаук, научно-исследовательских сельскохозяйственных учреждений, о научных исследованиях, изобретениях в области сельского хозяйства, сохранении госзаповедника Конча-Заспа и другим вопросам. – 3 января – 25 декабря 1934 г. – 73 арк.
229. Спр. 6447. Доклад вице-президента Всеукраинской Академии сельскохозяйственных наук (ВАСХНИЛ) в ЦК КП(б)У об основных

- вопросах программы работ Академии. Докладные записки ВУАСХН в ЦК КП(б)У по агротехническим вопросам. – 19 августа – 20 декабря 1934 г. – 101 арк.
230. Спр. 6448 Докладные записки вице-президента Всеукраинской Академии сельскохозяйственных наук (ВУАСХН) в ЦК КП(б)У по вопросам организации производства чистосортного материала элиты и первой репродукции основных зерновых культур. Проект плана размещения элиты и первой репродукции картофеля по с/х научно-исследовательским и хозяйственным организациям УССР. – 1934. – 63 арк.
231. Спр. 6449. Обзорный материал о районировании сельскохозяйственных культур, подготовленный Всеукраинской академией сельскохозяйственных наук коллективом специалистов Укргоссортосети. – 8 марта 1934 г. – 141 арк.
232. Спр. 6450. Докладные записки, справки, письма культурно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, переписка с партийными учебными заведениями о наборе слушателей во Всесоюзный Коммунистический университет им. Я.М. Свердлова, Институт Красной профессуры (ИКП), Коммунистический сельхозуниверситет им. Артема, положении дел в областных комсельхозшколах, создании лекторских групп при горкомах КП(б)У и другим вопросам партпросвещения. В деле имеется Научно-исследовательский план Научно-исследовательского Института советского строительства и права на 1935 г. – 3 января – 25 декабря 1934 г. – 73 арк.
233. Спр. 6636. Проекты постановлений, директивные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных и советских органов о работе и реорганизации совпартшкол, работе пропагандистских кадров, списке слушателей. Письмо Института истории партии и Октябрьской

- революции на Украине в ЦК КП(б)У о предоставлении помещения для Института в г. Киеве, проект плана научно-исследовательской работы Института на 1935 г. – 8 марта – 17 декабря 1934 г. – 105 арк.
234. Спр. 6637. Докладные записки, справки, письма обкомов партии, ВУАМЛИН о состоянии работы ВУАМЛИНа, Института Красной профессуры, комвузов, УИМЗО, протоколы заседаний президиума ВУАМЛИН. – 10 января – 13 декабря 1935 г. – 76 арк.
235. Спр. 6638. Докладная записка отдела науки ЦК КП(б)У о пересмотре Устава Украинской академии наук. Проект положения о Совете по изучению производительных сил УССР при Президиуме ВУАН. Протоколы заседаний парткомитета Украинской академии наук. Справки, письма о работе ВУАН, списки слушателей Всеукраинской промышленной академии. В деле имеется письмо Наркома просвещения УССР В.П. Затонского на имя секретарей ЦК КП(б)У С.В. Косиора и П.П. Постышева об отношении к М.С. Грушевскому (май 1934 г.). – 21 февраля – 17 декабря 1935 г. – 52 арк.
236. Спр. 6639. Докладные записки, справки, письма обкомов партии, наркоматов, научно-исследовательских институтов в ЦК КП(б)У о работе отраслевых, научно-исследовательских институтов, их научных достижениях, справки ученых с изложением открытий, изобретений. Состав научного Совета при Наркомземе УССР. – 20 января – 21 декабря 1935г. – 107 арк.
237. Спр. 6640. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), наркомат просвещения УССР в культпропотдел ЦК КП(б)У, списки и характеристики лиц, рекомендуемых в научные командировки за границу, переписка по поводу разрешения въезда в СССР из Эстонии профессора А.Г. Соскина. – 13 февраля – 11 декабря 1935 г. – 18 арк.
238. Спр. 6641. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма, докладные записки, справки, письма, телеграммы

- ЦК КП(б)У, партийных, советских, комсомольских органов о работе, состоянии реорганизации вузов и техникумов Украины, созыве конференции молодых ученых, выплате стипендий. – 3 января – 16 декабря 1935 г. – 194 арк.
239. Спр. 6839. Докладные записки, письма, информации комиссии ЦК КП(б)У по истории фабрик и заводов, Днепропетровского обкома партии, директора Сталинского завода о ходе работы над «Историей фабрик и заводов». Переписка Украинской редакции с Главной редакцией «Истории фабрик и заводов» о высылке в Москву копий писем М. Горького, написанных им на Украине. В деле имеются оригиналы и копии писем писателя. – 29 марта – 4 декабря 1936 г. – 25 арк.
240. Спр. 6849. Проект постановления ЦК КП(б)У, докладные записки об издании библиографии Советской Украины, составе ее главной редакции. – 12 мая – 21 ноября 1936 г. – 65 арк.
241. Спр. 6851. Проекты постановлений ЦК КП(б)У, переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, информации, переписка ЦК с обкомами КП(б)У, Украинской АН, Научно-исследовательскими учреждениями, гражданами о состоянии и перспективах развития научных исследований, работе научных учреждений. – 4 января – 11 декабря 1936 г. – 143 арк.
242. Спр. 6852. Протоколы заседаний президиума УАМЛИН, докладная записка бригады по рассмотрению архивных материалов УАМЛИН в ЦК КП(б)У, письма президента УАМЛИН, директоров институтов по кадровым вопросам. Сведения о кадрах УАМЛИН. – 1 января – 23 декабря 1936 г. – 61 арк.
243. Спр. 6853. Заявление зам. директора Института украинской литературы им. Т.Г. Шевченко в ЦК КП(б)У о недостатках в работе института. – 31 декабря 1936 г. – 7 арк.

244. Спр. 6854. Письма и заявления т. Мельникова, И. Гуменного, И. Бережного в ЦК ВКП(б), КПК при ЦК КП(б)У, в редакцию газеты «Правда», ЦК КП(б)У о недостатках в работе Украинского научно-исследовательского института плодово-ягодного хозяйства УССР, восстановлении в партии и материалы к ним. – 25 февраля – 9 октября 1936 г. – 199 арк.
245. Спр. 6855. Письма, телеграммы в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Харьковский обком КП(б)У о работе украинского научно-исследовательского института животноводства. – 12 июля 1935 – 31 декабря 1936 гг. – 10 арк.
246. Спр. 6856. Стенограмма приема правительством Украины Закавказской научно-исследовательской делегации. – 25 июня 1935 – 26 мая 1936 гг. – 38 арк.
247. Спр. 6857 Стенограмма приема участников первой конференции молодых ученых Украины в ЦК КП(б)У. Список участников конференции. Выписка из протокола заседания бюро ЦК ЛКСМУ о конференции молодых ученых Украины. 4-31 марта 1936 г. – 59 арк.
248. Спр. 6877. Переписка ЦК КП(б)У с Днепропетровским обкомом партии, парткомом АН Украины, Управлением по делам искусств при СНК УССР, КГБ НКВД УССР, отдельными гражданами о заграничных командировках специалистов, возможности туристических поездок за рубеж. 26 мая – август 1936 г. – 10 арк.
249. Спр. 7090. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, информации Института Красной профессуры, Университета им. Артема, Коммунистического института журналистики, Украинского Института советского строительства и права, Республиканской школы пропагандистов в ЦК КП(б)У по вопросам укомплектования преподавательского состава, утверждения учебных программ, финансового и кадрового укрепления, материального обеспечения.

- Телеграмма ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У о сроках обучения на партийных и ленинских курсах, их организации в областях Украины. В деле имеются постановления Киевского обкома КП(б)У о строительстве в г. Киеве Дома партийной пропаганды и агитации. – 3 января – 2 августа 1937 г. – 85 арк.
250. Спр. 7092. Докладные записки, справки, информации о деятельности Академии наук Украины, научно-исследовательских институтов. – 4 января – 9 сентября 1937 г. – 183 арк.
251. Спр. 7093. Протоколы, постановления и докладные записки партийных и советских органов о работе Украинского научно-исследовательского института животноводства. В деле имеются письма в ЦК КП(б)У о работниках института. 10 января – 4 августа 1937 г. – 54 арк.
252. Спр. 7094. Выписка из протокола заседания Оргбюро ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма отдела науки ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У по вопросам состояния и развития изобретательства на Украине. – 25 января – 24 мая 1937 г. – 93 арк.
253. Спр. 7096. Письма секретарей ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации отдела науки ЦК КП(б)У, обкомов партии, высших учебных заведений Украины о положении дел в вузах и техникумах, обеспечении их необходимыми пособиями, созыве межвузовских активов в Киеве и Харькове, работе курсов повышения квалификации специалистов сельского хозяйства, по кадровым вопросам. В деле имеется письмо на имя наркома обороны СССР К.Е. Ворошилова от работника Днепропетровского металлургического Института о положении дел в институте. – 9 января 1927 – 4 декабря 1937 гг. – 91 арк.
254. Спр. 7251. Справки, сообщения ЦКБ НКВД УССР, личные письма об антисоветских настроениях украинской интеллигенции, наличие

компрометирующих материалов на партийных работников, членов ЦИК УССР и других лиц. – 1938 г. – 136 арк.

Ф. 263. – Колекція позасудових справ реабілітованих (1919 – 1953)

255. 18055ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Ярошенка Володимира Мойсейовича. – Т.1. – 26 лютого – 12 грудня 1935 рр. – 35 арк.
256. 39424ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Кримського Агатангела Юхимовича. – 20 липня 1941 – 22 травня 1990 рр. – 210 арк.
257. 49438ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Пилипенка Бориса Кузьмича. – 26 лютого 1933 – 21 січня 1939 рр. – 50 арк.
258. 52735 ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Чехівського Володимира Мойсейовича. – 1 серпня – 22 грудня 1922 р. – 107 арк.
259. 55067ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Дубровського Віктора Вікторовича. – 28 травня 1928 – 4 липня 1962 рр. – 95 арк.
260. 56756ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Ганцова Всеволода Михайловича. – 17 грудня 1949 – 13 січня 1950 рр., 1 лютого – 17 травня 1958 р. – 57 арк.
261. 64854ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Зерова Михайла Костянтиновича. – Т.1. – 4 червня 1938 – 29 червня 1989 рр. – 231 арк.
262. 65955ФП. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Рудинського Михайла Яковича. – 14 березня 1934 – 22 червня 1989 рр. – 46 арк.

Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки

ім. В.І. Вернадського

Ф. X. – Архів ВУАН (1918 – 1936)

263. № 61 – 62. – Індустріально-технічний цикл / Проблематика на 2-гу п'ятирічку. – 1923 р. Один арк. рукоп., останні друк. 2 од. – 2 арк.

264. № 94. – Проект проблематики природничо-технічного відділу ВУАН на 2-гу п'ятирічку . Машиноп. – 12 1/3 арк.
265. № 139 – 154. – Переписка с Министерством просвещения Киевской губернской народной управы и др. орг. и лицами о созыве I-го съезда естествоиспытателей Украины. Машиноп., рукоп. – 16 од. – 16 арк.
266. № 209 – 213. – Всесоюзный з'їзд з генетики, селекції, насінництва та племінного скотарства. / Хроніка /. – 1929 р. – 5 од. – 6 арк.
267. № 12112. – Матеріали до Біографічного словника громадських діячів України. – Без дати. – 13 арк.
268. № 18625. – М.С. Грушевський про комісію Лівобічної України. – Без дати. – 5 арк.
269. № 18691. – Ніжинське наукове товариство краєзнавства. – 30 вересня 1929 р. – 8 арк.
270. № 18724. – Чернігівське наукове товариство. – Січень 1921 – жовтень 1925 рр. – 19 арк.
271. № 34748. – Черниговские музеи. – Жовтень 1925 р. – 5 арк.
- Ф. XX. – Граве Дмитро Олександрович (1885 – 1939)**
272. № 99. – Распоряжение Народного Комиссариата финансов Харьковскому губфинотделу об освобождении Д. А. Граве и других ученых от уплаты налогов. – 19 февраля 1924 г.
273. № 102. – Удостоверение личности, выданное Советом Высшего института народного образования Д. А. Граве. Киев. – 29 декабря 1920 г. – 1 арк.
274. № 103. – Посвідчення Д. О. Граве про роботу в Академії Наук УСРР. Київ. – 22 жовтня 1920 р. – 1 арк.
275. № 108. – Личное дело Дмитрия Александровича Граве / Киев /. – 22 апреля 1924 г. – 3 арк.
276. № 109. – Curriculum vitae академика Д. А. Граве. – 8 ноября 1928 г. / Киев /. – 2 арк.

Ф. XXIII. – Бережков Михайло Миколайович (1842 –1932)

277. № 1. – Родословные таблицы семейства Бережковых / составленные М. Н. Бережковым /. – с. Бережок. – 20 июля 1877 г. – Ф , 4 арк. Оригинал.
278. № 2. – Бережков Михаил Николаевич. К мемуарам / Воспоминания о прошлом, описание родины, юношеских и зрелых лет, записи к дневнику, а также прихода-расходная книга /. – Ф, Ч, 8, 16. – 220 арк.
279. № 87. – Бережков Михаил Николаевич. К историческому описанию Собора св. Спаса в Чернигове / заметки и разные записи, касающиеся разных исторических могил на территории собора и пр. /. – Ч, 8. – 36 арк.
280. № 298. – Бережков Михаил Николаевич. Есть ли прогресс в истории? / опыт анализа понятий на основании исторических данных /. – Ф. – 19 арк.
281. № 300. – Бережков Михаил Николаевич. История есть ли наука? / конспект лекций /. – Ч. – 17 арк.
282. № 320. – Бережков Михаил Николаевич. Материалы по истории Нежина. – Ф, Ч, 8, 16. Приложение: Вырезки из газет, приглашения, списки лиц, участвующих в празднествах и т.д. – 258 арк.
283. № 371 – 372. – Бережков Михаил Николаевич. Конспект курса русской этнографии. – /Нежин/. – 1921 – 1922 гг. – 231 арк.

Ф. XXXV. – Зеров Микола Костянтинович (1910 – 1933)

284. № 690. – Лист Всеукраїнського т-ва культурного зв'язку з закордоном до М.К. Зерова в справі видрукування його листа в брошурі про процес “Промпартії”. – 1931 – 1932 рр. Київ. Машиноп. – 4. – 1 арк.
285. Спр. 631 – 652. – Хвильовий Микола [Григорович]. Зерову Миколі Костянтиновичу. Листи. – 1922 – 3 квітня 1926 рр. з Харкова до Києва. – 4, 8. – 22 од. – 73 арк.

286. № 607. – Рудинський Михайло [Якович]. Зерову Миколі Костянтиновичу. Лист з Полтави до []. – 4. – 2 арк.
287. № 589 – 590. – Рихлик Євген []. Зерову Миколі Костянтиновичу. Листи. – 3 лютого – 15 квітня 1928 р. з Ніжина, Ленінграда до Києва. – 4. – 2 од. – 7 арк.
288. № 406. – Зеров Микола Костянтинович. Могилянському Михайлу Михайловичу. Лист 26 жовтня [19]26 з Києва до Ленінграду. Вузьке Ф. – 2 арк.
289. № 405. – Зеров Микола Костянтинович. Могилянському Михайлу Михайловичу. Лист 18 жовтня 1926 р. з Києва до Ленінграду. Вузьке Ф. – 2 арк.
290. № 404. – Зеров Микола Костянтинович. Міяківському Володимирі Варламовичу. Записка [1922 – 1923]. – 16. – 1 арк.
291. № 403. – Зеров Микола Костянтинович. Міяківському Володимирі Варламовичу. Записка. – 26 листопада 1922 р. – 16. – 2 арк.
- Ф. XXXVI. – Кримський Агафангел Юхимович (XVII ст. – 1937)**
292. № 664 – 665. – Кримський Агафангел Юхимович – редакції газети “Більшовик”. Лист в справі наклепницьких статей Клепатського / 1919 р.? /. Машиноп. Копії з правкою. – 2 од. зб.
293. № 663. – Обов’язкова постанова Української Академії Наук про видачу охоронних грамот на помешкання та особисті речі членам Академії Наук та охоронний лист. – 4 червня 1919 р. Машиноп. оригінали. – 3 арк.
294. № 73. – Липовецькі матеріали. [Матеріали до українсько-російського словника]. Машинопис з правкою рукою А. Ю. Кримського. – Ф. – 30 арк.
295. № 76. – Крымский Агафангел Ефимович. [Украинская грамматика]. – Ч. – 4+40 арк.

296. № 77. – Крымский Агафангел Ефимович. Малорусская грамматика. Автограф. [Нач. XX в.]. – Ч. – 26 арк.

Ф. XXXVII. – Лобода Андрій Митрофанович (1871 – 1931)

297. № 9. – Лобода Андрій Митрофанович. / До двохсотріччя Академії Наук /. – 1925 р. – 13 нум. арк.

298. № 27. – Лобода Андрей Митрофанович. Программы по введению в изучение литературы, методологии, истории литературы и истории русской литературы. – 20 гг. XX ст. – 12 арк.

299. № 37. – Лобода Андрій Митрофанович. Записка про наукову роботу. – 1 арк.

300. № 38. – Список друкованих праць акад. А. М. Лободи. – 1929 р. – 1 арк.

Ф. XXXVIII. – Воблий Костянтин Григорович (1890 – 1949)

301. № 1 – 4. – Воблий Константин Григорьевич. Автобиография. – 1944 – 1947 гг. Черновики, машинопись. – 26 арк.

302. № 6. – Воблий Константин Григорьевич. Введение / к работе о достижениях УССР /. – 1938 г. Машинопись. – 9 арк.

303. Спр. 19. – Воблий Костянтин Григорович. Інститут економіки Академії наук УРСР / Стаття / Машинопис. – 3 арк.

304. № 20. – Воблий Костянтин Григорович. Історичний нарис до 25-річного ювілею Академії наук УРСР. Вступ. – 1944 р. Машинопис. – 2 арк.

305. № 21. – Воблий Костянтин Григорович. Історія Академії наук УРСР. – 1938 р. Без початку, з пропусками в тексті. – 29 арк.

Ф. 243. – Маслов Василь Іванович (1880 – 1959)

306. № 619. – Савченко С. В. Отзыв о научных трудах Василия Ивановича Маслова. Киев. – 14 апреля 1940 г. – 2 арк.

Ф. 278. – Таранушенко Стефан Андрійович (1812 – 1981)

307. № 103. – Рудинський Михайло Якович. Нотатки про церкви в Нових Санджарах і Біликах. – 30 вересня – 2 жовтня 1922 р. – 5 арк.
308. № 272. – Таранушенко Стефан Андрійович. Проблеми вивчення українського мистецтва / Доповідь. Чернетка. З приводу книжки Ф. І. Шміта “Мистецтво Русі – України”. – Харків. – 1919 р. – 9 арк.
309. № 274. – Таранушенко Стефан Андрійович. Музей українського мистецтва у Харкові. Інформаційна стаття. – Не раніше 1925 р. Маш. – 8 арк.

Додаток: Статут музею / && 11-17 /. – 3 арк.

310. № 275. – Анотація до виставок селянського мистецтва в Харківському Музеї українського мистецтва. – Кінець 1920-х – поч. 30-х рр. Маш. – 2 арк.

Ф. 279. – Новицький Олексій Петрович (1890 – 1965)

311. № 217. – Каталог музею В. Тарновського. – Т.ІІ. – 1925 р. – 74 арк.
312. № 297. – Памятники Чернигова. – 1927 г. – 35 арк.
313. № 315. – Церкви Черниговщини. – 1927 г. – 13 арк.
314. № 826. – Музей Тарновского. – Апрель 1928 г. – 7 арк.
315. № 829. – Черниговский музей. – Октябрь 1929 г. – 9 арк.

Ф. 317. – Єфремов Сергій Олександрович (кінець ХІХ ст. – 1931).

316. № 54 – 55. – Єфремов Сергій Олександрович. Про дні минулі. (Спогади). Автограф, без кінця. – 1920 р. – 915 арк.
317. № 63. – Совет Народных комиссаров УССР. Охранный лист, выданный академику С. А. Ефремову на право свободного проживания в пределах УССР. Машинопись. Копия. – 31 марта 1921 г. – 1 арк.
318. № 64. – Єфремов Сергій Олександрович, академік, голова Управи ВУАН. (Спростування “осібної гадки” акад. Грушевського в справі розподілу бюджетних фондів ВУАН та штатного розкладу). Машинопис. – 28 листопада 1928 р. – 8 арк.

Ф. 357. – Грушевський Михайло Сергійович (1924 – 1934)

319. № 3. – Совет Народных Комиссаров УССР Киевскому Губотделу ГПУ. Письмо по поводу представления Грушевскому Михаилу Сергеевичу права свободного проживания на территории УССР. Машиноп. Копия. – 14 февраля 1924 г. – 1 арк.
320. № 4. – Постановление к делу-формуляру Грушевского Михаила Сергеевича о взятии его на учет неблагонадежных. – 20 июля 1924 г. – 1 арк.
321. № 6. – Государственное политическое Управление при Совете Народных Комиссаров. Начальнику Киевского окротдела ГПУ. Поручение выяснить отношение Грушевского Михаила Сергеевича к вопросу о возможности избрания его президентом ВУАН. Из Харькова в Киев. – 20 октября 1925 г. – 1 арк.
322. № 14 – 17. – Объединенное Политическое Управление при Совнаркоме ГПУ УССР. Переписка по поводу побега Грушевского Михаила Сергеевича за границу. Из Москвы в Харьков. – 4 ед. хранения. – 8 июня 1927 – 5 июня 1934 гг. – 4 арк.
323. № 19. – Ордер, выданный Объединенным ГПУ сотруднику Оперативного Отдела ОГПУ Соловьеву на производство ареста и обыска Грушевского Михаила Сергеевича. Есть подпись Ягоды. – 23 марта 1931 г. – 1 арк.
324. № 20. – Протокол обыска и задержания Грушевского Михаила Сергеевича. Москва. – 23 марта 1931 г. – 1 арк.
325. № 21. – Анкета Грушевского Михаила Сергеевича, арестованного Объединенным Государственным Политическим Управлением. (Москва). – 23 марта 1931 г. – 1 арк.
326. № 24. – (ГПУ) Протокол допроса Грушевского Михаила Сергеевича. Машинопись. Копия. – 28 марта 1931 г. – 1 арк.

327. № 25. – (Державне політичне управління). Свідчення Грушевського М. С. на допиті. Машинопис (копія). – 31 березня 1931 р. – 3 арк.
328. № 26. – Грушевський М. С. Свідчення на допиті в (Об'єднаному Державному Політичному Управлінні) ОДПУ (Москва). – 2-3 квітня 1931 р. – 4 арк.
329. № 28. – Начальник секретно-политического отдела (Агранов) заместителю председателя ОГПУ Ягоде. Рапорт по поводу беседы с Грушевским М. С. Москва. Машинопись. – 4 апреля 1931 г. – 5 арк.

**Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
НАН України**

Ф. 1. – Етнографічна комісія ВУАН (1850 – 1930)

330. Од. зб. 30. – Лист до Етнографічної комісії ВУАН про збирання етнографічним гуртком вірувань у підвій. – 26 березня 1926 р. – 1 арк.
331. Од. зб. 39. – Лист керівника краєзнавчого гуртка Козелецької 1-ї семирічної школи Кащенко Михайла Митрофановича до Кабінету Радянського села ВУАН. – 30 вересня 1930 р. – 1 арк.
332. Од. зб. 574. – Народний календар, записаний учнями Вороньківської трудшколи Київської округи в 1921 р. під керівництвом вчителя О.О. Козловського. – 160 арк.
333. Од. зб. 628. – Народні пісні, записані учнями Лісняківської семирічної трудшколи Прилуцької округи в 1927 р. та надіслані до Етнографічної комісії ВУАН. – 11 арк.
334. Од. зб. 672. – Колядки, щедрівки, пісні, казки, записані студентами Остерського педтехнікуму в 1925 – 1926 рр. та надіслані до Етнографічної комісії ВУАН. – 111 арк.

335. Од. зб. 673. – Календарні пісні та обряди, надіслані від студентів Остерського педтехнікуму в 1925 – 1927 рр. до Етнографічної комісії – 150 арк.
336. Од. зб. 674. – Замовляння, обрядові пісні (є з мелодіями), голосіння, вірування, перекази, народні та весільні пісні та інш., надіслані в 1926 – 1927 рр. – 271 арк.
337. Од. зб. 675. – Народні пісні, прикмети, повір'я, весільні обряди, народні методи лікування, замовляння, надіслані до Етнографічної комісії учнями Гурбинської семирічної трудшколи Срібнянського району на Прилуччині. – 1930 р. – 4 арк.
338. Од. зб. 676. – Народні пісні, календар, загадки та інше, зібрані учнями Дмитрівської 7-річної школи Конотіпської округи в 1926 – 1927 рр. на чолі з вчителем Іваном Мацько та надіслані до ВУАН. – 37 арк.
339. Од. зб. 677. – Пісні, легенди та інш., зібрані учнями Дьогтярівської ткацької школи в 1928 рр. – 48 арк.
340. Од. зб. 678. – Частушки, пісні, повір'я, загадки, походження назви м. Городні, замовляння, записані учнями Чернігівського ІНО – членами фольклорного гуртка на чолі з лектором Ю.Т. Нестеренком у 1930 р., надіслані до Етнографічної комісії ВУАН. Прохання, щоб Етнографічна комісія надіслала програми щодо збирання фольклорного матеріалу. – 27 арк.
341. Од. зб. 679. – Народні пісні, казки, загадки, забобони, перекази, легенди, анекдоти, приказки, обрядові пісні, частушки та інш., записані в 1928 – 1929 рр. учнями Ніжинської 8-ї школи та шкіл району – членами етнографічного гуртка і надіслані до Етнографічної комісії ВУАН Іваном Євфимовським. – 113 арк.
342. Од. зб. 680. – Повір'я, та звичаї, пов'язані з днем Івана Купала та звичаї кидати гілки на могили та інш., записані в 1926 р. учнями 1-ї Носівської трудшколи на Ніженщині. Надіслав О. Стегайло. Відомості

- зібрані згідно анкети Етнографічної комісії про день Івана Купала. – 9 арк.
343. Од. зб. 681. – Пісні, гри, загадки та інш., зібрані в 1925 – 1926 рр. учнями Олексієвської трудшколи Бахмацького району, Конотопської округи. Надіслав І.Х. Луньов. – 47 арк.
344. Од. зб. 682. – Колядки, щедрівки, пісні, приказки, весільні пісні, легенди, веснянки та інш., зібрані учнями та вчителем Олишевської школи Чернігівської округи К.П. Вітковським та надіслані до Етнографічної комісії. – 27 січня – грудень 1927 р. – 64 арк.
345. Од. зб. 683. – Колядки, щедрівки, пісні, приказки, весільні пісні, легенди, веснянки та інш., зібрані в 1925 – 1927 рр. учнями Остерської трудшколи. – 82 арк.
346. Од. зб. 684. – Колядки, щедрівки, пісні, приказки, весільні пісні, легенди, веснянки та інш., зібрані в Бахмацькому районі на Конотопщині в 1921 – 1922 рр. вчителем та емісаром Чернігівського етнографічного музею І.Х. Луньовим і надіслані в 1925 р. Чернігівським етнографічним музеєм до Етнографічної комісії. – 56 арк.
347. Од. зб. 875. – План праці краєзнавчого гуртка 1-ої Козелецької семирічної школи (Ніжинщина). – 1 вересня 1929 – 1 вересня 1930 рр. – 3 арк.
348. Од. зб. 879. – Робочі плани з краєзнавства на 1929 – 1930 рр. Остерської семирічної трудшколи. – 1930 р. – 4 арк.
- Ф. 43 – Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка (1896 – 1934)**
349. Од. зб. 300. – Матеріали про Охтирський гурток по охороні пам'яток старовини та мистецтва, про роботу гуртка (в плані музейного профілю). Лист Округного управління селянськими будинками Охтирщини (додаток: лист Педашенка Ф.М. з 2-ма фотографіями розкопок). – 1924 – 1925 рр. – 7 арк.

350. Од. зб. 301. – Матеріали Нікопольського музею мистецтв. Лист до Кабінету, відомості про експедиції музею, збирання експонатів, зарисовки та фото експонатів, окремих споруд і под. – 1925 – 1926 рр. – 11 арк.
351. Од. зб. 302. – Матеріали про роботу Красноградського музею. Звіт. – 1925 р. – 2 арк.
352. Од. зб. 303. – Матеріали Зінов'євського музею. Реєстр музейних експонатів, зарисовки експонатів. – 1928 р. – 6 арк.
353. Од. зб. 304. – Матеріали Прилуцького Округового Музею. Лист до Кабінету; зарисовки експонатів, фото експонатів. – 1928 р. – 12 арк.
354. Од. зб. 305. – Матеріали Сосницького районного Історико-археологічного музею. Повідомлення і лист про надіслання до Кабінету ілюстрованого матеріалу, реєстр надісланого матеріалу. – 1930 р. – 4 арк.
355. Од. зб. 371. – Матеріали Остерського Педагогічного музею (Чернігівщина). Анкета. – 1923 р. – 12 арк.
356. Од. зб. 372. – Матеріал Полтавського Наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Анкети. – 1923 р. – 2 арк.
357. Од. зб. 373. – Матеріал Радомишльської районної сільськогосподарської Дослідної Станції Наркомзему України (Житомирщина). Анкета. – 1923 р. – 2 арк.
358. Од. зб. 374. – Матеріали Уманських інституцій Красзнавства – Філії сільськогосподарського Наукового Комітету при Наркомземі України, Історичного музею, Округного Соц.-історичного Музею. Анкети. 1923 – 1929 рр. – 4 травня 1923 – 4 червня 1929 рр. – 6 арк.
359. Од. зб. 375. – Матеріали Уманської районної сільськогосподарської Дослідної станції. Анкети. – 6 травня 1923 – 28 травня 1929 рр. – 3 арк.

360. Од. зб. 376. – Матеріали Чернігівських інституцій Краєзнавства – Музею Української Старовини ім. В.В. Тарновського, Музею культур, Етнографічного музею. Анкети. – 26 липня – 13 серпня 1923 р. – 5 арк.
361. Од. зб. 377. – Матеріали в питаннях організації Чернігівських інституцій Краєзнавства – Філії Комісії Краєзнавства при ВУАН, Наукового Товариства, Інституту Краєзнавства; Матеріали про напрямки роботи різних краєзнавчих органів в масштабі СРСР, про краєзнавство на Чернігівщині, проект статуту асоціації по вивченню Чернігівщини. Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Чернігівського відділу Архівного Управління й ін., описи й ін. – 22 жовтня 1923 – 31 грудня 1924 рр. – 22 арк.
362. Од. зб. 378. – Матеріали Всеукраїнської Державної Чорноморсько-Азовської Науково-промислової дослідної станції (з 1927 р. – Всеукраїнської Державної Іхтіологічної дослідної станції). Анкети. – 19 серпня 1923 – 10 червня 1929 рр. – 4 арк.
363. Од. зб. 379. – Матеріали Старобільського Музею місцевого краю. Анкети, нотатки про роботу музею. – 6 вересня 1924 – 18 травня 1929 рр. – 8 арк.
364. Од. зб. 380. – Матеріали Коростенського Музею Краєзнавства (Житомирщина). Анкета, нотатки про музей. – 15 січня 1925 р. – 5 арк.
365. Од. зб. 381. – Матеріал Білоцерківського Окружного Краєзнавчого Товариства. Анкета. – 28 червня 1929 р. – 2 арк.
366. Од. зб. 382. – Матеріал Борзнянського Бюро охорони пам'яток старовини та культури (Чернігівщина). Анкета. – 18-25 травня 1929 р. – 2 арк.
367. Од. зб. 383. – Матеріал Лосинівського Бюро Краєзнавства (Чернігівщина). Анкета. – 18-31 травня 1929 р. – 2 арк.

368. Од. зб. 384. – Матеріали Наукового Товариства на Донеччині (Луганське Наукове Товариство). Анкета, звіт про діяльність Товариства. – 20 вересня 1926 – 24 травня 1929 рр. – 9 арк.
369. Од. зб. 385. – Матеріали районного Краєзнавчого Товариства ім. Ф. Вовка (Житомирщина). Анкета, статут. – 6 червня 1929 р. – 5 арк.
370. Од. зб. 386. – Матеріали Науково-Краєзнавчого Товариства Мелітопольської округи (Запорізька обл.). Відношення, анкета. – 27 травня 1929 р. – 3 арк.
371. Од. зб. 387. – Матеріал Народицької райінспектури Народної Освіти (Житомирщина). Анкета. – 18-29 травня 1929 р. – 2 арк.
372. Од. зб. 388. – Матеріали Прилуцького Окружного Музею (Чернігівщина). Відомості про діяльність музею. – 26-30 грудня 1929 р. – 2 арк.
373. Од. зб. 389. – Матеріал Роменського Окружного Музею (Полтавщина). Анкета. – 18 травня – 13 червня 1929 р. – 2 арк.
374. Од. зб. 390. – Матеріали Росошанської Науково-Краєзнавчої громади (Воронезька обл.). Відношення до ВУАН, нотатки про місто Росош. – 16-20 липня 1929 р. – 2 арк.
375. Од. зб. 391. – Матеріал Хорольського Краєзнавчого гуртка (Полтавщина). Анкета. – 18 травня – 4 червня 1929 р. – 2 арк.
376. Од. зб. 392. – Матеріал Шепетівського Наукового Товариства (Хмельницька обл.). Анкета. – 18-25 травня 1929 р. – 2 арк.
377. Од. зб. 393. – Матеріали Сосницького районного Історико-археологічного та етнографічного музею (Чернігівщина). Відомості про музей, список наукових праць. – 23-31 жовтня 1930 р. – 4 арк.
378. Од. зб. 394. – Матеріал Миколаївського Наукового Товариства ім. Миколи Аркаса. Статут. – Без дати. – 2 арк.

379. Од. зб. 395. – Матеріал про краєзнавчі гуртки в Артемівській окрузі (Донеччина). Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Артемівського Краєзнавчого музею. – 29 грудня 1929 р. – 1 арк.
380. Од. зб. 396. – Матеріали про Краєзнавчі гуртки і музеї в Ніжинській окрузі (Чернігівщина). Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Ніжинської Окрінспектури Наросвіти. – 29 грудня 1929 р. – 1 арк.
381. Од. зб. 397. – Матеріал про Краєзнавчі осередки в Київській окрузі (Київщина). Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Київської Окрінспектури Наросвіти. – 3 січня 1930 р. – 1 арк.
382. Од. зб. 398. – Матеріал про Краєзнавчі інституції в Коростенській окрузі (Житомирщина). Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Коростенського Окружного Музею Краєзнавства. – 20 грудня 1929 – 7 січня 1930 рр. – 1 арк.
383. Од. зб. 399. – Матеріал про Краєзнавчі інституції в Мелітопольській окрузі (Запорізька обл.). Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Науково-краєзнавчого Товариства Мелітопольської округи. – 20 грудня 1929 – 9 січня 1930 рр. – 1 арк.
384. Од. зб. 400. – Матеріал про Краєзнавчі гуртки і музеї в Старобільській окрузі (Луганська обл.). – Відношення до Комісії Краєзнавства ВУАН від Музею Старобільського краю. – 4 січня 1930 р. – 1 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. 6. – Смолічев Петро Іванович (1907 – 1933)

385. № 40. – Реставраційні роботи в Чернігові (Спаський собор, Слецька церква, Іллінська церква). – 10 квітня 1925 – 10 березня 1930 рр. – 49 арк.

386. № 180. – Обслідування Седнівської муміфікації. – 3 березня 1924 – 3 січня 1930 рр. – 29 арк.

Ф. 9. – Щербаківський Данило Михайлович (1877 – 1927)

387. № 156. – Заглада Н. Провідник по музею антропології. Відділ монографічного дослідження села. – 9 липня 1925 р. – 2 арк.

Ф. ВУАК. – Всеукраїнський археологічний комітет (1918 – 1932)

388. № 17. – Місця археологічних знахідок м. Остра та його околиць (реєстр). – 13 березня – 17 серпня 1925 рр. – 29 арк.

389. № 46/17. – Археологічні дослідження Остерського музею в році 1924. – 5 квітня – 28 листопада 1924 р. – 11 арк.

390. № 109/4. – Науково-дослідча праця в 1926 р. Глухівський музей. – 2 арк.

391. № 109/10. – Звіт про науково-дослідчу роботу Конотопського музею за рік 1926. – 26 грудня 1926 – 3 січня 1927 рр. – 2 арк.

392. № 109/16. – Археологічні дослідження Остерського музею в році 1925. – 12 квітня – 29 листопада 1925 р. – 8 арк.

393. № 109/19. – Дослідча праця в галузі історії матеріальної культури в 1926 р. – 6 арк.

394. № 116/13. – Археологічні дослідження Остерського музею в році 1926. – 15 квітня – 30 листопада 1926 р. – 9 арк.

395. № 116/18. – Археологічні роботи по дослідженню Сосниччини року 1927. – 36 арк.

396. № 116/22. – Звіт Вайнштейна до Березинського та Городянського району для обслідування пам'яток старовини. – 11 липня 1927 р. – 11 арк.

397. № 116/24. – С.Г. Баран-Бутович “Неолітичні стації Чернігівської округи”. Археологічні розшуки в басейні р. Десни в Чернігівській окрузі. – 43 арк.

398. № 116/26. – Дослідча праця в галузі історії матеріальної культури в 1927 р. – 3 арк.
399. № 116/40. – Археологічні дослідження Остерського музею в році 1927. – 2 квітня – 2 грудня 1927 р. – 8 арк.
400. № 119/19а. – Повідомлення з місць. – 1 березня – 27 грудня 1927 р. – 18 арк.
401. № 126. – Звідомлення про краєзнавчі гуртки та товариства. – 20 березня 1926 – 16 березня 1927 рр. – 78 арк.
402. № 202/8-а. – Звіт за дослідчу працю в галузі археології в 1928 р. Дослідження в Сосницькому, Коропському і Корюківському районах. – 10 арк.
403. № 202/47. – Обслідування пам'яток старовини і культури на території Прилуцької округи 1927 – 1928 рр. – 20 листопада – 27 грудня 1928 р. – 8 арк.
404. № 309/8. – Археологічна екскурсія по річках Свісі, Клеваню, Локні та Івоту. – 3 березня – 5 червня 1929 р. – 36 арк.
405. № 309/9. – Археологічна екскурсія по річках Свісі, Клеваню, Локні та Івоту. – 7 червня – 27 листопада 1929 р.
406. № 309/24. – Звіт за пророблену протягом 1928 – 1929 років роботу по охороні пам'яток культури на Прилуччині. – 2 грудня – 25 грудня 1929 р. – 29 арк.
407. № 327/9. – Звіт за археологічні дослідження в 1930 р. – 16 арк.
408. № 327/12. – Звіт за археологічні дослідження в 1930 р. Дослідження у водозборах річок Десни, Сейму, Убеді та Снову на терені Сосниччини. (Неоліт-бронза). – 5 арк.

Ф. СІМК. – Секція історії матеріальної культури (1933 – 1934)

409. № 462. – Реєстр дійсних членів ВУАКу, що перебувають у Києві та поза межами Києва. – 8 березня – 28 грудня 1933 р. – 3 арк.
410. № 474. – Звіт за роботу Сосницького музею в 1933 році. – 2 арк.

411. № 511. – Звіт за роботу в галузі археології в 1936 році. – 13 арк.

Галузевий державний архів служби безпеки України
Департамент архівного забезпечення служби безпеки України

412. ФП. – Спр. 39676. – Архівно-слідча справа по звинуваченню М.В. Птухи. – 21 лютого 1938 – 29 січня 1940 рр. – 374 арк.
413. ФП. – Спр. 49438. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Б.К. Пилипенка. – 25 лютого 1933 – 11 липня 1934 р. – 45 арк.
414. ФП. – Спр. 52281. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Б.К. Пилипенка. – Т. 2. – 9 жовтня 1937 р. – 44 арк.
415. ФП. – Спр. 65995. – Архівно-слідча справа по звинуваченню М.Я. Рудинського. – 9 березня – 2 квітня 1934 р. – 35 арк.
416. ФП. – Спр. 67098. – Протокол допиту С.О. Єфремова Головою ДПУ УСРР В.А. Балицьким у присутності заступника наркома юстиції УСРР М.В. Михайлика. – 23 грудня 1929 р. – Т. 13. – Арк. 232-234.
417. ФП. – Спр. 67098. – Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому “Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв’язку із справою “СВУ”. – 1 грудня 1929 р. – Т. 238. – Арк. 1-64.
418. ФП. – Спр. 67098. – Характеристика помічника начальника 3-го відділу ББК НКВС СРСР Богданова на ув’язненого Г.Г. Холодного. – 10 квітня 1937 р. // Контрольно-наглядова справа за справою Г.К. Голоскевича. – Т. 99. – Арк. 16.
419. ФП. – Спр. 67098. – Заява В.М. Ганцова на ім’я Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є. Ворошилова. – 22 березня 1957 р. // Контрольно-наглядова справа за кримінальною справою В.М. Ганцова. – Т. 67. – Арк. 313-318.

420. ФП. – Спр. 67098. – Орієнтовний список заарештованих по Києву, які підлягають представленню на процес “СВУ”. – 1 грудня 1929 р. – Т. 238. – Арк. 1-3.
421. ФП. – Спр. 67098. – Кандидати до процесу “СВУ” з периферії. – 1 грудня 1929 р. – Т. 238. – Арк. 1-3.
422. ФП. – Спр. 67098. – Довідка про підсумки додаткової перевірки за архівною кримінальною справою № 47757 щодо учасників організації “Спілка визволення України” (“СВУ”). – 24 березня 1989 р. – Том додаткової перевірки. – Арк. 1-49.
423. ФП. – Спр. 67842. – Кримінальна справа по звинуваченню М.С. Грушевського. – 23 березня – 4 квітня 1931 р. – 433 арк.

Архів управління служби безпеки України по Полтавській області

424. ФП. – Спр. 2859. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Н.Х. Онацького. – 13 вересня – 23 листопада 1937 р. – 49 арк.

Архів управління служби безпеки України по Харківській області

425. ФП. – Спр. 12975. – Архівно-слідча справа по звинуваченню С.А. Таранушенка. – 14 жовтня 1933 – 24 лютого 1934 рр.; 5 вересня 1958 р. – Т. 1. – 211 арк.
426. ФП. – Спр. 32966. – Архівно-слідча справа по звинуваченню М.Г. Криворотченка. – 10 лютого – 9 квітня 1934 р. – 50 арк.
427. ФП. – Спр. 027736. – Архівно-слідча справа по звинуваченню І.Н. Капустянського. – 25 грудня 1934 – 3 червня 1935 рр.; 21 червня 1989 р. – 59 арк.

Архів управління служби безпеки України по Чернігівській області

428. ФП. – Спр. 5132. – Архівно-слідча справа по звинуваченню С.В. Шамрая. – 15 липня 1933 – 28 березня 1938 рр. – 99 арк.
429. ФП. – Спр. 2308. – Архівно-слідча справа по звинуваченню С.А. Гапеева. – 8 березня – 12 вересня 1938 р. – 32 арк.
430. ФП. – Спр. 2901. – Архівно-слідча справа по звинуваченню С.Г. Баран-Бутовича. – 3 серпня 1938 – 23 березня 1940 рр. – 357 арк.
431. ФВ. – Відділ «ББ». – Кримінальна справа № 7177(2225) по звинуваченню гр. Баран-Бутовича С.Г. по ст. 54 – 1а КК УРСР. – 30 квітня – 26 вересня 1944 р. – 84 арк.
432. ФП. – Спр. 3757. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Ю.С. Виноградського. – 28 червня 1938 – 20 березня 1939 рр. – 49 арк.
433. ФП. – Спр. 4088. – Т. 1. – Архівно-слідча справа по звинуваченню П.І. Мороза, А.Н. Корогода та ін. – 7 березня – 17 квітня 1938 р. – 402 арк.
434. ФП. – Спр. 4088. – Т. 3. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Б.М. Шевеліва. – 7 березня – 17 квітня 1938 р. – 364 арк.
435. ФП. – Спр. 802. – Архівно-слідча справа по звинуваченню П.К. Федоренка. – 21 жовтня 1930 – 15 жовтня 1934 рр. – 298 арк.
436. ФП. – Спр. 5291. – Архівно-слідча справа по звинуваченню П.К. Федоренка. – 14 жовтня 1938 – 11 жовтня 1939 рр. – 409 арк.
437. ФП. – Спр. 10064. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Є.А. Рихліка. – 3 січня – 15 червня 1931 р.; 30 грудня 1958 р. – 827 арк.
438. ФП. – Спр. 16460. – Архівно-слідча справа по звинуваченню Б.Л. Луговського. – 15 серпня – 20 грудня 1937 р. – 49 арк.

Ф.Р – 495. – Відділ народної освіти Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Полтава, Полтавської губ. (1921 – 1925)

Оп. 1.

439. Спр. 1. – Розпорядження, накази, анкети губернського відділу народної освіти. Наказ про призначення М.Я. Рудинського директором Центрального пролетарського музею Полтавщини. Звіт про роботу музею за 1921 – 1922 рр. – 17 листопада 1921 – 31 грудня 1922 рр. – 213 арк.
440. Спр. 5. – Доповіді політкому Полтавського інституту народної освіти про діяльність. – Вересень 1922 р. – 133 арк.
441. Спр. 8. – Звіт Полтавської губернської комісії по чистці радянських установ про роботу Центрального пролетарського музею Полтавщини та про шкідницьку діяльність його директора М.Я. Рудинського. – 15 травня – 2 жовтня 1924 р. – 120 арк.
442. Спр. 9. – Списки співробітників Пролетарського музею, освітніх установ. – 20-27 травня 1924 р. – 41 арк.

Оп. 2.

443. Спр. 13. – Відомості про мережу загальних навчальних закладів округів Полтавської губернії. – 9 березня – 15 квітня 1925 р. – 44 арк.

Ф.Р – 1505. – Державний архів Полтавської області (1923 – 1956)

Оп. 1.

444. Спр. 15. – Пятилетний план работы архива на 1933 – 1937 год. – Январь 1933 г. – 6 арк.
445. Спр. 17. – Звіт про роботу Полтавського державного історичного архіву за 1933 р. – 30 грудня 1933 р. – 15 арк.

446. Спр. 75. – Науково-дослідницька і агітмасова робота Полтавського архіву за I – II квартали 1938 р. – 30 січня – 30 червня 1938 р. – 9 арк.

447. Спр. 101. – Годовой отчет о работе Полтавского областного государственного архива за 1940 год. – Январь 1941 г. – 3 арк.

Ф.Р – 1507. – Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка (1939 – 1969)

Оп. 1.

448. Спр. 7. – Накази, розпорядження, циркуляри Народного комісаріату освіти УРСР. – 17 січня – 28 червня 1939 р. – 226 арк.

449. Спр. 9. – Статут інституту та план роботи на 1939-1940 навчальний рік. – 20 серпня 1939 р. – 57 арк.

450. Спр. 33. – Протоколи засідань вченої ради, деканатів, кафедр. – 1 вересня – 30 червня 1939 р. – 225 арк.

Державний архів Сумської області

Ф.Р – 2337. – Відділ управління виконавчого комітету Сумської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1921 – 1924)

Оп. 1.

451. Спр. 3. – Коротенька інформаційна замітка про діяльність гуртка архівних кореспондентів (архівної комісії) в м. Лебедині, Сумокруги на Слобожанщині. – 13 грудня 1924 р. – 265 арк.

Ф.Р – 2445. – Архівний відділ виконавчого комітету Сумської обласної ради народних депутатів (1918 – 1935, 1939 – 1941, 1943 – 1988)

Оп. 1.

452. Спр. 8. – Пятилетний план работы Сумского Государственного исторического архива (1933 – 1937). – 2 вересня – 4 листопада 1933 р. – 7 арк.

Ф.Р – 2448. – Державний архів Сумської області (1939 – 1998)

Оп. 1.

453. Спр. 3. – Звіт про роботу Сумського обласного державного архіву за 1939 р. Публікації, статті до преси, доповіді по радіо. – 25 грудня 1939 – 10 січня 1940 рр. – 4 арк.
454. Спр. 12. – Отчет о выполнении плана работы Сумским областным государственным архивом за 1940 год. – Декабрь 1940 г. – 3 арк.
455. Спр. 14. – Акт обследования работы Сумского обласного государственного архива заместителем начальника архивного отдела УНКВД по Сумской области т. Супруном П.В. – 25-26 декабря 1940 г. – 6 арк.

Ф.Р – 4565. – Конопотський відділ народної освіти виконавчого комітету повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1919 – 1923)

Оп. 1.

456. Спр. 907. – Годовой отчет о деятельности отдела политического просвещения при Конопотском унаробразе за 1920 год. – 1-10 января 1921 г. – 8 арк.

Ф.Р – 4653. – Конопотська інспектура народної освіти виконавчого комітету окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1923 – 1930)

Оп. 1.

457. Спр. 1004. – Звіт Конопотської окрінспектури наросвіти за 1925/1926 навч. рік. – 15 березня 1925 – 15 лютого 1926 рр. – 83 арк.

Ф.Р – 6434. – Роменський окружний краєзнавчий музей (1919 – 1978)

Оп. 1.

458. Спр. 3. – Отчеты о работе Роменского краеведческого музея за 1920 – 1923 годы. – 23 декабря 1920 – 31 декабря 1923 гг. – 3 арк.

459. Спр. 6. – Листування Української Академії Наук, Всеукраїнського Археологічного комітету з Роменським музеєм. – 23 квітня 1923 – 21 вересня 1926 рр. – 18 арк.
460. Спр. 8. – Звіти про роботу Лохвицького краєзнавчого музею за 1923 – 1926 рр. – Грудень 1923 – січень 1927 рр. – 49 арк.
461. Спр. 11. – Анкета Роменського краєведческого музею. – 30 грудня 1924 г. – 4 арк.
462. Спр. 16. – Отчеты о работе Роменского окружного музея за 1925 год. – 26 грудня 1925 – 17 январа 1926 гг. – 16 арк.
463. Спр. 17. – Протоколи засідань Ради Музею. – 7 лютого 1926 – 6 січня 1932 рр. – 88 арк.
464. Спр. 20. – План роботи Роменського краєзнавчого музею на 1926 – 1927 роки. – 20 грудня 1925 р. – 22 арк.
465. Спр. 27. – Річний звіт про роботу Роменського краєзнавчого музею за 1927 – 1928 роки. – 28 грудня 1927 – 31 грудня 1928 рр. – 43 арк.
466. Спр. 34. – План роботи Роменського окружного музею 1929 – 1930 рр. – 16 грудня 1928 р. – 28 арк.
467. Спр. 41. – План роботи Роменського міжрайонного краєзнавчого музею на 1931 рік. – 20-26 грудня 1930 р. – 5 арк.
468. Спр. 47. – Переписка с советскими учреждениями по вопросам охраны памятников культуры и природы на Роменщине. – 15 березня 1932 – 17 листопада 1934 рр. – 24 арк.
469. Спр. 50. – Річний звіт Роменського краєзнавчого музею за 1932 рік. – 28 грудня 1932 – 18 січня 1933 рр. – 13 арк.
470. Спр. 52. – П'ятирічний план роботи Роменського краєзнавчого музею на 1933 – 1937 рр. – Грудень 1932 р. – 54 арк.
471. Спр. 57. – Акти обстеження Чернігівським обласним відділом народної освіти Чернігівського історичного Держмузею та краєзнавчих

- музеїв (Конотоп, Ромни, Прилуки, Ніжин та Глухів). – 13 січня – 7 лютого 1934 р. – 36 арк.
472. Спр. 58. – Річні звіти Роменського краєзнавчого музею за 1931 – 1934 рр. – 30 грудня 1931 – 31 грудня 1934 рр. – 39 арк.
473. Спр. 66. – План роботи Роменського краєзнавчого музею на 1937 рік. – 27 грудня 1936 р. – 8 арк.
474. Спр. 70. – Годовой отчет Роменского окружного краеведческого музея за 1938 год. – 30 декабря 1938 г. – 7 арк.
475. Спр. 71. – План научно-исследовательской работы Роменского краеведческого музея на 1940 год. – 27 декабря 1939 г. – 36 арк.
476. Спр. 72. – План работы Роменского краеведческого музея на 1939 год. – 1 января 1939 г. – 24 арк.
477. Спр. 75. – План работы Роменского краеведческого музея на 1940 год. – 29 декабря 1939 г. – 14 арк.
478. Спр. 77. – Годовой отчет Роменского краеведческого музея за 1940 год. – 31 декабря 1940 г. – 18 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф.Р – 193. – Черкаський державний педагогічний інститут ім. 300 – річчя возз'єднання України з Росією (1929 – 1978)

Оп. 1.

479. Спр. 3. – Распоряжения Народного Комиссариата просвещения УССР (копии) и переписка с ним об организации кафедр при институте, учебных планах и программах, педагогической практике студентов, о наборе в институт и финансовых вопросах. Списки преподавателей и статистические сведения о составе студентов. – 3 декабря 1930 – 6 мая 1931 гг. – 111 арк.

480. Спр. 7. – Протоколы заседаний кафедры ботаники № 1 – 3 (подлинники). Смета расходов на содержание ботанического сада. – 20 февраля – 20 апреля 1938 г. – 17 арк.

481. Спр. 8. – Учебные программы математического факультета и факультета языка и литературы за 1929 – 1934 гг., 1941г. – 132 арк.

Оп. 4.

482. Спр. 8. – Протоколы заседаний государственной экзаменационной комиссии физико-математического факультета пединститута № 1 – 4. Подлинники. – 4 июля 1937 – 18 января 1938 г. – 36 арк.

483. Спр. 9. – Протоколы заседаний государственной экзаменационной комиссии естественного факультета пединститута № 1 – 5. Подлинники. – 5 июля 1937 – 19 января 1938 г. – 40 арк.

Ф.Р – 229. – Черкаський науковий історико-педагогічний окружний музей ім. Т.Г. Шевченка, м. Черкаси, Київської губ. (1921 – 1922)

Оп. 1.

484. Спр. 1. – Журнал учета культурно-просветительской работы музея. – 22 октября 1921 – 2 июня 1922 г. – 26 арк.

485. Спр. 2. – Переписка с Киевским губернским архивным управлением о концентрации архивных материалов. – 30 марта 1924 г. – 2 арк.

Ф.Р – 379. – Смілянський народний музей, м. Сміла. (1920)

Оп. 1.

486. Спр. 1. – Каталог книг библиотеки. – 1920 р. – 14 арк.

487. Спр. 2. – Каталог археологического отдела музея. – 24 сентября – 24 октября 1920 г. – 5 арк.

Ф.Р – 1750. – Золотоніський музей відділу народної освіти Золотоніського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Золотоноша, Полтавської губ. (1920 – 1925)

Оп. 1.

488. Спр. 1. – Статут губерніального комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини на Полтавщині; доповідь про роботу інструктора музейних справ; статистичні відомості і кошторис Золотоношського музею. – 21 травня – 27 грудня 1920 р. – 37 арк.
489. Спр. 4. – Журнал реєстрації поступаючих речей в Золотоношський музей. – 1 січня 1921 – 28 червня 1925 рр. – 18 арк.
490. Спр. 6. – Постанова Раднаркому УСРР про музейні цінності і переписка з Центральним пролетарським музеєм про описи пам'яток мистецтва; акти Золотоношського окрфінвідділу про передачу церковних книг і срібра в музей; Звіт про роботу Золотоношського окрмузею. – 7 березня – 5 жовтня 1923 р. – 26 арк.
491. Спр. 7. – Інструкція Золотоношського округового музею про організацію музеїв при райсельбудах; переписка з установами м. Золотоноші по питаннях налагодження роботи та звіти про роботу Золотоношського музею. – 20 квітня 1924 – 2 жовтня 1925 рр. – 38 арк.
492. Спр. 8. – Річний звіт і доповіді про роботу Золотоношського окружного музею і переписка з Драбівським РВК про відкриття музею в с. Драбово. – 16 вересня 1924 – 1 травня 1925 рр. – 27 арк.

Державний архів Чернігівської області**Ф.Р – 15. – Виконавчий комітет Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1918 – 1925)****Оп. 1.**

493. Спр. 194. – Обязательные постановления, положения, приказы, циркуляры, протоколы заседаний Губисполкома и переписка с Губернскими учреждениями о порядке проведения на местах сметной компании по местному бюджету на 1922 – 1923 операционный год, организации комитетов по борьбе с безработицей, порядке взимания

страховых взносов, проведении опроса сельских хозяйств и другим вопросам. – 2 сентября 1922 – 20 января 1923 гг.

494. Спр. 225. – Протоколы заседаний Президиума Черниговского Губисполкома. – 7 декабря 1922 – 31 декабря 1923 гг.

495. Спр. 292. – Годовые отчёты о деятельности отделов Черниговского Губисполкома за 1923 г. – Декабрь 1923 – февраль 1924 гг.

496. Спр. 294. – Месячные и 2-х месячные доклады и отчёты о деятельности отделов Черниговского Губисполкома за 1923 г. – Ноябрь 1923 – 24 января 1924 гг.

**Ф.Р – 65. – Виконавчий комітет Чернігівської окружної ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1923 – 1930)**

Оп.1

497. Спр. 193. – Выписки из протоколов заседаний секретариата Черниговского окрисполкома. – 17 августа 1925 – 29 сентября 1926 гг. – 111 арк.

498. Спр. 208. – Сведения о г. Чернигове Черниговской губернии, инструкции о направлении, патронаже детей из детдомов, протоколы и выписки заседаний административно-финансовой комиссии СНК, малой коллегии ВУЦИКа, плановой комиссии при окрисполкоме и др. переписка с райисполкомами по политпросветительным вопросам. – 26 сентября – 1 декабря 1925 г. – 326 арк.

499. Спр. 554. – Протоколы заседаний президиума Черниговского окрисполкома. – 27 июня – 20 декабря 1927 г. – 341 арк.

500. Спр. 620. — Переписка с Всеукраинской археологической комиссией о сохранении памятников старины и культуры, находящихся в г. Чернигове и список этих памятников. – 8 января – 19 декабря 1927 г. – 211 арк.

501. Спр. 1110. — Постановление Президиума ЦК КП(б)У об итогах и очередных задачах, привлечения к работе НКРКИ, о состоянии и работе

секции РКИ при Советах РКИ, циркуляр Наркома РКИ УССР о мерах для оживления работы секций РКИ, инструкция о проведении проверки массовой работы Советов, годовой отчёт Черниговского Краевого исторического архива, сведения о состоянии работы среди нацменьшинства в округе и доклад о плане работ РКИ и методах работы. – 1928 г. – 99 арк.

Ф.Р – 593. – Відділ народної освіти виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1919 – 1925)

Оп.1

502. Спр. 52. – Постановление Наркомпроса и положение о комитетах по охране памятников искусств; переписка с волревкомаами, унаробразами и комитетом по охране памятников искусства и старины. – 18 – 26 декабря 1919 г. – 157 арк.
503. Спр. 53. – Сметы и объяснительные записки к ним на содержание Черниговского губернского комитета по охране памятников искусства и старины. – 26 марта – 26 июля 1919 г. – 59 арк.
504. Спр. 54. – Отчеты о деятельности Черниговского губернского комитета по охране памятников искусства и старины за 1919 г. – 21марта – 1 декабря 1919 г. – 36 арк.
505. Спр. 55. – Подготовка заседаний Черниговского губернского комитета по охране памятников искусства и старины. – 22 марта – 8 августа 1919 г. – 22 арк.
506. Спр. 57. – Докладные записки председателя комитета по охране памятников искусства и старины. – 24 июня – 12 августа 1919 г. – 9 арк.
507. Спр. 59. – Сведения о местонахождениях памятников искусства и старины и сметы на их ремонт. – 5 апреля – 18 июня 1919 г. – 11 арк.

508. Спр. 101. – Отчеты и доклады о деятельности и протоколы заседаний коллегии губнаробраза и его подотделов. – 28 июля – 20 ноября 1920 г. – 113 арк.
509. Спр. 130. – Доклады и отчёты о деятельности Нежинского Народного Университета им. Шевченко. – 1 января 1920 – 16 декабря 1921 гг. – 113 арк.
510. Спр. 205. – Сметы бюджетных ассигнований и пояснительные записки к ним на содержание учреждений, подведомственных Губнаробразу и его отделов. – 1920 г. – 99 арк.
511. Спр. 314. – Докладные записки инструкторов экскурсионного бюро губнаробраза. – 22 июня – 4 августа 1920 г. – 19 арк.
512. Спр. 317. – Протоколы заседаний коллегии губнаробраза. – 9 октября 1920 – 28 декабря 1921 гг. – 27 арк.
513. Спр. 341. – Годовые отчеты о деятельности губполитпросвета. – 1920 г. – 13 мая 1921 г. – 62 арк.
514. Спр. 342. – Протоколы заседаний коллегии Сосницкого уполитпросвета, уездных съездов и совещаний. – 8 октября 1920 – 16 августа 1921 гг. – 23 арк.
515. Спр. 374. – Анкеты музеев, мастерских и складов наглядных пособий. – 17 августа – 7 октября 1920 г. – 22 арк.
516. Спр. 821. – Планы работы музыкальной, художественной, археологической, архивной и других секций подотдела искусств губполитпросвета. – 12 февраля – 1 июля 1921 г. – 41 арк.
517. Спр. 989. – Постановление СНК об охране архивов, доклад губнаробраза о состоянии архивов губернии, протоколы заседаний президиума губисполкома, переписка с последним и профсоюзными организациями об охране архивных материалов, административным и другим вопросам. – 4 сентября 1922 – 19 декабря 1923 гг. – 718 (+6) арк.

518. Спр. 1516 – Доклады и отчеты подотделов и секций губнаробраза, комитета охраны памятников искусства и старины. – 16 февраля – 8 июля 1923 г. – 222 арк.
519. Спр. 1535. – Отчеты и недельные сводки о деятельности Черниговского губОНО, его подотделов и секций с приложением статистических сводок, сеть учебных заведений в губернии. – 1 июня 1923 – 1 апреля 1925 гг. – 466 арк.
520. Спр. 1722. – Переписка с подотделами и подведомственными учреждениями об учете и сохранности памятников искусства и старины. – 1 февраля – 10 октября 1924 г. – 172 арк.
521. Спр. 1739. – Докладные записки ответработников губОНО о деятельности подотделов и секций. – 1-25 января 1924 г. – 118 арк.
522. Спр. 1850. – Квартальные отчёты о работе губполитпросвета. – Январь – 29 сентября 1924 г. – 62 арк.
523. Спр. 1862. – Анкеты единовременной переписи политпросветучреждений – библиотек, клубов и сельбудов. – 29 апреля 1923 – 19 мая 1924 гг. – 216 арк.

Оп. 3.

524. Спр. 5. – Докладные записки Черниговского губнаробраза о состоянии музыкальной школы и исторических памятниках гор. Чернигова. – 28 июля 1921 – 4 января 1922 гг. – 110 арк.

Ф.Р – 594. – Городнянський повітовий відділ народної освіти повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1918 – 1923)

Оп. 1.

525. Спр. 27. – Приказы и объявления Унаробраза об открытии школ для безграмотных, образцовой школы, курсов по делопроизводству, проведенный концерта в пользу «Недели раненого красноармейца» и др. – 1920 г. – 13 арк.
526. Спр. 83. – Декрет СНК УССР о передаче исторических и художественных ценностей в ведение Наркомпроса; план организации Городнянского музея революции. – 1 сентября 1920 – 11 октября 1921 гг. – 7 арк.
527. Спр. 109. – Циркуляры Главполитпросвета и губполитпросвета об охране архитектурных памятников; ведомости учёта школ и культурно-просветительских учреждений в сёлах уезда. – 17 января – 15 ноября 1922 г. – 123 арк.

Ф.Р – 596. – Сосницький повітовий відділ народної освіти повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1921 – 1922)

Оп. 1.

528. Спр. 92. – Переписка с Всероссийским и уездными отделами профсоюзов работников искусств, с комитетами гоструппы о создании гоструппы, с Волосковским волнаробразом о взятии на учёт предметов старины и искусства, находящихся в Стольненском имении Мусин-Пушкина. – 1920 г. – 34 арк.
529. Спр. 219. – Распоряжение Черниговского губернского архивного Управления о предоставлении отчёта о состоянии архивного дела в уезде; отчёт унаробраза по этому вопросу и о сообщении об имеющихся на территории уезда археологических, исторических и архитектурных памятниках; заявки на бумагу подведомственных унаробразу учреждений. – 1920 г. – 78 арк.
530. Спр. 518. – Материалы об учёте и охране памятников старины и искусства (Сосницький исторический музей, Максаковский монастырь,

архивы уезда). Отчёты, распоряжения, сообщения, переписка. – 1922 г.
– 58 арк.

**Ф.Р – 597. – Отдел народного образования исполнительного комитета
Черниговского уездного Совета рабочих, крестьянских и
красноармейских депутатов (1919 – 1923)**

Оп. 1.

531. Спр. 40. – Циркуляры и распоряжения губнаробраза по
внешкольному образованию, собранию и хранению памятников
старины. – Январь – декабрь 1920 г. – 66 арк.

532. Спр. 45. – Сведения о личном составе культурно-просветительских
кружков, секций (списки, удостоверения и др.). – Январь – декабрь 1920
г. – 505 арк.

533. Спр. 50. – Протоколы общих собраний членов культурно-
просветительных кружков, заседаний правлений секций и др. – Январь
– июнь 1920 г. – 114 арк.

**Ф.Р – 600. – Чернігівська окружна інспектура народної освіти
окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів (1923 – 1930)**

Оп. 1.

534. Спр. 217. – Переписка с Черниговским крайархивом по вопросу
характеристики сел, деревень, городов, которые сыграли определенную
роль в революционном движении в Черниговском округе. – 21 марта –
10 октября 1928 г. – 40 арк.

535. Спр. 1457. – Квитанции о страховании неделимого имущества на
1925/1926 гг. окрнаробраза. – 26 октября – 14 ноября 1926 г. – 30 арк.

536. Спр. 1565. – Переписка с НКО УССР по увековечиванию памяти
Коцюбинского. – 16 февраля 1927 – 11 сентября 1930 гг. – 236 арк.

537. Спр. 1566. – Протокол заседаний комиссии по увековечиванию
памяти Коцюбинского. – 27 января 1927 г. – 50 арк.

538. Спр. 1567. – Переписка с учреждениями по вопросу увековечивания памяти М.М. Коцюбинского. – 12 января 1927 – 12 сентября 1930 гг. – 223 арк.
539. Спр. 1457. – Личные дела преподавателей школ, техникумов, института народного образования гор. Чернигова. – 1919 – 1930 гг. – 195 арк.

Ф.Р – 608. – Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка (1916 – 1941)

Оп. 1.

540. Спр. 61. – Протоколы заседаний преподавателей словесно-исторического отделения. – 13 декабря 1919 – 10 ноября 1921 гг. – 39 арк.
541. Спр. 71. – материалы о предоставлении вакантных мест в учительском институте лекторам г. Чернигова (переписка и заявления). Списки служащих института. – 17 января 1919 – 24 января 1920 гг. – 112 арк.
542. Спр. 78. – Протоколы заседаний совета Педагогического института. – 8 апреля 1920 – 8 декабря 1921 гг. – 28 арк.
543. Спр. 84. – Сведения о преподавателях Черниговского педагогического института. – 6 ноября 1920 г. – 12 арк.
544. Спр. 93. – Протоколы заседаний Президиума ЧИНО. – 18 октября – 15 ноября 1921 г. – 4 арк.
545. Спр. 106. – Отчёты о деятельности и состоянии ЧИНО за 1921 – 1922 учебный год. – 1922 г. – 87 арк.
546. Спр. 108. – Сведения о личном составе и списки сотрудников учительского института. – 11 февраля – 28 октября 1922 г. – 135 арк.
547. Спр. 122. – Учебные планы, программы, расписания лекций и др. – 15 сентября 1923 – 2 декабря 1924 г. – 181 арк.

548. Спр. 167. – Бюллетени ЧИНО № № 3, 8, 9, 11, 12 за 1924 – 1926 г.г. – 15 ноября 1924 – январь 1926 гг. – 59 арк.
549. Спр. 175. – Отчёт о деятельности ЧИНО за 1923 – 1924 гг. – 1924 – 1925 гг. – 65 арк.
550. Спр. 179. – Материалы об учебно – методической работе в ИНО в 1924 – 1925 гг. – 1924 – 1927 гг. – 46 арк.
551. Спр. 373. – Протоколы заседаний правления, планы работы и отчёты о деятельности ЧИНО. – 24 сентября 1926 – 15 сентября 1927 гг. – 116 арк.
552. Спр. 391. – Резолюция социально-экономической комиссии по докладу С.Г. Баран-Бутовича о способах проведения экскурсий. План украинизации ЧИНО и программы по химии, биологии и математике. – 22 марта – 29 декабря 1926 г. – 6 арк.
553. Спр. 524. – Списки преподавателей и студентов ЧИНО. – 1933 – 1934 гг. – 33 арк.
554. Спр. 840. – Приказы по Черниговскому институту социального воспитания; протоколы заседаний комиссии по укомплектованию педагогического персонала рабфака. Учебный план на 1934 – 1935 учебный год. – Январь 1931 – 17 июля 1934 гг. – 30 арк.
555. Спр. 868. – Протоколы заседаний историко-экономической кафедры. – 29 сентября 1931 – 28 июня 1932 гг. – 75 арк.
556. Спр. 1411. – Гальчук Мария Григорьевна (личное дело Федоренко П.К.) – Август 1933 г. – 4 арк.
557. Спр. 4004. – Особова справа Миловидова Л.В. – 16 листопада 1928 – 28 жовтня 1930 рр. – 19 арк.

Ф.Р – 651. – Державний архів Чернігівської області (1923 – 1941)

Оп. 1.

558. Спр. 9. – Отчеты о работе Черниговского, Одесского, Днепропетровского и Харьковского краевых архивов за II пол. 1927 г. – Июль 1927 – март 1928 гг. – 104 арк.
559. Спр. 10. – Материалы о работе историко-архивного семинара при Черниговском крайистархиве (протоколы, состав кружка, заявления и др.). – Январь 1927 – 16 июня 1928 гг. – 28 арк.
560. Спр. 11. – Сведения и характеристики фондов, хранящихся в архиве. Статья Федоренко «Черниговский краевой исторический архив» для журнала «Архівна справа». – 1927 г. – 179 арк.
561. Спр. 17. – План работы Черниговского крайархива на 1928 г. Статьи сотрудников архива и сведения о местонахождении д/м. – 20 января – 29 декабря 1928 г. – 128 арк.
562. Спр. 18. – Отчеты о работе Черниговского краевого исторического архива за 1928 – 29 годы, Полтавского и Одесского крайархивов за 1928 г. (присланы по обмену опытом) и Черниговского и Нежинского окружных архивов за 1928 г. – 1928 – 1929 гг. – 111 арк.
563. Спр. 25. – Отчёты о работе Днепропетровского, Полтавского, Черниговского и Харьковского краевых исторических архивов за 1929 г. – 1929 – 29 августа 1930 гг. – 88 арк.
564. Спр. 32. – Отчеты о работе за 1930 год Черниговского, Полтавского, Днепропетровского и Харьковского краевых исторических архивов (присланных по обмену опытом) и план работы Житомирского горархива на 1931 г. – 1930 – 1931 гг. – 131 арк.
565. Спр. 50. – Отчеты о работе Черниговского государственного исторического архива за 1932 г. – Январь – декабрь 1932 г. – Не пронумеровано.
566. Спр. 57. – Постановление, инструкция и правила Центрального Архивного Управления : о составлении тематической картотеки, порядке выдачи архивных справок, порядке использования архивных

материалов для научно-исследовательской работы в архивах. Протоколы совещания директоров исторических архивов, учебные планы повышения квалификации архивных работников. Переписка с областным архивным управлением о выявлении документов практического значения. – 19 января – 29 декабря 1933 г. – 91 арк.

567. Спр. 60. – Пятилетний план Черниговского областного исторического архива на 1933 – 1937 гг. – 1933 г. – 124 арк.

568. Спр. 63. – Переписка с облоргкомитетом о предоставлении помещений для областного исторического архива. Список служащих архива. – 2 января – 28 декабря 1933 г. – 49 арк.

569. Спр. 68. – Выводы Центрального архивного управления по обследованию работы областного исторического архива за 1934 г. – 23 ноября – 11 декабря 1934 г. – 23 арк.

570. Спр. 71. – План работы облистпартархива на 1934 г. Статьи научных сотрудников облистархива. Биографические данные на тов. Шильмана, Муринсона и Селюка. – 17 января – 26 декабря 1934 г. – 253 арк.

571. Спр. 120. – План работы областного исторического архива на 1939 – 1940 гг. – Отчеты о работе за 1938 г. и за I полугодие 1939 г. – 1 января 1938 – 1 января 1940 гг. – Не пронумеровано.

Оп. 5.

572. Спр. 1. – Протокол заседаний членов историко-архивного кружка и документы об учебной работе кружка (программы, переписка, сведения). – 9 июля 1923 – 9 сентября 1924 гг. – 58 арк.

573. Спр. 3. – Отчёты о работе кружка за 1923 – 1924 годы. – 40 арк.

574. Спр. 4. – Положения и отзывы о работе кружка. – 20 августа 1923 – 5 июля 1924 гг. – 26 арк.

575. Спр. 5. – Дневник занятий кружка. – 7 февраля 1923 – 25 февраля 1924 гг. – 75 арк.

576. Спр. 8. – Отчёты о работе кружка за 1923-1924 гг.; дневник занятий. – 1923 – 1925 гг. – 62 арк.
577. Спр. 19. – Протокол собрания членов кружка, дневник и отчёты о работе. – Июнь-август 1924 г. – 16 арк.
578. Спр. 20. – Сведения о работе кружка за 1924 год. – 17 арк.
579. Спр. 21. – Дневник учёта работы историко-революционной секции губернского исторического архива. – 1924 – 1926 гг. – 19 арк.
580. Спр. 22. – Дневник работы ученической секции. – 1 апреля – 27 августа 1924 г. – 12 арк.

Ф.Р – 675 – Чернігівський народний університет губернського відділу народної освіти (1918 – 1921)

Оп. 1.

581. Спр. 3. – Протоколы заседаний членов Совета. – 1919 – 1920 гг. – 218 арк.
582. Спр. 11. – Положение о Черниговском народном университете. Учебные планы на 1919 год. – 122 арк.

Ф.Р – 942 – Статистичне бюро виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1917 – 1925)

Оп. 1.

583. Спр. 4779. – Статистические сведения о музеях Черниговской губернии на 1-е января 1922 г. – 1922 г. – 5 арк.

Ф.Р – 1844. – Тимчасова комісія по виконанню археологічних і архітектурних обслідувань історичних пам'яток м. Чернігова при губернському виконавчому комітеті ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1923)

Оп. 1.

584. Спр. 1. – Протоколы заседаний археологической комиссии по обследованию Спасо-Преображенского собора г. Чернигова. – 9 июля – 8 сентября 1923 г. – 58 арк.
585. Спр. 2. – Отчет о работе, протоколы заседаний комиссии, сметы, объяснительные записки и переписка с Черниговским губисполкомом и др. губернскими учреждениями об оказании помощи и содействия по историко-архитектурному обследованию Спасо-Преображенского собора г. Чернигова. Списки предметов, фотоснимков и фотонегативов, переданных во 2-й музей. – 23 июня – 3 июля 1923 г. – 235 арк.

Ф.Р – 3011. – Особистий фонд завідуючого відділом культури і освіти Чернігівської міської управи професора Баран-Бутовича С.Г. (1877 – 1944)

Оп. 1.

586. Спр. 4. – Заявление профессора Баран-Бутовича об увольнении его из Черниговского исторического музея. – 2 мая 1934 г. – 2 арк.
587. Спр. 7. – Автобиография Баран-Бутовича. – Не датовано. – 10 арк.
588. Спр. 16. – Командировочное удостоверение Баран-Бутовича С.Г. в г. Киев, переписка с Киевской областной инспектурой охраны культурных памятников об издании брошюры «Памятники г. Чернигова» – 3 марта – 20 сентября 1932 г. – 2 арк.
589. Спр. 31. – Переписка Баран-Бутовича с научным сотрудником археологической комиссии Белорусской Академии Наук Поликарповичем К. о четвертичных животных – 3 арк.
590. Спр. 39. – План научно-исследовательской работы Черниговского Государственного исторического музея на 1934 год и финансовая оценка всех видов научно-исследовательских работ Черниговского исторического музея. – 7 декабря 1934 г. – 6 арк.
591. Спр. 44. – Список неолитических стоянок, выявленных на территории Черниговщины. – 2 арк.

592. Спр. 67. – Научное описание неолитической стоянки в селе Анисов Черниговского района Черниговской области. – 17 июня 1930 г. – 3 арк.
593. Спр. 72. – Научная работа по истории славянского государства. – 4 арк.
594. Спр. 81. – Научная работа Баран-Бутовича на тему «Доклассовое общество». – 7 арк.
595. Спр. 82. – Научное описание экспонатов, найденных при раскопках на Черниговщине. – 20 арк.
596. Спр. 86. – Научная работа Баран-Бутовича на тему «Разложение первобытного общества у восточных славян». – 7 арк.
597. Спр. 87. – Научная работа по исследованию верхнего палеолита на Черниговщине. – 2 арк.
598. Спр. 93. – Описание экспозиции отдела Черниговского государственного музея. – 9 арк.
599. Спр. 97. – Дневник археологических раскопок Баран-Бутовича с научным описанием неолитических стоянок, расположенных на территории Черниговщины. – 12 арк.
600. Спр. 98. – Проект экспозиции отдела феодализма Черниговского Государственного исторического музея. – 32 арк.
601. Спр. 99. – Чертежи стоянок первобытных людей и научные описания археологических работ. – 5 арк.
602. Спр. 100. – Проект схемы новой экспозиции исторического отдела Черниговского Государственного исторического музея. – 4 арк.
603. Спр. 102. – Разработка экспозиции отдела феодализма Черниговского Государственного исторического музея. – 18 арк.
- Ф.Р – 4999. – Прокуратура Чернігівської області (1943 – 1987)**

Оп. 2.

604. Спр. 2320. – Заявление Федоренко П.К. о пересмотре его дела. – 23 сентября 1957 – 12 мая 1959 гг. – 15 арк.

605. Спр. 3115. – По жалобе Гапеевой М.Я. по делу Гапеева С.А. – 23 февраля – 28 марта 1960 г. – 12 арк.

**Ф.Р – 5059. – Сосницьке науково – дослідне товариство, м. Сосниця,
Чернігівської губернії (1921 – 1922)**

Оп. 1.

606. Спр. 1. — Устав, протоколы заседаний, прошения о приёме, списки членов, переписка с АН Украины и Петербургским обществом любителей мироведения о признании Сосницкого общества, приёме его в члены общества любителей мироведения и другим вопросам. – 26 августа 1921 – 1 сентября 1922 гг. – 61 арк.

Ф.Р – 5399. – Комітет з охорони пам'яток мистецтва, природи і старожитностей Прилуцького повітового відділу народної освіти виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Прилуки, Полтавської губернії (1919 – 1920)

Оп. 1.

607. Спр. 1. – Устав, положения, инструкции об организации и задачах комитетов по охране памятников искусства и старины и переписка с уездными и волостными организациями о сборе и охране культурно-исторических и художественных ценностей, достопримечательностей местности и природы, сооружений, памятников искусства и старины. Примечание: имеются документы Прилукской земской управы. – 4 ноября 1919 – 14 июля 1922 гг. – 115 арк.

608. Спр. 2. – Приказы и распоряжения Прилукского Уездревкома и переписка с Волревкомаами о сборе и охране памятников искусства и старины. Охранные листы на передачу на хранение памятников старины и других ценностей. В деле имеется дата открытия Прилукского Уездного Музея. – 12 декабря 1919 – 12 января 1920 гг. – 33 арк.

609. Спр. 3. – Приказы и воззвания Прилукского Уездревкома о сборе и охране памятников искусства и старины; охране лесов; перечень экспонатов Прилукского уездного музея. Охранные листы. Примечание: В деле имеются воззвания Полтавской губернской Земской управы за 1919 г. (с октября по 31 ноября 1919 г.). – 9 декабря 1919 г. – 59 арк.
610. Спр. 5. – Сведения о состоянии архитектурно-монументальных памятников в Прилукском уезде. Примечание: Имеются документы Прилукской Земской Управы. – 5 октября 1919 – 9 февраля 1920 гг. – 56 арк.
611. Спр. 7. – Журнал регистрации исходящей корреспонденции. Примечание: имеются записи Прилукской Уземуправы. – 16 октября 1919 – 2 января 1920 г. – 21 арк.
612. Спр. 9. – Переписка с Уездными Ревкомами и отделами Наробраза об охране, сборе и передаче в Прилукский музей книг и предметов, имеющих историческое значение. – 12 января – 21 апреля 1920 г. – 60 арк.

Ф.Р – 5400 – Повітова архівна комісія Прилуцького повітового відділу народної освіти виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Прилуки, Полтавської губернії (1921)

Оп. 1.

613. Спр. 1. – Требования волостных и уездных учреждений, организаций и предприятий об отпуске бумаги. – 4 января 1921 – 2 декабря 1922 гг. – 284 арк.
614. Спр. 2. – Требования волостных и уездных учреждений, организаций и предприятий об отпуске бумаги. – 12 октября – 31 декабря 1921 г. – 427 арк.
615. Спр. 3. – Разносная книга. – 17 сентября – 8 ноября 1921 г. – 4 арк.
616. Спр. 4. – Приказ, протокол заседаний Прилукской уездной архивной комиссии об охране и сохранности документальных

материалов и переписка с местными организациями, учреждениями и предприятиями по этому вопросу. – 14 октября 1921 г. – 22 арк.

**Ф.Р – 5492. – Прилуцька окружна інспектура народної освіти
Окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, м. Прилуки, Полтавської губернії (1923 –
1930)**

Оп. 1.

617. Спр. 106. – Отчеты, докладные записки, акты обследования работы культсоцотделов райисполкомов. Переписка об организации филиала Окрмузея из старых церковных вещей, представляющих интерес как памятники искусства и старины. – 12 января – 28 декабря 1927 г. – 175 арк.

618. Спр. 1567. – Дело Прилуцкого окружного музея (протокол заседания музейной секции, планы, отчёты, докладные записки с характеристикой экспонатов, проект мероприятий по охране памятников культуры, искусства, природы и старины, перечень памятников церковного зодчества, переписка об ассигновании для перевозки музейных экспонатов из Ленинградского государственного музея в Прилуцкий Окрмузей и др. вопросы). Аннотация: в деле имеются документы характеризующие жизнь и деятельность профессора Маслова В.И. за период пребывания его заведующим Прилуцким музеем. – 18 января – 17 декабря 1927 г. – 156 арк.

619. Спр. 1597. – Дело Прилуцкого окрмузея (перспективный пятилетний план работы на 1927 – 1933 гг., список писателей, учёных, деятелей культуры и искусства, которые жили или работали на Прилукщине; сведения о личном составе и переписка). – 6 января – 25 декабря 1928 г. – 81 арк.

**Ф.Р – 7687. – Краєзнавчий музей Прилуцького повітового відділу
народної освіти, м. Прилуки, Полтавської губернії (1919 – 1922)**

Оп. 1.

620. Спр.1. – Материалы по истории создания музея и характеристики экспонатов, имеющихся в нём. – 24 октября 1919 – 26 октября 1920 гг. – 117 арк.
621. Спр. 3. – Протокол торжественного собрания работников музея в с. Дедовцы и переписка с учреждениями в г. Прилуки о передаче экспонатов в музей, метрических книг и др. рукописей в Прилукский краеведческий архив. – 30 октября 1919 – 1 января 1922 гг. – 62 арк.
622. Спр. 5. – Расписки учреждений и жителей г. Прилуки и уезда, сдавших экспонаты и книги в Прилукский краеведческий музей. – 2 января – 1 ноября 1919 г. – 145 арк.

Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області**Ф.Р – 393. – Виконавчий комітет Ніжинської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів****Оп. 1.**

623. Спр. 677. – Листування з інспектурою Окрполітосу Ніжинщини про музейну справу. – 23 квітня – 28 липня 1924 р. – 95 арк.
624. Спр. 867. – План роботи краєзнавчого гуртка і протоколи педради Галицької трудової школи № 1 Лосинівського району. – 27 травня – 8 червня 1927 р. – 4 арк.
625. Спр. 869. – Краєзнавство в школі. – 1927 р. – 18 арк.

Ф. – 1105. – Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородько**Оп. 1.**

626. Спр. 1998. – О студенте института Василии Дубровском. – 25 июля 1915 – 18 мая 1927 гг. – 30 арк.
627. Спр. 2132. – О студенте института Анатолии Ершове. – 15 мая 1917 – 1 июля 1922 гг. – 26 арк.

628. Спр. 2188. – О студенте института Владимире Евфимовском. – 16 августа – 15 ноября 1918 г. – 29 арк.

Ф.Р – 1136. – Окружний відділ народної освіти Ніжинської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1.

629. Спр. 158. – Висновки ЦАУ УСРР про діяльність архівних установ за матеріалами перевірок. – 12 січня – 22 вересня 1934 р. – 444 арк.

Ф.Р – 6121. – Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя

Оп. 1.

630. Спр. 432. – Річний звіт науково-дослідчої кафедри історії культури та мови ІНО. – 1 липня 1929 – 1 липня 1930 рр. – 6 арк.

631. Спр. 585. – Протоколи засідань кафедри історії за 1933 – 1934 рр. – 16 серпня – 19 листопада 1933 р. – 25 арк.

632. Спр. 591. – Протоколи засідань кафедри історії. – 10 серпня – 16 грудня 1933 р. – 44 арк.

Збірники документів

633. Академическое дело 1929—1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ / Б-ка Рос. Акад. наук; Редкол.: Ж. И. Алферов, Б. В. Ананьич и др. — Вып. 1: Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова / Изд. подгот.: В. П. Захаров, М. П. Лепехин, Э. А. Фомина. — СПб., 1993. — 296 с.

634. Академическое дело 1929—1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ / Б-ка Рос. Акад. наук; Редкол.: Ж. И. Алферов, Б. В. Ананьич и др. — Вып. 2: Дело по обвинению академика Е. В. Тарле / Изд. подгот.: С. К. Егоров, М. П.

- Лепехин, Э. А. Фомина. — СПб., 1998. — 746 с.
635. Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС 1922—1991/1922—1952 / Сост. В. Д. Есаков — М.: РОССПЭН, 2000. — 591 с.
636. Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921—1941 рр. Добірка документів та матеріалів / Упоряд. Н. Полетун, А. Морозова. — Чернігів, 2002. — 104 с.
637. Архівознавчий збірник / ЦАУ УРСР. — К., 1938. — 245 с.
638. В жерновах революции. Российская интеллигенция между белыми и красными в пореволюционные годы: Сб. документов и материалов / Под ред. проф. М. Е. Главацкого. — М.: НП ИД “Русская панорама”, 2008. — 513 с.
639. Видатні вчені Національної Академії наук України: особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у національній бібліотеці ім. Вернадського (1919—1998). — К.: НБУВ, 1998. — 527 с.
640. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК – ГПУ. 1921—1923 / Вступ. ст., сост. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова. — М.: Русский путь, 2005. — 544 с.
641. Документы по истории Академии наук СССР. 1917—1925 / АН СССР. — Л.: Наука, 1986. — 382 с.
642. Документы по истории Академии наук СССР. 1926—1934 / АН СССР. — Л.: Наука, 1988. — 286 с.
643. Історія Національної Академії наук (1924—1928) : Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства, 2003. — 761с.
644. Історія Національної Академії наук (1929—1933) : Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т

- архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства, 2003. — 544 с.
645. Історія Національної Академії наук (1934—1937) : Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства, 2003. — 828 с.
646. Історія Національної Академії наук (1938—1941) : Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства, 2003. — 920 с.
647. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії та Радянського уряду. 1917—1960 рр. Збірники документів в 2-х томах. — К.: Держвидав УРСР. —Т. 1. — 1960. — 576 с.
648. Организация науки в первые годы Советской власти (1917—1925): Сб. док. / АН СССР. — Л.: Наука, 1968. — 419 с.
649. Организация советской науки в 1926—1932 гг.: Сб. док. / АН СССР. — Л.: Наука, 1975. — 408 с.
650. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. / Верхов. суд України ; за ред. В. Малярєнка. — К. : Юрінком, 1997. — 461 с.
651. Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР 1700—1974: Сб. док. — М.: Наука, 1975. — 395 с.
652. Русско-французские научные связи: Сб. док. — Л.: Наука, 1968. — 401 с.
653. “Спілка визволення України” (3 винувального висновку в справі “СВУ”). — Харків: ДВУ, 1930. — 98 с.
654. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України. 1936—1956 рр.: Зб. документів і матеріалів: У 2 ч. /

Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівн.), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Ін-т історії України НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ч. 1 (1936—1944). — К., 1996. — 362 с.

Мемуари та щоденники

655. Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на службі української науки та культури / Д. І. Багалій // ВУАН. Збірник Історико-філологічного відділу. — № 62. — К.: ВУАН, 1927. — С. 3—29.
656. Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спомини. 1918—1922 / Лев Биковський. — Мюнхен: Сервер, 1971. — 79 с.
657. Вернадский В. И. Дневники. 1917—1921 (октябрь 1917—январь 1920) / В. И. Вернадский. — К.: Наук. думка, 1994. — 271 с.
658. Дубровський В. В. 2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ – НКВД / В. В. Дубровський. — Нью-Йорк: Наша Батьківщина. — 1965. — 81 с.
659. Дубровський В. В. Машина масового вбивства / В. В. Дубровський. — Мюнхен: Вид-во “Український селянин”, 1954. — 41 с.
660. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941) / А. Ю. Кримський; За ред. Матвєєвої Л. В., Бубенок О. Б., Василюк О. Д. та ін. — Том II. 1918—1941. — К.: НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2005. — 358 с.
661. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / Д. І. Яворницький; Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; Під загальною редакцією Н. Капустіної. — Дніпропетровськ, 2005. — 500 с.
662. Єфремов С. О. Щоденники (1923—1929) / С. О. Єфремов. — К.: ЗАТ “Газета Рада”, 1997. — 848 с.
663. Затонский Д. В. История одной судьбы: Повести. Рассказ. / Д. В. Затонский. — К.: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2007. — 356 с.

664. Опера СВУ—музика ГПУ. Спогади свідків. Збірник / Упорядник Ю. Хорунжий. — Кам'янськ-Шахтинський, 1992. — 152 с.
665. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках ; Недостріляні / Семен Підгайний ; [авт. передм. : О. Коновал]. — К. : Києво-Могилянська акад., 2008. — 326 с.
666. Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії / Кость Штепа, Фрідріх Гоутерманс; Харківська правозахисна група; [пер. з англ. Ю. П. Ранюк]. — Харків: Фоліо, 2000. — 176 с.

Дисертації та автореферати

667. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20—30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Б. Автушенко. — К., 2000. — 20 с.
668. Алексеев Г. Д. Партийное руководство исторической наукой в переходный период (1917—1936 гг.). Организация и планирование исследований: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.01: “История КПСС” / Г. Д. Алексеев. — М., 1984. — 43 с.
669. Бабенко Л. Л. Роль інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-ті—на початку 30-х рр. : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бабенко Людмила Леонідівна. — Полтава, 1992. — 244 с.
670. Бабко Ю. В. Коммунистическая партия в борьбе за создание новой технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1928—1932 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01: “История КПСС” / Ю. В. Бабко. — К., 1955. — 24 с.

671. Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917—1922 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Барвінська Поліна Іванівна. — Одеса, 2001. — 211 с.
672. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х—початку 30-х років ХХ ст. : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бачинський Дмитро Володимирович. — Чернівці, 2003. — 239 с.
673. Бездрабко В. В. Журнал "Краєзнавство" та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920—1930-х рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Бездрабко Валентина Василівна. — Харків, 1999. — 258 с.
674. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917—1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Б. Бистрицька. — Харків, 1998. — 16 с.
675. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 "Історія України" / І. Г. Білас. — Львів, 1994. — 33 с.
676. Білас Н. М. Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина ХІХ—30-ті роки ХХ ст.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.04 / Білас Наталія Миколаївна. — Львів, 2003. — 218 с.
677. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917—перша половина 20-х рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Білошицький Сергій Володимирович. — К., 2001. — 344 с.

678. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920—30-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. В. Богінська. — Донецьк, 2000. — 19 с.
679. Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький як історик культури, організатор пам'яткоохоронного та музейного руху: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бонь Олександр Іванович. — К., 2000. — 228 с.
680. Борисенко М. В. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920—1932 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. В. Борисенко. — К., 1999. — 19 с.
681. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920—1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Л. Борисов. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
682. Братіна О. І. Історично-науковий аналіз діяльності Олександра Янати в контексті розвитку біологічної та сільськогосподарської науки в Україні: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Братіна Олена Іванівна. — К., 1999. — 215 с.
683. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бриндак Олег Борисович. — Одеса, 1998. — 212 с.
684. Бровко Б. А. Я. П. Новицький в громадському і науковому житті Катеринославської губернії (остання чверть ХІХ—перша

- чверть ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бровко Борис Аркадійович. – Запоріжжя, 1997. – 230 с.
685. Быстров Н. А. Борьба Коммунистической партии за дальнейшее развитие и укрепление советской высшей школы на Украине (1928—1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія КПСС” / Н. А. Быстров. — К., 1954. — 24 с.
686. Варава Т. В. Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918—1933): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / Т. В. Варава. — К., 2000. — 18 с.
687. Ващенко І. В. Політика українізації 1920-х—початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни ” / І. В. Ващенко. — Дніпропетровськ, 2001. — 18 с.
688. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1994—1973): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.09 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. В. Верба. — К., 1994. — 16 с.
689. Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920—1940-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Верба Ігор Володимирович. – К., 2000. – 432 с.
690. Вербовий О. В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892—1943) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Вербовий Олексій Вікторович. – К., 2004. – 193 с.

691. Вересовська Т. В. Видавнича та бібліографічна діяльність соціально-економічного відділу УАН – ВУАН (1918—1928 рр.) як джерело з історії науки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / Т. В. Вересовська. — К., 2000. — 19 с.
692. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20—30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я. В. Верменич. — К., 1993. — 24 с.
693. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я. В. Верменич. — К., 2005. — 32 с.
694. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922-ті—початок 1930-х рр.): історіографія : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Висовень Оксана Іванівна. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — 230 с.
695. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. Г. Водотика . — К., 2000. — 33 с.
696. Волкотруб Г. К. Пилип Васильович Клименко (1887—1955) — історик, джерелознавець, архівознавець : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Волкотруб Ганна Кирилівна. — К., 2005. — 213 с.
697. Гаврилюк А. А. Становлення технічних науково-дослідних закладів України 1928—1941 рр.: автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України” / А. А. Гаврилюк. — Дніпропетровськ, 1992. — 16 с.
698. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.02 / Гетьманчук Микола Петрович. — Львів, 2003. — 485 с.
699. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. Гирич. — К., 1995. — 19 с.
700. Глушко Т. М. Історія архівної справи в Донбасі у 1920—1930-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. М. Глушко. — Донецьк, 2001. — 18 с.
701. Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті—на початку 1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. П. Гнітько. — К., 1996. — 25 с.
702. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. М. Горний. — Чернівці, 2000. — 20 с.
703. Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872—1931 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Губицький Любомир Володимирович. — К., 2002. — 207 с.

704. Демкович Л. І. Діяльність І. І. Шмальгаузена в контексті розвитку біологічної та сільськогосподарської науки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Л. І. Демкович. — К., 2001. — 20 с.
705. Дерев’янку І. П. Українсько-польські відносини 1918—1921 рр.: політичний аспект : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Дерев’янку Ігор Петрович. — К., 2004. — 209 с.
706. Дідух Л. В. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ—перша чверть ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дідух Людмила Валентинівна. — К., 2005. — 199 с.
707. Дорошко М. С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20—30-ті роки ХХ століття : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Дорошко Микола Савович. — К., 2004. — 424 с.
708. Дудко О. О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870—1939) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Дудко Оксана Олександрівна. — К., 2005. — 187 с.
709. Євсєєнко І. В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв’язки в міжвоєнний період: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Євсєєнко Ірина Вікторівна. — К., 1996. — 193 с.
710. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932—1938): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Єфіменко Геннадій Григорійович. — К., 2001. — 229 с.
711. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі у 20-х—30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості: автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.01 “Історія України” / В. Й. Жезицький. — К., 1997. — 22 с.
712. Заруба В. М. Синявський Антін Степанович: життя, наукова та громадська діяльність (1866—1951): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Заруба Віктор Миколайович. — Львів, 1998. — 194 с.
713. Кабанов В. І. Виробничо-технічні зв'язки України і Німеччини в 1922—1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.02 “Історія України” / В. І. Кабанов. — Дніпропетровськ, 1994. — 17 с.
714. Калінічева Г. В. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті— на початку 30-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Калінічева. — Донецьк, 1996. — 21с.
715. Касьянов Г. В. Інтелігенція радянської України 1920-х—30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України”/ Г. В. Касьянов. — К., 1993. — 32 с.
716. Кендус О. З. Проблеми національного ідеалу в українській філософській думці п.п. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05. “Історія філософії ” / О. З. Кендус. — Львів, 2003. — 20 с.
717. Кісіль З. Р. Створення та діяльність Українського військово-історичного товариства (1920—1939 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Кісіль Зоряна Романівна. — Львів, 2002. — 211 с.
718. Коваль Т. В. Журнали України 1917—1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історико-книгознавче джерело: автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / Т. В. Коваль. — К., 1998. — 16 с.
719. Козлов В. Ф. Источники об охране и использовании памятников истории и культуры в Крыму. 1917—1928 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История СССР” / В. Ф. Козлов. — М., 1984. — 25 с.
720. Кокошко Ф. І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917—кінець 1920-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ф. І. Кокошко. — Донецьк, 1999. — 18 с.
721. Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца (1872—1931): Историографический очерк: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 “Историография, источниковедение и методы исторического исследования” / М. П. Колесник. — К., 1990. — 19 с.
722. Колісник К. Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923—1932 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / К. Е. Колісник. — Харків, 2001. — 23 с.
723. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20—30-ті роки ХХ ст.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Коляструк Ольга Анатоліївна. — К., 2003. — 275 с.
724. Копил О. А. Историко-научовий аналіз формування і розвитку науково-конструкторської школи М. К. Янгеля: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Копил Ольга Андріївна. — К., 1998. — 167 с.

725. Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920—30-х рр.: Історіографія: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Коцур Віктор Петрович. — К., 1999. — 475 с.
726. Крецул Н. І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В. І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Крецул Наталія Іванівна. — К., 2005. — 203 с.
727. Кротюк С. Ф. Культурні зв'язки України та Веймарської Німеччини (1921—1932 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України” / С. Ф. Кротюк. — К., 1993. — 18 с.
728. Кругла Н. А. Історія розвитку льонарства в Україні (друга половина ХІХ—ХХ століття): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Кругла Наталія Анатоліївна. — К., 2002. — 185 с.
729. Кручек О. А. Культура в УСРР в 1920—1923 рр. як об'єкт державної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Кручек. — К., 1997. — 22 с.
730. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20—30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. М. Кузьменко. — Харків, 2005. — 25 с.
731. Кузьмічова О. А. Соціальна детермінація наукової інновації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03. “Соціальна філософія та філософія історії” / О. А. Кузьмічова. — Одеса, 2000. — 20 с.

732. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920—1923 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Купчик Олег Романович. – К., 2005. – 202 с.
733. Кучмаренко В. А. Документальні фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії академічної науки (1918—1934 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / В. А. Кучмаренко. — К., 1999. — 19 с.
734. Кушпетюк О. І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини ХІХ—початку ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Кушпетюк Олена Іванівна. – Луцьк, 2000. – 228 с.
735. Лаврецький Р. В. Історична освіта та наука у Львівському університеті в 1919—1939 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни ” / Р. В. Лаврецький. — Львів, 2000. — 20 с.
736. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 ”Історія України” / В. В. Липинський. — Харків, 2001. — 39 с.
737. Лисенко М. С. Становлення середньої спеціальної освіти в Україні (1922—1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Лисенко. — Харків, 2000. — 21 с.

738. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920—1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. М. Литвин. — К., 2006. — 19 с.
739. Литвиненко А. С. Історико-науковий аналіз формування та розвитку київської школи математики та теоретичної фізики ім. М. Боголюбова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мат. наук: спец. 01.00.05 “Теорія ймовірностей і математична статистика” / А. С. Литвиненко. — К., 1997. — 23 с.
740. Лобода Т. М. Суспільно-політична та наукова діяльність В. Г. Кравченка (1862—1945): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лобода Тетяна Михайлівна. — К., 1999. — 268 с.
741. Лучаківська І. Л. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939—червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Л. Лучаківська. — Львів, 1999. — 20 с.
742. Ляпіна О. В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920—1933 роках: напрями і тенденції розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. В. Ляпіна. — К., 2002. — 19 с.
743. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917—червень 1941 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Маньковська Руслана Вікторівна. — К., 1997. — 185 с.
744. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. Л. Марківська. — Чернівці, 2003. — 20 с.
745. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918—1929 рр. (історичні аспекти проблеми): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Марценюк Лариса Миколаївна. - К., 1998. — 217 с.
746. Марчук М. В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917—поч. 1930-х рр.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Марчук Микола Васильович. — Івано-Франківськ, 2003. — 212 с.
747. Масненко В. В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець ХІХ—перша третина ХХ ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Масненко Віталій Васильович. — К., 2002. — 487 с.
748. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921—1928 рр: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України”/ В. В. Масненко. — К., 1993. — 16 с.
749. Матвєєва Л. В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (Історико-джерелознавче дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра ист. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство”/ Л. В. Матвєєва. — К., 1996. — 55 с.
750. Матусевич В. В. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України (1925—1933): основні напрями діяльності: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Матусевич Вікторія Володимирівна. — К., 1998. — 275 с.

751. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1917-го—1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. Б. Матяш. — К., 2001. — 33 с.
752. Мельничук І. А. Внесок вчених України у розвиток теорії та практики ракетобудування та освоєння космосу (перша половина ХІХ—кінець ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.02 “Історія України” / І. А. Мельничук. — К., 1995. — 19 с.
753. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ—початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Мерніков Геннадій Іванович. — Дніпропетровськ, 1997. — 215 с.
754. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ—першої половини ХХ ст.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Михненко Анатолій Михайлович. — Донецьк, 2001. — 607 с.
755. Міщук С. М. Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900—1932): походження, склад, доля : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Міщук Сергій Миколайович. — К., 2003. — 180 с.
756. Мозгова В. П. Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (ХІХ—ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Мозгова Валентина Петрівна. — К., 2000. — 262 с.
757. Московченко Н. П. Розвиток архівної справи в Україні (1919—1932 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук:

- спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Н. П. Московченко. — К., 2003. — 20 с.
758. Муляр І. Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20-30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.02 “Історія України” / І. Ю. Муляр. — К., 1993. — 28 с.
759. Нестуля С. І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917—початок 30-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. : 07.00.01 “Історія України” / С. І. Нестуля. — Запоріжжя, 1998. — 17 с.
760. Несук О. М. Українсько-російські відносини 1917—1922 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Несук Оксана Миколаївна. — К., 1998. — 219 с.
761. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х—1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. М. Нікольський. — Донецьк, 2003. — 38 с.
762. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті—середина 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. М. Новохатько. — К., 1999. — 43 с.
763. Осмолівська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920—1930-ті рр.). автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.

- 07.00.01 “Історія України” / О. Ю. Осмолівська. — Донецьк, 2004. — 19 с.
764. Остапенко Я. М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920—1925 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Остапенко Яна Михайлівна. — Дніпродзержинськ, 2000. — 221 с.
765. Острячко А. М. Ніжинська історична школа кінця ХІХ—першої третини ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Острячко Андрій Миколайович. — Чернігів, 2001. — 216 с.
766. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20—30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Очеретянко Віктор Іванович. — К., 1998. — 180 с.
767. Патер І. Г. Союз визволення України: проблеми державності і соборності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Г. Патер. — Чернівці, 2000. — 34 с.
768. Пильтяй О. М. Розвиток дослідної праці в агроґрунтознавстві України (30-ті роки ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Пильтяй Оксана Миколаївна. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 222 с.
769. Піддубний І. А. Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918—1940 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. А. Піддубний. — Чернівці, 1996. — 18 с.

770. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20—30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Р. Ю. Подкур. — Дніпропетровськ, 1999. — 18 с.
771. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921—1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. Є. Пономаренко. — Львів, 2001. — 15 с.
772. Посохов С. І. Соціальна історія радянської науки (кінець 20-х— початок 40-х рр.): Проблеми історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.09 “Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження” / С. І. Посохов. — Дніпропетровськ, 1993. — 24 с.
773. Потока В. Н. Жизнь и деятельность академика М. К. Янгеля (1911—1971 гг.): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01 / Потока Валерий Николаевич. — Днепропетровск, 1998. — 188 с.
774. Приколота С. Г. Бібліографічний аналіз творчої спадщини Сергія Єфремова: дис.... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Приколота Світлана Григорівна. — К., 1997. — 185 с.
775. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920—1927 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України”/ В. І. Прилуцький. — К., 1994. —18 с.
776. Приходько Л. Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог : дис.

- ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Приходько Людмила Федорівна. – К., 2005. – 207 арк.
777. Прохорчик М. В. Народна освіта у Криму в 1921—1929 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Прохорчик Марина Віталіївна. – Сімферополь, 2000. – 196 с.
778. Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Роєнко Віта Іванівна. – Дніпропетровськ, 1998. – 181 с.
779. Романець О. В. М. Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855—1935) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Романець Ореста Володимирівна. – К., 2003. – 207 с.
780. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939) : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Рубльов Олександр Сергійович. – К., 2005. – 404 с.
781. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921—1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни ” / О. Л. Рябченко. — Дніпропетровськ, 1997. — 21 с.
782. Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ ст. —початок ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Савенко Віктор Васильович. – Чернівці, 1997. – 289 с.
783. Савенок Л. А. Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области

- общественных наук в Украинской ССР (1917—1937 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Історія України” / Л. А. Савенок. — Одесса, 1991. — 24 с.
784. Саган Г. В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918—1939 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Саган Галина Василівна. — К., 1999. — 220 с.
785. Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці ХІХ—початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / О. В. Сайко. — К., 2000. — 23 с.
786. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець ХІХ ст.—1935 р.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Саламаха Ігор Валерійович. — Запоріжжя, 1998. — 225 с.
787. Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХ—поч. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Самойленко Олександр Григорович. — Переяслав-Хмельницький, 2000. — 243 с.
788. Сасімов А. А. Вища школа радянської України (1928—1939 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Сасімов Анатолій Анатолійович. — К., 1998. — 161 с.
789. Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Світлична Валентина Василівна. — Харків, 2003. — 208 с.
790. Святненко Г. В. Становлення і розвиток вузів культури і мистецтва в Україні в радянській період: автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Святненко. — К., 1996. — 22 с.
791. Сидорчук Т. Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-і—1970-і роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. Г. Сидорчук. — Запоріжжя, 1998. — 20 с.
792. Ситніков О. А. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки) історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 ”Історія України” / О. А. Ситніков. — К., 2003. — 15 с.
793. Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805—1920 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.04 / Скирда Валерій Володимирович. — Харків, 2000. — 201 с.
794. Скорченко С. Б. Історичні аспекти розвитку коноплярства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / С. Б. Скорченко. — К., 1999. — 18 с.
795. Скрипник Г. А. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.05 / Скрипник Ганна Аркадіївна. — К., 1998. — 407 с.
796. Солонська Н. Г. “Бібліологічні вісті” як явище української книгознавчої думки 20—початку 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / Н. Г. Солонська. — К., 1997. — 23 с.

797. Старовойт С. В. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918—1933 рр. : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Старовойт Світлана Володимирівна. – К., 2003. – 197 с.
798. Степченко О. П. Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918—1934): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Степченко Ольга Петрівна. – К., 1997. – 204 с.
799. Стремецька В. О. Політика українізації на Півдні України у 20—30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. О. Стремецька. — Донецьк, 2001. — 19 с.
800. Сухотеріна Л. І. Становлення і розвиток технічних наук в Україні у 20-30-ті роки ХХ ст. в загальноісторичному контексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Л. І. Сухотеріна. — К., 2005. — 27 с.
801. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х—50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / Д. В. Табачник. — К., 1995. — 103 с.
802. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Таран Олена Григорівна. – К., 2003. – 195 с.
803. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923—початок 1930-х

- рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Тарапон. — К., 1999. — 20 с.
804. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ—початок ХХ століття): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Тельвак Віталій Васильович. — Дрогобич, 2000. — 211 с.
805. Тельвак В. П. Михайло Грушевський — дослідник української історіографії : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Тельвак Вікторія Петрівна. — Дрогобич, 2004. — 216 с.
806. Теодорович А. Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської Академії наук в 20-х роках ХХ століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Теодорович Артем Юрійович. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 254 с.
807. Тороповська Т. М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850—1936): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство” / Т. М. Тороповська. — К., 2004. — 18 с.
808. Трембіцький А. М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. ХІХ—30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Трембіцький Анатолій Михайлович. — Чернівці, 2005. — 193 с.
809. Турчина Л. В. М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті—початок 1930-х рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Турчина Людмила Валеріївна. — Запоріжжя, 1999. — 235 с.
810. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920—30-і рр.: автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. А. Удод. — Дніпропетровськ, 2000. — 35 с.
811. Фельбаба М. М. Історія проекту УРЕ у контексті політики українізації (1927—1934 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. М. Фельбаба. — К., 2001. — 18 с.
812. Франко О. О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.05 / Франко Оксана Омелянівна. — Львів, 1999. — 437 с.
813. Фролов М. О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20—30-ті роки ХХ століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Фролов Микола Олександрович. — Запоріжжя, 2001. — 231 с.
814. Хоменко Л. Г. Історія вітчизняної кібернетики та інформатики (етапи накопичення наукової спадщини та досвіду інформатизації суспільства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Л. Г. Хоменко. — К., 2000. — 35 с.
815. Хохлова О. М. М. В. Шарлемань та його внесок в розвиток біології в Україні: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.07 / Хохлова Олена Миколаївна. — К., 1998. — 175 с.
816. Христова Н. М. Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920—1990 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.08 / Христова Наталія Миколаївна. — К., 1999. — 193 с.

817. Церковна В. Г. Українсько-російські відносини у 1919—1922 рр.: національно-державний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Церковна Віра Георгіївна. — Ізмаїл, 2002. — 187 с.
818. Чадаєва К. Ю. Розвиток історичної освіти в Україні у 20—30 роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / К. Ю. Чадаєва. — Дніпропетровськ, 1996. — 24 с.
819. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. В. Ченцов. — Дніпропетровськ, 2000. — 34 с.
820. Чернявська С. М. Впровадження української мови в систему освіти 1923—1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. М. Чернявська. — Харків, 2003. — 20 с.
821. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України в 1917—1932 рр.: Історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. І. Чирва. — Дніпропетровськ, 1995. — 18 с.
822. Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Чишко Віталій Сергійович. — К., 1997. — 404 с.
823. Швидкий В. П. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і—1930-і рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Швидкий Василь Павлович. — К., 2000. — 248 с.

824. Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. А. Шипович. — Донецьк, 2000. — 20 с.
825. Шитюк М. М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. М. Шитюк. — К., 2001. — 35 с.
826. Шкляєв І. М. Діяльність ВЧК на Півдні України в період революції та громадянської війни. 1917—1922 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. М. Шкляєв. — Одеса, 1998. — 16 с.
827. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917—1922 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Юрійчук Євгенія Петрівна. — Чернівці, 1997. — 202 с.
828. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Юркова. — К., 1998. — 20 с.

Монографії, статті та електронні ресурси

829. Loren R. Graham. The Soviet Academy of Sciences and the Communist Party. 1927—1932. — N. J.: Princeton, 1967. — 255 p.

830. Paul R. Josephson. "Projects of Century" in Soviet History: Large-Scale Technologies from Lenin to Gorbachev // *Technology and Culture*. — 1995. — V. 36. — № 3. — P. 519—559.
831. А. Ш. Літературна Секція Науково – Дослідчої Катедри Історії Української Культури в Харкові в 1925—6 акад. році / А. Ш. // *Україна*. — 1926. — Кн. 5. — С. 186—187.
832. А. В. Наукове життя в Чернігові (1914—1924) / А. В. // *Україна*. — 1925. — Кн. 3. — С. 180—183.
833. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / Авдієнко М. О. — Харків: ЦСУ, 1927. — 143 с.
834. Агофонов Н. В. Прогресс и традиции в науке / Агофонов Н. В. — М.: МГУ, 1991. — 133 с.
835. Академія наук Української РСР: Персональний склад. Дійсні члени (академіки АН УРСР). Члени-кореспонденти. 1919—1979 / Відп. ред. К. М. Ситник. — К.: Наук. думка, 1979. — 228 с.
836. Александров Д. А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914 — 1940 / Александров Д. А. — М.: ВИЕТ. — 1996. — № 3. — С. 3 — 24.
837. Алексеев П. В. Революция и интеллигенция / Алексеев П. В. — М.: Политиздат, 1987. — 272 с.
838. Алексопольский Д. Я. Георгий Федорович Проскура / Алексопольский Д. Я., Борисенко О. И., Дедусенко Ю. М. — К.: Наукова думка, 1979. — 107 с.
839. Алферов Ж. И. Наука и общество / Ж. И. Алферов. — СПб.: Наука, 1995. — 383 с.
840. Анохин П. К. Верю таланту / П. К. Анохин // *Наука сегодня*. — М.: Наука, 1969. — С. 257—260.

841. Арутюнов В. С. Социологические основы научной деятельности / В. С. Арутюнов, Л. Н. Стрекова. — М.: Наука, 2003. — 299 с.
842. Архив Л. Д. Троцкого. — Т. 6. [Электронный ресурс] // Л. Д. Троцкий. Архив в 9 томах / Редактор-составитель Ю. Г. Фельштинский. — Режим доступа: http://lib.ru/TROCKIJ/Arhiv_Trotskogo_t6.txt — Назва з екрану.
843. Арцебашев М. Харківська астрономічна обсерваторія на службі соцбудівництва / М. Арцебашев. — Х., ДВОУ, 1932. — 36 с.
844. Астрономия в СССР за XV лет : Сб. ст. — М.-Л.: Физматгиз, 1932. — 215 с.
845. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Баберовскі Й., [пер. з німецької]. — К.: К.І.С., 2007. — 248 с.
846. Бабий Т. П. Биологи. Биографический справочник / Бабий Т. П., Коханова Л. Л., Костюк Г. Г. и др. — К.: Наук. думка, 1984. — 816 с.
847. Бабкин В. Академическая наука и будущее страны / В. Бабкин // Свободная мысль. — 2008. — № 7. — С. 57—66.
848. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в історіографії. Історико-критичний нарис / Д. Багалій // Червоний шлях. — 1927. — № 1. — С. 160—217.
849. Багалій Д. З приводу антикритики М. І. Яворського / Дмитро Багалій // Червоний шлях. — 1924. — № 6. — С. 148—160.
850. Багалій Д. Наукова спадщина академіка М. Ф. Сумцова / Дмитро Багалій // Червоний шлях. — 1924. — № 3. — С. 162—171.
851. Багалій Д. Науково-дослідча катедра історії України в 1922 р. / Дмитро Багалій // Наука на Україні. — 1922. — № 4. — С. 391—394.
852. Багалій Д. І., Барвінський В. О. Українські архіви в межах РСФРР / Д. І. Багалій, В. О. Барвінський // Архівна справа. — 1925. — № 1. — С. 34—44.

853. Бадя Л. В. Советские историки на международных конгрессах / Л. В. Бадя // История СССР. — 1974. — № 3. — С. 59—68.
854. Баев А. А. О научных школах / А. А. Баев // Школы в науке / Под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. — М.: Наука, 1977. — С. 503—534.
855. Базилевич В. М. Историческое общество Нестора-летописца (1919—1921) / В. М. Базилевич // Русский исторический журнал. — 1922. — Кн. 8. — С. 327—329.
856. Бандуровський А. Конкурсна система прийому та пролетаризація вузів України / А. Бандуровський // Шлях освіти. — 1927. — № 8—9. — С. 121—122.
857. Барвінський В. О. Історіографія й джерелознавство в УСРР за рр. 1917—1927 / В. О. Барвінський // Наукові записки Харків. наук.-досл. кафедри історії укр. культури. — Харків: ДВУ, 1930 — Т. 8. — Вип. 1. — С. 41—42.
858. Бастракова М. С. Становление советской системы организации науки (1917—1922) / М. С. Бастракова. — М.: Наука, 1973. — 294 с.
859. Безродний С. К. З історії міжнародних наукових зв'язків Радянської України / С. К. Безродний // Вісник АН УРСР. — 1975. — № 1. — С. 40—48.
860. Бейлин А. Е. Кадры специалистов СССР: Их формирование и рост / А. Е. Бейлин. — М., 1935. — 121 с.
861. Бельський Ф. До питання про організація наукового товариства на Донеччині / Ф. Бельський // Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. — Луганськ: Б.В., 1928. — Зб. 1. — С. 90—94.
862. Бельський Ф. З історії розвитку наукового товариства на Донеччині / Ф. Бельський // Праці Наукового Товариства на Донеччині в м. Луганському. — Луганськ: Б.В., 1928. — Зб. 1. — С. 100—102.

863. Беляєв Е. А. КПСС и организация науки в СССР / Е. А. Беляєв — М.: Политиздат, 1982. — 143 с.
864. Беляєв Е. А. Рост численности научных кадров в союзных республиках (1917—1970) / Е. А. Беляєв, В. Г. Дубнин // История СССР. — 1972. — № 5. — С. 78—99.
865. Беляєв Е. А. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР / Е. А. Беляєв, Н. С. Пышкова. — М.: Наука, 1979. — 245 с.
866. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. — М.: Изд-во иностр. лит., 1956. — 736 с.
867. Биковський Л. Професор Василь Дубровський / Лев Биковський // Український історичний журнал. — 1966. — № 1—2. — С. 92—97.
868. Бистров М. А. Керівна роль КП(б) України у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.) / М. А. Бистров. — Харків: Вища школа, 1974. — 142 с.
869. Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. ст. / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Асоціація бібліотек України; [Редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін.]. — К., 2007. — 253 с.
870. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. / І. Г. Білас. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1. — 432 с.; Кн. 2. — 324 с.
871. Богомолец А. А. Избранные труды: [в 3-х т.] / А. А. Богомолец. — Т. 3. — К.: Изд-во АН УССР, 1958. — 359 с.
872. Білокін С. І. Репетиція беззаконь: Судовий процес над Спілкою визволення України, якої не було, та його наслідки / С. І. Білокін // Україна. — 1989. — № 37. — С. 13—15; № 38. — С. 20—21.
873. Білоцерківський В. Я. Комуністична партія — організатор культурної революції на Україні (1926—1937 рр.) / В. Я. Білоцерківський — Харків: Вища школа, 1985. — 175 с.

874. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. академіка Д. І. Багалія (1921—1934 рр.) / О. М. Богдашина. — Харків: ХДПУ, 1994. — 195 с.
875. Боголюбов Н. Н. Математики. Механики. Биографический справочник / Боголюбов Н. Н. — К.: Наук. думка, 1983. — 640 с.
876. Бокарев Ю. П. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970—1980-е годы / Ю. П. Бокарев. — М.: Наука, 2007. — 307 с.
877. Болабольченко А. “СВУ”: Суд над переконаннями: провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції / Анатолій Болабольченко // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 157—179.
878. Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями / Анатолій Болабольченко. — К., 1994. — 114 с.
879. Борисёнок Е. Ю. Феномен советской украинизации. 1920—1930-е годы / Е. Ю. Борисёнок. — М.: Европа, 2006. — 256 с.
880. Борисов Ю. В. Советско-французские отношения / Ю. В. Борисов. — М.: Наука, 1964. — 550 с.
881. Братское сотрудничество советских республик в развитии народного хозяйства: 1917—1973 гг. — М.: Наука, 1979. — 290 с.
882. Брачев В. С. «Дело историков», 1929—1931 гг. / В. С. Брачев. — СПб.: Нестор, 1997. — 113 с.
883. Брега Г. С. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки / Г. С. Брега. — К.: Наук. думка, 1978. — 167 с.
884. Брега Г. С. Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма / Г. С. Брега. — К.: Наук. думка, 1985. — 191 с.
885. Бурстин Д. Американцы: Демократический опыт / Д. Бурстин. — М.: Прогресс, 1993. — 832 с.

886. Васильев Ю. А. Модернизация под красным флагом / Ю. А. Васильев. — М.: Современные тетради, 2006. — 343 с.
887. В музеї краєзнавства – агентура класового ворога // Приазовський пролетарий. — 1934. — 30 ноября.
888. В. Я. З досвіду агітаційно-пропагандистської роботи Чернігівського державного історичного архіву за 1931 р. / В. Я. // Архів Радянської України. — 1932. — № 4—5. — С. 425—426.
889. Вайнштейн М. Жизнь Черниговского Госмузея / М. Вайнштейн // Приложение к газете «Червоний стяг» (Чернігів). — Утренний выпуск. — 1926. — 3 декабря.
890. Варварк П. М. Микола Васильович Корнаухов / П. М. Варварк — К.: Вид. АН УРСР, 1959. — 172 с.
891. Васильев Ю. А. Модернизация под красным флагом / Ю. А. Васильев. — М.: Современные тетради, 2006. — 343 с.
892. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологическая мысль Запада).
893. Верба І. О. П. Оглоблін – життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження / І. В. Верба. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1990. — 383 с.
894. Вергунов В. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української Академії сільськогосподарських наук – скарбниця національного виміру / В. Вергунов // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Збірник статей / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Асоціація бібліотек України; редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. — К., 2007. — С. 71—96.

895. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 516 с.
896. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1981. — 359 с.
897. Видатні постаті України: біогр. довід. / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. — К.: МАУП; Книжкова палата України, 2004. — 872 с.
898. Вилегжаніна Т. Національна парламентська бібліотека України: шляхами розвитку // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. статей / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Асоціація бібліотек України; редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. — К., 2007. — С. 26—40.
899. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1925 р. / Любомир Винар. — К.: Б.М.: Б.В., 1981. — 47 с.
900. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934): У 50-ліття смерті / Любомир Винар. — К.: Б.М. Сучасність, 1985. — 120 с.
901. Виноградова О. Державна історична бібліотека України – перлина національної культури / Виноградова О., Михайлова О., Скорохатова А. // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. ст. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Асоціація бібліотек України; [редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін.]. — К., 2007. — С. 111—131.
902. Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1967 рр.): У 2-х ч. — Ч. 1. (1917—1945 рр.) / Відп. ред. В. І. Піпов. — К.: Вид. Київ. ун-ту, 1967. — 395 с.

903. Водолажченко О. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльність Укрцентрархіва за 1924 рік / О. Водолажченко, В. Барвінський // Архівна справа. — 1925. — № 1. — С. 45—72.
904. Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки / С. Водотика // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Редкол. С. В. Кульчицький (голова) та ін. — Вип. 6. — К., 2002. — С. 121—137.
905. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя і творчості / С. Г. Водотика. — Київ-Херсон: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. — 142 с.
906. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С. Г. Водотика. — Київ-Херсон: Інститут історії України НАН України, 1998. — 172 с.
907. Водотика С. Г. Формування історичних шкіл в Україні / С. Г. Водотика // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки / Редкол. С. В. Кульчицький (голова) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — Вип. 4. — С. 254—266.
908. Волков В. А. Химики. Биографический справочник / В. А. Волков, Е. В. Вонский, Г. И. Кузнецова. — К.: Наук. думка, 1984. — 736 с.
909. Воронова Е. Ю. История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее / Е. Ю. Воронова // Материалы международной конференции по истории психологии “IV Московские встречи”, 26-29 июня 2006 г.” / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. — М.: Издательство “Институт психологии РАН”, 2006. — С. 35—40.

910. Восток – Запад – Россия: [сб. статей к 70-летию акад. Н. А. Симония] / Сост. Б. М. Поюровский. — М.: Прогресс-Традиция, 2002. — 432 с.
911. Всеукраїнська Академія наук: Звідомлення за 1921 р. — Берлін: Вид. укр. молоді, 1923. — 76 с.
912. Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва / УААН [наук. ред.: Ф. Ф. Адамень]. — К.: Аграр. наука, 2000. — 364 с. — (Сер. “Українські вчені-аграрії ХХ століття”).
913. Г. К. В Чернігівському історичному архіві / Г. К. // Робітничий шлях (Чернігів). — 1926. — 24 лютого.
914. Гадзинський В. Проблема пролетарської освіти на Україні / В. Гадзинський. — К. : Вид-во Київської губ. освіти, 1920. — 98 с.
915. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К. Т. Галкин. — М.: Сов. наука, 1958. — 176 с.
916. Гаташ В. Лев Шубніков. Повернення / В. Гаташ // Дзеркало тижня. — 2004. — 30 жовтня—1 листопада.
917. Гаташ В. Фізика з грифом “цілком секретно” / В. Гаташ // Дзеркало тижня. — 2003. — 8—14 лютого.
918. Герасименко Ф. Дещо про роботу окрархів / Ф. Герасименко // Архівна справа. — 1930. — № 1(12). — С. 13—23.
919. Геренович В. До історії Кам’янець-Подільського ІНО / В. Геренович // Записки Кам’янець-Подільського Інституту народної освіти. — Кам’янець-Подільський: Б.В., 1927. — Т. II. — С. 3—22.
920. Гермайзе О. Праця Київського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. — 1929. — Січень-лютий. — С. 31—37.
921. Гермайзе О. Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського / О. Гермайзе // Життя й революція. — 1926. — № 10. — С. 93—99.

922. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию: [учебное пособие для вузов] / С. И. Гессен. — М. : Школа-Пресс, 1995. — 448 с.
923. Главацкий М. Г. Философский пароход. Историографические этюды. Год 1922-й / М. Г. Главацкий. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. — 224 с.
924. Глебова А. М. “Радянська наука” української науки та ревізія київського Інституту фізики у 1938 р. / А. М. Глебова // Наука та наукознавство. — 2005. — № 1. — С. 82—97.
925. Глухов В. В. Экономика знаний / Глухов В. В., Коробко С. Б., Маринина Т. В. — СПб.: Питер, 2003. — 528 с.
926. Гнітько С. «Український інженерний центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930—1931 рр.) / С. Гнітько // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 142—155.
927. Гольдман О. Г. Фізика за сто років у Київському університеті / О. Г. Гольдман // Розвиток науки в Київському університеті за сто років. — К.: Вид. Київ. ун-ту, 1935. — С. 1—31.
928. Гольдман О. Фізика на Україні у 10-у річницю радянської України / О. Гольдман // Вісник природознавства. — 1927. — № 5—6. — С. 257—272.
929. Горват М. Збираймо архівні матеріали з історії пролетарської революції та громадянської війни (З досвіду Охтирського краєзнавчого музею) / М. Горват, Л. Татаренко // Архів Радянської України. — 1932. — № 1—2. — Січень-квітень. — С. 195—197.
930. Греченко Г. Є. Репресовані освітяни Чернігівщини / Григорій Греченко. — Чернігів : Просвіта, 2003. — 152 с.
931. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні / Л. П. Горкіна. — К.: Наук. думка, 1994. — 243 с.

932. Гриневич В. А. Радянський проект для України: У 2-х т. / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко; відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2. — 531 с. (Україна і Росія в історичній ретроспективі).
933. Гришкова Н. П. Александр Николаевич Динник / Н. П. Гришкова, В. В. Георгиевская. — К.: Изд-во АН УССР, 1956. — 50 с.
934. Грушевський М. Науково-дослідча кафедра історії України / М. Грушевський // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. — К.: ВУАН, 1926. — Т. 1. — С. III—XV.
935. Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) / М. Грушевський // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 3—15.
936. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при ВУАН в роки 1914—1923 / М. Грушевський // Україна. — 1924. — Кн. 2. — С. 180—197.
937. Грэхэм Лорен Г. Очерки истории российской и советской науки / Лорен Г. Грэхэм. — М.: Янус-К, 1998. — 312 с.
938. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (До останніх виступів О. Гермайзе) / З. Гуревич // Більшовик України. — 1929. — № 9. — С. 55—89.
939. Гурницкий К. И. Афангел Ефимович Крымский / К. И. Гурницкий . — М.: Наука, 1980. — 192 с.
940. Гусєв В. “Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висилку за межі федерації” / В. Гусєв // Віче. — 1994. — № 10. — С. 119—128.
941. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль. — СПб.: Изд-во “Владимир Даль”, 2004. — 400 с.

942. Даниленко В. М. Сотрудничество УСРР и РСФРР в области образования и науки в период построения социализма / В. М. Даниленко. — К: Наук. думка, 1981. — 192 с.
943. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20—30-і роки / В. М. Даниленко, Г. С. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К.: Либідь, 1991. — 341 с.
944. Даниленко В. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського Наркомосу: Біографічні нариси / В. М. Даниленко, М. М. Кузьменко. — Севастополь-Донецьк, 2003. — 56 с.
945. Демкович Л. І. Іван Іванович Шмальгаузен – український зоолог і педагог / Л. І. Демкович // Вересень. — 2000. — № 3. — С. 22—25.
946. Державна історична бібліотека України: [офіційний сайт]. — Режим доступу: <http://www.dibu.kiev.ua./index.htm> — Назва з екрану.
947. Деркач О. П. Академік П. М. Василенко – засновник наукової школи землеробської механіки в Україні / О. П. Деркач // Українознавство. — 2005. — Число 3. — С. 73—78.
948. Десять лет советской науки: [сб. ст]. / Под общ. ред. Ф. Н. Петрова. — М.-Л.: Госиздат, 1927. — 532 с.
949. Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине / С. С. Диброва. — К.: Политиздат Украины, 1984. — 224 с.
950. Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926 / М. С. Грушевський. — К., 1928. — 59 с.
951. Діяльність Наркомосу УСРР за 1924—1925 рік / О. Я. Шумський. — Харків: Держполітвидав України, 1926. — 163 с.
952. Діяльність Наркомосу УСРР і його місцевих органів за 1923/24 шкільний рік / О. Я. Шумський. — Харків: Червоний шлях, 1924. — 15 с.

953. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред.. А. П. Коцура, Н. В. Терес. — К.: Книги-XXI, 2007. — 464 с.
954. Дложевський С. С. Организация археологического института в Одесса. Историческая справка / С. С. Дложевський // Народное просвещение (Одесса). — 1921. — № 2/6. — С. 57—65.
955. Добров Г. М. Актуальные проблемы науковедения / Г. М. Добров. — М.: Знание, 1968. — 46 с.
956. Добров Г. М. Наука о науке. Начала науковедения / Г. М. Добров. — [3-е изд.]. — К.: Наук. думка, 1989. — 303 с.
957. Добров Г. М. Наука о науке: введение в общее наукознание / Г. М. Добров. — К.: Наук. думка, 1966. — 272 с.
958. Добров Г. М. Организация науки / Г. М. Добров, В. Н. Клименко, В. М. Одрин. — К.: Наук. думка. — 1970. — 201 с.
959. Добров Г. М. Потенциал науки / Г. М. Добров, В. Н. Клименко, А. А. Савельев. — К.: Наук. думка, 1969. — 150 с.
960. Добров Г. М. Наука: информация и управление / Г. М. Добров, А. А. Коренной. — М.: Сов. радио, 1977. — 256 с.
961. Дойчер И. Троцкий. Изгнанный пророк. 1929—1940 гг. / И. Дойчер; [пер. с англ. А. Цыпленкова]. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 527 с.
962. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятники в Україні / Василь Дубровський. — Харків: ДВУ, 1930. — 76 с.
963. Дубровський В. Музеї в Україні / Василь Дубровський. — Харків: ДВУ, 1929. — 39 с.
964. Дудзинская Б. А. Международные научные связи советских историков / Б. А. Дудзинская. — М.: Наука, 1978. — 290 с.
965. Екатеринославский горный институт им. Т. Артема-Сергеева: К предстоящему юбилею: 1899—1924. — Екатеринослав, 1924. — 71 с.

966. Емельянов Ю. В. Сталин. Путь к власти / Ю. В. Емельянов. — М.: Вече, 2006. — 574 с.
967. Енциклопедія Українознавства : в 10 т. [Гол. ред. В. Кубійович]. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954—1989. — 4016 с.
968. Есаков В. Д. Советская наука в годы первой пятилетки. Основные направления государственного управления наукой / В. Д. Есаков. — М.: Наука, 1971. — 271 с.
969. Ефименко Г. Г. Высшая школа Украинской ССР: Успехи и проблемы развития / Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. М. — К.: Вышш. шк., 1978. — 263 с.
970. Євсєєнко І. В. Україна-Чехословаччина: шлях культурних взаємин міжвоєнної доби / І. В. Євсєєнко // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 2. — К., 1992. — С. 60—64.
971. Жидкова А. А. Ранняя страница истории иностранного инвестирования советской науки / А. А. Жидкова // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1998 г. — М.: ИИЕТ РАН, 1999. — С. 163 — 170.
972. Жилина Н. В. Музеи Академии наук СССР и Академий наук союзных республик / Н. В. Жилина. — М.: Наука, 1989. — 208 с.
973. Жудін М. Д. Костянтин Костянтинович Симінський (1879—1932) / М. Д. Жудін. — К.: Вид. АН УРСР, 1957. — 278 с.
974. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні / Я. І. Жупанський. — Л.: Світ, 1997. — 262 с.
975. Забелин И. И. Очерки истории географической мысли в СССР 1917—1945 / И. И. Забелин. — М.: Наука, 1989. — 256 с.
976. Заруба В. До питання про школу М. Грушевського [Електронний ресурс] / В. М. Заруба // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. — К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного

- університету імені Івана Франка, 2003. – Ч. 8. – 282 с. — Режим доступу:
// <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Retsenziji/3-ZARUBA%20Viktor.htm> — Назва з екрану.
977. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. — Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. — 224 с.
978. Зербіно Д. Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція): Монографія: Наукове видання / Д. Д. Зербіно. — Львів: Євросвіт, 2001. — 208 с.
979. Зими́на Л.А. К вопросу о субъекте познания социальных отношений / Л. А. Зими́на, И. П. Сычева // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 12. — 1992. — № 2. — С. 21—27.
980. З історії музею та його колекцій // Національний музей історії України: [Офіційний сайт]. — Режим доступу: http://miku.org.ua/filiali_miku_istorija.html — Назва з екрану.
981. Злочин / Упорядник Петро Кардаш. — Вид-во імені Олени Теліги, 2005. — [2-ге вид.] — 560 с.
982. Зневажена Клію / НАН України. Ін-т історії України. Ред.: Данилюк Ю. З. (головний редактор) та ін. — К., 2005. — 594 с.
983. Золотарьов М. 13 незасуджених “Записок” / М. Золотарьов // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 27 липня.
984. Золотарьов М. Увагу музеям / М. Золотарьов // Більшовик (Чернігів). — 1934. — 15 квітня.
985. Иванов Б. И. Становление и развитие технических наук / Б. И. Иванов, В. В. Чешев. — Л.: Наука, 1977. — 263 с.
986. Иванова Г. М. История ГУЛАГа. 1918—1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова. — М.: Наука, 2006. — 438 с.

987. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции (1917—1927 гг.) / Л. В. Иванова. — М.: Наука, 1980. — 392 с.
988. Ильин В. В. Теория познания. Эпистемология / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 203 с.
989. Иноземцев В. О невозможности модернизации России / В. Иноземцев // Российская модернизация: размышляя о самобытности: Сб. статей / Ин-т Кеннана; под ред. Э. Паина и О. Волкогоновой. — М.: Три квадрата, 2008. — С. 145—163.
990. Иноземцев В. Л. Пределы “догоняющего” развития / В. Л. Иноземцев. — М.: ЗАО “Издательство Экономика”, 2000. — 189 с.
991. Иоффе А. Е. Интернациональные культурные и научные связи Советского Союза в 1928—1932 гг. / А. Е. Иоффе. — М.: Наука, 1969. — 357 с.
992. Иоффе А. Е. Международные связи советской науки, техники и культуры (1917—1932) / А. Е. Иоффе. — М.: Наука, 1975. — 439 с.
993. Иоффе А. Е. Научные и культурные связи страны Советов / А. Е. Иоффе. — М.: Знание, 1969. — 200 с.
994. Иоффе А. Е. Советско-французское сотрудничество / А. Е. Иоффе. — М.: Знание, 1975. — 63 с.
995. История отечественной математики: [в 4-х томах]. — Т. 3 (1917—1967) / Ред. И. З. Штокало. — К.: Наукова думка, 1968. — 726 с.
996. История Украинской ССР : [в 10 томах] / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. — Т. 7. — Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921—1941). — К.: Наукова думка, 1984. — 536 с.
997. Ільєнко І. У жорнах репресій : [оповіді про українських письменників (за арх. ДПУ-НКВС)] / І. Ільєнко. — К. : Веселка, 1995. — 447 с.

998. Інститут історії України НАН України. 1936—2006 / Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 818 с.
999. Інститут математики. Нариси розвитку: [зб. наук. праць] / Відп. ред. О. М. Боголюбов. — К.: НАН України. Інститут математики, 1967. — 248 с.
1000. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Тронько П. Т., Горбик В. О., Лугова О. І. та ін. — К.: Наукова думка, 1989. — 240 с.
1001. Історія Академії Наук Української РСР. У 2-х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). — Книга перша. — К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 835 с.
1002. Історія Академії Наук Української РСР. У 2-х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). — Книга друга. — К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 728 с.
1003. Історія Київського університету (1834—1959 рр.) / Під ред. О. З. Жмудського. — К.: Вид. Київ. ун-ту, 1959. — 629 с.
1004. Історія НТУ “ХП” // Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”: [Офіційний сайт]. — Режим доступу: www.kpi.kharkiv.edu — Назва з екрану.
1005. Капица П. Л. Эксперимент. Теория. Практика: Статьи и выступления / П. Л. Капица. — М.: Наука, 1981. — 325 с.
1006. Кара-Мурза С. Г. Проблемы организации научных исследований / С. Г. Кара-Мурза. — М.: Наука, 1981. — 205 с.
1007. Карпинская С. Р. Зачем методолог биологу? / С. Р. Карпинская // Методология биологии: новые идеи (синергетика, семиотика, коэволюция) / Отв. ред. О. Е. Баксанский. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 13—21.
1008. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х—30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. — К-Едмонтон.: Глобус, ВІК,

- Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. — 174 с.
1009. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1993. — 176 с.
1010. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х р.: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. — К.: Глобус, 1992. — 176 с.
1011. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки): Навчальний посібник / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. — К.: Наук. думка, 1991. — 96 с.
1012. Келле В. Ж. Наука как компонент социальной системы / В. Ж. Келле. — М.: Наука, 1988. — 198 с.
1013. Киевский индустриальный институт: Юбилейный сборник: 40-летию института. — К.: б.и., 1939. — 357 с.
1014. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути. ХХV років. 1898—1923: Ювілейний збірник. — К.: Київ-Друк, 1924. — 279 с.
1015. Клименко Т. А. Архівна справа на Черкащині: історія та сучасність. Довідник / Т. А. Клименко. — Черкаси, 2003. — 132 с.
1016. Коваленко Иван Пантелеймонович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ecoethics.ru/b42/59.html> — Назва з екрану.
1017. Ковтун Г. О. Про хіміків / Г. О. Ковтун. — К.: Академперіодика, 2006. — 264 с.
1018. Коган Л. А. “Выслать за границу безжалостно”. (Новое об изгнании духовной элиты) / Л. А. Коган // Вопросы философии. — 1993. — № 9. — С. 61—84.

1019. Колчинский И. Г. Астрономы. Биографический справочник / Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. — К.: Наук. думка, 1977. — 415 с.
1020. Кольцов А. В. Роль Академии наук в организации региональных научных центров СССР (1927—1961 гг.) / А. В. Кольцов. — Л.: Наука, 1988. — 289 с.
1021. Коляструк О. До історії Одеського відділення Всеукраїнського сприяння ученим (за документами ЦДАВО України) / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В. М. Даниленко. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 176—195.
1022. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.) / Н. В. Комаренко. — К.: Наукова думка, 1973. — 172 с.
1023. Копелевич Ю. Х. К истории советско-германских научных связей в 1926—1932 гг. / Ю. Х. Копелевич // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1997 г. — М.: “Янус-К”, 1997. — Ч. 1. — С.153—155.
1024. Кордун Г. Г. Становлення і розвиток радянської фізики / Г. Г. Кордун. — К.: Вища школа, 1977. — 223 с.
1025. Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919—1934 рр. — К.: Червоний шлях, УАН, 1925. — 34 с.
1026. Короткі нариси з історії Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, 1905—1940 рр.: Ювілейне вид. / Відп. ред.: К. М. Віч. — Харків: Вид-во ун-ту. — 1940. — 132 с.
1027. Коротко С. Ф. Співробітництво України і Німеччини періоду Веймарської республіки (1919—1932 рр.) / С. Ф. Коротко. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. — 128 с.

1028. Кошарнівський Я. За культурну передову Чернігівщину / Я. Кошарнівський // Більшовик (Чернігів). — 1934. — 13 січня.
1029. Кривоносов Ю. И. Партийное регулирование международных научных связей / ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 2003 г. — М.: Диполь-Т, 2003. — С. 256—258.
1030. Криворученко К. Научные школы – важнейший фактор развития современной науки [Электронный ресурс] / К. Криворученко. — Режим доступа: /http://www.mosgu.ru/nauchnaya/scientificschools/about/Krivoruchenko_factor/ — Назва з екрану.
1031. Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917—1929 р. / А. Кримський // Записки іст.-філолог. відділу Всеукраїнської Академії наук. — К., 1928. — Кн. XVI. — С. 273—380.
1032. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20—30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень / М. М. Кузьменко. — Донецьк: НОРД-ПРЕС, 2004. — 455 с.
1033. Кузьмин М. С. Деятельность партии и советского государства по развитию международных научных и культурных связей СССР. 1917—1932 гг. / М. С. Кузьмин. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1971. — 313 с.
1034. Кулініч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулініч. — К.: Наукова думка, 1969. — 275 с.
1035. Кульчицький С. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918—1998 / Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. — К.: Фенікс, 2000. — 528 с.
1036. Кунде П. Советско-германские отношения. 1925—1926 гг. / П. Кунде. — Л.: Наука, 1977. — 127 с.
1037. Кучеров С. П. Андрій Овер'янович Василенко (1891—1969) / С. П. Кучеров, В. Д. Гаврилов. — К.: Вид. АН УРСР, 1964. — 213 с.

1038. Ланге К. А. Организация управления научными исследованиями / К. А. Ланге. — Л.: Наука, 1971. — 248 с.
1039. Лахтин Г. А. Организация Советской науки. История и современность / Г. А. Лахтин. — М.: Наука, 1990. — 224 с.
1040. Лебин Б. Д. Подбор, подготовка и аттестация научных кадров в СССР. Вопросы истории и правового регулирования / Б. Д. Лебин. — М.-Л.: Наука, 1966. — 288 с.
1041. Левченко М. З поля фольклористики й етнографії: [ст. та записки]. — Вип. 1 / М. Левченко. — К., 1927. — 72 с. (Етнограф. коміс., зб. іст. — філол. відділу, № 55).
1042. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В. Р. Лейкина-Свирская. — М.: Мысль, 1971. — 368 с.
1043. Лейман И. И. Наука как социальный институт / И. И. Лейман. — Л.: Наука, 1971. — 179 с.
1044. Ленюк М. П. Нариси з історії розвитку математики в Україні / М. П. Ленюк. — Чернівці: Прут, 2004. — 86 с.
1045. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр. / В. В. Липинський. — Донецьк.: Донецький держ. техн. ун-т., 2000. — 247 с.
1046. Литвиненко А. С. Становлення статистичної фізики в Україні (30—40 рр. XX ст.) / А. С. Литвиненко. — К.: Фенікс, 2009. — 220 с.
1047. Лихолобова З. Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посібник / З. Г. Лихолобова. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 140 с.
1048. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим і політичні репресії другої половини 1930-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецького регіону): Монографія / З. Г. Лихолобова. — Донецьк: ДонДУ, 2006. — 280 с.

1049. Лихолобова З. Г. Вибрані праці / З. Г. Лихолобова. — Донецьк: Юго-Восток, 2003. — 496 с.
1050. Лобода А. М. Судьбы этнографии на Украине за 1917—1925 гг. / А. М. Лобода // Этнография. — 1925. — № 1—2. — С. 5—12.
1051. Ляпіна О. З історії політизації української історичної науки 30-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / О. З. Ляпіна. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/rus/hist-europa/files/vyp.3/Lyapina.pdf> — Назва з екрану.
1052. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917—1945 гг.) / В. В. Максаков. — М.: Наука, 1969. — 431 с.
1053. Малий словник історії України / [упоряд.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
1054. Маліцький Б. А. Прикладне наукознавство / Б. А. Маліцький. — К.: Фенікс, 2007. — 464 с.
1055. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917—1991 / Мартін Маля; [пер. з англ. А. Гриценка, П. Насади, З. Клещенко]. — К.: Мегатайп, 2000. — 606 с.
1056. Мамчур Е. А. Проблемы социокультурной детерминации научного знания: К дискуссии в современной позитивистской философии науки / Е. А. Мамчур. — М.: Наука, 1987. — 127 с.
1057. Мариуполь и его окрестности: взгляд из ХХІ века / упоряд.: Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашненко Н. Н. и др. — Мариуполь: Рената, 2006. — 356 с.
1058. Марочко В. І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941) / В. Марочко, Г. Хіллїг ; Ін-т історії України НАН України, Марбурз. ун-т. — К. : Наук. світ, 2003. — 302 с.
1059. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського / В. В. Масненко. — К.-Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000.— 341 с.

1060. Матвеева Л. В. Владислав Бузескул – историк своего времени / Леся Васильевна Матвеева. — К.: Стилос, 2008. — 710, [1] с.
1061. Матвеева Л. В. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук [Текст] : вибране листування / Л. В. Матвеева, Е. Г. Циганкова. — К., 1997. — 187 с.
1062. Матійко М. М. Розвиток дугового електрозварювання на Україні / М. М. Матійко. — К.: Наукова думка, 1960. — 155 с.
1063. Матійко М. М. Євген Оскарович Патон / М. М. Матійко, О. І. Корінний. — К.: Наукова думка, 1961. — 183 с.
1064. Машкін А. Освітня політика за роки диктатури пролетаріату / А. Машкін. — Харків: Держ. вид-во, 1926. — 117 с.
1065. Международные научные связи Академии наук СССР. 1917—1941 / Сост. Ю. А. Панцырев. — М.: Наука, 1992. — 409 с.
1066. Методологические вопросы науковедения / Под ред. В. И. Оноприенко. — К.: Наукова думка, 2001. — 332 с.
1067. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли / С. Р. Микулинский. — М.: Наука, 1988. — 384 с.
1068. Миронов М. П. Діяльність видатних вітчизняних учених у Дніпропетровську / М. П. Миронов. — К.: Держвидав УРСР, 1951. — 107 с.
1069. Мирская Е. З. Научные школы как форма организации науки (социологический анализ проблемы) / Е. З. Мирская // Науковедение. — 2002. — № 3. — С. 8—24.
1070. Михайлуца М. І. Репресії в вузах та технікумах Одеси. 1937 / 1938 навчальний рік / М. І. Михайлуца, А. В. Бурундукова // Збірник наукових матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. — Одеса, 1996. — С. 88—101.

1071. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века—40-е гг. XX века) / А. М. Михненко. — Донецк: Сталкер, 1998. — 296 с.
1072. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973 / О. Г. Мітюков. — К.: Наукова думка, 1975. — 270 с.
1073. Мішустін Дм. Світова техніка і наша технічна політика / Дм. Мішустін. — Харків: Український робітник, 1931. — 64 с.
1074. Мойбенко А. А. Академик Богомолец и современная патофизиология [Електронний ресурс] / А. А. Мойбенко // Научно-практический журнал “Медицинский мир”. — 2001. — № 1. — Режим доступа до журн. : http://www.socion.net.ua/med_journal/articles/history_of_medicine/moybenko.htm
1075. Мокшин С. И. Семь шагов на земле: Очерки о становлении и развитии советской науки. 1917—1929 гг. / С. И. Мокшин. — М.: Советская Россия, 1972. — 272 с.
1076. Молявко Г. И. Геологи. Географы. Биографический справочник / Г. И. Молявко, В. П. Франчук. — К.: Наук. думка, 1985. — 352 с.
1077. Морфологія культури: тезаурус / За ред. проф. В. О. Лозового. — Х.: Право, 2007. — 384 с.
1078. Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский (1863—1945) / И. И. Мочалов. — М.: Наука, 1982. — 488 с.
1079. Мочалов И. И. В. И. Вернадский: Наука. Философия. Человек. Кн. 1. Наука в исторических и социальных контекстах / И. И. Мочалов, В. И. Оноприенко. — М.: ИИЕТ им. С. И. Вавилова РАН, 2008. — 408 с.

1080. Н. О. Про архівні семінари / Н. О. //Архівна справа. — 1930. — № 2(13). — С. 97—98.
1081. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. — К.: Світогляд, 2005. — 315 с.
1082. Найголовніші показчики економічного та культурного рівня округів УСРР / ЦСУ УСРР. — Харків: Держвидав, 1926. — 42 с.
1083. Налимов В. В. Канатоходец. Воспоминания / В. В. Налимов. — М.: Издательская группа “Прогресс”, 1994. — 456 с.
1084. Наріжний С. М. П. Василенко і його наукова діяльність / С. Наріжний. — Л.: Б.В., 1936. — 39 с.
1085. Народное просвещение на Украине / Я. П. Ряпо. — Харьков: Червоний шлях, 1924. — 216 с.
1086. Наука и техника СССР. 1917—1927 / Гл. ред. М. Я. Ляпиров-Скобло. — М.: Работник просвещения, 1928. — 1520 с.
1087. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: [Офіційний сайт]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/library/history.html> — Назва з екрану.
1088. Наукові установи та організації УСРР / Наркомос УСРР. — Харків: Держ. план. коміс. УСРР, 1930. — 404 с.
1089. Научно-исследовательские кафедры в Харькове // Наука на Украине: Орган Научного комитета Укрглавпрофобра. — 1922. — № 1. — С. 47—56.
1090. Научно-технические институты НТУ ВСНХ УССР. Отчеты и пятилетние планы / ЦСУ УСРР. — Харьков, 1930. — 294 с.
1091. Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР / ЦСУ СССР. — М.: Планхозгиз, 1930. — 317 с.

1092. Научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда): [справочник] // Наука и научные работники СССР. Ч. VI. — Л.: Изд-во АН СССР, 1928. — VIII, 810 с.
1093. Національна академія наук України. 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред. Б. Є. Патон. — К.: Вид-во КММ, 2008. — 624 с.
1094. Никольская Л. С. Развитие советско-германских научных и культурных связей. 1919—1928 / Л. С. Никольская // Ежегодник германской истории, 1970. — М.: Наука, 1971. — С. 153—184.
1095. Нікітін В. Підсумки діяльності окрархів в 1929 році / В. Нікітін // Архівна справа. — 1930. — № 3 (14). — С. 72—81.
1096. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х—1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Монографія / В. М. Нікольський. — Донецьк : ДонДУ, 2003. — 624 с.
1097. Новомінський А. Н. Лауреати премії ім. В. І. Леніна / А. Н. Новомінський, В. М. Попов. — К.: Політвидав, 1974. — 207 с.
1098. Носко І. І. Підсумки першого семестра в Чернігівському учительському інституті / І. І. Носко // Більшовик (Чернігів). — 1939. — 14 лютого.
1099. Овечкин А. Е. Леонид Андреевич Шкорбатов (1884—1972) / А. Е. Овечкин; отв. ред. Л. В. Алексеев. — М.: Наука, 2005. — 221 с. — (Научно-биографическая литература).
1100. О деятельности Научного комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921—1923 гг.) / В. П. Затонський. — Харьков: Путь просвещения, 1923. — 30 с.
1101. Овчаренко Ф. Д. Наука Советской Украины / Ф. Д. Овчаренко. — К.: Наукова думка, 1969. — 176 с.

1102. Одесский университет за 75 лет (1865—1940) / Под ред. Н. П. Добролюбского. — Одесса: Б.И., 1940. — 197 с.
1103. Онищенко О. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: історія, сучасний стан, проблеми та завдання / О. Онищенко // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. ст. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Асоціація бібліотек України; [редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін.]. — К., 2007. — С. 5—25.
1104. Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей / В. И. Оноприенко. — К.: ГП «Информ-аналит агентство», 2008. — 288 с.
1105. Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский. 1858—1930 / В. И. Оноприенко. — М.: Наука, 1987. — 160 с.
1106. Оноприенко В. И. Евгений Оскарович Патон / Оноприенко В. И., Кистерская Л. Д., Севбо П. И. — К.: Наук. думка, 1988. — 240 с.
1107. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ—ХХ століть: Навчальний посібник / В. І. Онопрієнко — К.: «ЛИБІДЬ», 1998. — 302 с.
1108. Онопрієнко В. І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки / В. І. Онопрієнко. — К., 1998. — 98 с.
1109. Онопрієнко В. І. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань. — К.: ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2008. — 352 с.
1110. Ордена Трудового Красного Знамени Институт физической химии им. Л. В. Писаржевского АН УССР / Под ред. В. А. Ройтера. — К.: Наук. думка, 1975. — 94 с.
1111. Орлов А. Я. Полтавская обсерватория / А. Я. Орлов. — К.: Изд-во АН УССР, 1941. — 40 с.

1112. Охорона пам'ятників мистецтва // Червоний стяг (Чернігів). — 1927. — 5 серпня.
1113. Очерки по истории математики и физики на Украине / Под ред. Н. Ф. Шульги. — К.: Наук. думка, 1987. — 173 с.
1114. Павелко О. П. З історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні / О. П. Павелко. — К.: КДПУ ім. О. М. Горького, 1972. — 124 с.
1115. Павленко Р. Національна наукова медична бібліотека України в системі охорони здоров'я / Р. Павленко // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. статей / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Асоціація бібліотек України; редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. — К., 2007. — С. 41—57.
1116. Павленко Ю. В. «Дело» УФТИ. 1935—1938 / Павленко Ю. В., Ранюк Ю. Н., Храмов Ю. А. — К.: Фенікс, 1998. — 324 с.
1117. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської соціалістичної республіки. 1919—1944 / О. В. Палладін. — К.: Вид-во АН УРСР, 1944. — 313 с.
1118. Парфиненко А. Ю. Штрихи к социальному портрету украинского студента 1920-х годов / А. Ю. Парфиненко // Наука и просвещение. — 2003. — № 1. — С. 47—59.
1119. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. — 1925. — № 6/7. — С. 109—110.
1120. Петришин В. Розвиток математичних наук в Україні / Володимир Петришин; [авториз. перекл. з англ. Б. Романіва]. — Львів: НТШ, 2004. — 76 с.
1121. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: [навчальний посібник] / Віталій Підгаєцький. — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. — 392 с.

1122. Покончить с аполитичностью в музейном деле // Приазовский пролетарий. — 1929. — 24 ноября.
1123. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст.: [історичні нариси] / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова; відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.
1124. Політичні репресії в Україні (1917—1980 рр.) Бібліографічний покажчик / [упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко; авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов.]. — К.-Житомир: “Полісся”, 2007. — 456 с.
1125. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук [Текст]: нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. — К.: Наукова думка, 1993. — 416 с. — (Перевидання).
1126. Попович О. С. Науково-технологічна та інноваційна політика: основні механізми формування та реалізації / О. С. Попович. — К.: Фенікс, 2005. — 226 с.
1127. Посохов С. И. Социальная история советской науки (конец 1920—начало 1940-х гг.): Проблемы историографии / С. И. Посохов. — Х. : Харьков. гос. ун-т, 1994. — 152 с.
1128. Потебенько М. О. Протест / М. О. Потебенько // Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.
1129. Праця держмузею. Охорона пам’яток старовини // Робітничий шлях (Чернігів). — 1926. — 3 серпня.
1130. Пристайко В. І. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.

1131. Программа для собирания предметов и сведений Этнографических по Черниговской губ. // Трудовое воспитание (Чернигов). — 1920 . — № 7. — С. 27 — 30.
1132. Пухтинський В. Ніжин – науковий центр / В. Пухтинський // Ніжинські вісті (Ніжин). — 1942. — 30 вересня.
1133. Пятьдесят лет Харьковскому физико-техническому институту АН УССР / Под ред. Б. И. Веркина. — К.: Наук. думка, 1978. — 320 с.
1134. Радовский М. И. Из истории англо-русских научных связей / М. И. Радовский. — М-Л.: АН СССР, 1961. — 377 с.
1135. Развитие аналитической химии на Украине / АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Ин-та истории; Ин-т коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского; Редкол.: А. Т. Пилипенко (отв. ред.) и др. — К.: Наук. думка, 1982. — 368 с.
1136. Развитие биологии на Украине: В 3 т. — Т. 2: Развитие ботанических исследований, физиологии и биохимии, интродукции и акклиматизации, генетики и селекции растений, микробиологии за годы Советской власти / АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Ин-та истории; К. М. Сытник (гл. ред.) и др. — К.: Наук. думка, 1985. — 456 с.
1137. Развитие биологии на Украине: В 3 т. — Т. 3: Развитие зоологических и гидробиологических исследований, морской биологии, физиологии и биохимии животных и человека, генетики животных, молекулярной биологии и вирусологии за годы Советской власти / АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Ин-та истории; К. М. Сытник (гл. ред.) и др. — К.: Наук. думка, 1985. — 447 с.
1138. Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України; [редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.]. — К.-Полтава: Рідний край, 1992. — 401 с.

1139. Резерфорд – ученый и учитель: [к 100-летию со дня рождения] / Под ред. П. Л. Капицы. — М.: Наука, 1973. — 377 с.
1140. Репресії в Україні (1917—1990 рр.) : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. парлам. б-ка України ; авт.-упоряд. : Є. К. Бабич, В. В. Патока. — К. : Смолоскип, 2007. — 519 с.
1141. Репресоване “відродження”/ Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.: Україна, 1993. — 399 с.
1142. Репресоване краєзнавство (20—30-і роки) / Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України [редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. — К.-Хмельницький: Ред-вид. відділ “Рідний край”, 1991. — 492 с.
1143. Репрессированная наука = The oppressed science / Под общ. ред. М. Г. Ярошевского. — [Вып. 1] / Ин-т истории естествознания и техники АН СССР; Сост.: А. И. Мелуа, В. М. Орел. — Л.: Наука, 1991. — 559 с.; [Вып. 2] / С.-Петербур. фил. ин-та истории естествознания и техники РАН, Междунар. фонд истории науки, Рус. христиан. гуманит. ин-т; Ред.-сост. А. И. Мелуа. — СПб.: Наука, 1994. — 319 с.
1144. Робота Полтавського Краєвого Історичного Архіву в справі підготовки до 25-ти річного ювілею революції 1905 року // Архівна справа. — 1930. — Кн. 3 (14). — Липень-серпень. — С. 110—132.
1145. Родной Н. И. Очерки истории и теории развития науки / Н. И. Родной. — М.: Наука, 1969. — 243 с.
1146. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. / АН УРСР. Інститут історії [редкол.: П. М. Калениченко (відп. ред.) та ін.]. — К.: Наук. думка, 1973. — 254 с.
1147. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років / [редкол.: акад. О. В. Палладін (відп. ред.) та ін.]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 532 с.

1148. Розчавити гадину! // Більшовик. — 1937. — 28 січня.
1149. Ройфман І. Готувати висококваліфікованих педагогів для радянських шкіл / І. Ройфман // Більшовик (Чернігів). — 1934. — 14 квітня.
1150. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939) / О. С. Рубльов. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 648 с.
1151. Ряппо Я. П. Народна освіта в Україні за 10 років радянської влади / Я. П. Ряппо. — Харків: Держвидав України, 1927. — 75 с.
1152. Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920—1924) / Я. П. Ряппо. — Харьков: Госиздат Украины, 1925. — 155 с.
1153. Ряппо Я. П. Состояние и организация научной работы на Украине в 1925/26 годы / Я. П. Ряппо // Научный работник. — 1927. — № 4. — С. 26—33.
1154. Сабадаш Э. Даже безнадежным больным В. П. Филатов никогда не отказывал: к 130-летию академика В. П. Филатова [Електронний ресурс] / Эльвира Сабадаш. — Режим доступа : <http://www.health-ua.org/article/health/1098.html> — Назва з екрану.
1155. Савцов В. Злочин, якого не було / В. Савцов // Радянська Україна. — 1989. — 12,13,16,19,26,27 вересня.
1156. Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917—1931) / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. — 1995. — № 1. — С. 81—91.
1157. Семенчик М. Роменський Окр. Музей / М. Семенчик // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 187—189.
1158. Семковский С. Ю. Задачи научно-исследовательских кафедр / С. Ю. Семковский // Наука на Украине. — 1922. — № 1. — С. 5—12.

1159. Сергієнко Г. Я. Перші радянські архівні установи на Україні / Г. Я. Сергієнко // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1960. — № 3 (41). — С. 9—22.
1160. Сергієнко Г. Я. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка / Г. Я. Сергієнко, Є. С. Сергієнко. — К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1984. — 127 с.
1161. Сидоренко О. Суд на переконаннями / О. І. Сидоренко // Репресоване відродження / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.: Україна, 1993. — С. 63—153.
1162. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник; АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с.
1163. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами / Микола Скрипник // Комуністична освіта. — 1931. — № 7—8. — С. 16—33.
1164. Скрипник М. О. Чергові завдання вузів / Микола Скрипник // Студент революції. — 1927. — № 5. — С. 7—13.
1165. Смоличев П. Редкое открытие / П. Смоличев // Красное знамя (Чернигов). — 1924. — 17 февраля.
1166. Снегірьов Г. “Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)” / Г. Снегірьов. — К., 1989. — 164 с.
1167. Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Учебная хрестоматия / А. А. Печенкин. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Изд. корпорация “Логос”, 1996. — 400 с.
1168. Соколов А. К. Принуждение к труду в советской экономике. 1930—середина 1950-х гг. / А. К. Соколов // «ГУЛАГ: Экономика принудительного труда» / Под ред. Л. И. Бородкина, П. Грегори, О. В. Хлевнюка. — М.: РОССПЭН, 2005 — С. 17—66.

1169. Соколов П. Институт краеведения / П. Соколов // Красное знамя (Чернигов). — 1923. — 8 февраля, 3 марта.
1170. Сорокина М. Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки) / М. Ю. Сорокина // Личность и власть в истории России XIX—XX в.в. — Материалы научной конференции. — СПб.: Нестор, 1997. — С. 248—254.
1171. Сохань П. С. М. Грушевський і АCADEMIA / Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. — К., 1993. — 318 с.
1172. Сталін Й. В. Про деякі питання історії більшовизму. Лист до редакції журналу “Пролетарская Революция” / Й. В. Сталін // Сталін Й. В. Твори. Переклад з російського видання, схвалений комісією ЦК КП України. — Т. 13. — Липень 1930—січень 1934. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1953. — 415 с. — С. 85—103.
1173. Сухотерина Л. І. Внесок вчених в розвиток технічних наук в 30-і рр. XX ст. / Л. І. Сухотерина. — Одеса: Астро-Принт, 1999. — 268 с.
1174. Сухотерина Л. І. Основні напрямки дослідження наукової школи академіка О. М. Динника / Л. І. Сухотерина // Історія Української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 202—208.
1175. Таншина А. В. Заснування Харківської наукової школи у фізиці / А. В. Таншина. — [2-е вид.]. — К.: Академ. періодика, 2005. — 630 с.
1176. Терлецький В. М. Академія наук Української РСР. 1919—1969: Короткий історичний нарис / В. М. Терлецький — К.: Наукова думка, 1969. — 295 с.
1177. Ткаченко В. Мовознавець ... з бомбою??? [трагічна доля видатного українського вченого] / Володимир Ткаченко // Вітчизна. — 1991. — № 9. — С. 187—189.
1178. Ткаченко В. Коса над Черніговом / В. Ткаченко // Україна. — 1991. — № 24. — С. 10—11.

1179. Ткаченко В. Терористичний акт чорнилом / В. Ткаченко // Чернігівські відомості (Чернігів). — 1991. — 20—26 грудня.
1180. Ткаченко В. В. 1933-й: хроніка голодного геноциду / В. В. Ткаченко // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1. — С. 112—123.
1181. Ткаченко В. В. Проблеми античної історії у дослідженнях Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови / В. В. Ткаченко // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. — 29-30 вересня 1996 р. / Редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред. та ін.). — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — С. 99—100.
1182. Ткаченко В. В. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20—30-ті рр. ХХ ст.) : Монографія / В. В. Ткаченко. — К.: ДП “Інформ.-аналіт. агенство”, 2009. — 375 с.
1183. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посібник / В. В. Ткаченко. — К.: Знання, 2007. — 215 с.
1184. Ткаченко В. В. Проблеми дослідження історії української науки у 20—30-ті роки ХХ ст. (Теоретико-методологічні аспекти) / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 245—256.
1185. Ткаченко В. В. Форми наукових контактів учених України із вченими інших республік СРСР у 1920—1930-і рр. / В. В. Ткаченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Смолій — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 16. — Ч. II. — С. 317—326.
1186. Ткаченко В. В. Доля українського краєзнавства у 20—30-і роки ХХ сторіччя / В. В. Ткаченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Редкол. С. В.

- Кульчицький (голова) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 17. — С. 335—344.
1187. Ткаченко В. В. Інформаційні зв'язки української науки із закордоном у міжвоєнний період (1920—1939 рр.) / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 19—26.
1188. Ткаченко В. В. Історична доля українських наукових шкіл міжвоєнного періоду (1920—1939 рр.): проблема історичної оцінки / В. В. Ткаченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Зб. наук. праць / Гол. ред. Харченко С. Я. — Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. — Вип. №15(154). — С. 240—250.
1189. Ткаченко В. В. Становлення та розвиток матеріальної бази Академії наук Української РСР у першій половині 20-х років ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 56—65.
1190. Ткаченко В. В. Розвиток матеріальної бази Академії наук Української РСР у 1925—1939 рр. / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 70—79.
1191. Ткаченко В. В. Українські наукові школи (1921—1939 рр.): лідери і послідовники / В. В. Ткаченко // Бахмутський шлях. — 2008. — № 1/2(50/51). — С. 113—118.
1192. Ткаченко В. В. Наукові школи в Україні 20—30-х років ХХ ст.: постановка проблеми та головні підходи до вивчення / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 15. — С. 51—59.
1193. Ткаченко В. В. Внесок вчителів та учнів у розвиток історико-краєзнавчих досліджень в Україні у 20—30-х роках ХХ ст. / В. В.

- Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 16. — С. 20—27.
1194. Ткаченко В. В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921—1939 рр.) / В. В. Ткаченко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 125—134.
1195. Ткаченко В. В. Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920—1939 рр.) / В. В. Ткаченко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — Вип. 14. — С. 364—376.
1196. Ткаченко В. В. Роль архівних установ України в розвитку історичної науки у 1919—1940 рр. / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 88—100.
1197. Ткаченко В. В. Показові політичні процеси 20-х—початку 30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 37—55.
1198. Ткаченко В. В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20—30-ті роки ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Література та культура Полісся / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. — Вип. 46: Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях. — С. 168—184.
1199. Ткаченко В. В. Формування наукових шкіл в контексті функціонування тоталітарної системи в Україні (20—30-ті рр. ХХ ст.) / В. В. Ткаченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Голов. ред. П. Т. Тронько. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — Вип. 35. — С. 37—51.

1200. Ткаченко В. В. Внесок В. В. Дубровського (1897—1966) у розвиток історичної науки / В. В. Ткаченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. — К., 2009. — Вип. 38. — С. 235—243.
1201. Ткаченко В. В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20—30-х рр. ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей / Головний редактор та упорядник – З. Х. Лихолобова. — Донецьк: ДонНУ, 2009. — Кн. 17/18. — С. 152—159.
1202. Ткаченко В. В. Порівняльний аналіз політики СРСР та провідних західних держав у галузі науки (20—30-ті рр. ХХ ст.) / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 19. — С. 144—155.
1203. Ткаченко В. В. Вітчизняна наука в умовах наздоганяючої модернізації 1920—1930 років: питання методології дослідження / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 20. — С. 200—208.
1204. Ткаченко В. В. Закордонні відрядження українських вчених у 20—30-х рр. ХХ ст. як віддзеркалення державної політики у галузі міжнародних наукових зв'язків / В. В. Ткаченко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: історичні науки: Зб. наук. праць / Відпов. ред. В. М. Філоретов. — Кіровоград: Вид-во РВУ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2009. — Вип. 12. — С. 172—179.
1205. Ткаченко В. В. Вплив листа Й. В. Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” до редакції журналу “Пролетарська революція” на наукове життя в Україні (30-і роки ХХ ст.) / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 21. — С. 75—84.

1206. Ткаченко В. В. Запровадження системи державного терору проти української наукової інтелігенції у 1920—1930-х роках / В. В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 22. — С. 78—89.
1207. Ткаченко В. В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20—30-х рр. ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць / Редкол.: О. Б. Коваленко (головний редактор) та ін. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — С. 309—318.
1208. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20—30-х роках / В. В. Ткаченко // Рідна школа. — 1991. — № 12. — С. 51—56.
1209. Ткаченко В. В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20—30-х рр. ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Скарбниця української культури : Зб. наук. праць / Редкол.: О. Б. Коваленко (головний редактор) та ін. — Чернігів: Сіверянська думка, 2002. — Вип. 2. — С. 129—139.
1210. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період перебудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. — К.: Наукова думка, 1985. — 190 с.
1211. Тойнби А. Дж. Постигение истории: сборник / Арнольд Тойнби; [Пер. с англ. изд-во “Прогресс”]. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
1212. Тонкаль В. Е. Академия наук Украинской ССР / Тонкаль В. Е., Пелых В. М., Стогний Б. С. [под ред. акад. АН УССР И. К. Походни]. — К.: Наукова думка, 1979. — 429 с.
1213. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Джон Тош; [пер. с англ. М. Л. Коробочкин]. — М.: Изд-во “Весь Мир”, 2000. — 296 с.
1214. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР: Сборник статей / Отд-ние истории РАН, Арх. РАН; Сост. И. Г. Арефьева; Отв. ред. В. А. Куманев. — М.: Наука, 1995. — 253 с.

1215. Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине (XIX ст. и первая половина XX ст.) / Я. И. Турченко. — К.: Изд-во Киевского университета, 1957. — 436 с.
1216. Убальдо Н. Иллюстрированный философский словарь / Никола Убальдо; Пер. с ит. — М.: БММ АО, 2006. — 584 с.
1217. Уинч Питер Идея социальной науки и ее отношение к философии / Уинч Питер. — М.: Логос, 1996. — 106 с.
1218. Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. — 1930. — № 5—6. — С. 9—12.
1219. Українське науково-технічне товариство. Звіт про роботу. 1927—1928 рр. — Харків: Укр. наук.-тех. т-во, 1929. — 20 с.
1220. Ульяновський В. “В пустелі мені з’явився біс, або про темну мантию Віктора Петрова” / В. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1—2. — С. 178—190.
1221. Умрихин В. В. Развитие советской школы дифференциальной психологии / В. В. Умрихин. — М., 1987. — 278 с.
1222. Учені вузів Української РСР: [довідник] / Авт. кол.: В. М. Попов (керівник), В. І. Полурез, Ю. П. Дяченко. — К.: Вид-во Київ, ун-ту, 1968. — 515 с.
1223. Фареник С. А. Логіка і методологія наукового дослідження / С. А. Фареник — К.: Видавництво УАДУ, 2000. — 338 с.

1224. Федченко К. Не ламайте стільців, тов. Василенко / К. Федченко // Більшовик (Чернігів). — 1936. — 18 липня.
1225. Философия науки : Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук : [хрестоматия] / Отв. ред.-сост. Л. А. Микешина. — М.: Прогресс-Традиция : МПСИ : Флинта, 2005. — 992 с.
1226. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко; [пер. с франц. С. Ч. Офертаса (под ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова)]. — М.: Праксис, 2002. — 384 с.
1227. Фураев В. К. Советско-американские отношения 1917—1929 / В. К. Фураев. — М.: Госполитиздат, 1964. — 319 с.
1228. Хазан М. Тестамент про Уненеж / М. Хазан // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 18 травня.
1229. Хазанов Б. Русская интеллигенция. История безответной любви / Б. Хазанов // Погружение в трясину (Анатомия застоя) [Сост. и общ. ред. Т. А. Ноткиной]. — М.: Прогресс, 1991. — С. 632 — 642.
1230. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805—1955) / Редкол.: С. М. Короливский (пред.) и др. — Харьков: Изд. Харьковского ун-та, 1955. — 387 с.
1231. Харьковский государственный университет. 1805—1980. Исторический очерк. Отв. ред. И. Е. Тарапов. — Харьков: Вища школа, 1980. — 160 с.
1232. Харківський політехнічний: вчені та педагоги / Редкол.: Л. Л. Товажнянський (голова) та ін. — Харків: Прапор, 1999. — 351 с.
1233. Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода / Авт.-сост. М. А. Хевеши. — М.: Международные отношения, 2002. — 160 с.
1234. Храмов Ю. А. История формирования и развития физических школ на Украине / Ю. А. Храмов. — К.: МП Феникс, 1991. — 216 с.

1235. Храмов Ю. Рання історія Української Академії наук / Храмов Ю., Руда С. Кучмаренко В. — К.: Манускрипт, 1993. — 111 с.
1236. Храмов Ю. А. Научные школы в физике / Ю. А. Храмов [под ред. В. Г. Барьяхтара]. — К.: Наукова думка, 1987. — 400 с.
1237. Храмов Ю. А. Физики: Биографический справочник / Ю. А. Храмов. — [2-е изд.]. — М.: Наука. — 1983. — 400 с.
1238. Чеканов А. А. Евгений Оскарович Патон (1870—1953) / А. А. Чеканов. — К.: Знання, 1988. — 107 с.
1239. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні. 20-ті роки / В. Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — 482 с.
1240. Чередніченко Н. Семінар підвищення кваліфікації при Чернігівському краєвому історичному архіві / Н. Чередніченко // Архівна справа. — 1930. — Кн. 3(14). — С. 29—40.
1241. Чернігів і Північне Лівобережжя: [огляди, розвідки, матеріали] / За ред. акад. Михайла Грушевського. — К.: Державне видавництво України, 1928. — 531 с.
1242. Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 / [автори-упорядники І. Корбач, В. Устименко]. — К.: ТОВ “Культурно-освітній, видавничо-поліграфічний центр “Златояр”, 2004. — 768 с.
1243. Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. — К.: Наукова думка, 1993. — 350 с.
1244. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. І. Шаповал. — К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. — 270 с.
1245. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. — К.: Політвидав України, 1990. — 141 с.
1246. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття : особи та події в контексті важкої історії. / Ю. І. Шаповал. — К. : Наукова думка, 2000. — 560 с.

1247. Шаров І. Ф. Вчені України: 100 видатних імен / І. Ф. Шаров. — К.: АртЕк, 2006. — 488 с.
1248. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті—50-ті роки ХХ століття / М. Шитюк. — К. : Тетра, 2000. — 532 с.
1249. Школы в науке: [сб. ст.] / Под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера]. — М.: Наука, 1977. — 523 с.
1250. Шліхтер О. Г. Жовтень і наука / О. Г. Шліхтер. — Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. — 49 с.
1251. Шмидт С. “Золотое десятилетие” советского краеведения / Сигурд Шмидт // Отечество: Краеведческий альманах. — Вып. 1 / Ред. А. С. Попов. — М. : Профиздат, 1990. — С. 11—27.
1252. Шпак М. Т. Институт физики АН УССР / М. Т. Шпак, В. И. Мельник. — К.: Наук. думка, 1979. — 118 с.
1253. Шульгина И. В. Отраслевая наука и производство в плановой экономике СССР (от И. Сталина до М. Горбачева) / И. В Шульгина // Вопросы истории естествознания и техники. — 2008. — № 2. — С. 129—149.
1254. Щербаков В. Жизнь и деятельность Нежинского ИНО / В. Щербаков // Красное знамя (Чернигов). — 1923. — 16 ноября.
1255. Щербань А. Н. Шлях української науки / А. Н. Щербань, Г. М. Добров. — К.: Наук. Думка, 1983. — 68 с.
1256. Эрио О. Из прошлого. Между двумя войнами. 1914—1936 / О. Эрио. — М.: Наука, 1958. — 770 с.
1257. Этнографический кружок // Красное знамя (Чернигов). — 1923. — 11 июля.
1258. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924—1930 рр.) / Оксана Юркова. — К.: НАНУ, 1999 — 432 с.

1259. Юрмас Я. В Чернігівському науковому товаристві / Я. В Юрмас // Красное знамя (Чернигов). — 1922. — 28 мая.
1260. Юрченко А. Дещо з приводу популяризаційної роботи окружних архівних управлінь / А. Юрченко // Архівна справа. — 1928. — № 7. — С. 68—69.
1261. Юрченко А. Л. Про архівні виставки до 10-річчя Жовтневої революції / А. Л. Юрченко // Архівна справа. — 1928. — Кн. 7. — С. 73—80.
1262. Юрченко О. Одеському університету сто років / Юрченко О., Першина З., В'язовський Г. — Одеса, 1965. — 100 с.
1263. Яворський М. Німецький тиждень радянської науки / М. Яворський // Прапор марксизму. — 1929. — № 3. — С. 229—239.
1264. Яворський М. Шостий міжнародний конгрес істориків (Осло, 14—18.08.1928) / М. Яворський // Прапор марксизму. — 1929. — № 4—5. — С. 216—224.
1265. Якунин В. К. На пути к правде истории. Становление историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917— вторая половина 1930-х годов) / В. К. Якунин. — К.: Вища школа, 1989. — 104 с.
1266. Якунин В. К. Рецензия на книгу А. И Алаторцевой “Советская историческая периодика. 1917—середина 1930-х годов. — М., 1989.” / В. К. Якунин // Вопросы истории — 1991. — № 6. — С. 205—206.
1267. Ярошевский М. Г. Сталинизм и судьбы советской науки / М. Г. Ярошевский // Репрессированная наука = The oppressed science / Под общ. ред. М. Г. Ярошевского. — [Вып. 1] / Ин-т истории естествознания и техники АН СССР; Сост.: А. И. Мелуа, В. М. Орел. — Л.: Наука, 1991. — С. 6—33.